



**TÁRSADALOM,  
GAZDASÁG, JOG,  
POLITIKA**

**Vastagh Pál, Sárközy  
Tamás, Forgács Imre  
főreferátumai**

**Belyó Pál a rejtett  
gazdaságról**

**Barát Tamás  
a társadalmi  
felelősségvállalásról,**

**Hülvely István  
a demokráciáról,**

**G. Márkus György,  
Szánthó Zsuzsanna  
az előítéletekről,**

**Szakolczai György  
Bretton Woods  
előzményeiről**

**27.**

**ÁLTALÁNOS  
VÁLLALKOZÁSI  
FŐISKOLA**

**TUDOMÁNYOS  
KÖZLEMÉNYEK**

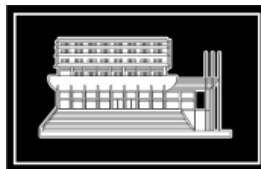
**2012 ÁPRILIS**

## **EDDIG MEGJELENT KÖTETEINK:**

- 1. Globalizáció, átalakulás, vállalati környezet (2000)**
- 2. Átmenet, felzárkózás, versenyképesség (2000)**
- 3. Verseny Európa küszöbén (2001)**
- 4. Nemzetközi kapcsolatok – külgazdaság (2001)**
- 5. Oktatás, kutatás, gyakorlat (2001)**
- 6. Kis- és középvállalkozások Magyarországon (2002)**
- Special issue: On the Way to the European Union (angol nyelven, 2002)**
- 7. Információ, tudás, versenyképesség (2003)**
- 8. Fiatal kutatók két nemzedéke (2003)**
- 9. Európaizáció, globalizáció, reformok (2003)**
- 10. A világ 2001 után (2004)**
- 11. Számok – Piacok – Emberek (2004)**
- 12. Az integráció társadalmi-gazdasági hatásai (2005)**
- 13. Új Európa (2005)**
- 14-15. Kis és közepes vállalkozások Magyarországon az EU-csatlakozás után (2006)**
- 16. Európai útelágazások (2006)**
- 17. Tudástársadalom, vállalkozások, Európa (2007)**
- 18. Tudás, tudat, hamis tudat (2007)**
- 19. Kis- és középvállalatok mint a gazdaságélénkítés tényezői (2008)**
- 20. Gazdaság, jog, társadalom (2008)**
- 21. Civil és nonprofit szervezetek szerepe a gazdaságban (2009)**
- 22. Doktorok és doktoranduszok (2009)**
- 23. E-világi trendek (2010)**
- 24. Vállalkozás, személyiség, kultúra (2010)**
- 25. Gazdaság és szociális demokrácia (2011)**
- 26. Tudósgenerációk az ÁVF-en (2011)**

# **Társadalom, gazdaság, jog, politika**

**„A magyar gazdaság és társadalom fejlődésének jogi keretei”  
Tudományos konferencia  
a Magyar Tudomány Ünnepe  
2011. november 10.**



**ÁLTALÁNOS VÁLLALKOZÁSI FŐISKOLA  
Budapest, 2012**

**Szerkesztette:**

**G. Márkus György főiskolai tanár, Általános Vállalkozási Főiskola**

**Lektorálta:**

**Hámori Balázs egyetemi tanár, Általános Vállalkozási Főiskola,  
Budapesti Corvinus Egyetem**

**Olvasószerkesztő:**

**Andó Éva főiskolai docens, Általános Vállalkozási Főiskola**

**Kiadja az Általános Vállalkozási Főiskola**

**Felelős kiadó: Antal János főigazgató**

**Kiadványszerkesztő: Németh Zsuzsa**

**ISSN 1585-8960**

# TARTALOM

Vastagh Pál: Európai alkotmányozás – nemzeti alkotmányok	7
Forgács Imre: Kezelhető-e a globális válság a pénzügyi jog eszközeivel?	13
Sárközy Tamás: Társasági jog a PTK-ban? Előnyök, hátrányok, vitás kérdések	17
Belyó Pál: A rejtett gazdaság előretörése az új gazdaságpolitikai gyakorlat következtében	25
Barát Tamás: Felelősség – társadalmi felelősségvállalás	47
Hülvely István: Többségi elv és demokrácia	53
Szánthó Zsuzsanna: A romákkal szembeni attitűdök Magyarországon	59
G. Márkus György: Előítéletesség Európában, intolerancia Magyarországon	73
Szakolczai György: Bretton Woods előtt II.: A Keynes- és a White-terv alapváltozata és ezek összehasonlítása, valamint tanulságok napjaink számára	85
Rétallérné Görbe Éva: Tehetség gondozás a felsőoktatásban. Gondolatok a tehetség gondozásról az ÁVF tehetség gondozó programjának apropóján	111
Gébler József, Radnóti István, Szakács Ferenc: Az ÁVF Tehetség gondozó Programjában (TGP) résztvevő hallgatók jellemzése	125
Kuti Éva, Tóth Margita: Előzetes információk és várakozások, erőfeszítések és elégedettség. Hallgatói vélemények az ÁVF tehetség gondozó programjáról	139
Fenyvesi Éva, Szépe Orsolya: A tehetség gondozó programban alkalmazott tréningek hallgatói értékelése	157
Opitz Éva, Kovács István: Környezettudatosság a mindennapjainkban – empirikus kutatási eredmények bemutatása	169
Andrásiné Sinkó Viktória: Az informatikai készségek fejlesztésének problémái a felsőfokú képzésben	185
Csorba Ferenc: A Gazdasági Versenyhivatal jogi eszköztára, különös tekintettel szankcionáló tevékenységére	197
Rétallér Orsolya: Előny a fogadónál – információs aszimmetria a biztosító szemszögéből	205
Kertész Gábor: A kettős állampolgárság – kedvezményes honosítás adójogi összefüggései	219
Csákné Filep Judit, Pákozdi Imre: Utódlás, generációváltás a magyar KKV szektorban	227
Varga János: A kis- és közepes vállalkozói szektor helyzete Magyarországon	239
Hoffman István: Új utak az önkormányzatok közötti együttműködésben: a közszolgáltatások társulások megszervezése	257
Csegődi Tibor László: A környezetbarát vállalkozásirányítás egyes lehetőségei	271
Polák-Weldon Réka: A CSR, mint a vállalkozások irányításának új prioritása	283
Bajor Tibor: A magyar vármegye törekvései politikában és közigazgatásban a XVI-XX. században	295
Miklós Ágnes Kata: Viszonyulások könyvön kívül és belül – problémafelvetések Karinthy Frigyes Capilláriája kapcsán	299

# CONTENTS

Pál Vastagh: The Making of European Constitution – National Constitutions	7
Imre Forgács: Global crisis – can it be managed with instruments of financial legislation?	13
Tamás Sárközy: Can company law be included into the civil code? Advantages, disadvantages, question marks	17
Pál Belyó: The rise of the hidden economy as a consequence of the new practice of economic policy	25
Tamás Barát: Liability – Social Responsibility	47
István Hülvely: Majority rule and democracy	53
Zsuzsanna Szánthó: On the attitudes towards Romas in Hungary	59
György G. Márkus: Prejudices in Europe, intolerance in Hungary	73
György Szakolczai: Prior to Bretton Woods – Comparing the plans of Keynes and White – Lessons for the present	85
Éva Görbe Rétaillé: Talents promotion at the ÁVF – some reflections	111
József Gébler, István Radnóti, Ferenc Szakács: Characterization of students participating in the talents promotion programme of ÁVF	125
Éva Kuti, Margita Tóth: Students’ attitudes to the talents promotion programme	139
Fenyvesi Éva, Szépe Orsolya: A Survey of Students’ Satisfaction with the trainings in the talents promotion programme	157
Éva Opitz, István Kovács: Environmental consciousness in everyday life – results of an empirical research	169
Viktória Sinkó Andrásiné: The promotion of talents in informatics in higher education	185
Ferenc Csorba: The legal instruments and the sanctioning activity of the Office of Economic Competition	197
Orsolya Rétaillé: Information asymmetry from the point of view of the insurance company	205
Gábor Kertész: Dual Citizenship; Preferential Naturalization – its implications for taxation law	219
Judit Filep Csákné, Imre Pákozdi: Succession and Generational Change in the Hungarian SME sector	227
János Varga: Small and medium sized enterprises in the Hungarian national economy	239
István Hoffman: New ways of inter-municipal cooperation: providing public services by inter-communal associations	257
Tibor László Csegődi: Some Opportunities in Eco-friendly Business Management	271
Réka Polák-Weldon: CSR – a new priority in enterprise management	283
Tibor Bajor: The orientation of counties in Hungary in politics and public administration between the 16 <sup>th</sup> and the 20 <sup>th</sup> centuries	295
Ágnes Kata Miklós: Some issues and problems in the book “Capillaria” by Frigyes Karinthy	299

# ELŐSZÓ

Tudományos Közleményeink újabb száma a 2011. november 10-én, a Magyar Tudomány Ünnepe alkalmából a főiskolán megtartott konferencia előadásait, azok írásos változatait tartalmazza. A konferenciát, amelynek védnöke Vastagh Pál rektor, támogatója a Friedrich Ebert Alapítvány volt az alábbi témának szenteltük: „A magyar gazdaság és társadalom fejlődésének jogi keretei”. A plenáris ülésen Vastagh Pál bevezető előadásában az európai alkotmányozás és a nemzeti alkotmányok viszonyát taglalta. Forgács Imre a globális válság és a pénzügyi jog témájával foglalkozott. Sárközy Tamás azt a kérdést járta körül, hogyan tárgyalható a társasági jog a Polgári Törvénykönyvben.

Belyó Pál a rejtett gazdaság problematikájával, Barát Tamás a szervezetek társadalmi felelősségvállalásával foglalkozott. Hülvély István a többségi elv és a demokrácia kapcsolatát elemezte. Két tanulmány is foglalkozott az előítéletekkel. Szánthó Zsuzsanna budapesti diákok körében végzett felmérései alapján a romákkal szembeni attitűdöket vizsgálta. G. Márkus György a hazai intoleranciát egy európai komparatív vizsgálat keretei között mutatta be. Szakolczai György folytatta a Bretton Woods-i egyezmény elméleti-politikai előzményeinek feltárását.

Több tanulmány és felmérés is foglalkozott az ÁVF tehetség gondozó programjával: így Réta Ernő Görbe Éva, valamint Gébler József, Radnóti István és Szakács Ferenc, továbbá Kuti Éva és Tóth Margita valamint Fenyvesi Éva és Szépe Orsolya munkái. Opitz Éva és Kovács István a környezettudatosságról, Andrásiné Sinkó Viktória az informatikai készségekről publikált empirikusan alátámasztott cikkeket.

Csorba Ferenc tollából a Gazdasági Versenyhivatal tevékenységéről olvashatunk. Réta Ernő Orsolya a biztosítási információs aszimmetriával foglalkozik. Kertész Gábor a kettős állampolgárság kapcsán az adójogi összefüggéseket kutatja. Csákné Filep Judit és Pákozdi Imre a generációváltást mutatja be a magyar KKV-knál. Varga János általánosságban mutatja be a KKV szektor helyzetét. Hoffmann István a közszolgáltatások társulások megszervezését ismerteti. A környezetbarát vállalkozás kérdéseit ismerteti Csegődi Tibor. A vállalatok belső társadalmi felelősség-vállalásáról ír Polák-Weldon Réka. Miklós Ágnes Kata Karinthy Capilláriáját elemzi. Bajor Tibor történelmi megközelítésben értekezik a vármegyék törekvéseiről.

*G. Márkus György  
felelős szerkesztő*





**Vastagh Pál\***

## **EURÓPAI ALKOTMÁNYOZÁS – NEMZETI ALKOTMÁNYOK**

Az előadás témájának meghatározásakor abból a közismert tényből indultam ki, hogy Magyarországon ez év áprilisában új alkotmányt fogadott el a Magyar Országgyűlés. Ez az alkotmány mindazokra a kérdésekre, közvetlenül vagy közvetett módon hatással van, amelyekről a mai konferencián, a szekciókban és a plenáris ülésen a résztvevők elmondják véleményüket. Egy olyan alaptörvényről van szó, amely a gazdaság és a társadalom, a jogfejlődés kereteit meghatározza a következő évekre. Ezért tehát szükségszerű és kötelességszerű, hogy ebből a tényből kiindulva szenteljünk néhány gondolatot e folyamatnak.

Természetesen az intézmény profilja más, mint ami egy alkotmányjogi konferenciára illene, ezért nyilvánvaló, hogy a kérdések közül ki kell választani azokat az elemeket, amelyek igazodnak a mi tevékenységünkhöz. Ezért én elsősorban az *alkotmányozás külső dimenzióiról* szeretnék szólni. Néhány évvel ezelőtt egy közismert magyar politikus azt mondta, hogy a magyar alkotmány fölött csak a Jóisten van. Ez egy nagyon képszerű meghatározás, de a helyzet ennél azért valamivel bonyolultabb, árnyaltabb. Előadásomban elsősorban arra szeretnék vállalkozni, hogy ezt a komplexebb megközelítést részletezzem.

A gondolatmenet kiindulópontja az a tény, hogy belső szuverenitásából fakadóan minden állam a saját alkotmányos és politikai rendjét önmaga határozza meg. Ezt axiómaként el kell fogadnunk. Ugyanakkor hozzá kell tennünk azt a tényt, hogy e szabadság a belső alkotmányos rend kialakításában nem korlátlan és nem végtelen. Különösen az elmúlt évtizedekre, főként a II. világháború utáni időszakra jellemző, hogy a nemzeti alkotmányok tartalmával kapcsolatban nagyon világos és egyértelmű nemzetközi követelmények is kirajzolódtak. Tehát, ha egy állam, egy törvényhozó testület elszánja magát arra, hogy alkotmányozzon, akkor ezt a folyamatot nem lehet másképpen elképzelni, csak úgy, hogy a nemzeti hagyományok, alkotmányjogi tradíciók, politikai törekvések mellett, az alkotmányozó kitekintsen ezekre a nemzetközi követelményekre is. Hozzá kell tennem, hogy az alkotmányozást kísérő szakmai, szakmapolitikai vitákban az elmúlt hónapok során, főként az alkotmány előkészítésének időszakában olyan természetű megközelítéssel nem találkoztam, amely összevetette volna ezeket a nemzetközi követelményeket az alkotmány tartalmi formálásával.

Az előbb említett nemzetközi tendenciának az egyik legmarkánsabb jele az emberi jogokkal kapcsolatos nemzetközi szabályozás és szabályok hatása, nemcsak abban az értelemben, hogy ezek miként szerepelnek egyes nemzetállamok alkotmányában, hanem abból a szempontból is, hogy milyen a tényleges hatásuk e szabályoknak az állam belső működésére, milyen e szttenderdek érvényesülése az állam mindennapi gyakorlatában. Másrészt hasonló hatást jelentettek a nemzetközi jogi emberjogi bíráskodásban kialakult, esetjogi jellegű döntések, amelyek szintén befolyásolták és befolyásolják az

\* *főiskolai tanár, az Általános Vállalkozási Főiskola rektora*

egyes alkotmányos rendszerek tartalmát és működését. Nem véletlenül minősítik a II. világháború utáni időszakot az összehasonlító alkotmányjog rendkívül dinamikus fejlődési periódusának, hiszen éppen ezek a komplex nemzetközi hatások is serkentették és ösztönözték az összehasonlító jog fejlődését.

\*\*\*

Ezeknek a folyamatoknak az eredményeként állapíthatjuk meg, hogy ma már a világon többszintű alkotmányozásról, alkotmányosságról beszélnek. Ennek a nemzetközi alkotmányjogi szakirodalomban nagyon sokféle meghatározását találhatjuk. A *multi-level constitutionalism* a sokoldalú alkotmányosság mellett, alkotmányos pluralizmus vagy egymásba fonódó alkotmányosság, egyaránt jól kifejezi az alkotmányos normák többretegűségét.

Második elemként arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy ez a hatás, amely a nemzetközi dimenziók erőteljesebbé válását jelöli meg, az európai kontinensen még erősebb. Ennek egyik forrását jelenti az Európa Tanács tevékenysége 1949-től kezdődően. Itt jegyzem meg közbevetőleg, hogy ezen belül nagyon fontos szerepet tölt be a „Joggal a Demokráciáért Bizottság” tevékenysége, amely 1990 nyarán alakult, egyébként magyar kezdeményezésre is, az Európa Tanács égisze alatt. Közismert nevén a Velencei Bizottságról van szó. A jogállami követelmények, emberi jogi sztenderdek érvényesítésében meghatározó szerepük volt és van az európai kontinensen ezeknek a testületeknek.

További nagy kérdés még, amivel érdemes részletesebben is foglalkoznunk, az Európai Unió hatása az alkotmányozásra, az európai alkotmányosság fejlődésére. Ezt elemezve arról szeretnék néhány gondolatot elmondani, hogy egyáltalán összekapcsolható-e az Európai Unió és az alkotmány fogalma. Nagyon sokáig e kérdésben több szálon futott a fejlődés. A német alkotmánybíróság 1993-as a határozata a Maastrichti Szerződés kapcsán meghatározóvá vált az európai alkotmányjogi gondolkodásban. A Maastrichti Szerződés alapozta meg korábban, a Lisszaboni Szerződés hatályba lépéséig, az Európai Unió struktúráját, pillérszerkezetét.

A német alkotmánybíróság azt állapította meg, hogy az Európai Uniót nem lehet államnak tekinteni, mert az államhoz szorosan kapcsolódik az alkotmány fogalma, az Európai Uniónak nincs alkotmánya, tehát az Európai Unió nem állam.

Ez a megállapítás döntő hatást gyakorolt az alkotmányjogi gondolkodásra. A későbbiekben ennél azért jóval differenciáltabbá vált a megközelítés és kifejtették az európai alkotmányjogi irodalomban, hogy például a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet alapdokumentumai alkotmányjellegű és alkotmánynak nevezik. Az 1950-es Európai Emberi Jogi Egyezmény kapcsán fejtette ki az Európai Emberi Jogi Bíróság, hogy tulajdonképpen ez az egyezmény az európai közrend alkotmányos alapjának minősül.

Nem részletezve a továbbiakban ezt a kérdést azzal szeretném lezárni, hogy az elmúlt néhány évben megerősödött az a felfogás, hogy nem állami konstellációban is lehet beszélni alkotmányról. Ily módon ennek a felfogásnak a térnyerése, megerősítése az a már korábban megkezdett folyamat elismerését, hogy az Európai Uniónak vannak alkotmányos mozzanatai, alkotmányos elemei, több szinten, több síkon, formálisan és tartalmi értelemben is.

\*\*\*

Tartalmi értelemben a nyolcvanas évek végére, a kilencvenes évek elejére erősödött meg az a felfogás, hogy az Európai Unió – miként nagyon sokszor szinte szlogenszerűen emlegetjük és beszélünk róla – nemcsak gazdasági érdekközösség, hanem bizonyos értékközösség is, s ezen belül hangsúllyal beszélnek az alkotmányos vívmányok rendszeréről. Ezek az alkotmányos vívmányok tulajdonképpen az alapító szerződésektől kezdve a különböző társulási, csatlakozási megállapodások

rendelkezéseiben körvonalazódnak, és tovább fejlődtek jelentős mértékben a Lisszaboni Szerződésben is.

A Lisszaboni Szerződés egy hosszú folyamat végeredményeként jött létre. A 2001-ben fogadta el a az Európai Tanács a Lacheni Nyilatkozatot, amely megalapozta az európai alkotmányozás új szakaszát. 2002-ben ült össze az az alkotmányozó konvent, amely az alkotmányos szerződésnek az alapjait kidolgozta.

Hosszú történet ér véget tehát 2007-ben, amikor is Lisszabonban sikerült tető alá hozni, több megtorpanás után, az alkotmányozási folyamatnak a lezáró elemeként a Lisszaboni Szerződést, amely kis eltérésekkel tartalmilag megegyezik a korábbi alkotmányos szerződés tartalmával. A névváltoztatás szoros összefüggésben van azokkal a tagállami fenntartásokkal, amelyek az európai alkotmány használatához fűződtek. A közismerten euroszeptikus Vaclav Klaus cseh köztársasági elnök úgy fogalmazott, hogy a Lisszaboni Szerződés rosszabb a Cseh Köztársaság számára, mint a csehszlovák konföderáció, s még jobban veszélyezteti Csehország nemzeti szuverenitását és rendelkezési jogát.

A lényeg az, hogy a Lisszaboni Szerződésben az Unió alkotmányos értékeit, a vívmányokat, jelentős mértékben továbbfejlesztették. Az Európai Unió alapvető értékei között – ezeknek alkotmányos vetületük is van –, olyan alapvető értékek szerepeltek, mint az emberi méltóság tiszteletben tartása, a szabadság, a demokrácia, az egyenlőség, a jogállamiság, az emberi jogok, beleértve a kisebbségekhez tartozók jogainak érvényesülését is. Ezt az értékkatalógust tovább szélesítették a Lisszaboni Szerződésben, így az Európai Unió alapvető értékeként határozták meg a pluralizmust, a megkülönböztetés tilalmát, a toleranciát, az igazságosságot, a szolidaritást, valamint a nők és a férfiak közötti egyenlőséget.

Az alkotmányos vívmányoknak tehát kialakult egy kemény magva. Az uniós jog fejlődésében ezek az értékkategóriák és értékkövetelmények két sajátos helyzetben különleges jelentőségűvé válhatnak. Az egyik szituáció az Unióba történő belépés. Az alapfeltételeket a szintén sokat emlegetett és sokat idézett koppenhágai kritériumok is tartalmazták 1993-ban. Az az állam, amely nem biztosítja ezen értékek érvényesülését alkotmányos rendjében, mindennapi gyakorlatában, nem teljesítheti a tagsági követelményeket. Ehhez hozzákapcsolódik az a formula is, miszerint ezen értékek tartós megsértése egyben a tagsági viszony felfüggesztését is eredményezheti.

Tehát két nagy jelentőségű folyamatban is súlyosan számítanak az alkotmányos értékek: a belépésnél és a tagsági viszony felfüggesztésénél. A tagsági viszony felfüggesztése egy nagyon bonyolult eljárás, erre még az unió történetében eddig nem került sor. Eljárási garanciák sora szabályozza az intézmények működését. Ez nyilvánvalóan atipikus helyzet: az értékek tartós és súlyos megsértése vezethet végeredményben oda, hogy a tagsági viszonyt felfüggeszessék.

Az Unió eddigi történetében egyetlen politikai bojkottra került sor, amely félévig tartott Ausztriával szemben, amikor 2000-ben az Osztrák Szabadság Párt kormányzati tényező lett, s ez az Európai Unió rosszallását váltotta ki. Hat hónapig az osztrák állami szervek képviselői nem vehettek részt az Európai Unió munkájában.

\*\*\*

Világosan láthatjuk, hogy az Európai Unióban igen markánsan és sok esetben fontos követelményként jelennek meg az alkotmányos értékek. Ha az Európai Unió alkotmányos értékeinek hatását vizsgáljuk, akkor megkerülhetetlen annak az elemzése, hogy valójában mi a viszony az Európai Unió alkotmányos vívmányai, alkotmányos értékei és a nemzeti alkotmányok között.

Az szintén axióma, hogy az európai – a Lisszaboni Szerződés terminológiáját használva –, a uniós jog megelőzi a nemzeti jogot. Ugyanakkor az alkotmányok tekintetében ilyen hierarchikus kapcsolatot nyilvánvalóan nem lehet megállapítani. Az Európai Unióról szóló szerződés azt tartalmazza, hogy az Európai Unió tiszteletben tartja az egyes tagállamok politikai alkotmányos berendezését. Ez tehát a kiinduló pont. Az Európai Unió a tagállamoktól elvárja, hogy az unió értékeit érvé-

nyesítsék, saját gyakorlatukban megvalósítsák. Ebből tehát egy kölcsönhatásnak kell kibontakoznia az európai uniós alkotmányos követelmények és a nemzeti alkotmányokra épülő, alkotmányos gyakorlat között. Ez a kölcsönhatás formálja az európai alkotmányfejlődést. Ebben a folyamatban nagy szerepet töltenek be a nemzeti alkotmánybíróságok.

A nemzeti alkotmánybíróságok jóval aktívabb tevékenységet folytatnak a Lisszaboni Szerződés kapcsán, mint korábban európai uniós ügyek tárgyalásakor. Az európai alkotmánybírósági gyakorlat azt mutatja, hogy a Lisszaboni Szerződés kapcsán 2007 és 2010 között több mint tíz alkotmánybírósági határozat született a nemzeti alkotmányok és a Lisszaboni Szerződés viszonyával kapcsolatban. Ebből is láthatjuk, hogy milyen erőteljes hatást vált ki a nemzeti alkotmányfejlődésre a Lisszaboni Szerződés, ha a nemzeti alkotmánybíróságok ilyen aktivitással reagáltak arra. A magyar Alkotmánybíróság 2010 júliusában fogadott el határozatot a Lisszaboni Szerződés kapcsán.

A magyar Alkotmánybíróság határozatában azt mondta ki, hogy a Lisszaboni Szerződés előrelépést jelent a jogállamiság fejlődése szempontjából, nem hoz létre szuperállamot, tevékenységét a tagállamok kormányai ellenőrizni és irányítani tudják. Ebből következően az Alkotmánybíróság nem tartotta szükségesnek, hogy a Lisszaboni Szerződés kapcsán módosítsák a magyar alkotmányt. A Lisszaboni Szerződéssel összefüggésben egyetlenegy államban, Franciaországban született alkotmánymódosítás. A többi alkotmánybírósági döntés ilyen szintű megállapításokat vagy követelményeket nem határozott meg.

Az alkotmánybíróságok munkájában elsősorban a nemzeti alkotmányos identitás védelme a központi és meghatározó elem. Azt persze nem könnyű körülhatárolni, hogy mit értünk nemzeti alkotmányos identitáson. Ismertek erre vonatkozóan különböző értelmezések. A német alkotmánybíróság például kimondja, hogy Németország föderatív berendezkedését semmiféle normával nem lehet megváltoztatni, befolyásolni.

A nemzeti alkotmányos identitás védelme uniós jogi normák vagy intézmények kapcsán vetődik fel; ahogyan például az európai letartóztatási parancs kapcsán kialakított lengyel alkotmánybírósági határozatban is tükröződött, amely már az állam szuverenitásának tényleges gyakorlásába biztosított nagyon komoly beleszólást az európai uniós intézményeknek és az uniós jognak.

\*\*\*

A Lisszaboni Szerződésnek még egy elemét szeretném kiemelni, nevezetesen az Alapvető Jogok Chartájának érvényesülését – ez át is vezet az előadás utolsó pontjához. Vajon ezek a nemzetközi tendenciák miként érvényesülnek a mostani, magyar alaptörvény kialakításában és tartalmában? Az Alapvető Jogok Chartája, tudjuk jól, az Európai Unió első átfogó megnyilvánulása, első összefoglaló dokumentuma emberi jogi kérdések kapcsán. Ezt a dokumentumot korábban elsősorban politikai nyilatkozatként kezelték, a Lisszaboni Szerződés változtatta meg ennek az okmányoknak a jellegét és ruházta fel jogi erővel.

Amikor a magyar alkotmányozás folyamata megindult, a magyar kormány 2011 tavaszán három kérdést intézett a Velencei Bizottsághoz. Ezek közül az egyik arra vonatkozott, hogy vajon helyes-e, ha a magyar alkotmány szó szerint tartalmazza az Alapvető Jogok Chartájának rendelkezéseit. A külügyminiszter korábban nyilvánosan is megerősítette ezt a szándékot. A Velencei Bizottság azt fejtette ki, hogy nem lenne szerencsés dolog, ha a magyar alkotmány szó szerint tartalmazná az Európai Unió Alapvető Jogok Chartáját. Állásfoglalását meg is indokolta, ez azonban hosszabb kifejtést igényelne. Annyit emelnék ki ezek közül az indokok közül, hogy ez nagyon zavaró hatásköri összeütközést jelenthetne a luxemburgi Európai Bíróság, a magyar bíróságok, és a magyar Alkotmánybíróság között. Egy korábbi határozatában, 2009-ben, a Velencei Bizottság kiemelte, nem követelmény egyik állam számára sem, hogy a nemzetközi emberi jogi szerződéseket szó szerint beépítse a jogrendjébe. 2010-ben a Velencei Bizottság ismét megerősítette, hogy arra lenne szükség, hogy a magyar alkotmányozási folyamatban az Alapvető Jogok Chartáját orientációs pontként, irány-

tűként használja a magyar jogalkotó és ennek az okmánynak a szellemében alakítsa ki a magyar alkotmány emberjogi katalógusát. Ez volt a végső konklúziója a Velencei Bizottságnak.

\*\*\*

Nos, hogy mindezek hogyan valósultak meg, erre különböző válaszokat lehet adni. Igyekszem mérsékelt pozíciót elfoglalni ebben a kérdésben. Az előkészítés során az alkotmányozás nemzetközi dimenzióiról nem hallottam egyetlen szót sem. Sem konferenciákon, sem elemzésekben. A parlamenti vitát nem követtem részleteiben figyelemmel, de nem láttam, hogy az alkotmányozás nemzetközi követelményei egyáltalán megjelentek volna az alkotmány előkészítése során.

Legjobb indulattal és objektív állásfoglalásra törekedve is azt tudom mondani, hogy rendkívül felemás ebből a szempontból az új magyar alkotmány tartalma. A Velencei Bizottság egyébként egy 29 oldalas átfogó véleményt alakított ki, amelyet júliusban közzétettek a magyar alkotmányról. Magyar nyelven ezt a dokumentumot még nem láttam, pedig már elég régen megjelent.

Ebben a szövegben hetvenhárom olyan kifejezést találtam, amely arra utal, hogy – úgymond – „nem világos”, „aggályos”, „aggodalomra adhat okot”, „bővebb kifejtést igényel” és így tovább. Ez stílárius jellegű megállapítás, bár tartalmi megítélés is tükröződik benne. Fontosabb azonban az az álláspont, hogy bizonyos területeken az alapjogi rendszerben ez az új alkotmány sok tekintetben visszalépést jelent az emberi jogok, alapjogok érvényesülésének feltételrendszerében, alkotmányos biztosítékaiban. Súlyos deformációt teremtett a súlyok és ellensúlyok rendszerében az államszervezet működését illetően, és csökkentette a jogvédelem szintjét. Sárközy professzor sokszor beszélt a „szuper jogállamról”. Ezt sikerült lebontani, s azt hiszem, hogy valamilyen *szubjogállam* kezd formálódni és kialakulni, különösen az Alkotmánybíróság, az ombudsmani jogvédelem lehetőségeinek, a bíróságok függetlenségének biztosítása terén.

Ennek alapján joggal vetődik fel az a kérdés, hogy lehet-e egy európai uniós tagállam alkotmányos berendezkedését, annak működését eltérően felépíteni, mint ahogy az az unió értékrendszeréből, követelményrendszeréből következik. A tények azt mutatják, hogy lehet. Kérdés azonban az, hogy az ilyen jellegű konstrukció, az ilyen jellegű működés tartósan mennyiben és milyen mértékben tartható fenn; mikor váltja ki a nemzetközi közösségnek azt a reakcióját, amely alapvetően a kialakuló rendszert érinti és kritikusan minősíti.

\*\*\*

Végezetül azt szeretném kiemelni, hogy az alkotmány tartalmának kibontása a kétharmados törvények – vagy újabb nevükön – sarkalatos törvények meghatározásával válik teljessé. Ez a folyamat nem fejeződött be, jelentős átrendeződés van a kétharmados törvények tárgyának meghatározásában. Az egész rendszerre vonatkozóan akkor lehet majd átfogó értékelést adni, ha a kétharmados törvények kibontják, részletezik az alkotmány tartalmát.



**Forgács Imre\***

## **KEZELHETŐ-E A GLOBÁLIS VÁLSÁG A PÉNZÜGYI JOG ESZKÖZEIVEL?**

### **Szemléletváltás**

A címben feltett kérdésre egyértelműen igennel válaszolhatunk. Ehhez azonban arra is szükség van, hogy nemcsak a közgazdaságtudományban, hanem az állami és közigazgatási gyakorlatban is alapvető szemléletváltásra kerüljön sor. E váltás lényege, hogy végre fel kell adni azt a neoliberais dogmát, miszerint minden gazdasági baj forrása kizárólag a túlzott mértékű állami beavatkozásban keresendő. A pénzügyi válság sajnos csak a világgazdaság újabb összeomlása árán kínál némi esélyt arra, hogy végre szakítsunk ezzel a – túlzott szellemi erőfeszítést nem igénylő – teóriával. Az elmúlt évtizedekben ugyanis a piaci dogmatizmussal párosuló naiv államellenesség uralta a tudományos életet, csakúgy, mint a kormányzati igazgatás formálóinak gondolkodását.

A magyar közigazgatási gyakorlatban a kormányzati felelősöket – pártállásuktól függetlenül – évtizedek óta nem sikerült meggyőzni arról, hogy a közigazgatás egyes területeken a gazdasági hatékonyságot és versenyképességet növelő tényező lehet. Jelen írás szerzője például évekig hiába próbálkozott annak elismertetésével, hogy a másodfokú építéshatóságként eljáró fővárosi közigazgatási hivatalban az ügyintézők számát a gazdasági növekedés érdekében nemhogy csökkenteni, hanem növelni kellene. A hiába hangoztatott szakmai érv az volt, hogy a közép-magyarországi régióban valósul meg Magyarország engedélyköteles építkezéseinek több mint ötven százaléka. Így akár nemzeti érdekek is tekinthető, hogy az éves ügyszámokra tekintettel alakuljanak az országos ügyintézői létszámkeretek, vagyis a központi régióban az országos átlagnál lényegesen több építéshatósági ügyintézőre van szükség. Könnyű belátni ugyanis, hogy az építési engedélyek minősége és határidőben való kiadása növeli a versenyképességet, ami a külföldi befektetők beruházási döntései, telephelyválasztása szempontjából is fontos tényező.

De ugyanez mondható el például az autópályák nyomvonalába eső ingatlanok kisajátítási ügyeiben is: ezek jogilag igen összetett, időigényes eljárások, a tulajdonosoknak járó kártalanítás összegét és jogszerűségét általában mindkét fél vitatja. Miután az ügyek döntő többségében a kártalanításról végső soron a bíróság dönt, a korrupciós nyomás sem annyira a hivatalokra, hanem az ingatlanszakértők megvesztegetésére irányul, s ez különösen megnehezíti a hatósági döntéshozók munkáját. Ha ráadásul a hivatalban lévő kormány a fűnyírólven alapuló aktuális kiadáscsökkentés jegyében kirúgja az ingatlan-nyilvántartásban dolgozók egy részét, az maga is közvetlen kihatással van az autópályák építési ütemére. Ilyen és hasonló esetekben a közigazgatási költség és a gyorsabban megvalósuló beruházásból származó haszon összevetése lenne a feltétele a jó döntésnek. Természetesen a

\* *tanszékvezető egyetemi docens, Általános Vállalkozási Főiskola*

„kicsi és olcsó állam” populista jelszava az önálló véleményalkotásra képtelen döntéshozó számára mindig is meggyőzőbb lesz a példában idézett, „akadékoskodó” felvetéseknél.

## **A pénzügyi válság egyik fő oka – a meggondolatlan dereguláció**

A 2007–2008-as pénzügyi válság, mely – az amerikai jelzálogpiacról kiindulva – romba döntötte csaknem az egész világot, remélhetőleg gyakorlati cáfolata lehet a neoliberais dogmáknak. A látszat ellenére ugyanis nem az euró és az európai integráció a jelenlegi válság elsődleges oka. A valóságban az amerikai pénzügyi piacok 2008-as összeomlásának sok ezermilliárdos veszteségét a deregulált pénzügyi világháló segítségével igen hatékonyan terítik szét a világgazdaság egyéb régióiban. Ez a drasztikus „újraelosztási” folyamat természetesen az európai gazdasági kormányzás évtizedes gyengeségeit is láthatóbbá tette. A versenyképességi különbségek, a költségvetési föderalizmus hiánya miatt nemcsak a „déliak”, hanem a fejlettek is sebezhetőbbé váltak. A világ legnagyobb gazdasági erőközpontjainak mára közös érdekévé vált, hogy korlátozzák az elszabadult „játékkaszinó-kapitalizmust”, ami a globális pénzügyi rendszer stabilitását alapjaiban veszélyezteti. Emellett Európa felelős vezetői egyre inkább belátják, hogy az EU csak akkor maradhat meghatározó szereplő a tőkejavakért folyó versenyben, ha erősíti – a költségvetési és adópolitikára is kiterjedő – gazdasági együttműködését. A játékkaszinó-kapitalizmus közérdekből való korlátozása, csakúgy, mint az európai egyesült gazdaságok nem utópia, hanem az európai kibontakozás ma látható egyetlen lehetséges útja.

Ezt a véleményt erősíti, hogy számos jelentős pénzügyi szakértő állítása szerint az Amerikából világszerte szétterjedő válság alapvető oka a pénzügyi szektor több évtizede tartó deregulációja volt. Meadows professzor (*A növekedés határai* című dokumentum egyik világhírű szerzője) például éppen egy budapesti előadásán beszélt arról, hogy a dereguláció évtizedeiben alapvető fordulat következett be a világ pénzügyeiben. Néhány évtizede a világgazdaságban mozgó pénznek még mintegy 70 százaléka a kereskedelmi forgalmat, a reálgazdasági igényeket közvetítette és „csak” 30 százalék volt a spekulációs tőkehányad. Mára ez az arány megfordult. E gigantikus mértékű spekulációs tökemennyiséget mozgató befektetők csupán éltek a bankjog deregulációja kínálta lehetőségekkel. Az ő szélsőségesen kockázatos befektetéseknek köszönhető ugyanis, hogy az ingatlanalapú származékos értékpapírok a százmilliárdos veszteségek közvetlen forrásává válhattak (toxikus pénzügyi termékek). A prudenciális szabályok lazítása, helyenként eltörlése ráadásul tovább növelte az intézményi kockázatokat. Ilyen lépés volt például a *Glass-Steagall Act* hatályon kívül helyezése, ami az 1929–33-as válságot követően évtizedekig korlátozta a kereskedelmi bankokat abban, hogy sokkal kockázatosabb befektetési banki tevékenységet is folytathassanak. A korlátozás megszűnésének szerepe volt abban, hogy a sorozatos bankszűkítések a betétesek tömegeit tették a válság „vesztéseivé”. A válság kialakulásában a hitelminősítői tevékenység szabályozási elégtelenségei is szerepet játszottak: így kaphattak legmagasabb megbízhatósági szintet jelentő AAA minősítést az ún. toxikus pénzügyi termékek.

A válság veszteségmérlege drámai: egyes szakértők 50-60.000 milliárd dollárra is becsülik. Ez a pénz azonban nem elpárologott, hanem azoknak a zsebébe vándorolt, akik például ingatlanalapú származékos értékpapírokat adtak a bankhitelek fedezeteként. Amikor az ingatlanpiac összeomlott, a bankok kénytelenek voltak e hiteleket veszteségként leírni, de a pénzüket természetesen nem kapták vissza, s ez tömeges bankszűkítőhöz vezetett. Ezek a milliárdok hiányoznak Európából is, ahol a bankok portfóliójában ugyancsak nagy mennyiségben halmozódtak fel „toxikus termékek”. A fejlettebb EU-tagállamok százmilliárdos mentőcsomagokkal próbálták pénzügyi rendszerük működőképességét fenntartani. A közpénzből fizetett óriási mentőcsomagok azonban csak a likviditás fenntartására voltak elegendőek, a pótlólagos kereslet fenntartására már nem. Így mára már a tanácstalanság is globálissá vált az államadósságok és a gigantikus költségvetési hiányok miatt. Egyre többen vetik fel, hogy a további költségvetési és monetáris megszorításoktól biztosan nem várható gazdasági nö-



vekedés. Példaként említik a lassan magára találó amerikai gazdaságot, ahol a jegybank feladta a korábbi neoliberais ortodoxiát és a mennyiségi pénzteremtés (*quantitative easing* – QE) eszközével próbál úrrá lenni a válságon.

A fentiek ellenére nem kell egyetértenünk azzal a populista érveléssel, hogy a válság csupán a „mohó bankárokról” és a „felelőtlen bankokról” szól. Ez ugyanis szintiszta demagógia: egy rendszer szereplői többnyire azt teszik, amit a jogi szabályozás megenged nekik. Valójában – s az idézett példákkal ezt igyekeztünk szemléltetni – évtizedeken keresztül folyt a pénzügyi rendszer jogi alapjainak tudatos leépítése. Ma már ugyan a hívó deregulátorok is kezdenek rájönni, hogy például az offshore tevékenység nemcsak az adócsalás és pénzmosás, hanem a terrorizmus finanszírozásának is fő színtere, ezért az ilyen típusú tevékenységeket valahogy mégiscsak korlátozni kellene.

A válságok között – a dereguláció mellett – létezik egy olyan új dimenzió is, amelynek jelentőségét a világ csak most kezdte el felfedezni. Ez az ún. digitális pénzügyi világháló létrejötte. A digitális forradalom talán a pénzügyi piacokon hozta a leglátványosabb eredményeket. Elegendő ha csak a *home banking*ra, a dematerializált értékpapírokra és hasonló technikai csodákra gondolunk. A digitalizáció azonban nemcsak az ügyfelek kényelmét szolgálja, hanem a nemzetközi pénzügyeket is alapjaiban alakította át. A pénzügyi szakértők már évekkkel ezelőtt felhívták a figyelmet arra, hogy miután a pénzügyi közvetítő mechanizmusok ma már globális hálózatban működnek (bankok, tőzsdék, pénzügyi befektetők), ez egyúttal azt is jelenti, hogy a beruházások globálisan ma már mindig egyenlőek a megtakarításokkal. Vagyis, amit valahol a világon megtakarítanak, az csaknem egyidőben valahol máshol befektetésre is kerül. Ez a napi huszonnégy órában működő rendszer – amely különösen a gyors spekulációs tőke mozgásoknak kedvez –, a nemzeti hatáskörbe tartozó bank- és tőkepiaci felügyeleti eszközökkel már egyáltalán nem követhető.

Ami a jövőt illeti, sajnos a szabályozási kijózanodás ellenére sem lehetünk túl optimisták: egy hithű neoliberais a mai bajokra is azt mondja, hogy itt csak a „kreatív pusztulási folyamat” zajlik, vagyis az önszabályozó piac éppen most korrigálja önmagát – igaz, s ezt már mások teszik hozzá: mindez kicsit sokba kerül az állami költségvetéseknek, s ezen keresztül az adófizetőknek. A teendők újragondolásánál tehát nem a szabályozatlan piac további mélyrétegeinek kutatásából, hanem inkább az Európai Bizottság elnökének keserű, de tényszerű diagnózisából kellene kiindulnunk. Eszerint nem igazán fenntartható az a rendszer, melyben a pénzügyi sikereknek mindig akad gazdája, csak éppen a veszteségeket kell közpénzekből finanszírozni.

## Mit lehetne/kellene tenni?

A közgazdaságtan és a közigazgatás „újrafelfedezése” az egyik legsürgetőbb feladat. A pénzügyi válság tanulságai alapján mindenképpen szakítani kellene a neoliberais dogmatizmussal. Az állam gazdasági szerepének sokkal kiegyensúlyozottabb megítélésére van szükség. Nem mindegy azonban, hogy ha az évtizedek óta ostromozott államot visszaállítjuk jogaiba, akkor az hogyan él, vagy – mint a mai Magyarország esetében látható – hogyan él vissza hatalmával. A legsúlyosabb pénzügyi-gazdasági válság idején is vannak ugyanis a terheket enyhítő, megosztó stb. döntési alternatívák, ugyanakkor dilettáns kormányzati döntésekkel mindig tovább lehet rontani az amúgyis nehéz gazdasági körülményeken (ld. az európai jogi normákat és jogelveket sértő magyar jogszabályok hosszú sorát, amelyek módosításai például – többek között – az IMF-hitelmegállapodás jogi előfeltételét jelenthetik).

Az állam erősítésének követelménye tehát semmiképpen sem azonosítható a közösségi jogszabályokat és jogelveket felszámoló autokrata törekvésekkel. Az európai jogállamok demokratikus alapintézményeinek felszámolása (a hatalmi fékek és egyensúlyok kiiktatása, az Alkotmánybíróság és a bíróságok korlátozása, a visszamenőleges jogalkotás és hasonló) az „államot” nem hogy nem erősítik, hanem sokkal sebezhetőbbé teszik. A globalizáció korában ugyanis a kölcsönös függőség már olyan méreteket öltött, hogy bármely tagállamnak bármilyen okból való távolodása az európai integ-

rációtól csak az ország kockázatának növekedését, a válságnak való nagyobb kitettségét eredményezheti.

Nálunk szerencsésebb országokban lehetőség mutatkozik arra is, hogy – felismerve a válságot előidéző okokat – konszenzusos jogalkotási eszközökkel próbálják meg az ismétlődés esélyeit legalább csökkenteni. Ide sorolható a 2010-ben elfogadott ún. *Dodd – Frank Wall Street Reform and Consumer Protection Act*, mely tételes reagálás a dereguláció által okozott problémahalmazra: többek között a „túlméretes banki tevékenység” (*too big to fail bailout*) és az „értékpapírosítás” korlátozására; az egzotikus pénzügyi termékek újraszabályozására; a menedzserjuttatások és a hitelminősítők tevékenységének befolyásolására. Az átfogó kerettörvény tehát éppen azokra a kritikus kérdéskörökre keres neokenesiánusnak nevezhető válaszokat, amelyek – a szakértői vélemények többsége szerint – hozzájárultak a pénzügyi válság kialakulásához.

A pénzügyi jog eszköztára alkalmas arra, hogy a dereguláció okozta károk jogalkotási eszközökkel – legalább részlegesen – orvosolhatók legyenek. A banki tevékenységre vonatkozó prudenciális szabályok újbóli szigorítása, a már említett kereskedelmi és befektetési banki tevékenység ismételt elkülönítése mellett, a pénzügyi felügyeleti tevékenység erősítése mindenképpen szükségesnek látszik. Ugyancsak a válság tapasztalatai irányították rá a figyelmet a hitelminősítők tevékenységének szabályozatlanságára is. Ma lényegében három nagy nemzetközi magáncég uralja a hitelminősítői piac több mint 90 százalékát, s jogi értelemben nem tehetők felelőssé az egyes megalapozatlan döntéseikkel okozott károkért sem. Sok szó esik szakértői körökben a pénzügyi buborékképződést korlátozó ún. tranzakciós adóról (Tobin-adó), a bajba jutott országok devizái elleni (árfolyamcsökkenésre spekuláló) shortolási ügyletek korlátozásáról, s a sor hosszan folytatható.

A pozitív tartalmú megoldáskeresések körében különösen fontos, hogy Európa továbbra is közösségi jogi szabályozási megoldásokat keres a válsághelyzetben. Az európai vezetők körében formálódni látszik például az egyetértés abban, hogy hosszabb távon nem tartható fenn a monetáris politika föderalizmusának és a nemzeti költségvetési politikák kettőssége. A már megtett konkrét lépések közül kiemelendő a Stabilitási és Növekedési Egyezmény hat jogszabályból álló reformcsomagja, vagy a tagállami költségvetési politikát új alapokra helyező Euró Plusz Egyezmény. Ugyancsak konkrét formát öltött a görög válságkezelés kapcsán az euróövezet szorosabb gazdasági kormányzásának terve is.

A pénzügyi válság legfontosabb tanulsága azonban az, hogy nem csak a „mohóság”, illetve a szabályozás leépítése volt a baj – a pénzügyi világháló csak megreformált globális közintézmények által lesz ellenőrizhető. Napjaink realitása ugyanis, hogy a – jórészt spekulatív – globális tőke folyamatos, napi huszonnégy órás áramlása a komputerezált „pénzügyi világhálón” keresztül – amit lehet szeretni, vagy nem szeretni – aligha változtatható meg. A pénzügyi jogi intézményrendszer újraépítésére éppen azért van szükség, mert a válságot nem eseti jogsértések okozták: egy évtizedek óta a dezintegrálódás felé haladó, alig szabályozott globális pénzügyi rendszer működési zavarait fizetik meg az adófizetők szerte a világon – ezen kellene sürgősen változtatni.

**Sárközy Tamás\***

# **TÁRSASÁGI JOG A POLGÁRI TÖRVÉNYKÖNYVBEN? Előnyök, hátrányok, vitás kérdések**

## **Általános kérdések**

### **Indokolt-e a gazdasági társasági jognak a polgári törvénykönyvbe való beillesztése?**

Erre a kérdésre lényegében azt a választ lehet adni, hogy a nemzetközi összehasonlítás alapján nem, az aktuális magyar jogpolitika alapján igen. A rendszerváltoztató volt szocialista országokkal kezdtem. A társasági jog a kereskedelmi törvénykönyvben található Lengyelországban, Csehországban és Szlovákiában, külön törvények tartalmazzák Horvátországban, Szlovéniában, Szerbiában, Romániában, Bulgáriában, Albániában, Ukrajnában és Belorussziában. Egyedül Oroszországban kötődnek a gazdasági társaságok a Ptk.-hoz, de a Ptk. a társaságokra nézve csak néhány definitív szabályt tartalmaz, és igen terjedelmes külön törvények szabályozzák a részvénytársaságokat és a korlátolt felelősségű társaságokat.

Ami a nyugati országokat illeti, itt is általában a kereskedelmi törvénykönyvek részét képezi a társasági jog, vagy külön törvény részét képezi (ld. utóbbira példaként a belga jogot), és az Európai Unióban sem észlelhető törekvés, hogy a nagyon-nagyon lassan készülő Európai Polgári Törvénykönyv szerződéses, vagy más része tartalmazná a társasági jogot. Az Unió külön-külön rendeletekkel fogadta el a négy szupranacionális társaságot (rt., kft., szövetkezet, egyesülés), a társasági jogi irányelvek pedig jogágazatilag igen vegyes tartalmúak, magánjogi elemek mellett számos pénzügyi-számviteli szabályt tartalmaznak.

A társasági jognak a Ptk.-ban való jelentkezése szempontjából legfeljebb három kivétel említhető meg Nyugat-Európában, ez pedig a svájci, az olasz és a holland megoldás.

### ***Svájc***

Az 1907-es svájci ZGB 1. részében vannak a jogi személyek az 52. §-tól a 90. §-ig. Ez a cím a jogi személyek általános szabályaiból (52–59. §), az egyesület (60–79. §) és az alapítvány (80–90. §) szabályozásából áll, a kereskedelmi társaságok tehát a jogi személyekről szóló fejezetben nem szerepelnek. Az 1911-es kötetli törvényben a szerződéses általános és különös rész után jön a társasági jog úgy, hogy az 530–551. § szabályozza a pjt.-t, az 552–593. § a közkereseti társaságot, az 593–619. § a betéti társaságot (a kkt., és a bt. nem jogi személy!), a 620–771. § az rt.-t, a 772–827. § a kft.-t, a 828–919. § a szövetkezetet. A svájci kötetli törvény nem tisztán polgári jogi, hiszen a társaságok után szabályozza a kereskedelmi regisztert és a kereskedelmi könyvvezetést is.

\* egyetemi tanár, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Általános Vállalkozási Főiskola

### **Olaszország**

Mussolini korporatív államalképzelésének megfelelően az 1941-es olasz Ptk. az ötödik könyvében, amely a munka joga címet viseli, rendelkezik a kereskedelmi társaságokról. Előzőleg az 1. könyvben van szó a jogi személyekről, ez a cím – éppúgy, mint a svájci jogban – általános szabályokból, valamint az egyesület és az alapítvány szabályozásából áll (12–42. § – a jogi személyek általános szabályait csak két § tartalmazza). Az ötödik könyv 5. része a *társaságok* címet viseli, és így épül fel: általános szabályok (a jogi személyek általános szabályai itt nem érvényesülnek – 2247–2250. §) egyszerű társaság, azaz pjt. (2251–2289. §), kkt. (2290–2312. §), bt. (2313–2324. § – a kkt. és a bt. itt sem jogi személy), rt. (2325–2451. § – ebben vannak a konszernjogi rendelkezések!), betéti részvénytársaság (2452–2461. §), majd a kft. (2462–2483. §). Az egyes társaságok felsorolása után az olasz jog ismét általános részi szabályokat tartalmaz egészen a 2510. §-ig (pl. megszűnés, átalakulás). Ezt követi külön címben a szövetkezet és a csendes társaság.

### **Hollandia**

Az 1980-as években alkotott 8 könyvből álló holland Ptk.-nak a II. könyve foglalkozik a jogi személyekkel. A felépítés a következő: általános rendelkezések (1–25. §), egyesület (26–52. §), szövetkezet (53–63. §), részvénytársaság (64–165. §), kft. (175–284. §), alapítvány (285–307. §). A kkt. és a bt. kimarad, a nem jogi személyekkel, hanem „szerződéses” társaságokkal a 7. könyv, azaz a kötelmi különös részről szóló könyv rendelkezik (pjt.). A II. könyv az öt jogiszemély-típus szabályozása után a jogi személyek egyesülésével és a jogvitákkal foglalkozik (308–359. §), majd majdnem száz §-ban tárgyalja az évvárás és a mérlegbeszámoló számviteli kérdéseit (360–446. §).

Látható, hogy ez a három megoldás is jelentősen különbözik egymástól, emellett szétszakítja a társasági jogot lényegében aszerint, hogy pusztán szerződéses alakzatokról van szó avagy jogi személyekről. A polgári jogi társaság a svájci, az olasz és a holland szabályozásban egyaránt közelebb kerül a kkt.-hoz és a bt.-hez, mint a kft.-hez.

Ami a magyar jogpolitikai megfontolásokat illeti, a magyar monista magánjogi irányzat – amely elveti a kereskedelmi jogi megoldások önállóságát – régóta kívánja „visszakebelezni” a társasági jogot. Erre jó példa, hogy a 2009-es –Vékás Lajos professzor által vezetett – Kodifikációs Bizottság Szakértői Javaslat – anélkül, hogy ezt a részt a Kodifikációs Bizottság valaha tárgyalta volna – tartalmazta a Kisfaludi András által írt társasági jogi részt, valamennyi gazdasági társaságot a jogi személyek közé helyezve. Amikor a Kodifikációs Bizottság a 2010-es választások után újraalakult, nemsokára megszületett a döntés a társasági jognak a Ptk.-ba való behelyezéséről.

„A Ptk. tartalmazza a teljes polgári anyagi jogot!” – ez volt az elméleti jelszó. Két fontos rész persze szép csöndesen kimaradt: a munkaszerződések joga, amely a kollektív munkajoggal együtt bennmaradt a Munka Törvénykönyvében, és a szellemi alkotások joga. Ez utóbbi kimaradását elméleti érvekkel aligha lehet indokolni, lobbierdekek döntöttek.

A magánjog totalitására való törekvés találkozott általános politikai érdekekkel. Az új Ptk.-t – az akkori ellenzék tiltakozása ellenére – az Országgyűlés a 2009. évi CXX. törvénnyel elfogadta, csak a hatályba helyezését sikerült meggátolni. Nyilván az új kormányzat alatt létrejövő „második” új Ptk. nem lehet teljesen azonos az elsővel, márpedig az újra megalakított, de személyükben azonos tagokból álló Kodifikációs Bizottság sok újat nem tud a hagyományos területeken kitalálni. Legyen tehát egy új *jogi személy* könyv, benne a gazdasági társaságok és az egyesületek jogával.

### **Előnyök és hátrányok**

Mérlegeljük ezek után, milyen előnyökkel és hátrányokkal jár a társasági jognak a Ptk.-ba való beépítése.

Az elsődleges hátrány az, hogy megszűnik a társasági jog belső jogági komplexitása – a Ptk.-ba ugyanis tömegével nem kerülhetnek be közjogi, illetve eljárási szabályok. A társasági jog alapvetően

civiljog, de tele van más jogági normákkal. (Például. az a rendelkezés, hogy a felügyelőbizottságba delegált munkavállalói küldöttek a szakszervezeti tisztségviselőkkel azonos érdekvédelemben részesülnek, aligha való a Ptk.-ba.) A társasági jogot tehát nem lehet a Ptk.-ban úgy szabályozni, hogy a Gt.-t egyszerűen beolvasztjuk a Ptk.-ba, más szabályozási technikát kell követni. A társasági civiljog elkülönítésének nagy veszélye, hogy *a)* néhány paragrafusos közjogi tények alkotására kényszerül a Ptk. mellett a jogalkotó, *b)* párhuzamos jogi szabályozások keletkeznek, avagy fordítva, *c)* joghézag keletkezik, egyes jogterületek elvesznek (mint a konszernjog Kisfaludi András 2009-es tervezetében), *d)* jogszabályi kollízió támad a civiljog és a közjog között. Egy Ptk.-ba behelyezett társasági jog szükségképp jobban elkülönül a cégeljárás jogtól, mint a Gt., pedig 1997 óta a Gt. és a Ctv. szerves egységét (2006. évi IV. és V. törvény) sikerült a törvényalkotónak biztosítani.

A második hátrány a társasági jog nagyobb flexibilitásával kapcsolatos. Egy Ptk.-t nem lehet évente módosítani, szabályai többsége évtizedekre szól. A gazdasági körülmények változása viszont – ld. a legutóbbi világválságot – a társasági jogban nagyobb módosítási igény keletkeztet, és ide hat a technikai fejlődés is. Hol gondoltuk – mondjuk 1990-ben a Fővárosi Cégbíróságon sorban állva másfél éves bejegyzésekkel – a mostani elektronikus cégeljárásra, arra, hogy egy nap alatt társaságunk lehet? A flexibilitás szempontjából tehát a társasági jog szükségképp sajátos része lesz az új Ptk.-nak.

További hátrány, hogy a társasági jogi kodifikációnak 1988 óta kialakult stratégiája van. Ennek lényege a 6–8 évenkénti felülvizsgálat (1988. évi VI. törvény, 1997. évi CIVL. törvény, 2006. évi IV. törvény). A negyedik Gt. előkészítő munkáinak megkezdését így 2012-re terveztük. A 2006-os harmadik Gt.-ről még nincsenek kellő jogalkalmazói tapasztalatok. Az is felhozható, hogy a Gt. felépítését, működési mechanizmusát a cégbírók, ügyvédek megszokták, a túl gyors változtatás pedig megzavarhatja a joggyakorlatot.

Végül az utolsó hátrány a társasági jogi normák nagyobb szervezetisége az általános civiljog kontraktuális normáihoz képest. Vagy, ahogy ezt Petrik Ferenc kifejezi, a társasági jogi normák jelentős része alulgenerált. Emellett a társasági joganyag igen terjedelmes, a Ptk. tervezett könyveinél – méreteit tekintve – objektív alapon jóval nagyobb, így jelentős szerkezeti aránytalanságokat okoz.

Ugyanakkor a társasági jognak a Ptk.-ba való beépítése jelentős előnyökkel is jár. A legáltalánosabb előny, hogy a társasági jognak a Ptk.-ban való szerepeltetése szükségképp növeli – a többi terület áthatása folytán – a társulók, a vállalkozások civil autonómiáját, csökkenti adminisztratív terheit. Sokkal szélesebb kapcsolat építhető ki a tulajdonjoggal, a házassági joggal vagy az örökjoggal. Gondoljunk itt pl. bontóperek esetén a kft. üzletrészeinek sorsára, vagy a társasági részesedések öröklésével kapcsolatos gyakorlati problémákra, avagy az üzletrésszel kapcsolatos elővásárlási jogra, eladási vagy vételi opciókra. Végül a társasági jognak a Ptk.-ba való bekerülése gyökeresen más helyzetet teremt a Ptk.-ba tervezett *jogi személyek könyvében*. Ha a társasági jog jön, aligha lehet elzárkózni a szövetkezeti jog vagy a költségvetési szervekkel kapcsolatos joganyagnak a Ptk. jogi személyekről szóló részébe való beépítésétől.

A Ptk.-ba való beépítés hátrányait természetesen csökkenteni is lehet. Tudomásul kell venni, hogy ez esetben a Ptk. nem lehet tisztán civiljogi. Bizonyos alapvető közjogi, illetve eljárásjogi szabályoknak a Ptk.-ban is szerepelnie kell (pl., hogy a gazdasági társaságok felett a cégbíróság törvényességi felügyeletet gyakorol). Számos részletszabályt pedig – pl. a társaságok átalakulásával, egyesülésével és szétválásával kapcsolatban – át lehet helyezni a cégtörvénybe. A nyilvános részvénytársaságoknál a tőzsdeszabályozás helyettesítheti az eddigi Gt.-ben lévő törvényi szabályozást. A példákat szaporítani lehetne.

A társasági jognak a Ptk.-ban való megjelenése több távolabbi előnnyel is jár. Áttörést jelenthet, hogy minden jogi személy – a társaságok mintájára – bírósági nyilvántartásba vétellel jön létre, és az abból való törléssel szűnik meg. Áttörést jelenthet a költségvetési szervek polgári jogi abszolút jogképességének deklarálása is. A társasági jognak a Ptk.-ba való beemelése megoldhatja végre a szövetkezeti jog felesleges és a szövetkezetekre nézve is hátrányos izolációját.

Megjegyzendő, hogy az egyesületi jognak a Ptk.-ba való beépítésénél a társasági joggal hasonló problémákkal találkozhatunk. Az egyesülési jogról szóló 1989. évi II. törvény alapvetően az alkot-

mányos alapjogvédelemre és az egyesületi közjogra koncentrált, a polgári jogi vonatkozásokat elhanyagolta. Ezeket a hiányokat később nem lehetett pótolni, mert az egyesülési törvény kétharmados törvény maradt 1990 után, a mindenkori ellenzék pedig semmilyen törvénymódosítást nem fogadott el. A Kodifikációs Bizottság ugyan a 2000-es évek közepén elkészítette az új Ptk. egyesületi fejezetét, de azt az IRM nem szerepeltette a Ptk. törvényjavaslatban, mert félt attól, hogy az alkotmánybírói gyakorlat alapján az egész Ptk. kétharmadosává válik. 2010 után már nincs akadálya annak, hogy az egyesületi jog a Ptk.-ba kerüljön, de természetesen csak a magánjogi vonatkozásokról lehet szó, az egyesületi jog közjogi részét külön kell rendezni.

### **A beépítés módja**

A társasági jog beépítésének legjobb módja a Ptk.-ban a természetes személyektől elválasztott jogi személy könyvének megalkotása. Ez esetben a polgári jogi társaság marad a szerződések különös részében, viszont a kkt. és a bt. – szakítva az osztrák-német hagyományokkal – jogi személlyé válik.

A jogi személy könyve felépülhet hagyományosan. Ez azt jelenti, hogy a jogi személyek általános szabályai után az egyesülettel kezdődik a jogi személy típusainak tárgyalása. A magam részéről jobb megoldásnak tartanám, ha az „üzleti” jellegű jogi személyekkel indulna a jogiszemély-típusok szabályozása, tehát a gazdasági társaságok joga, a szövetkezeti jog, az egyesülés (a gazdasági társaságok közös szabályai mögöttes jogterületet képezhetnek a szövetkezeteknél és az egyesüléseknél), ezt követnék a nonprofit jogi személyek, így személyegyesülésként az egyesület, intézménytípusú jogi személyként az alapítvány és a költségvetési szerv is.

A jogi személyek közös szabályait véleményem szerint nem lenne helyes „társaságosítani”, tehát olyan szabályokat betenni az általános részbe, amelyek az intézménytípusú jogi személyeknél nem fordulhatnak elő (pl. kisebbségvédelem). Arra is vigyázni kellene, hogy a gyakorlatban kivételt képező intézményeket ne tegyünk a jogi személyek közös szabályaiba való behelyezés útján főszabállyá – pl. a felügyelőbizottság és a könyvvizsgáló már a társasági jogban is háttérbe szorult. A költségvetési szervek pedig – több ezer ilyen szervezet van – magánjogi jogi személyek, ezek egyik típusát képezik, a Ptk.-ból való kihagyásuk tehát aligha indokolt.

Indokolt lenne továbbá, ha az új Ptk. – mivel a közigazgatási szervezeti törvény megalkotása lekerült a napirendről – segítséget nyújtana a közjognak a közjogi jogi személyek szabályozásával. Ez azt jelenti, hogy az állam sajátos jogi személyiségének deklarálásán túl a köztisztviselőket és a közalapítványokat is szabályozná a Ptk., persze úgy, hogy az előbbinek az egyesület, az utóbbinak az alapítvány a mögöttes jogterülete.

## **A társasági jog vitás kérdései**

Az elmúlt egy évben két változat is készült a társasági jognak a Ptk.-ba való beépítése kapcsán. E két változat alapján jól kijelölhetők a magyar társasági jog alapvető problematikus kérdései.

### **Cogencia – diszpozitivitás, azaz kötelező jelleg vagy általános eltérési lehetőség**

A 2006-os Gt. általános jelleggel kötelező szabályozásban részesítette a gazdasági társaságokat [9. § (1) bekezdés], de a kkt., bt. szabályozása mintegy 90%-ban, a kft. és a zártkörű rt. szabályozása 50%-nál nagyobb arányban eltérést engedett, és a Gt. azt is kimondta, hogy a törvényben nem szabályozott kérdéseket a társulók szabadon szabályozhatják, kivéve, ha e szabályozás az adott társasági forma jogi lényegével ellentétes. Ezzel szemben a Kisfaludi András-féle tervezet általános eltérést

biztosít olyan esetekben, amikor is nincs azt megtiltó törvényi rendelkezés. A kifejezett tiltás mellett ez a tervezet kaucukfogalomként megfogalmazott tiltásokat is tartalmaz, nevezetesen, hogy nem lehet eltérni a törvénytől, ha ez harmadik személyek „jogait vagy érdekeit” (?) avagy a „kisebbség” jogi érdekeit sérti avagy az állami törvényességi felügyelet érvényesülését gátolja [Szerkesztőbizottsági Javaslat 2011. 3: 4. § (2) bekezdés].

Véleményem szerint az általános cogencia fenntartására szükség van, ellenkező esetben ugyanis átfogó bizonytalanság keletkezik, hogy egy adott szabály cogens vagy diszpozitív-e. A joggyakorlatban a Gt. eddigi szabályozása jól bevált, nem gátolta a társulók autonómiáját. A világválság következtében egyébként a társasági jog nemzetközileg általában, de Magyarországon is szigorodott – nem ismerek olyan országot Európában, ahol az rt.-k szabályozása általános jelleggel ne cogens lenne.

### **Formakényszer**

Főleg az amerikai irányzatot kedvelő jogász kollégák javasolják az ún. formakeveredést – ha lehet pótbefizetés a kft.-nél, miért nem lehet az rt.-nél, ha lehet testületi ügyvezetés egy zártan működő rt.-nél, miért nem lehet ügyvezetőséget intézményesíteni a kft.-nél? A magam részéről úgy gondolom, hogy a társasági típusok világos megkülönböztetését – ez a magyar kereskedelmi jognak a német jogtípust követő értékes hagyománya – fenn kell tartani. (Amerika más, ott lényegében csak részvénytársaság van.) A kkt. és a bt. erősebben kötelmi, a kft. erősebben szervezeti jellegű. A társasági jogokról kialakított értékpapír más jelleget ad egy zártkörűen működő rt.-nek, mint a pusztán vagyoni értékű jogot képező üzletrész. Ezért nem helyeslem a kft.-ből való kilépés intézményesítését. Ez az európai kft.-szabályozásnak egyik alapvető vitakérdése.

Van olyan vélemény, hogy a nonprofit társaság önálló intézményesítésére a társasági jogban nincs szükség, a társulók ügye, hogy mit tesznek a nyereséggel. Ez a felfogás, ha tisztán a polgári jogot nézzük, helyes. De nem lehet csak a polgári jogot nézni, mert a jogrendszer egységes. A mai nonprofit szféra felépítéséből, illetve a közhasznú szervezeti jogállás feltételeiből következik, hogy ha a nonprofit társaság intézményesítése megszűnik, a nonprofit szféra elveszít egy működőképes szervezeti formát, és ez viszont aligha lenne célszerű. Legyen tehát a nonprofit gazdasági társaság a társasági jogon belül önálló intézmény, amely mind a négy társasági formában alapítható, és amelynek szabályozása három lényeges ponton is eltér a profitorientált társaságokra vonatkozó főszabálytól.

Véleményem szerint a részvénytársaságot is egységes szabályozásban kell részesíteni a Ptk.-ban. Ma már felesleges szabályozni az rt. nyilvános alapítását, mert a tőkepiaci követelmények miatt nyilvános alapítás nem fordulhat elő. Viszont nyilvánosan csak akkor működhesen az rt., ha tőzsdei résztvevő, azaz a szervezett tőkepiacon tevékenykedik (nyilván elsősorban Magyarországon, de akár az Európai Unió bármely tagállamának tőzsdéjén).

Az egyszemélyes társaság jogi kedvezmény az egyéni vállalkozásoknak. Ebből következik, hogy e körben is a visszaélések korlátozására kell egyedüli tag, hogy a korlátlan mögöttes felelősségével működhesen, és ne legyen lehetséges olyan pótbefizetés, amely ténylegesen korlátozza az egyéni vállalkozó vagyoni felelősségét.

A társaság alapításnál indokolt lehet – pl. konzorciumok létrehozásánál – a polgári jogi társaság adta formátnál nagyobb lehetőségek kihasználása. Ezért nem indokolt, hogy az új Ptk.-ban a társasági szerződés hatóköre szűküljön.

### **A tulajdonosi, illetve társaságvezetői pozíció felelősségi értékelése**

Megfosztható-e egy állampolgár a gazdasági társaságban való alapítói, illetve tagi részvételtől? Az eddigi alkotmánybírói gyakorlat erre nemleges választ adott, mert a magántulajdonhoz való

alapjog sérelmét látta ebben. Az rendben van, hogy meghatározott ideig nem lehet vezető tisztségviselő a gazdasági társaságban az, akit jogerősen végrehajtható szabadságvesztésre ítélték, aki felszámolásba vitte a társaságot, vagy fantomcégben volt vezető tisztségviselő, de a tagi részvétel nem korlátozható.

Két tény azonban figyelembe kell venni. Először: elszaporodtak a tagsági jogokkal való visszaélések, a csalárd csődök, a vállalatkiürítések. Ezek ellen fel kell lépni. Másodszor: az új alaptörvény nem védi olyan mértékben a magántulajdont, mint az előző alkotmányunk, tehát kérdéses, hogy fenntartható-e a korábbi alkotmánybírói gyakorlat.

Az biztos: az eddigi Gt. is szabályozta a kft. és az rt. esetében a tagi felelősségátvitelt, tehát ha a tag a felelősségkorlátozás jogintézményével visszaél, a kielégítetlen hitelezők kérelmére a bíróság a felszámolt társaság tartozásaiért marasztalhatja a joggal visszaélő tagot akár magánvagyonában, akár abban az új társaságban, ahová a kft. (rt.) vagyonát kivitte. A vállalkozói érdekképviseletek lépjenek fel a póru jár vállalkozók védelmében, és az ügyészség is bátrabban nyújtson be ilyen kereseteket.

Az előzőekből azonban az is adódik, hogy a magam részéről nem értek egyet a Gt.-be, illetve a Cstv.-be az utóbbi években beépített intézményekkel, amelyek a társaság, illetve a tagok felelősségét megelőzően közvetlenül vezetői személyi felelősséget állapítanak meg hitelezői érdeksérelem esetén. A helyes sorrend: először a társaság (a felszámolás jogerős befejezéséig) feleljen a kielégítetlenül maradt hitelezők irányában, aztán a tagok (a korlátozott felelősséggel rendelkező társaságoknál csak joggal való visszaélés esetén), végül esetlegesen a vezető tisztségviselők, de nem objektív alapon, hanem a deliktuális kártérítési felelősség általános szabályai szerint. A vezető tisztségviselő tudniillik a gazdasági társaság és nem a hitelezői érdekek elsődlegessége alapján köteles vezetni a társaságot – a Gt. jelenlegi 30. § (3) bekezdésében az ezzel ellentétes deklaráció szerintem helytelen.

### **A piacra lépés szabadsága kontra hitelezővédelem**

A Gt. 2008-as módosításával a piacra lépés akadályait jelentős mértékben lebontották. A társaság egy munkaórán belüli bejegyzése formanyomtatvány alapján (amely szükségtelenné teszi a törvényességi felülvizsgálatot), törzs(alap)tőkeminimum leszállítása (kft. esetében 500.000 Ft, zárt rt. esetében 5 millió Ft – kevesebb mint 1988-ban, bár még mindig nem 0 forint, azaz törzstőke nélküli kft., amelyre sokan vágyakoznak), a székhely és tevékenységi kör liberalizálása stb.

E felfogás hívei csak azt felejtik el, hogy az alvállalkozó, a beszállító, a közreműködő is vállalkozó. Ha a jog elősegíti a társaságok fantomizálódását, akkor éppen nem vállalkozóbarát. A középúton kell tehát e körben is haladni, ezért szerintem a 2006-os törzstőke-, illetve alaptőke-minimumok helyreállítandók. Igenis az legyen a gazdasági társaság székhelye, ahol az elsődleges gazdasági tevékenységét folytatja. Ne legyen korlátlan a saját részvény (üzletrész) szerzési lehetősége kft.-nél, rt.-nél. Mindez fokozná a feltétlenül szükséges vállalkozói biztonságot.

### **Elektronizáció – a társasági jog primitivizálódása**

2008-ban – véleményem szerint túl korán, az unió által adott határidőt teljesen ki nem használva – vezettük be a kötelező elektronikus cégeljárást. A formanyomtatványon való társaságalapítás kiterjesztésre került már a zártkörűen működő részvénytársaságokra is. Egyelőre a társaságok mintegy egyharmadát alapítják formanyomtatványon, értelemszerűen legnagyobb részét a csekély létszámú kkt.-ket és bt.-ket.

Úgy gondolom, jogalkalmazói körben a mintahasználat elterjedése kapcsán megalapozottnak tartanak társasági jogunk elprimitivizálódásától. De hosszabb távon nagyobb gondok is látszanak: mintha esetén indokolt-e az ügyvédi ellenjegyzés? Ha egy munkaórán belül be kell jegyezni a formanyomtatványon alapított társaságot, mi szükség van cégbírói törvényességi felügyeletre? Lehet,



hogy 10 éven belül le kell építenünk a nagy gonddal kiépített és magas színvonalra felfejlesztett cégbírószági apparátust, és a társaságok bejegyzése (mondjuk a kormányzati gerinchálón) az e-közgazgatás feladatköre lesz? Ezen problémák kezelésére indokolt idejekorán felkészülni.

### **Európai társasági jog – magyar társasági jog**

Úgy gondolom – különösen akkor, ha az európai privát társaságról (kft.) szóló rendeletet elfogadják –, világossá kell tenni, hogy a magyar társasági jogtól való intézményes eltérés lehetősége a külföldi befektetők számára intézményesen adott: egy európai tagország cégének bevitelével európai rt.-t, kft.-t, szövetkezetet, egyesülést alapíthatnak Magyarországon.

Azt is figyelembe kell venni – és főleg ez a Ptk.-ba való beépítés hátránya –, hogy az uniós társasági jogi irányelvek részben nem magánjogi kiindulásból készülnek (rengeteg a számviteli szabály), részben a gazdaságpolitikai elképzelések változása függvényében állandóan módosulnak. Azonban konkrét magyar szabályozási szükségletek is adódnak az uniós szabályozásból, pl. a vállalatcsoportok jelentősége nő, ezért tágítanunk kell a vállalatcsoportra vonatkozó szabályozásunkat (pl. a tényleges vállalatcsoport erősítésével), vagy az az elképzelés, amely a részjegy intézményének megszüntetésével helyezné be a szövetkezeteket, nemcsak a magyar vagyoni jogi problémák következtében abszurd, hanem az európai szabályozás fényében is.



**Belyó Pál\***

## **A REJTETT GAZDASÁG ELŐRETÖRÉSE AZ ÚJ GAZDASÁGPOLITIKAI GYAKORLAT KÖVETKEZTÉBEN**

A rejtett gazdaság\*\* a sajátos magyar kapitalizmus kialakulásának, erősödésének szoros velejárója, sőt mozgásformája. Egyik lényeges okozója a gazdaság aránytalanságainak és a társadalmi deformációknak, különösképpen az egyenlőtlen versenynek, a túl nagy teherviselésnek túl szűk körben, a szélsőséges jövedelmi és vagyoni differenciálódásnak.

A kapitalizmus rendszerspecifikus tulajdonságai között vannak kedvező és kedvezőtlen sajátosságok, de utóbbiak esetenkénti megváltoztatása akár kedvezőtlenül is visszahathat az addig kedvezően működő sajátosságokra. Úgy vélem, a jelenlegi gazdaságpolitikában pedig rengeteg probléma van, és így a rejtett gazdaság szabályozásában is.

A 90-es évek közepére Magyarországon a rejtett gazdaság részaránya a bruttó hazai termék 25–30%-át is elérhette, és most a mintegy tíz-tizenöt évig tartó folyamatos csökkenés után a jelenlegi kormány intézkedései következtében újra erre a szintre emelkedik. (Ez pedig a várható 2011. évi folyó áron számított 27 ezer milliárd forint körüli GDP-hez viszonyítva mintegy 4500-5000 milliárd forint).

A gazdaság résztvevőinek racionalitásához ugyanis nem férhet kétség. Ha valamilyen törvényt súroló (vagy akár kis törvényt sértést is jelentő) tevékenységgel az esetleges „büntetést” meghaladó nyereség érhető el, akkor (a büntetés valószínűségét is felmérve) az ilyen helyzeteket ki fogják használni a vállalkozások, illetve az állampolgárok. Ráadásul saját túlélésük érdekében most már rá lesznek kényszerítve a rejtett gazdaságban történő fokozottabb részvételre.

\*\*\*

A rejtett gazdaság igen összetett gazdasági jelenség. Szélesebb értelemben ehhez a piachoz tartoznak – a teljesség igénye nélkül – a következő illegális üzleti tevékenységek: kábítószer-kereskedelem, prostitúció, szerencsejáték, pénzmosás, nem legális vagy törvényellenes termékek és szolgáltatások létrehozása, értékesítése. A rejtett gazdaság hátrányos lehet a valódi, az ún. fehérgazdaságra

\* A KSH XXI. elnöke; tanszékvezető főiskolai tanár, Általános Vállalkozási Főiskola

\*\* A rejtett gazdaság (más néven egyszerűen szürke-, esetleg már komolyabb hatására utalva feketegazdaság, árnyékgazdaság, illegális szektor; esetleg feketepiac) összetett jelenség. A legfejlettebb országokban is számolni kell a létevel. A rejtett gazdasághoz sokféle illegális üzleti tevékenység sorolható. Ezeknek fontos közös velejárója a készpénzfizetés és az adóelkerülés, amelyek célja, hogy az adott üzleti tevékenységeket nehezen vagy egyáltalán ne lehessen nyomon követni.

nézve. A globalizációs trend a gazdaságok ezen részét is utolérte. A rejtett gazdaságok a belső dinamikájuk miatt növekvő figyelmet és a működésük összehangolt válaszlépéseket igényelnek, nemzeti és nemzetközi szinten egyaránt.

A nemzetközi összehasonlításainak eredményei alapján F. Schneider – az ún. „árnyékgazdaság” egyik legnagyobb tekintélyű kutatója – számszerűsítette a rejtett gazdaság feltételezhető rangsorát a világ országaira vonatkozóan. 2004-ben a következőt állította: „A rejtett gazdaság átlagos mérete (a hivatalos GDP százalékában kifejezve) 2002/2003-ban, a fejlődő országokban 39,1%, az átalakuló országokban 40,1%, az OECD országaiban 16,3%, a Csendes-óceán déli részén lévő szigeteken 33,4% és a még létező 4 kommunista államban 21,8%.”

A későbbi publikációk alapján pedig a kutatók arra a következtetésre jutottak, hogy a rejtett gazdaság nagysága, részaránya növekedőben van (Schneider – Buehn – Montenegro, 2010). Ennek egyik kézenfekvő magyarázata a 2008-tól kialakult globális pénzügyi és gazdasági válság, amelynek egyértelműen a társadalmak szinte valamennyi területére kiterjedő hatásai vannak. A 2010-ben publikált legújabb nemzetközi összehasonlításában F. Schneider professzor 162 országra vonatkozóan végezte el becslését. Ezek csoportjai a magas jövedelmű OECD-országok, a fejlődő országok, és a kelet-európai tranzit és közép-ázsiai országok. Az „árnyékgazdaság” átlagos mérete 2006-ban a 98 fejlődő országban 19,8%, a 21 kelet-európai és közép-ázsiai (átmeneti) országban 38,1%, és a 25 OECD-országban 18,7% volt. A rejtett gazdaságot befolyásoló legfontosabb tényezőknek a közvetlen és közvetett adóterheket (adó- és társadalombiztosítási terheket), a munkapiaci szabályozás módjait, a közjavak-szolgáltatások minőségét és a hivatalos gazdaság fejlettségét jelölte meg.

A konkrét rangsorokban Magyarország a 44. helyen szerepel, az 1999–2007 közötti évek átlagában 25,8%-os GDP-arányos nagyságrenddel. A legkisebb az arány, azaz legkedvezőbb a helyzet Svájcban (8,6%), az USA-ban (8,6), Ausztriában (9,8%) és Luxemburgban (9,9%), míg a legrosszabb, 60% feletti arányt számítottak Tanzániára (60,2%), Perura, Azerbajdzsánra, Bolíviára és Grúziára (69,8%).

A 21 átalakuló ország csoportjában Magyarország a 3. helyen áll, csak Csehországban (18,7%) és Szlovákiában (19,5%) számítottak kedvezőbb mutatókat. Szlovéniában (27,4%), Lengyelországban (27,7%), Horvátországban (43,2%), Romániában (35,4%), Bulgáriában (37,8%) sokkal kedvezőtlenebb a helyzet.

A tudományos és állami szféra szakértői között komoly nézeteltérés van a rejtett gazdaság méretét és fontosságát tekintve; még a definíciók, valamint a becslések és elemzések módszerei is komoly vita tárgyát képezik. „A rejtett gazdaság méretének meghatározása a közgazdaságtan egyik utolsó nagy felfedezetlen területe” – véli Hanousek és Palda (2003). Minden bizonnyal az ismeretlen felfedezése és megmérése, s kiváltképpen viselkedésének modellezése, a szabályok felállítása az úrkutatás nagy kihívásaival is összemérhetők akár. Van azonban egy jelentős különbség, amelynek a lényege az, hogy a rejtett gazdaság, illetve a fehérgazdaság főbb szereplőinek motivációi eltérnek egymástól.

A rejtett gazdaság pontos méretei nélkül az egyéni, üzleti és nemzetgazdasági teljesítményt nem lehet elég pontosan meghatározni, ami annyit jelent, hogy a gazdasági valóságról alkotott fogalmunk nem teljes. Ez érvényes a rejtett gazdaság irányelveinek mérésére is: amit nem tudunk megmérni, aligha tudjuk irányítani. A rejtett gazdaság nagyságát pontosan meg kellene mérni ahhoz, hogy értékelni tudjuk döntéseink hatását és hatékonyságát.

A rejtett gazdasággal kapcsolatos jelenségek összefüggnek a gazdaság összes főbb szereplőivel, és tisztán megfigyelhetőek a különböző szinteken; nevezetesen: a magánszemélyek (például: korrupció, prostitúció, adóelkerülés), az üzleti élet (illegális termelés vagy szolgáltatási tevékenységek, adóelkerülés, pénzmosás) és nemzeti gazdasági szinten (mint illegális tevékenységek, kábítószer-, technológia-, vagy fegyvercsempészet). Ám ettől függetlenül is a hatékonyabb technológiák és módszerek bevezetése a rejtett gazdaság elleni harcba több ok miatt nehézkessé válik. Ezek a következők:

- A rejtett gazdaság tevékenységeit nehéz követni.
- A gazdasági szereplők kettős természetűek (törvényesen és törvénytelenül is viselkednek).
- Vannak kulturális (pl. függés a rejtett gazdaságtól és tevékenységétől, vagy ugyanezen dolgok tolerálása) és jogi szempontok (pl. az ártatlanság vélelme).

A rejtett gazdaság sok szempontból előnytelen, sőt kifejezetten veszélyes a „fehérgazdaságra”. Ugyanis ezek a tevékenységek ellehetetlenítik a gazdasági szereplők valós gazdasági teljesítményének meghatározását, ami pedig az adózási morál romlásához vezet, s ennek természetes eredményeként kisebb adóbevételhez jut a költségvetés. Erkölcsi hatásai sem elhanyagolhatóak: a szabad piacgazdaság és a szabad verseny alapvető szabályai ellen hatnak. Különösen igaz ez a megállapítás a korrupcióra, amely visszafogja az üzleti tevékenységeket (pl. a cégek alapítását, szerződések megkötését), és nehezíti, vagy akár ellehetetleníti a „leghatékonyabb”, vagy „legjobb árértékarányú” megoldások felkutatását azáltal, hogy plusz költségeket, ugyanakkor csökkenő nyereséget jelent, így jelentősen befolyásolja a beruházási döntéseket. A rejtett gazdasági tevékenységekből származó bevételek felboríthatják a gazdaság, a politika és akár az erőszakos szervezetek egyensúlyát, ami egy ország vagy egy egész régió destabilizációjához vezethetnek (pl.: Ázsia, Dél-Amerika).

A globalizációs trend ezen a területen is jól megfigyelhető. Nemcsak multinacionális cégek, de országok egyenként vagy csoportosan is szereplőivé válhatnak a nemzetközi rejtett gazdaságnak. A globalizációnak köszönhetően az adatgyűjtésekkel kapcsolatos együtt nem működés is okozhat problémákat: nemzetközi összehasonlítások, nemzeti pénzügyek, nemzetközi szervezetek, nemzeti finanszírozási és adópolitika és az országok versenyképessége is múlhatnak a rejtett gazdaságuk méretén.

A rejtett gazdaság belső dinamikája növekvő figyelmet és összehangolt lépéseket követel meg, nemzeti és nemzetközi szinten egyaránt. Minden eddigi erőfeszítés ellenére megjósolható: a rejtett gazdaság által előidézett problémák a globális gazdaság reális tényezői maradnak még hosszú időn keresztül. Érdemes tehát folyamatosan vizsgálni, hogy melyek ezek a problémák, hogyan mérhetőek, miféle gazdasági hatást gyakorolnak, és végül, de nem utolsósorban, hogyan tudunk együtt élni velük.

## **A rejtett gazdaság definíciója**

Sajátos módon a rejtett gazdaság leírásában jelentős ellentmondások vannak, a definíciókban, a módszerekben, de a számszerű eredményekben is. Mindez becslési hibákhoz és rosszul meghozott gazdasági és politikai döntésekhez vezet(het).

Feige (1989) és Schneider (2004) úgy definiálja a rejtett gazdaság fogalmát, hogy beleveszi a le nem jelentett és nem mért gazdasági tevékenységeket. Mindezt úgy teszik, hogy a gazdaság megfigyelésére használt aktuális szabályozást és technikákat alkalmazzák. Ez egy „tág” definíció, mely az alapján határozza meg a GDP-ből kimaradt fekete tevékenységeket, hogy szabály (elfogult), vagy nemzetközi szabályozás (ENSZ- és EU-) szerint odasorolódnak-e, vagy csak a mérésből maradtak ki (mérési hiba). Schneider és Enste (1998) egy újabb definíciót mutatnak be, Smithre (1994) hivatkozva, aki a rejtett gazdaságot úgy határozza meg: „a jóságok és szolgáltatások piaci alapú termelése, amelyek legyenek törvényesek, vagy törvénytelenek, a hivatalos GDP-becslésekből kimaradnak”. Később Schneider (2004) a következő definíciót használja: „... az összes regisztrálatlan gazdasági tevékenység, amely hozzájárul a hivatalosan számított (vagy megfigyelt) GNP-hez”. Magyarán a „szűk” definíció úgy határozza meg a rejtett gazdaságot, hogy az nem más, mint azok a gazdasági tevékenységek, és az ezekből származó jövedelmek, amelyek kikerülnek az állami szabályozást, adóztatást, vagy megfigyelést (Flemming et al., 2000).

Schneider és Klinglmair (2004) összeállított egy táblázatot, amely segít ezt jobban megérteni.

## 1. táblázat A rejtett gazdasági tevékenységek típusai

Tevékenység fajtája	Pénzügyi tranzakciók		Nem pénzügyi tranzakciók	
<b>Illegális tevékenységek</b>	Lopott jószágokkal való kereskedés; kábítószer-kereskedés; prostitúció, szerencsejáték, csempészés, hamisítás, stb.		Kábítószer barter, lopott jószágok, csempészés, saját használatra természetett vagy készített kábítószer, lopás saját használatra	
<b>Legális tevékenységek</b>	<b>Adóelkerülés</b>	<b>Adókijátszás</b>	<b>Adóelkerülés</b>	<b>Adókijátszás</b>
	Be nem jelentett jövedelem önálló vállalkozásból; fizetések, bérek és egyéb jövedelmek be nem jelentett megbízásokkal, melyek legális szolgáltatásokhoz és jószágokhoz kapcsolódnak.	Járulékos szolgáltatás	Legális jószágok és szolgáltatások bartere	Kaláka

*Forrás: Lippert és Walker (1997), Schneider és Klinglmair (2004) kiegészítéseivel*

A legszembevetőbb és legfontosabb tulajdonsága ezeknek a definícióknak, hogy egy kormány vagy egy nemzetközi szervezet GDP- illetve GNP-számítási és -becslési meghatározásához kapcsolódnak. Ez a definíció idővel változhat – és ahogy a múlt igazolja, változott is. A legprecízebb megközelítés az 1993-as ENSZ Nemzeti Számlarendszer (UNSNA) és módosításai, amelyek nagy szigorral határozzák meg a rejtett gazdaság összetételét (lásd UNO, 2007). A következő sztenderdek léteznek még: a Nemzetközi Valutaalap (IMF) általános adatterjesztési rendszere, az ENSZ Nemzetközi Munkaügyi Szervezetének (ILO) megoldási javaslatai a feketegazdaság foglalkoztatottsági mutatóinak mérésére (1993). Ezeket az alkalmazott fogalmakat és definíciókat használták fel az Európai Számlarendszer (ESA, 1995) kialakításánál, amelyet szintén rendszeresen felülvizsgálják és módosítanak (Eurostat, 2005). Rendelkezésre állnak még olyan segítségek, mint a táblázatos megközelítés (TAE) az OECD többi sztenderdjével egyetemben, csakúgy, mint az Eurostat és az ENSZ statisztikai divízióinak meghatározásai.

A definiálás nehézsége abból is fakad, hogy a fehérgazdaság dinamikus természetű, és ennek függvényében a fehérgazdasághoz kapcsolódó meghatározások is dinamikus jellegűek. A gazdaság az idő előrehaladásával fejlődik, alkalmazkodik a nemzeti gazdaságok „de facto” változásaihoz (például kormányzati szabályozás, az általános társadalmi hozzáállás és az SNA változásai). Pontosán ezen alkalmazkodás miatt szükséges kitérnünk a kapcsolódó fogalmak egy bizonyos körére, többek között a rejtett gazdaság fogalmára.

A rejtett gazdaság méréséhez szükséges adatokról annyit mindenképpen el kell mondani, hogy mindaz, ami nem szerepel a nemzeti számlarendszerben, továbbra is az intenzív kutatások területe. A tanulmányok számba veszik a különböző illegális tevékenységekről rendelkezésre álló adatokat (mint az illegális kábítószer-értékesítés, a prostitúció, az illegális szerencsejáték és az orgazdaság). A feladat nehézségét jól példázza, hogy általában több lehetséges kábítószerrel kapcsolatos forrást publikálnak (például rendőri jelentések), de nagyon korlátozott az egyéb illegális tevékenységekről (mint az orgazdaság) rendelkezésre álló adathalmaz, a prostitúcióról és az illegális szerencsejátékról pedig semmilyen adat nem áll rendelkezésre. Sőt, mi több, az illegális tevékenységek többsége a háztartási szférában zajlik, és ebből fakadóan mérhetetlen. Mindebből következően tehát nehéz vagy lehetetlen az ellentmondásokat feltárni.

### **A rejtett gazdasági tevékenységek felosztása**

A gazdasági teljesítményének reális meghatározásához elengedhetetlen a rejtett gazdasági tevékenységeknek a nemzeti számlarendszerben történő elszámolása. Ezeknek a tevékenységeknek a feltárása alapozhatja meg a rejtett tevékenységek csökkentését, illetve felszámolását célzó intézkedések kialakítását. Az országok teljesítményének nemzetközi összehasonlításához pedig az kell, hogy a rejtett gazdaság mérése az egyes országokban azonos alapokra épüljön. A világ fejlett gazdaságaiban és a feltörekvő piacgazdaságokban a statisztikai hivatalok különféle módszerekkel számszerűsítik a rejtett gazdaság méretét (ld. pl. UN, 2003). Az Eurostat kialakított egy egységes módszertant (Eurostat, 2005) a számbavétel egységesítéséhez. Ez a módszer lényegében a már korábban az OECD-országokra kidolgozott megközelítést (OECD, 2002) alkalmazza, azaz egy táblarendszerrel (*Tabular Approach to Exhaustiveness* – TAE), a rejtett tevékenységeket mind kibocsátási, mind pedig felhasználási oldalról számszerűsíti.

A rejtett gazdaság egységes számbavételéhez első lépésben az egyes tevékenység típusok elkülönítése, illetve kategorizálása történik oly módon, hogy azok teljes körűen lefedjék a gazdaság nem megfigyelt részét. Ezután határozzák meg azokat a lehetséges módszereket, amelyek segítségével az egyes kategóriákhoz tartozó tevékenységek volumene megbecsülhető. A rejtett gazdasági tevékenységeket kibocsátási oldalról összesen hét típusba (N1–N7) sorolták (ld. melléklet). Ebből az első öt (N1–N5) tartozik abba a csoportba, ahol a gazdasági tevékenységek valamilyen okból kimaradnak a statisztikai adatgyűjtésből. Ide részben nem regisztráltak (N1–N3), részben regisztráltak (N4–N5) vállalkozások és egyéni vállalkozók kerültek. Az utolsó két csoportba olyan termelők tartoznak, amelyek szerepelnek a hivatalos statisztikai adatgyűjtésben, de tevékenységük teljes volumene nem kerül elszámolásra.

A kibocsátási oldalról számított rejtett gazdasági tevékenységeket felbontják tulajdonosi szektorokra, gazdasági ágakra, és lehetőség szerint a gazdasági egységek (társas és egyéni vállalkozások) nagysága szerint. A kibocsátási oldalról a hét csoportra meghatározott korrekciókat ezután bontják fel a felhasználási oldal aggregátumai szerint (fogyasztás, felhalmozás, készletváltozás, export és import). Az Eurostat módszertana a jövedelmi oldalról történő felbontást ajánlja, bár nem követeli meg.

### **A rejtett gazdaság méretei**

A globális nemzetközi összehasonlítások nagyon világosan mutatják, hogy a rejtett gazdaság mérete jelentős, továbbá, hogy a probléma korántsem elhanyagolható. Egyúttal a rejtett gazdaságok mérete jelentős változásokon megy át: az ipari országokban kisebb, a fejlődő országokban nagyobb a rejtett gazdaság mérete (összehasonlítva az adott ország jellemző gazdasági mutatóival, pl. GDP).

Schneider (2004) több megállapítást is felsorol:

- A rejtett gazdaság összetett jelenség, és jelenléte mindenféle gazdaságban (fejlődő, átalakuló, fejlett) meghatározó.
- 1990 és 2000 között a rejtett gazdaságok növekedtek mind a fejlődő, mind az átalakuló, mind pedig az OECD-országokban.
- Az általános trend mögött az egyedi országok fejlődésében vannak különbségek, mint ahogy ez látható is az OECD-országok példáiiban.
- A legmeghatározóbb erőhatások, amelyek a rejtett gazdaságok méretére és növekedésére hatnak a következők:
  - növekvő adó- és társadalombiztosítási terhek,
  - növekvő állami szabályozás,
  - e kettő kombinációja.

## 2. táblázat

### A rejtett gazdaság méretének becslése, különböző módszerek használatával

Országok	Rejtett gazdaság átlagos mérete – érték a hivatalos GDP százalékában, hozzáadva (1999/2000)	Rejtett gazdaság átlagos mérete a hivatalos foglalkoztatottság százalékában kifejezve 1999/2000
	<i>Valutakereslet DYMIMIC-módszer (országok száma)</i>	<i>Kérdőíves módszer (országok száma)</i>
<b>Fejlődő országok</b>		
Afrika	42 (23)	48,2 (23)
Dél- és Közép-Amerika	41 (18)	45,1 (18)
Ázsia (kivéve Hongkong, Japán és Szingapúr)	29 (26)	33,4 (26)
<b>Átalakuló gazdaságok</b>	35 (23)	–
Nyugati OECD-országok		
– Európa	18 (16)	16,4 (7)
Észak-Amerika és Csendes-óceáni OECD országok	13,5 (4)	–

*Forrás: Schneider (2004)*

A rejtett gazdaság befolyásolja a fehérgazdaság növekedését is; a hatás statisztikailag jelentős, és mennyiségileg fontos, még akkor is, ha a szerző határozottan kijelenti, hogy ezek a megállapítások „megosztó jellegűek”. A fehér- és a rejtett gazdaság között meglévő lazább kapcsolatok még mindig nem igazán ismertek, de már jó néhány érdekes eredményt mutattak be. Minden, a rejtett gazdaság visszaszorítását célul kitűző kormánynak első és legfontosabb teendőjeként elemeznie kell ezt az összetett, és gyakran ellentmondásos kapcsolatot, amikor kidolgozza a bevezetendő kormányzati irányelveket, és meghozza döntéseit.



### 3. táblázat

#### A rejtett gazdaság mérete a rendszerváltó országokban (21 ország rangsora)

No.	Ország	Év								Átlag
		1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	
1	Cseh Köztársaság	18,7	19,1	18,7	18,4	18,2	18,5	19,1	19,3	18,7
2	Szlovák Köztársaság	18,7	18,9	19,1	19,2	19,4	19,6	20,3	20,5	19,5
3	Magyarország	24,9	25,1	25,1	24,8	24,7	25,0	25,3	25,3	25,0
4	Szlovénia	27,0	27,1	26,8	27,0	27,2	27,5	28,2	28,0	27,4
5	Lengyelország	27,4	27,6	27,7	27,4	27,4	27,8	27,9	28,1	27,7
6	Litvánia	30,0	30,3	30,9	31,4	31,9	32,0	32,6	32,9	31,5
7	Törökország	31,5	32,1	31,4	31,3	31,6	32,2	32,7	32,9	32,0
8	Horvátország	33,2	33,4	33,9	34,5	34,2	33,9	35,0	35,1	34,2
9	Macedónia	-	-	34,1	33,9	34,9	35,2	35,7	36,7	35,1
10	Románia	34,8	34,4	35,0	35,4	34,5	35,9	36,2	36,7	35,4
11	Albánia	34,7	35,3	35,3	36,1	36,4	36,4	36,8	37,9	36,1
12	Bulgária	36,7	36,9	37,2	37,1	37,7	38,2	39,1	39,4	37,8
13	Észtország	36,6	38,4	38,3	38,8	38,9	38,4	39,0	39,6	38,5
14	Lettország	39,6	39,9	40,1	40,3	41,6	41,9	42,6	42,8	41,1
15	Tadzsisztán	-	43,2	42,2	42,2	42,1	42,4	41,9	42,6	42,4
16	Kirgizisztán	-	-	-	41,2	42,7	42,8	44,1	44,6	43,1
17	Kazahsztán	43,1	43,2	42,5	43,4	43,3	44,1	44,8	45,2	43,7
18	Moldova	44,6	45,1	46,1	45,8	45,7	46,2	46,8	46,0	45,8
19	Orosz Föderáció	46,4	46,1	46,0	46,3	46,6	46,6	47,3	46,4	46,5
20	Ukrajna	51,2	52,2	51,6	52,4	52,5	53,6	53,3	52,8	52,5
21	Grúzia	64,8	67,3	65,5	65,7	66,3	65,1	66,4	66,4	65,9
	ÁTLAG	35,8	36,6	36,4	36,8	37,0	37,3	37,9	38,1	

*Forrás: Schneider – Buehn – Montenegro (2010)*

## Korrupció és a rejtett gazdaság

Az egyik leggyakrabban taglalt témakör a rejtett gazdaságok kapcsán a korrupció, amely legáltalánosabban úgy definiálható, hogy „a közhatalommal való visszaélés magán-haszonszerzés céljából”. Az empirikus kutatások a következő összefüggéseket tárták fel:

- A rejtett gazdaság mérete és a korrupció mértéke egyenes arányban áll egymással és erős köztük a konzisztens korreláció. Azok az országok, ahol több a korrupció, *ceteris paribus* nagyobb rejtett gazdasággal rendelkeznek. A korrupció visszaszorításával gyengül a rejtett gazdaság.
- A rejtett gazdaságba való önkéntes belépés a korrupció alternatívája a magas jövedelmű országokban (helyettesítő kapcsolat), miközben a közepes és alacsony jövedelmű országokban kiegészítő a kettő kapcsolata.
- Az erősödő szabályozás további korrupcióhoz vezet, ezzel szemben a törvények hatékonyabb betartatása és a demokrácia erősödése a korrupció csökkenését eredményezi.
- A növekvő adószabályozás nem feltétlenül eredményez magasabb adóbevételeket.
- Több szakértő azzal érvel, hogy bármilyen olyan reform, amely a gazdaságban a verseny növekedéséhez vezet (pl.: a külkereskedelem liberalizálása, az ipari bekerülési korlátok eltörlése), csökkenti a korrupcióra való hajlamot, s egyben a rejtett gazdaság méretét is.

### 4. táblázat

#### A Transparency International 2011. évi korrupciós indexe

Helyezés	Ország	CPI
1.	Új-Zéland	9,5
2.	Dánia	9,4
	Finnország	9,4
4.	Svédország	9,3
5.	Szingapúr	9,2
6.	Norvégia	9,0
7.	Hollandia	8,9
8.	Ausztrália	8,8
	Svájc	8,8
10.	Kanada	8,7
11.	Luxemburg	8,5
12.	Hong Kong	8,4
13.	Izland	8,3
14.	Németország	8,0
	Japán	8,0
16.	Ausztria	7,8
	Barbados	7,8
	Egyesült Királyság	7,8
19.	Belgium	7,5
	Írország	7,5
21.	Bahama Szigetek	7,3
22.	Chile	7,2
	Katar	7,2
24.	USA	7,1

Helyezés	Ország	CPI
25.	Franciaország	7,0
	Saint Lucia	7,0
	Uruguay	7,0
28.	Egyesült Arab Emírárusok	6,8
29.	Észtország	6,4
30.	Ciprus	6,3
31.	Spanyolország	6,2
32.	Botswana	6,1
	Portugália	6,1
	Taiwan	6,1
35.	Szlovénia	5,9
36.	Izrael	5,8
	Saint Vincent és Grenadin	5,8
38.	Bhután	5,7
39.	Málta	5,6
	Puerto Rico	5,6
41.	Zöld-foki Köztársaság	5,5
	Lengyelország	5,5
43.	Dél-Korea	5,4
44.	Brunei	5,2
	Dominikai Köztársaság	5,2
46.	Bahrein	5,1
	Makaó	5,1
	Mauritius	5,1
49.	Ruanda	5,0
50.	Costa Rica	4,8
	Litvánia	4,8
	Oman	4,8
	Seychelle-szigetek	4,8
54.	<i>Magyarország</i>	4,6
	Kuwait	4,6
56.	Jordánia	4,5
57.	Csehország	4,4
	Namibia	4,4
	Szaud-Arábia	4,4
60.	Malajzia	4,3

A 183 országot vizsgáló Korrupció Érzékelési Index a 2011. évi felmérésében Magyarország az 54. helyen szerepel, míg 2006-ban a 41. volt. 2011-ben a rangsort Új-Zéland vezeti, Finnország és Dánia követi, a listát pedig Szomália és Észak-Korea zárja.

A felmérés során 0 és 10 pont közé sorolják be az országokat korrupciós fertőzöttség szerint, 17 különböző forrás felhasználásával. 2011-ben a vizsgált országok több mint kétharmada 5 alatti besorolást ért el, Magyarország 4,6 pontot kapott. Az utolsók továbbra is a gyenge állami intézményekkel rendelkező, belpolitikai konfliktusokkal küszködő államok. Az elmúlt évek változásaiból azonban kiolvasható, hogy ahol magas a korrupciós fertőzöttség, ott a gazdasági válság – tekintettel a felhalmozott államadósságukra – súlyosabb problémákat okozott. Nyilvánvalóan a jó kormányzás, az át-

látható és hatékony közpénzfelhasználás a korrupció elleni fellépés útja és egyben az adott ország versenyképességének feltétele. Hazánkban 2010-től a korrupció elleni fellépésben is kulcsszerepet játszó ún. független intézmények antidemokratikus átalakítására került sor, és ez tovább rontotta az ország nemzetközi megítélését is.

2010-től különösen érezhetővé váltak a gazdaságpolitika által „elsietett és nem körültekintően, hatásvizsgálatok nélkül meghozott törvények okozta” hatások, amelyek a korrupció növekedését idézik elő:

- A döntéshozatal befolyásolhatósága vagy irányíthatósága a közbeszerzésben vagy a közpénzek befektetésében.
- Az adókedvezmények, pályázatok, vissza nem térítendő támogatások befolyásolhatósága vagy irányíthatósága.
- Engedélyek nem jól szabályozott kiadása bizonyos (nem csak üzleti) tevékenységek folytatásához.
- Helytelen ellenőrzési gyakorlat (a kontroll hiánya) a munkaerő-felvétel és szakmai előrelépések felett a közszférában.
- Egyéb közszektori hivatalos döntések irányíthatósága, pl. reprivatizáció, építési övezetek meghatározása során.

A korrupció önmagában is nagyon összetett probléma, és minden szempontból rokona a rejtett gazdaságnak. Az adatok elemzése során arra a következtetésre lehet jutni, hogy erős korreláció van a szegénység és a korrupció között. A korrupció ellen meghozott intézkedéseknek, megtett lépéseknek komoly, hosszú távon is érzékeny egyensúlyra kell törekedniük. Nem elég az egyszerű és egyszerű kampány a rejtett gazdaság visszaszorításához.

A megfelelő gazdaságpolitika által kialakított jogi-szabályozási környezet eredményeinek jó intézményrendszerekhez, egyszerű szabályozáshoz, kisméretű rejtett gazdasághoz, nagy adózási bázishoz és nagy adóbevételhez kell vezetniük, nem pedig ezek ellentéteihez.

## **Rejtett gazdaság Magyarországon**

A rejtett gazdaság magyarországi elterjedése és bővülése az elmúlt évtizedek gazdaságtörténeti elemzése alapján jól érzékelhető. A piaczgazdasági átalakulás nehéz volt, és még hátra van egy igazi, komoly gazdasági, szociális és kulturális változás végrehajtása annak érdekében, hogy:

- megfelelővé alakuljon az adórendszer;
- fenntarthatóvá váljon a társadalombiztosítási rendszer;
- átalakuljon az egészségügyi rendszer;
- modernizálódjon a közigazgatás.

Az új évszázad első évtizedére Magyarország egy, a jövedelmét tekintve felső-közép csoportba tartozó országgá vált, ahol a GNI 10,950 USD/fő volt. A régió legsikeresebb rendszerváltó gazdaságai közé tartozott, és 2004 óta EU-tagállam. Az országnak sikerült egy erős magánszektor kialakítása, amelynek jövedelme jelentős mértékben exportból származik, továbbá sok külföldi tőkét vonzott az országba. Az Európai Unió átlagához képest a hátránya folyamatosan csökkent, és úgy tűnt, hogy ez a tendencia folytatódni fog.

Több kutatás is igazolta, hogy a magyarországi rejtett gazdaság mérete a hivatalos GDP-hez képest az 1993-as 33% körüli csúcstól 2007-ig 25%-ra csökkent. Fontos jellemzője a magyarországi rejtett gazdaságnak, hogy strukturálisan jelentősen megváltozott, és ez szoros kapcsolatban áll a politikai-gazdasági környezet változásával. Így például a magánvállalkozások növekvő száma és gazdasági teljesítménye, az új jövedelemadó, a számlázási és ellenőrzési rendszerek stb., újabb és újabb lehetőséget adtak a rejtett gazdasági tevékenységeknek olyan területeken is, amelyek funkció-

nálisan a szocialista tervgazdaságban Magyarországon nem voltak. A 80-as években még a magán-személyek körében létező jelenségek (pl. borraivaló, hálapénz) adták a rejtett gazdaság lényegét. A 90-es évektől már az adóelkerülés és a vállalkozások be nem jelentett üzleti tevékenységei játsszák a fő szerepet a rejtett gazdaságban.

### **Képes-e Magyarország komoly eredményeket elérni a gazdaság kifehéritésében?**

A tét nagy. A rejtett gazdaság becsült méretéből adódóan mintegy több ezer milliárd forint bevétel juthatna a költségvetésnek. Ez a nagyságrend az éves költségvetési hiányt is megoldaná, és talán néhány évtizednyi időszak alatt a magyarországi rejtett gazdaság súlya is akár a fejlett polgári társadalmakban kialakult 10 %-hoz közeli mértékre csökkenhet.

A rejtett gazdasági tevékenységek feltehetően soha nem fognak teljesen megszűnni; a szabályok betartatása csak arra alkalmas, hogy a nem legális jövedelmek alapjait megszüntesse. A kormányok azáltal, hogy bizonyos tevékenységeket ösztönöznek, és kihasználják a gazdasági tényezőkben rejlő lehetőségeket, képesek a rejtett gazdaság befolyásolására. Alapvető fontosságú a nagyívű *korruptió elleni harc*, az illegális foglalkoztatás és az adóelkerülések csökkentésére, megakadályozására irányuló intézkedések – összefoglalóan a gazdaság kifehéritése, törekedve a társadalmi egyetértés megszerzésére is. Az ösztönzők alkalmazása, a megelőzés, a felderítés, a büntetés és a publicitás, mind-mind olyan eszközök, melyeket egy finoman kiegyensúlyozott formula szerint célszerű alkalmazni.

Az EU-tagságunk óta folyamatosan erősödik a rejtett gazdaság elleni jogalkotás és kommunikáció, mégis érezhetően nő részaránya. A tények jól mutatják, hogy 2010 óta a korábbi jelentős „kifehéritési” lépések ellenére minden bizonnyal újra növekedésnek indult a rejtett gazdaság részaránya. Ezt egyértelműen kiváltotta az, hogy az új kormány megalakulása óta a közbizalom-deficit erőteljesen növekszik;

- 1,2 millió ember dolgozik minimálbérért; de közülük
- 800 ezren többet keresnek, mint amennyit bevallanak;
- a vállalatok csak a „becsült” *társa* kétharmadát fizetik be;
- a foglalkoztatottak csak a „becsült” *szja* háromnegyedét adózzák;
- a további becslések szerint 500 ezren feketén, bejelentetlenül dolgoznak.

Az „elcsalt” adó a fentiek következtében elérheti a GDP 3-4 százalékát, és a rejtett gazdaságban végzett valamennyi tevékenység elérheti a 4500-5000 milliárd Ft nagyságrendet!

*A rejtett gazdaságban való részvétel okait piaci tényezőkkel* – lásd munkapiac, javak és szolgáltatások piaca, információs piac – és *intézményi viszonyokkal* – azaz, lakossági bizalom a kormányban, lakosság politikai részvétele, a bürokrácia ereje, adószintek, a (kis- és nagy) korrupció szintje – *magyarázhatjuk*.

*Fontosak az egyének mint fogyasztók és a háztartások jellegzetességei*, azaz életciklus-szakaszuk, foglalkoztatási státuszuk, jövedelmi helyzetük, készségeik, jártasságuk, képzettségük és adómoráljuk is.

A rejtett gazdaságban keletkező jövedelmeknek két különösen nagy csoportja a

- *a foglalkoztatás eltitkolásából és*
- *az adózási és vámrendszer kijátszásából adódik.*

A becslések szerint ma már több ezer milliárd forintra tehető az eltitkolt adó- és járulékösszegek. Kialakulhatnak olyan tipikusabb formák, módszerek, technikai eljárások, amelyeket a gazdaság szereplői annak érdekében alkalmaznak, hogy vállalkozói és munkavállalói jövedelmeiket maximalizálni, ugyanakkor az ezeket terhelő adó-, társadalombiztosítási és egyéb kötelezettségeiket minimalizálni tudják.

A rejtett gazdaságban a cégek és a lakosság részvéte növekedésének okai is jól meghatározhatók:

- *Megszűnt a méltányosság, az igazságosság, a demokratikus és stabil jogalkotás, megszűnt a létbiztonság és az élet tervezhetősége, azaz a munkához, egészséghez, nyugodt öregséghez való reális lehetőség és esély,*
- helyettük elvárt gyakorlattá vált a „közelmúltat (vagyis a magyarok elmúlt évtizedeit) végképp eltörölni” igyekezete, mégpedig egy sajátos és idejétmúlt demagóg „bűnös-kereséssel” és történelmünk felesleges mértékű, évezredre visszanyúló újraszínezésével.

A gazdaságpolitikai hibák, a fiskális és monetáris irányítás ellehetetlenülése csődközeli helyzetet okozott 2011 végére. A kétharmados többségű törvényhozási lehetőséggel elmélyült a piacgazdasági folyamatok megzavarása, amit jól jelez a hozzánemértéssel történő kérkedés, az ésszerűtlen, átgondolatlan, azonnali beavatkozás még a működő folyamatokba is, valamint a reális gazdasági kiút keresése helyett a felelősség megalapozatlan, buta áthárítása, a „mindent-átszervezni-másképp-csinálni” (lerombolni?) „cirkusza”, a „jó célért cselekedünk” hazugság gyakorlata.

A rejtett gazdaság növekedését különösképp lehetővé teszi az, hogy a közgazdaságtan ismert elveinek „kijátszása” az addig még jól működő gazdasági folyamatokat is képes megzavarni, elrontani.

Az általános érvényű törvényszerűségeken túl, napjainkban Magyarországon sajtószerű „mechanizmusok” szélesíthetik a rejtett gazdaság működését. Ezek a működést fenntartó „felesleges kiadások” (pl. csúszópénz), továbbá, hogy a korábbi „hiánygazdasághoz” hasonlóan „kötelezően” működő preferenciális csatornák alakultak ki (pl. EU-pénzek elosztása). Az alvilág súlya is növekvő (éves rejtett gazdasági forgalma cca. 400 milliárd Ft is lehet). Mindezeknek a tovagyrúzó hatásai jelentősek.

2011-től a vállalati gazdálkodásban tovább nőtt az adóelkerülésre való hajlandóság és nyilvánvalóan ugyanennek a gyakorlata is. A felszámolt vállalkozásoknak egyre nagyobb a „felhalmozott” tartozása. A cégvezetők beszámolóí szerint rossz a törvénykezési gyakorlat. A bankok hitelezési gyakorlata nem segíti a vállalkozások túlélését, elfogyott a vállalkozások „tőkefelelési” lehetősége. Miután igen alacsony a „tőkemegtérülés”, ezért növekvő a rejtett gazdasági lehetőségek igénybevétele, hiszen az adó mértéke helyett a reális tőkemegtérülést kellene nézni.

2011-ben az eltitkolt foglalkoztatás okai változatlanul erősen befolyásolták a gazdálkodási folyamatokat. A foglalkoztatók egyik csoportja súlyos anyagi helyzetbe kerülne a féllegális gazdaság nélkül, hiszen tipikusan alacsony jövedelmezőségű ágakban tevékenykednek, így számukra a szürkegazdaságban való részvétel kritikus jelentőségű. A másik csoportba tartozók jóval tehetősebbek, és akár teljesen legális működés mellett is nyereségesek tudnának maradni. Az általuk foglalkoztatott munkavállalóknak sincsenek általában megélhetési gondjaik. Azonban az ebbe a csoportba tartozó vállalkozók és munkavállalók sem tartják indokoltnak a magas adóterhelést, és nem bíznak a kormányzatban, ezért inkább eltitkolják jövedelmeik egy részét. A rejtett (vagy csak szürke-) gazdaság tevékenységei során a vállalkozások sok módon kapcsolódnak össze, jellemző az egymás iránti magas bizalom.

*Mi várható a rejtett (fekete-szürke-) gazdasági tevékenységek alakulásában? A lakosság és a vállalkozók véleménye:* alapvetően fontos, hogy csak betartható szabályokat vezessenek be. OECD-szakértők pedig azt hangsúlyozzák, hogy a rejtett, ill. szürkegazdaság egyes formái ún. „informális gazdasági tevékenységként” alapvető megélhetési forrást jelent a nehezen munkát találók számára.

## **A rejtett gazdaság mérete az átalakuló országokban**

A regionális és globális rejtett gazdaságok méretének becslési pontossága tükrözi az ismert terminológiai és módszertani problémákat, ezért gyakran tárgyalják ezeket különféle publikációkban. A jelenlegi modellek pontatlanságának és az átalakuló országok rendszerbeli gazdasági változásainak egyik következménye nem más, mint a rangsorok felállításának nehézsége és realitásuk megkérdőjelezhetősége. Nyilvánvaló, hogy ennek a problémának a háttere a következő:

- Nem eléggé ismertek a rejtett gazdasági rendszer elemei és az elemek belső laza kapcsolatai.
- A fehér- és rejtett gazdaság közötti kapcsolat sem jól ismert.
- Nincs információ a főbb gazdasági szereplők viselkedéséről.
- Nem gyűjtenek kellő mennyiségű és megfelelő minőségű adatot.
- Nincs megfelelő pontosságú módszer, és azok a módszerek hiányoznak leginkább, amelyek képesek lennének kezelni egy dinamikusan változó gazdasági környezetet és annak hatásait.
- Még abban az esetben is, ahol a terminológia jól meghatározott, a becslések pontosságát nem lehet a végtelenségig növelni.

Az átalakuló országok különösen fontosak számunkra. A módszertani problémákon kívül komoly aggodalmak merültek föl a megbecsült statikus és dinamikus rejtett gazdasági értékekkel kapcsolatban. A publikált kutatási eredmények alapján a következő kijelentéseket tehetjük:

- A különböző módszerek különböző becsléseket adnak. Nincs garancia arra, hogy a különböző módszerekkel kapott eredmények egyezni fognak.
- Minden módszernek vannak előnyei és hátrányai. Nem tudjuk kiválasztani a „legjobb” módszert, mert nincsen megfelelő eljárás, amivel az egyes módszerek összemérhetőek (az egyetlen értékelhető visszajelzés a valóság lenne, de nem tudjuk a rejtett gazdaságok valódi méretét).
- A generált idősorok nem alkalmasak a további elemzésre, mert a környezet nagyon dinamikusan változik, a rendelkezésre álló adatok pedig pontatlanok.

A jövőbeni kutatások a létező módszertani és technikai problémákra fogják helyezni a hangsúlyt, többek közt az adatgyűjtésre és -elemzésre. A kívánatos cél az lenne, hogy elérjük egy olyan különleges gazdasági mutató *de facto* státusát, mint a GDP.

## **A rejtett gazdaság hatása a legális vagy ún. fehérgazdaságra**

A fehér- és rejtett gazdaságok egymás mellett léteznek, de erről a „közös létről” keveset tudunk, és még nehezebb nyomunkövetni, hogyan működik, s hogy milyen viselkedési szabályok uralkodnak e kapcsolatrendszerben. A párhuzamos létezés miatt több tanulmány is megpróbálta a rejtett gazdaságot makroökonómiai modellekbe integrálni annak érdekében, hogy a rejtett gazdasági modellrészeket jobban tudja kezelni.

Van egy általános nézőpont, és egy jól kiforrott szakmabeli vélemény, miszerint a rejtett gazdaság jelentős csökkenése kívánatos, mivel ez jelentős adóbevétel-növekedést jelent, és ezen keresztül növekvő mennyiségű és minőségű közjóságok és szolgáltatások előállításához vezet, ami végső soron stimulálja a gazdasági növekedést. A kutatások eredményei megmutatják (lásd: Schneider), hogy azokban a gazdaságokban, ahol az adóteher magasabb az optimálisnál, és a rendvédelmi szervek együttműködése gyenge, ott a rejtett gazdaság növekedése a gazdaság növekedési ütemének csökkenéséhez vezet.

Ettől ugyanakkor eltér a neoklasszikus felfogás a rejtett gazdaságokról. Eszerint: a rejtett gazdaság optimális válasz a gazdasági környezet szolgáltatási és kis mértékű termelési keresletére, ha az állam erős vállalkozásösztönző környezetet biztosít, amely versengéshez, magas hatékonysághoz és a kormány tevékenységeinek erős korlátozásához vezet.

Fleming keményen érvel amellett, hogy nem minden rejtett gazdasági tevékenységet kellene univerzálisan akadályozni (Fleming et al., 2000). Továbbá Schneider (1998) empirikus kutatásai is azt mutatták ki, hogy a rejtett gazdaságban termelt jövedelmek 66%-át gyakorlatilag azonnal elköltik a fehér szektorban, s ezáltal pozitív hatást gyakorol a gazdasági növekedésre és a közvetett adóbevételekre. Belyó (1999) kiemeli, hogy azokban a fejlődő országokban, ahol magas a munkanélküliség, a

nem hivatalos tevékenységek létszükséget jelentenek a lakosság számára, és elképzelhető, hogy soha nem fognak 100%-ig eltűnni; a szabályok betartatása csak arra alkalmas, hogy a jövedelmek alapjait megszüntesse.

Azáltal, hogy bizonyos tevékenységeket ösztönöznek, és kihasználják a gazdasági tényezőkben rejlő lehetőségeket, a kormányok képesek a rejtett gazdaság befolyásolására. Mint fentebb írtam, az ösztönzők alkalmazása, a megelőzés, a felderítés, a büntetés és a publicitás, mind-mind olyan eszközök, melyeket egy finoman kiegyensúlyozott formula szerint célszerű alkalmazni.

## **Rejtett gazdaság Magyarországon 1989 után**

A rejtett gazdaság magyarországi létrejötte az elmúlt évszázad gazdaságtörténeti elemzése alapján jól érzékelhető. A második világháború előtt a magyar gazdaság teljes mértékben mezőgazdasági és kistermelési alapokon nyugodott, majd az ötvenes évek elején egy erőltetett ütemű iparosítás vette kezdetét, a központosított tervgazdaságban az állami tulajdonban lévő vállalatok, szolgáltató vagy termelő szövetkezetek termelték a jövedelem döntő hányadát. 1968-ban Magyarország bevezette az Új Gazdasági Mechanizmust, amellyel egy lépéssel közelebb került a piacgazdasághoz.

Az 1970-es években az ország gazdasági teljesítménye jelentősen csökkent, miközben külföldi eladósodása jelentősen megnőtt. Annak ellenére, hogy Magyarországnak sikerült kialakítania egy alapvetően liberális, és viszonylag fejlett gazdaságot, a veszteséget termelő állami vállalatok, a szubvenciók, a beáramló tőke hiánya, a rossz gazdasági irányelvek, és a változó gazdasági környezet (pl.: olajválság) a gazdasági mutatók stagnálásához vezettek. A 80-as években bekövetkezett további liberalizáció céljai között szerepelt, hogy még több piaci elemet építsenek a gazdaságba (pl.: vállalkozói törvény, személyi jövedelemadó, általános forgalmi adó, kétszintű bankrendszer, vállalati törvénykezés), és ezáltal lefektették a 90-es években majd bekövetkező piacorientált politikai és gazdasági változások alapjait.

A piacalapú gazdaságra való átváltás azonban nehéznek bizonyult. Nagy feladat volt úgy megváltoztatni a piaci szocializmusként ismert gazdasági rendszert, hogy az képes legyen a globális szabadpiac által diktált kihívásoknak megfelelni. Már csak azért is volt ez nagyon nehéz feladat, mert több mint négy évtized alatt meghatározó szerepet játszott e rendszer a gazdasági, szociális és kulturális körülmények kialakításában. Komoly gazdasági, szociális és kulturális változást kell a jövőben is végrehajtani annak érdekében, hogy:

- átalakuljon az adórendszer;
- átalakuljon a társadalombiztosítási rendszer;
- átalakuljon az egészségügyi rendszer;
- modernizálódjon a közigazgatás

A rendszerváltással megkezdődhetett a piaci reformok végrehajtása (pl. az árak, a kereskedelem és a külföldi beruházások liberalizációja, csődtörvény), átalakult az adó- és bankrendszer, és megkezdődött az állami vállalatok privatizációja, s mindez történelmi jelentőségű volt. Az átalakulás, a gazdaság teljes körű átépülésével megváltoztak a foglalkoztatási és a tulajdonviszonyok. A volt KGST-országokba irányuló export drasztikusan csökkent, ami az ipari termelés zsugorodásához vezetett, és hozzájárult az erőteljes GDP-visszaeséshez is (18%-os visszaesés volt 1990 és 1993 között). A munkanélküliségi ráta (körülbelül 12%), a külső adósság, a költségvetési és folyófinanszírozási-mérleg hiányok (a GDP körülbelül 10%-a) gyors ütemben nőttek.

A magyar kiigazítások első évtizede gyors változásokat és változatos következményeket produkált:

- A változó kereskedelmi kapcsolatok a nyugati országokra helyezték a hangsúlyt (az évtized végén a kereskedelem 60%-a már az Európai Unióval zajlott).
- A magas inflációs ráta (1991-ben 35%, és utána is a két számjegyű nagyságrendben maradt) érzékeltette a hatásait a bérekre, a nyugdíjakra és a foglalkoztatottságra.



- Nőtték a közvetlen külföldi befektetések (FDI), amit az adókedvezmény, a modern infrastruktúra, a jó távközlési rendszer, a jól képzett, olcsó munkaerő vonzott. A Közép- és Kelet-Európába (beleértve a Szovjetunió utódállamait) áramló FDI 30%-a 1989 után Magyarországra irányult. A 20 Milliárd USD FDI döntő többsége az Európai Unió tagállamaiból származott, és kb. 1/3-a az USA-ból.
- Az infrastruktúra (országutak, autópályák és telekommunikációs rendszer) újraépítése (lásd 5. táblázat).
- Növekvő gazdasági és szociális egyenlőtlenség (osztály szerint tagolt társadalom, melyben világosan látszik a különbség a tehetősek és kevésbé tehetősek között), aminek következményeként az egyenlőtlenségi index növekedett. Az 1990-es évek közepén a lakosság 30%-a élt a létminimum közelében. Az egyenlőtlenség lassan, de továbbra is nőtt. Ehhez hozzájárultak az oktatáshoz való egyenlőtlen hozzáférésekből, valamint a foglalkoztatottságból adódó, továbbá a regionális különbségek.
- A társadalmi jóléti rendszer alapjai – az előző 40 év magyar politikájának védjegye – megintoktak: az egészségügy és a nyugdíjrendszer komoly strukturális és funkcionális problémái kiütköztek.
- A privatizációs folyamatra jellemző korrupció.
- A bűnözés gyors és drasztikus növekedése (például a kábítószer-kereskedelem hirtelen elterjedése, a fehérgalléros bűnözés).
- A társadalmi hozzáállás drasztikus változása (például a régi rendszerben „ellenállásnak” számító adóelkerülés csalássá és bűnözéssé vált).

Az új évszázad első évtizedének felére Magyarország egy, a jövedelmét tekintve felső-közép csoportba tartozó országgá vált, ahol a GNI 10,950 USD/fő volt. A régió legsikeresebb rendszerváltó gazdaságai közé tartozik és EU-tagállam. Magyarországon már a rendszerváltást megelőző időszakban is komoly strukturális reformokat hajtottak végre. Az ország az erőfeszítéseit arra összpontosította, hogy az átalakulás fenntartható és különös figyelemmel irányított makrogazdasági környezetet teremtsen. Az országnak sikerült a stabil gazdasági növekedést a munkanélküliség viszonylag alacsony szinten tartása mellett elérnie, egy erős magánszektort kialakítani, amelynek jövedelme jelentős mértékben exportból származik, továbbá sok külföldi tőkét vonzott az országba. Az Európai Unióhoz képest a hátránya folyamatosan csökken, és ez a tendencia a jövőben várhatóan folytatódni fog.

Az országnak az Európai Unióban – a 2004-es tagságunktól fogva – már új típusú integrációs feladatokat is fel kellett vállalni. A gazdaságpolitikának a konvergencia teljesítését fő prioritásnak kellett tekintenie. A kialakult egyensúlytalansági problémák gyors megoldása kényszerre vált. Az egyik első feladatunkat, a környezetünkben legnagyobbak számító fiskális hiány kiegyensúlyozását azonban azóta sem sikerült megoldani. A kiigazító intézkedések megtervezésekor a fő szempont az volt, hogy 2010-re az ország megfeleljen a maastrichti kritériumoknak, és bevezethesse az eurót, növelje a fiskális áttekinthetőséget és a kormányzati kiadások csökkentésével a költségvetési hiányt is fenntartható szintre csökkentse. 2007-től megkezdődött az egészségügyi rendszer finanszírozásának strukturális reformja, s beindult a korrupcióellenes program második hulláma is. Bár társadalmi egyetértés volt abban, hogy ezekben a kérdésekben cselekedni kell, a változások fogadásában és elfogadásában, illetve visszautasításában a magyar társadalom rendkívül polarizált és nagyon kritikus volt, és az akkori ellenzék ellehetlenítette a reformok végrehajtását.

## **A rejtett gazdaság számszerűsítésének lehetőségei**

A politikai, kulturális és gazdasági tényezők magyarázzák a kilencvenes évek óta elmélyülő rejtett gazdaság háttérét. A rejtett gazdaság feltételezett – becsült – dinamikája és mérete az alábbi ábrán látható.

## 5. táblázat

### A magyarországi GDP és a rejtett gazdaság becslült értéke (folyó áron)



Forrás: a szerző számításai

A magyar rejtett gazdaság mérete a hivatalos GDP-hez képest az 1993-as 33,1%-os csúcstól 1998-ra 25,2%-ra csökkent (Lackó, 2000). Több kutatás is igazolta ennek az 1996 óta tartó csökkenő tendenciának a létét (Tóth – Sík, 2002).

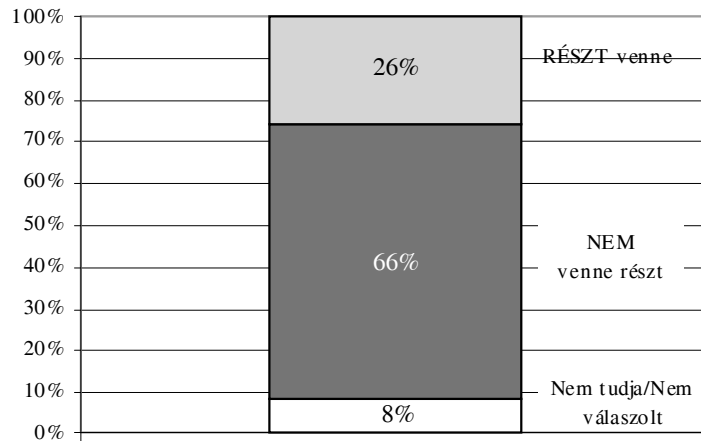
### Közvélemény-kutatások a rejtett gazdaságról

Több hagyományos módszerű közvélemény-kutatást is végeztek a kutatóintézetek az elmúlt években a magyarországi rejtett gazdaságról (Belyó, 2000; 2003; 2007.) A kérdések kitértek a megkérdezetteknek a fekete- és szürkegazdaságról vallott nézeteire és véleményére, illetve az abban való részvételükre. Az eredmények kimutatták, hogy a közelmúlt fiskális költségvetési egyensúlyt célzó kormányzati intézkedései közvetlenül hatottak a be nem vallott jövedelmekre, az elkerült adókra és egyéb befizetésekre (pl. társadalombiztosítás).

A gazdasági-pénzügyi válság óta eltelt években bekövetkezett változások alapján könnyen valószínűsíthető, hogy megengedőbben tekintenek a rejtett gazdasági tevékenységre és az azokban történő részvételre a növekvő gazdálkodási nehézségekkel küszködő cégek is és a lakosság egyre nehezebben élő növekvő részarányú tagjai is.

## 1. ábra

### Negatív következmény nélküli részvétel aránya a rejtett gazdaságban



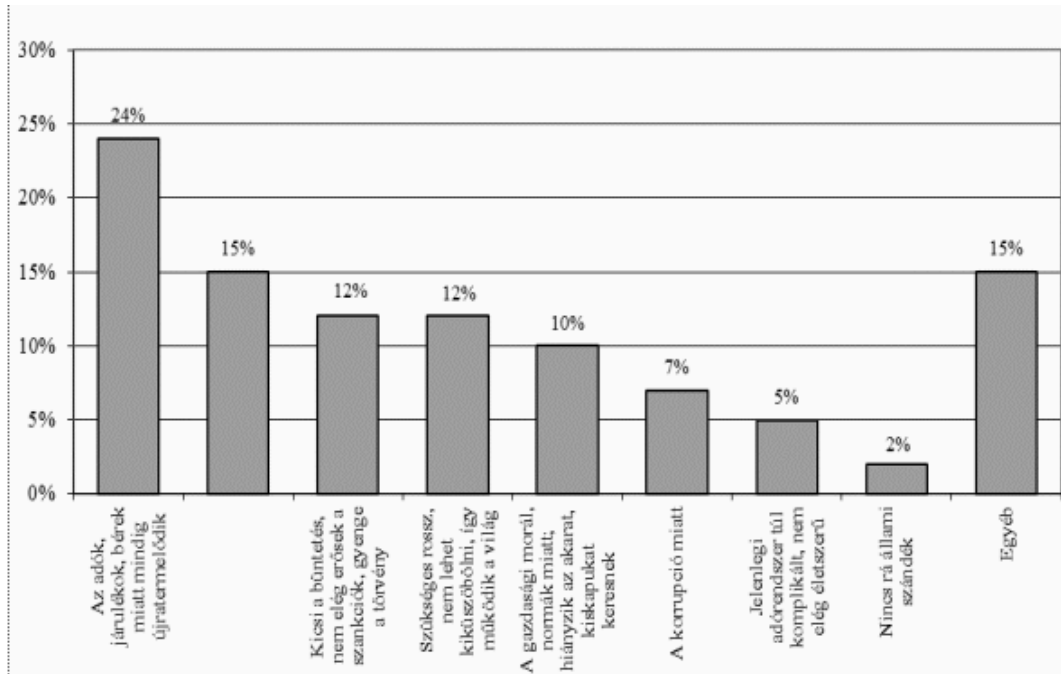
Forrás: Belyó (2007: 95)

A 2007-es felvétel eredményei szerint a lakossági mintasokaságnak még 76%-a elítélte a rejtett gazdaság egyes formáit, sőt 66%-uk pedig teljesen negatívnak vélte és szavakban el is zárkózott a rejtett gazdaságban való részvételtől, még akkor is, ha erre soha nem derülne fény. A lakosság akkori értékrendje arra enged következtetni, hogy kártékonyabbnak tartják a közösségre nézve azokat a munkáltatókat, akik nem követik a törvényt, mint azokat a munkavállalókat, akik ugyanezt teszik, azért, mert nincs gazdasági teljesítmény a tettek mögött. A gazdasági törvények és szabályok betartása létfontosságú; a mintában szereplők többsége nem hajlandó a törvényt megszegni, 49%-uk állította, hogy ilyet soha nem tenne. Egy jelentős hányad (13%) szerint a törvényi szabályozás, különösen az adózási törvények hibájából fakad a törvények be nem tartása; 7% gondolta úgy, hogy a törvények be nem tartása szükségszerű, ha más alternatíva nincs.

A hamis számlák adása a megkérdezettek 90%-a szerint erkölcsileg elfogadhatatlan. A be nem jelentett munka és a „kreatív könyvelés” (például a vállalatra terhelt magánköltések) erősen elítélt cselekedetek (kb. 80%), mint ahogyan a be nem jelentett albérlétekből származó jövedelmek (60%) is. Csak a teljesítményalapú be nem jelentett jövedelmek (borravaló, hálapénz) estek kedvezőbb elbírálás alá (50% elfogadja), ami valószínűleg egy kulturális és gazdasági „örökség” Magyarországon.

## 2. ábra

### A rejtett gazdaság fennmaradásának fontosabb okai (a vállalkozások szerint)



Forrás: Belyó (2007: 95)

A magyar vállalkozások körében végzett közvélemény-kutatás betekintést adott a cégeknek a rejtett gazdasággal való kapcsolatára. A következő témák voltak a legfontosabbak:

- A feketepiac mérete: munka-, termelés- és szolgáltatásprovíziók a saját tevékenységi körükön belül; az ezeket érő kár legális vállalkozásként.
- Alkalmazási rendellenességek: a vállalkozók hozzáállása a feketemunka alkalmazásához, annak érdekében, hogy elkerüljék vagy csökkentsék a befizetett adót, társadalombiztosítási hozzájárulást vagy nyugdíjat, illetve egyéb, a bérekkal kapcsolatos költségvetési hozzájárulásokat, azáltal, hogy minimálbéren bejelentve alkalmazzák az embereket.
- Csökkentett járulékok: azok a módszerek, melyekkel berracionalizálást hajtanak végre, mint például a szolgálati autó, utazási költségtérítés és telefonkompenzáció gyakorisága és mértéke.
- Adóelkerülés vagy -csökkentés: „áfaelkerülés”, illetve egyéb adócsökkentő módszerek (például egy alacsonyabb adóterhellel rendelkező régióba költözés) és kiskapuk kihasználása, illetve a velük való visszaélés.
- Könyvelési rendellenességek (könyvelési trükkök): rendellenes könyvelési módszerek használata (például fiktív számlák adásvétele, titkos házipénztár, stb.).
- Értékesítéssel kapcsolatos cselekmények: vám- és közvetett adóelkerülés, visszaélés a cég nagyobb hatalmával és blokkok illetve számlák nélküli kereskedelem.
- Tevékenységek áthelyezése: olyan régióba való költözés, ahol kisebb az adóterh, olyan szolgáltatások vagy értékesítési csatornák felhasználása, amelyek csökkentik az adóterhet, export- és importtámogatások felhasználása, kiszervezés.
- Fiskális manipulációk: egy termék vagy szolgáltatás ki nem fizetése, késedelmes számlaki-egyenlítés, körbetartozás.

- Cégfelszámolás: hamis csőd (mely komoly veszteségeket okoz a pénzügyintézeteknek és egyéb hitelezőknek), csőd szélén álló vállalkozás értékesítése, tartozások ki nem fizetése (pl. adó).

A feketepiac létezését a vállalkozások vezetőinek 46%-a elismerte, 44%-a tagadta, míg 10%-uk nem tudott vagy nem akart reagálni az erre vonatkozó kérdésre. A feketepiac létezését elismerő vezetők 40%-a jelezte, hogy be nem jelentett alkalmazottja is van. Meglepő, hogy a vezetők 28%-a beismerte, hogy tevékenységét számla nélkül illetve hamis számlákkal is végzi. A vállalatvezetők 70%-a volt meggyőződve arról, hogy van lehetőség a rejtett gazdaság ellen harcolni, és van mód arra, hogy a vonzerejét csökkentsék. A mai, a gazdálkodás nehézségeiről, sőt gyakori ellehetetlenüléséről szóló vállalati vélemények és a konkrét gazdálkodási mutatók, eredmények valószínűsítik, hogy a helyzet lényegesen romlott, azaz a rejtett gazdaságban való részvétel akár jelentősen is bővült. Ennek oka pedig az átgondolatlan gazdaság- és társadalmpolitikai gyakorlat, törvénykezés.

### Jövőbeni teendők

A rejtett gazdaság aránya Magyarországon a nemzetközi gyakorlat szerint is magas. Az árnyékpiacon mérete csökkentésének korábbi szabályozását felül kell vizsgálni és szükség szerint meg kell változtatni. Fontos meghatározni azon tevékenységek sorát, amelyek hatnak a rejtett gazdaságra – így például állami intézkedéseket, irányelveket, gazdasági tényezőket – hangsúlyt fektetve két jól azonosítható területre: a be nem jelentett munkára és a hamis könyvelési eljárásokra. E területeken a szükséges lépések a következők lehetnek.

*A be nem jelentett, ún. fekete munka visszaszorítása:* a múltban a be nem jelentett munkát gyakran túrték, és a törvényt nem tartatták be. Amikor Magyarország csatlakozott az Európai Unióhoz, egy új, egységes munkaügyi adatbázist vezetett be (EMMA), amely minden munkaadót arra kötelez, hogy munkavállalóit regisztrálja, a fizetésre és a munkaórákra vonatkozó részleteket megadja. Az EU és az OECD vonatkozó irányelveit rendszeresen felülvizsgálják, és mérlegelik módosított magyarországi bevezetésüket. Az irányelvi megközelítések a következők:

- Adóintézkedések:
  - bérekkel kapcsolatos terhek csökkentése mind a munkaadók, mind a munkavállalók számára;
  - társadalombiztosítási hozzájárulás csökkentése mind a munkáltatók, mind a munkavállalók számára.
- Közvetlen fiskális intézkedések:
  - azoknak az embereknek az elérése, akik egyébként nem adóznak;
  - feltételező adózási rendszer (a munkáltatóra terheli a bizonyítást);
  - az adóelkerülési ösztönzők megszüntetése.
- Munkaszabályozás és egyéb alkalmazói beavatkozások:
  - a munkaerő-felvétel gyakorlata;
  - az alapvető dolgozói jogok biztosítása;
  - minimálbér;
  - elhelyezkedés (segítség a munkahelyek betöltésében).
- Tágabb üzleti szabályozás.
- Kormányzati intézkedések: a törvények betartatása, és a törvényt megszegők azonosítása.

*A hamis könyvelési gyakorlat elleni küzdelem:* a múltban a kormányzati hivatalok (az APEH és a bíróságok) ritkán használták lehetőségeiket a rendellenes könyvelés megszüntetésére (például fiktív számlák értékesítése, körbeszámlázás, számla nélküli tevékenység). Ezen tevékenységek vonzerejének csökkentésére több lépés is lehetséges:

- Adóintézkedések:
  - adócsökkentés,
  - Az adózási rendszer egyszerűsítése.
- A társadalombiztosítási rendszer jelentős reformja.
- Kormányzati működés hatékonyságának növelése:
  - gyors és hatékony törvénybetartatás,
  - konzekvens bírósági döntések.
- Magas hatékonyság a korrupcióellenes harcban.
- Kevesebb szabályozás, és kisebb bürokrácia.

*Mi várható a rejtett (fekete-szürke) gazdasági tevékenységek alakulásában?* A szürkegazdaság fehéritése érdekében eddig tett főbb intézkedések területei:

- adóintézkedések,
- pénzügyi eljárások,
- munkaügyi szabályozás,
- gazdasági szabályozás,
- adminisztratív intézkedések.

Képes-e Magyarország komoly eredményeket elérni a gazdaság kifehéritésében, megnyerni a harcot a rejtett gazdasággal szemben? 2005-ben a Nemzeti Fejlesztési Terv keretében a kormány harcot indított a be nem jelentett munka ellen. Egyértelmű, hogy a kormányzatnak szükséges a fiskális egyensúly helyreállítása azzal is, hogy csökkenti a kiadásokat, átalakítja az adórendszert, és ezen túlmenően harcol a rejtett gazdaság ellen.

A közelmúlt erőfeszítéseinek főbb célpontjai a korrupció és a hamis könyvelési gyakorlat volt. A tét nagy: a rejtett gazdaság becsült mérete 2006-ban 4000 milliárd forint volt, melyből 1000 milliárd forint bevétel juthatott volna a költségvetésnek. Ez már egy akkora nagyságrend, hogy az éves költségvetési hiányt is megoldaná. Jelenleg nagyívű korrupció ellenes harc kezdődött, erőteljesen folyik – elsősorban a illegális foglalkoztatás és az adóelkerülések csökkentésével, megakadályozásával kapcsolatosan – a gazdaság kifehéritése, törekedve a társadalmi egyetértés megszerzésére is.

A 2010-es választások után az új gazdaságpolitika során a rejtett gazdaság káros jelenségeivel szembeni küzdelem reális és akár gyors megoldásait továbbra is lehet majd alkalmazni. Ezek sorába tartozik pl. az új adórendszer kialakítása és a törvénykezés valamennyi változtatása is. Ennek alapján feltételezhető, hogy néhány év alatt a magyarországi rejtett gazdaság súlya is akár a fejlett polgári társadalmakban kialakult 10 %-hoz közeli mértékre csökkenhet.

\*\*\*

Fentiekben összefoglaltam a rejtett gazdaságra irányuló kutatások főbb megközelítéseit és eredményeit, és emellett igyekeztem bemutatni a kutatások alternatív perspektíváit is. A rejtett gazdaság egy nagyon komplex jelenség, amelyet csak összetett módszertannal, sokféle megközelítéssel lehet vizsgálni. Ezeknek a módszereknek rendszeresen gyűjtött, nagy mennyiségű és jó minőségű adatokra kell épülniük, és politikai, gazdasági és társadalmi alapokon kell állniuk. A magyarországi kutatások is az átfogó megközelítés szükségességét bizonyítják. Az új metodikák alkalmazása és a rendszeres adatgyűjtés csak enyhíteni tudja a rejtett gazdaság által felvetett problémák megismeréséből eredő problémákat. Csupán az alaposan megtervezett és kivitelezett, átfogó nemzeti programok és szinkronizált nemzetközi erőfeszítések képesek a problémát megoldani, vagy legalábbis mérsékelni és kezelhetővé tenni.

## Felhasznált irodalom

- Belyó Pál (1999): *Kísérletek a rejtett gazdaság nagyságának meghatározására*. Budapest, Ecostat, Módszertani füzetek, 100.
- Belyó Pál (2002): *A lakosság és a rejtett gazdaság*. Budapest, Ecostat, Időszaki Közlemények, XX. sz.
- Belyó Pál (2003): *A vállalkozások és a rejtett gazdaság*. Budapest, Ecostat, Időszaki Közlemények, XXI. sz.
- Belyó Pál (2007): *A lakosság és a vállalkozások a rejtett gazdaságban*. Budapest, Ecostat, Időszaki Közlemények, XXVI. sz., Budapest,
- Belyó Pál (2008): *A rejtett gazdaság természetrajza*. Budapest, Saldó Kiadó.
- Dallago, B. (2002): *The irregular economy in systemic transformation and statistical measurement*. Russian-European Centre for Economic Policy, Research Paper Series, Moszkva.
- Dreher, A. – Schneider, F. (2006): *Corruption and the Shadow Economy: An Empirical Analysis*. Discussion Paper Series, Institute for Study of Labor, IZA DP, 1936. sz., Bonn.
- Eurostat (2005): *Eurostat's tabular approach to exhaustiveness – Guidelines. 5<sup>th</sup> Meeting of the GNI committee, 506 July*. 2005, EUROSTAT/C1/GNIC/050 EN.
- Feige, E. L. (1994): *The underground economy and the currency enigma*. Supplement to Public Finance/Finances Publiques, 49. sz., 119–136.
- Schneider, F. (2004): *The Size of Shadow Economies of 145 Countries all over the World: First Results over the Period 1999 to 2003*. Discussion Paper Series, Institute for Study of Labor, IZA DP, 1432. sz., Bonn.
- Schneider, F. – Klinglmaier, R. (2004): *Shadow Economies around the World: What do we know?* Discussion Paper Series, Institute for Study of Labor, IZA DP, 1043. sz., Bonn.
- Schneider, F. – Buehn, A. – country-regionplaceMontenegro, E. C. (2010): *Shadow Economies All over the World, New Estimates for 162 Countries from 1999 to 2007*. Policy Research Working Paper, 5356. sz., The World Bank Development Research Group Poverty and Inequality Team & Europe and Central Asia Region Human Development Economics Unit.
- Semjén András – Tóth István János (2009): *Rejtett gazdaság – Be nem jelentett foglalkoztatás és jövedelemeltitkolás – kormányzati lépések és a gazdasági szereplők válaszai*. Budapest, MTA Közgazdaságtudományi Intézet.
- Tanzi, V. (1998): *Corruption Around the World: Causes, Consequences, Scope and Cures*, IMF Working Paper, 63. sz., 1–39.
- Transparency International Magyarország (2011): *Transparency International Corruption Perceptions Index 2011*. letöltve: [http://www.transparency.hu/korrupcio\\_erzekelesi\\_index\\_2011\\_CPI](http://www.transparency.hu/korrupcio_erzekelesi_index_2011_CPI)

## Melléklet

### A rejtett gazdasági tevékenységek típusai kibocsátási oldalról

- N1. Ide olyan termelők (gazdasági tevékenységet végzők) tartoznak, akiknek regisztráltatni kellett volna magukat, de ezt nem tették meg elsősorban azért, hogy az adó- és járulékfizetést elkerüljék. Fontos megjegyezni, hogy ide egyébként legálisan végezhető tevékenységeket sorolunk, a kifejezetten illegális tevékenységeket végzőket az N2 alatt számoljuk el. Szintén nem ide, hanem az N6-ba kerülnek azok a tevékenységek, amelyek a statisztika által egyébként megfigyelt termelőknél számviteli torzítások miatt nem kerülnek számbavételre.
- N2. Illegális termelők, akik a tevékenységük jellege miatt nem regisztráltatják magukat. Illegális tevékenységeket végezhetnek egyébként regisztrált és a statisztikai rendszerben is szereplő termelők, de ezeket a tevékenységeket nem az N2-ben számoljuk el.
- N3. Ebbe a kategóriába azok a termelők tartoznak, akiknek nincs a piacon értékesített kibocsátásuk, vagy az olyan alacsony volumenű, hogy számukra a regisztráció nem kötelező. Ide tartozik például a saját fogyasztásra történő termelés, építés, lakásfelújítás.
- N4. A regisztrált vállalkozások gyakran azért nem szerepelnek a hivatalos statisztikai rendszerben, mert az nem lett aktualizálva vagy hibás stb.
- N5. Az egyéni vállalkozásoknál hasonló okok játszhatnak közre a statisztikai rendszerből való kimaradásra, mint a társas vállalkozások esetében.
- N6. Idetartozik minden olyan tevékenység, amely torzított adatközlések miatt nem kerül elszámolásra. Jellemző a bruttó kibocsátás alul-, és a folyó termelő felhasználás felülbecslése adóelkerülés (vagy legalábbis a befizetendő adó csökkentése) céljából, a bérjellegű kifizetések folyó termelő felhasználásként való feltüntetése, a számla nélküli értékesítés, az áfacsalás stb.
- N7. Ebbe a csoportba kerültek a statisztikai adatgyűjtéssel kapcsolatos problémákból adódó torzítások. Ezek egyrészt a hiányos válaszokból, a nem gyűjtött, illetve nem gyűjthető adatokból adódhatnak (N7a), részben pedig adatfeldolgozási hibákból, hiányosságokból származnak. Itt kell elszámolni azokat a tevékenységeket is, amelyeket borraivaló, hálapénz, illetve valamilyen természetbeni juttatás fejében (étkezési utalványok, gépkocsi személyes használatra, lakásbérleti hozzájárulás stb.) végeznek.



**Barát Tamás\***

## **FELELŐSSÉG – TÁRSADALMI FELELŐSSÉGVÁLLALÁS**

Manapság Magyarországon kommunikációs slágertéma a CSR – a Corporate Social Responsibility, avagy a szervezetek társadalmi felelősségvállalása témája. Időnként vagy rossz fordításban találkozunk a témával (vállalatok társadalmi felelősségvállalása), vagy hibás értelmezésben. Számos vállalati szakember leszűkíti a CSR fogalmát az adományozás, a karitatív cselekedetek, illetve a szponzorálás témakörére. Pedig világosan kell látni, hogy a CSR nem azonos az adományozással, a mecenatúrával, a jótékonykodással, bár mindezek vitathatatlanul összefüggnek a CSR-tevékenységgel. Az itt következő gondolatokkal szeretném világossá, könnyen érthető tenni a felelősség, a társadalmi felelősségvállalás, a szervezetek társadalmi felelősségvállalásának összefüggését, néhány kiemelt kérdését.

Ma Magyarországon, az említett téves értelmezések eredete között számos ok megtalálható. Az egyik ilyen feltételezett ok, hogy a mai társadalmunk több ponton, a kapitalizmus körülményei között még mindig feudális gondolkodásmódú, ezzel egyidejűleg szocialista elvárásokkal rendelkezik.

Egy példa erre a szemléletmódra az egészségügy huszonegyedik századi helyzete Magyarországon. A hazai orvostársadalom egyértelműen feudális alapokon, a tekintélyelvek alapján működik, természetesen kapitalista – piaci – körülmények között, a társadalom elvárásai azonban a szocializmus eszméinek megfelelőek. Az elvárások szerint, az egészségügy legyen továbbra is mindenki számára ingyenesen elérhető, de a kórházak működjenek úgy, mint a nyereségorientált vállalatok, mindezt egy rendkívül hierarchizált – főnök, beosztott – alá-, fölérendeltségi rendszerben, ahol csak a főnöknek, a professzornak lehet igaza.

Egy másik feltételezett ok, hogy Magyarországon ismét alkalmazzák a huszadik század közepén megismert és használt, demokratikusnak éppen nem mondható elvet: a személyi kultuszt és a hozzá tapadó kommunikációs technikát, az egyirányú kommunikációt, az agitációs propagandát.

Azonban mielőtt a címben leírt fogalmakra, a megfelelő választ megkeresnénk, tisztázni kell, hogy mit is jelentenek a téma kulcskifejezései. Mit jelent a társadalom? Mit jelent a felelősség, a felelősségvállalás?

A Webster-szótár szerint a „felelős” kifejezés egyrészt minőséget és állapotot jelent. Másrészt egyben erkölcsi vagy mentális, illetve jogi kategória, amelynek következménye az elszámoltathatóság, alapja a megbízhatóság és a szavahihetőség. A magyar értelmező szótár is hasonló alapelvek szerint fogalmazza meg a kifejezés értelmét. Eszerint *„felelősséggel tartozó az a személy, akit egy személy vagy dolog irányításával, felügyeletével bíztak meg, és ezt a megbízást – akár kimondva, akár kimondatlanul, a helyzete, beosztása miatt – elfogadta. Így számon kérhető lett azzal a dologgal kapcsolatban, mert a megbízás által felvállalta az okozó szerepét fölötte.”*

\* főiskolai tanár, Általános Vállalkozási Főiskola

Magam egy kicsit egyszerűbben szeretném megfogalmazni a felelősség kérdését: *Felelős az, aki nem hárítja át másra, aki tudatosan vállalja, elveiből, erkölcsi felfogásából fakadó döntése, ítélete, cselekedete, tette, magatartása, viselkedése következményét.*

\*\*\*

A társadalom hétköznapi értelemben olyan embercsoportokat jelöl, melyeknek tagjai közös érdeklődésük, ismertetőjeleik, viszonyrendszerük, intézményeik és kultúrájuk alapján különböznek, elkülönülnek egymástól. Az értelmezésekből egyértelműen az következik, hogy a társadalmi felelősségvállalás jelentése egyszerűen leírható:

A társadalmi felelősségvállalásról akkor beszélhetünk, amikor a társadalomban sajátos helyzetük alapján elkülönült embercsoportok tudatosan vállalják fel döntéseik, cselekedeteik következményeit.

Felmerül a kérdés, ha a kifejezést megfordítjuk, és azt mondjuk: felelős társadalom, akkor is igaz-e az előbbi állítás?

A felelős társadalom alapvető jellemzője, hogy a sajátos helyzetük alapján elkülönült embercsoportoknak és a csoportokat alkotó egyéneknek tudatosan kell döntéseket hozni, ehhez azonban elengedhetetlenül szükségük van a tényszerű tájékoztatásra és a folyamatos információcserére, mivel a következmények nemcsak egyéni, de kollektívak is lesznek.

Természetesen nem minden egyén és embercsoport gondolkozik tudatosan, felelősségteljesen. Gondoljunk csak a „hiszékenyek”, esetleg „birkának”, vagy finomabban fogalmazva „követőnek” jellemzett embercsoportokra, amelyeknek néhány tipikus jellemzője közismert: Pl. „döntsön helyettem más”, „az állam majd megmondja, hogy mit tegyek”, „a társadalmat, az államot amúgy sem tudom befolyásolni”, „az én egyéni döntésem amúgy sem ér semmit”, s sorolhatnánk még a jellemzőket.


\*\*\*

A bevezetőben említett hibás értelmezés negatív példái közül is kiemelkedik annak az interneten közzétett kutatásnak (TerraIdea kutatás, 2006: [www.terra-idea.com](http://www.terra-idea.com)) néhány adata, amely a 100 legnagyobb magyar árbevételű cég CSR-tevékenységét vizsgálta. A kutatás egy részét az ÁVF hallgatóival 2008-ban megismételtük. Eszerint a megvizsgált cégek közül egyetlen egynek sincsen interaktív honlapja, 16-nak nincsen még magyar nyelvű honlapja sem, és összesen 47-nek szerepel a lapon az e-mail címe, telefonszáma. Csupán két cég honlapja rendelkezett vakbarát verzióval! Ezek után nem is lehet azon csodálkozni, hogy nincsen CSR-tevékenységük sem.

## 1. ábra

TUDOMÁNY ÜNNEPE

A HALLGATÓK



### CSR kutatás

A 100 legnagyobb árbevételű magyarországi cég vizsgálatának néhány eredménye:  
(A 100 legnagyobb cégből 80 cég vizsgálatára került sor)

- 16 nem rendelkezik magyar nyelvű honlappal.
- Összesen 11 honlapon volt letölthető CSR tartalom
- 20 esetben nincs semmilyen CSR-re utaló tartalom
- Összesen 2 oldalon van gyengén-látó verzió
- Egyetlen honlap sem interaktív!
- Összesen 47 honlapon volt feltüntetve e-mail cím, telefonszám  
Volt olyan honlap ahol semmilyen elérhetőség nem volt feltüntetve!

Forrás: Terraldea kutatás 2006 [www.terra-idea.com](http://www.terra-idea.com)  
A kutatás egy részét az AVF „epr” csoportjának hallgatói 2008-ban megismételték  
és hasonló következtetések születtek.

CCO  
Magazin


Le kell szögeznünk, hogy szoros, elválaszthatatlan kapcsolatban áll egymással, a szervezetek CSR-szemléletmódja és annak kommunikációjának megszervezése, valamint a kapcsolatépítés a szervezet és annak belső és külső környezete között. Tehát a CSR és annak kommunikációja, a szervezeti belső és külső *public relations* funkció részeként épül be a szervezetek stratégiájába, életébe.

A szervezetek társadalmi felelősségvállalása a szervezeti kultúra részeként egy időben jelent szemlélet- és gondolkodásmódot, magatartásformát, tevékenységet, illetve kommunikációt. Ez pedig a szervezetektől megköveteli az etikus viselkedés és üzletmenet kialakítását, az átláthatóságot, a különböző érdekcsoportok érdekeinek figyelembevételét. A szervezetek társadalmi felelősségvállalása jelen van a szervezetek életében és a társadalomban oly módon, hogy jelentős a szerepe nemcsak a szervezetek külső, hanem belső környezete tekintetében is.

A CSR kiemelt területe az emberi jogok minden kérdése ugyanúgy, mint a szervezetek belső élete, a humán erőforrás-menedzsment, a munkajogok és munkavédelem területe, az üzleti etika, a tisztességes verseny, a korrupció kiküszöbölése, az szervezeti átláthatóság, a környezet tudatos alakítása, illetve a helyi közösségek élete, valamint a szervezeteknek a non-profit, civil szférával tartott kapcsolata.


## 2. ábra

TUDOMÁNY ÜNNEPE



### A CSR - a szervezetek belső és külső környezete - néhány kiemelt területe:

- A szervezet belső élete, Humánerőforrás-menedzsment
- Emberi jogok
- A munkajogok és munkavédelem
- Üzleti etika
- Helyi közösségek, non-profit, civil szféra
- Tisztességes verseny,
- Korruptió kiküszöbölése
- Átláthatóság
- A környezet tudatos alakítása
- .....



A leszűkített értelmezésekkel szemben világosan kell látni, hogy a CSR nem azonos az adományozással, a mecenatúrával, a jótékonykodással, bár mindezek vitathatatlanul összefüggnek a CSR-tevékenységgel. S, hogy a kérdést jobban megértsük, nézzük, hogy ezek az említett kifejezések valójában mit is jelentenek:

A szponzorálás: *olyan tevékenység, amely egy adott szervezet kedvező megítélésének erősítését szolgálja, más szervezet, egyén, vagy tevékenység ismertségének, elismertségének, megbecsülésének felhasználásával. A tevékenység során a támogató szervezet pénzügyi, vagy egyéb anyagi, természetbeni támogatást nyújt, illetve ellentétként saját üzleti érdekeit érvényesítheti.*

Az adományozás, a mecenatúra: *olyan tevékenység, amely egy adott szervezet kedvező megítélésének erősítését szolgálja, más szervezet, egyén, vagy tevékenység ismertségének, elismertségének, megbecsülésének felhasználásával. A tevékenység során a támogató szervezet ellenszolgáltatás igénye nélkül nyújt pénzügyi, vagy egyéb anyagi, természetbeni támogatást.*

\*\*\*

A CSR leginkább a filantrópiával van kapcsolatban, amelynek alapelve több ezer éves. A filantrópia emberbarátságot jelent. A filantrópia esetében az adományozás oka, hogy az adományozó belső lelki szükségletének érzi, hogy támogassa az általa fontosnak tartott célokat. A különbség a szponzorálás és a filantrópia között éppen az, hogy míg az első esetben valamilyen kézzel fogható, leginkább anyagi, esetleg természetbeni ellentét áll szemben a jótékony cselekedettel, addig a filantrópia esetében éppen az önzetlenség, az emberbarátság a jótékonyosság alapja.

Azaz a filantróp azért ad, mert számára lelki kényszer, hogy adjon a rászorulóknak, nem pedig saját anyagi érdeke miatt teszi ezt. (Például, hogy leírhasa adóalapjából az adomány összegét.)

A filantrópia fogalma több ezer éves, a Biblia írja elő. Az Ótestamentum négyféle adakozási módot ír le:

1. Az első esetben az adományozó szemtől szembe ad a rászorulóknak.
2. A második esetben az adományozó tudja, hogy kinek ad, de a rászoruló nem tudja kitől kapta az adományt.
3. A harmadik esetben a rászoruló ugyan tudja, hogy az adomány kitől érkezett, de az adományozó nem tudja, hogy kinek adta adományát.
4. A legtisztábbnak tűnik a negyedik eset, amikor egy közvetítő lép az adományozó és az adományozott közé, ily módon az adakozó és a rászoruló nem is ismerik egymást.

Az Ótestamentumhoz kapcsolódó törvények gyűjteményében megtalálhatjuk a „cedáká”, a jótékonyosság szabályait. Ez a törvénygyűjtemény tizenhat pontban fogalmazza meg a „kötelességeket”. Többek között az alábbi előírásokat olvashatjuk: (Csak az általam legfontosabbnak tekintett kötelességeket emeltem ki.)

1. Minden ember köteles cedáká adományt adni, amennyit tud, még a szegény is, ki könyöradományból él, .... mert egy kevés tőle becsesebb, mint a sok a gazdagtól.
2. Aki másokat rábír arra, hogy ... adományt adjanak és jót műveltet velök, nagyobb lesz a jutalma, mint annak, aki adja, ... és lesz a jótett műve – béke.
3. Igyekezni kell arra, hogy az adományt, amennyire csak lehetséges, titokban adják... semmi esetre se dicsekedjék az ember azzal az adománnyal, melyet ad. De ha valamely tárgyat szentel adománynak, szabad ráírnia a nevét, hogy emlékére szolgáljon, sőt helyes így cselekednie.

\*\*\*

Tekintettel arra, hogy a magyar társadalomban a szervezeti felelősségvállalással kapcsolatosan nagyon sok a helytelen értelmezés, ezért –a kifejezés helyes értelmezése érdekében – a MÚOSZ kiadott egy ajánlást a magyar sajtó számára.

Az ajánlás így hangzik:

- „A szervezet társadalmi felelősségvállalása a szervezet és a szervezet tagjainak olyan, tudatos és folyamatos gondolkodás- és szemléletmódja, valamint erőfeszítése és tevékenysége, melyben megnyilvánul az a tudat, hogy minden döntésük, cselekedetük hatással van környezetükre, a társadalom tagjaira.
- A szervezetek társadalmi felelősségvállalása kommunikációja a belső és külső public relations funkció részeként, a szervezetek belső és külső környezetével, a társadalom tagjaival folytatott tudatos kommunikáció és kapcsolatok szervezése, amelynek célja, hogy társadalmi felelősségvállalásuk közkinccsé válhasson, erősítve a szervezet kedvező megítélését a társadalom fejlődését.
- A szervezetek társadalmi felelősségvállalása kommunikációjának feladata, hogy kölcsönös előnyökön alapuló kapcsolatokat hozzon létre, tartson fenn a szervezet és a belső és külső környezetét alakító társadalmi tényezők között.”

\*\*\*

Összefoglalás:

A társadalmi felelősségvállalás jelentése: *A társadalmi felelősségvállalás, amikor a társadalomban sajátos helyzetük alapján elkülönült embercsoportok tudatosan vállalják fel döntéseik, cselekedeteik következményeit.*

A felelős társadalom alapvető jellemzője, hogy *a sajátos helyzetük alapján elkülönült embercsoportoknak és a csoportokat alkotó egyéneknek tudatosan kell döntéseket hozni, azonban ehhez elengedhetetlenül szükségük van a tényszerű tájékoztatásra és a folyamatos információcserére, mivel a következmények nemcsak egyéni, de kollektívák is lesznek.*

Szoros, elválaszthatatlan kapcsolatban áll egymással, a szervezetek CSR-szemléletmódja és annak kommunikációjának megszervezése, valamint a kapcsolatépítés a szervezet és annak belső és

külső környezete között. Tehát a CSR és annak kommunikációja, a szervezeti belső és külső *public relations* funkció részeként épül be a szervezetek stratégiájába, életébe.

A szervezetek társadalmi felelősségvállalása a szervezeti kultúra részeként egy időben jelent szemlélet- és gondolkodásmódot, magatartásformát, tevékenységet, illetve kommunikációt. Ez pedig a szervezetektől megköveteli az etikus viselkedés és üzletmenet kialakítását, az átláthatóságot és a különböző érdekcsoportok érdekeinek figyelembevételét.

A CSR kiemelt területe az emberi jogok minden kérdése ugyanúgy, mint a szervezetek belső élete, a humánerőforrás-menedzsment, a munkajogok és munkavédelem területe, az üzleti etika, a tisztességes verseny, a korrupció kiküszöbölése, az szervezeti átláthatóság, a környezet tudatos alakítása, illetve a helyi közösségek élete, valamint a szervezeteknek a non-profit, civil szférával tartott kapcsolata.

## Felhasznált irodalom

*A MÚOSZ Ajánlása a CSR értelmezésére* [http://www.cco.hu/index.php?option=com\\_content&view=article&id=101:a-muosz-ajanlasi-a-csr-ertelmezese&catid=47:muosz-ajanlasok&Itemid=59](http://www.cco.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=101:a-muosz-ajanlasi-a-csr-ertelmezese&catid=47:muosz-ajanlasok&Itemid=59)

*A MÚOSZ Ajánlása a Társadalmi Célú Kommunikáció értelmezésére* [http://www.cco.hu/index.php?option=com\\_content&view=article&id=99:muosz-ajanlasi-a-tck-szakkifejezesek-ertelmezese&catid=47:muosz-ajanlasok&Itemid=59](http://www.cco.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=99:muosz-ajanlasi-a-tck-szakkifejezesek-ertelmezese&catid=47:muosz-ajanlasok&Itemid=59)

*A MÚOSZ Ajánlása a Társadalmi Célú Kommunikáció részterületeinek és módszereinek értelmezésére* [http://www.cco.hu/index.php?option=com\\_content&view=article&id=100:muosz-ajanlasi-a-tck-reszterueleteinek-es-modszeroinek-ertelmezese&catid=47:muosz-ajanlasok&Itemid=59](http://www.cco.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=100:muosz-ajanlasi-a-tck-reszterueleteinek-es-modszeroinek-ertelmezese&catid=47:muosz-ajanlasok&Itemid=59)

A MÚOSZ Kommunikációs és Public Relations Szakosztály, Társadalmi Kommunikáció Tagozat ajánlása a Szervezetek Társadalmi Felelősségvállalása témájában <http://www.fibraco.hu/csrm.htm>

*Az MPRSZ ajánlása a public relations szakkifejezések értelmezésére* [http://www.cco.hu/index.php?option=com\\_content&view=article&id=97:mprsz-utmutato-allasfoglalasa&catid=46:magyar-public-relations-szabalyzatok&Itemid=59](http://www.cco.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=97:mprsz-utmutato-allasfoglalasa&catid=46:magyar-public-relations-szabalyzatok&Itemid=59)

Barát Tamás (2001): *A bizalom tolmácsai*. Budapest, Medipen Kiadó.

*Public Affairs is a part of Public Relations – CERP Paper* [http://www.cco.hu/index.php?option=com\\_content&view=article&id=89:public-affairs-is-a-part-of-public-relations&catid=44:pr-professional-papers&Itemid=59](http://www.cco.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=89:public-affairs-is-a-part-of-public-relations&catid=44:pr-professional-papers&Itemid=59)

Rabbi Slomo Ganzfried: *Kitzur Sulchan Aruch – A cedáká jótékonyág szabályai*. (34. fejezet) [http://zsido.com/konyvek/kitzur\\_sulchan\\_aruch/a\\_cedaka\\_jotekonysag\\_szabalyai\\_](http://zsido.com/konyvek/kitzur_sulchan_aruch/a_cedaka_jotekonysag_szabalyai_)

Top100 vállalati kutatás az online CSR kommunikációról. <http://www.terra-idea.com/index.php?cid=169>

*V. Európai Public Relations Vitanap, a Szervezetek Társadalmi Felelősségvállalása témájában*. 2007. november 11. Budapest. <http://www.fibraco.hu/csrm.htm>

## TÖBBSÉGI ELV ÉS DEMOKRÁCIA

A demokrácia többek között abban különbözik a nem demokratikus rendszerektől, hogy különös belső érettséget feltételez a civil társadalomtól és az elittől. Összetettebb és cizelláltabb a korábbi rendszereknél, olyan történelmi „konstrukció”, amelynek alapelvei – a jogállamiság, a politikai egyenlőség és a jóléti államiság – a mindenkire vonatkoztatott szabadság és egyenlőség elve révén a korábban egyforrásúnak tekintett hatalmat – Robert Dahl fogalmával élve – poliarchikus, sokforrású hatalomra bontja le, és ebben a formában intézményesíti (Dahl, 1971). A sokféleségből úgy kísérel meg egységet teremteni, hogy a közösséggé szerveződés és a közösség fenntartását biztosító normák egyúttal az egyének jogainak biztosítékául is szolgáljanak.

A demokrácia ebben a minőségében a társadalomszerveződés újkori nagy innovációjának is tekinthető. A természetben az egész és az önálló – írta még a XX. század elején Georg Simmel – nem egészekből, hanem önálló részekből nő ki: „Egészen egyedül a társadalom teszi az egészet és önmagára vonatkozót egy átfogó egész pusztá tagjává. A társadalmi formák egész nyugtalan evolúciója, nagyban és kicsiben, végső alapjában csak ismételten megújuló kísérlet, hogy az egyén befelé orientált egységét és totalitását társadalmi szerepével, mint résszel és járulékkal megbékítse, a társadalom egységét és totalitását részei önállóságának romboló hatásától megmentse. Mármost, mivel egy összesség tagjai közötti minden konfliktus kétségessé teszi annak további fennmaradását, adva van a megegyezés értelme, amelynek eredményeképpen a kisebbség is kész egyetérteni abban, hogy a meggyőződések és érdekek antagonizmusa fölött az egész egységének minden körülmények között úrnak kell maradnia.” (Simmel, 1984: 39.) Természetesen hosszú története van annak, hogy az ember és sajátos mikrokozmoszának, a társadalmának követelményei az emberi tudatosság birtokává válhassanak, s hogy az ember képes legyen arra, hogy erre az ismeretre építse saját maga sorsát.

Ha hajlandó megtenni egyáltalán. Mindenesetre, a demokrácia összetettségének és tartalmi elemeket hordozó finom szerkezetének kialakulása és működtetése – még ha behatárolt is eddigi működési tere, ha hiányoznak is hozzá sok helyen a siker feltételei, ha nincs is híján súlyos kudarcoknak – utal egy ilyen lehetőségre. A demokráciával az ember új, tudatos elemet visz a társadalomszerveződés folyamatába, felhasználva erre mindazt a teljesítményt, amit az emberi gondolkodás újkori valóságsszemlélete magával hozott a szekularizálódás, az individualizmus és ezekkel az új elemekkel szövetkező újkori humanizmus révén. Mindez ugyanakkor a történelmi tekintélyeknek és intézményei lebomlásának folyamata is. A természetjognak az emberi jogokkal való összekapcsolásával a társadalmi autoritások és hierarchiák korábbi formáinak sorsa megpecsételődött. Helyette fokozatosan az egyén jogainak elismerése válik a társadalommal, annak hatalmával szembeni elvárások mércejévé. A közösség és egyén hierarchikus, s ezért külsődleges viszonyát ugyanannak az emberi szükségletnek ugyan ellentmondásos, ám mégis szükséges belső viszonya váltja fel. Nem egyszerűen arról van szó, hogy a személyiség és a társadalmiság követelményei esetenként harmonikusak vagy ütköznek egymással. Hanem arról (ismét Simmelt idézem), hogy: „belsőleg két, egymással szemben

\* *főiskolai tanár, Általános Vállalkozási Főiskola*

idegen norma alatt állunk, hogy a saját centrum körüli mozgás, ami valami teljesen más, mint az egoizmus, éppen úgy igényt tart arra, hogy az élet valamiféle határozottsága és döntő értelme legyen, mint ahogy a társadalmi centrum körüli mozgás is ezt követeli.” (Simmel, 1984: 45.)

Az emberi létezés összetettsége, belső ellentmondásainak ismételt átgondolása természetesen alternatív válaszokat keresett és szült a megoldásra. Az emberi cselekvés bekapcsolása a történesekbe, vagy éppen középpontba helyezése új cselekvési formákat és területeket határolt le, és vizsgált a társadalomban. Hobbes az államot ugyan még a társadalom fölé emelve képzelte az emberi békeesség megteremtőjének, John Locke viszont már a társadalom öntevékenységének részeként értelmezve a politikát, másrészt az emberi érdekek és értékek pluralizmusával szembeállítva, a többség politikai szerepének vizsgálatát helyezte a középpontba. A demokrácia és a többségi elv viszonyának mai elemzői éppen ezen az alapon nyúlnak vissza Locke-hoz.

Guggenberger és Offe (1984) közös bevezető tanulmányukban Locke két fontos teljesítményét emeli ki. Egyrészt, hogy Locke volt az első, aki a többségi szabályt princípiummá, azaz elvi rangra emelte azzal, hogy a szerződéselmélet és az elidegeníthetetlen alap- és emberi jogok kombinációjával szisztematikus bázist teremtett a többségi szabálynak, mint ösztársadalmi döntésképes mintának. Ezzel a többségi szabály legitimációs-politikai minősítést kapott, amely – a szerzők szerint – kezelhető akár a demokrácia szinonimájaként is, amennyiben a természetjog szellemében elismeri és biztosítja az államot megelőző alap- és emberi jogokat, és intézményeiben garantálja valamennyi tagja politikai egyenlőségét. „Locke számára – írják – a demokratikus többségi uralom volt az egyetlen olyan kormányzati forma, amely az individuális szabadságigény és a kollektív szabályozási szükséglet közötti feszültségi viszonyt mindkét oldalról megfelelően tekintetbe veszi, és ezzel a szabadság és az uralom kontradiktórikus viszonyát a ’politikai szabadság’ módusában küzdi le.” (Guggenberger – Offe, 1984: 10.)

A szerzők szerint Locke másik nagy felfedezése, hogy a többségi elv legitimitást teremtő hatását *csak egy egyesített politikai test (Körperschaft)* keretében – és tegyük hozzá: egy ilyen létező politikai test számára – bontakoztathatja ki. Ennek előfeltétele egy „teherbíró politikaelőtti konszenzus, mindenkinek a részvétele egy, a formális jogközösségen túlmutató politikai-kulturális identitásban. Csak az ilyesfajta fundamentális közösségiségek, amelyek egzisztenciáját és fenntartani érdekességét többségek és kisebbségek azonos mértékben elismerik, biztosítják hosszútávon a többségi döntések lehetőségét és elfogadását.” (Guggenberger – Offe, 1984: 11.)

A legitimáció azonban, gondoljunk csak Max Weberre, maga sem statikus, történelem feletti eleme a közösségteremtésnek. A közösségi társadalmak felbomlásával, a szekularizációval és az árutermelő társadalmak modern kibontakozásával a korábbi alapok részben megkérdőjeleződnek, részben hatályukat veszítik. A legitimációs új alapoknak a biztosítása egyre nagyobb mértékben hárul a társadalmi-politikai cselekvésre, miközben szereplőinek világa potenciálisan a társadalom valamennyi érett tagját soraiba engedi, mégpedig egyre kevésbé privilégiumok, egyre inkább egyéni jogaik alapján.

\*\*\*

Függetlenül azonban az utóbbiaktól, a demokratikus társadalom korai liberális elképzelésében meglepő érettséggel jelenik meg a többségi elv és a demokrácia relációinak értelmezése. A társadalomtörténet modernizációs folyama folytatta a megkezdett irányt, miközben egyre világosabbá vált, hogy a társadalmi cselekvés számára a tudás éppen a társadalmilag döntő kérdésekben nem centralizálható a megnövekedő tagoltság és pluralizmus mellett. „A ’modernitás’ – szerzőink szerint – bizonyos értelemben azonos jelentésű a társadalom strukturális és funkcionális differenciálódásával, tehát azon együtt élő érdekek, funkcionális vonatkozások és értékrendszerek pluralitásával, melyek sokfélesége aligha engedi magát tartósan megsabályozni, vagy akár autoriter vagy totaliter módon *gleichschaltolni* és politikailag megfogni, rendezni vagy hierarchikus sémába kényszeríteni; mindenestre, egy ilyen séma sem nem legitimálható, sem nem alkalmazható. Másrészt úgy tűnik, hogy éppen ez a differenciáltság és pluralizmus vonja maga után az egyesítés, szabályozás, koordinálás és irányítás szükségletét, amely nem ignorálható, de nem is végezhető el egy materiálisan ’igaz’ norma-



ismeret modellje alapján. A modernitás e politikai dilemmájának a megoldása csak akkor várható el, ha az egység elengedhetetlen mértékét többé nem a politikailag helyes materiális (és időben korlátlan) elméleti 'tudáson' keresztül kíséreljük meg létrehozni, hanem sokkal inkább a többségileg preferált formális és időleges empirikus többségi megerősítés alapján." (Guggenberger – Offe, 1984: 9.) Egy olyan pluralizált társadalom esetében, mint a modern társadalom, az érdekek és értékek heterogenitását csak közvetetten, a heterogenitás és pluralizmus autonómiájának elismerése, és megregulázásának korlátozott lehetősége mellett „rendezhetjük”. S hogy ez mit jelent, és sikeres-e, az sokszor csak a folyamatok lezárulásával, utólag derül ki. Az emberi cselekvés posztulátumát középpontba helyező társadalomelmélet ezen a ponton kerül vitába az újabb rendszerelméleti törekvésekkel, amelyben a társadalmi rendszerek és alrendszerek mintegy önmagukban szabályoznak, és biztosítják területük funkcionálását és egyensúlyát. A vitában felvetődő problémák értelmezésénél azonban ritkán jut eszünkbe, hogy ez az episztemológiai, vagy ismeretelméleti helyzet a Marx által „dologi függőségi rendszernek” nevezett modern kapitalista áruterelés megjelenésével már korán megfelelő értelmezést kapott a szubjektív emberi magatartás és valóságlátás, illetve a történések tényleges értelme közötti kontraszt konstatálása révén. Elég itt a legtöbbször említett paradigmatisz kifejezésekre emlékeztetni (Adam Smith: „láthatatlan kéz”; Hegel: „az ész csele”; Marx: „nem tudják, de teszik”).

\*\*\*

A demokrácia és a többségi elv összeegyeztetésének egyik fontos kérdése a többségi elv demokratikus alkalmazhatóságának előfeltételeiről szól Locke után is. Heinz Josef Varain (1984) kétfajta nyitottságot hangsúlyoz, amikor demokratikus alkalmazásról beszél. Az egyik, hogy a többségi elv és annak szabad változása mindenekelőtt a nyilvános viták szabadságához és a hatalom tevékenységének kritikájához, annak lehetőségéhez kötődik. Másrészt ahhoz, hogy biztosított legyen egy igazi alternatíva lehetősége és megteremtése, amely nélkül igazában nem beszélhetünk többségi döntésről. „Toborzás, vita és nyilvánosság a többségi döntésnek megfelelő médiumok. Ebben a többségért folytatott toborzó folyamatban végül a szembenálló felfogások is áttörnek bizonyos mértékig. Ezzel egy olyan jellegzetesség lép elő, amely a többségi döntés mélyebb alapjaihoz vezet. Ez pedig, hogy többségi döntések elismerése csak olyan területekre terjedhet ki, amelyeken kiegyezés gondolható el, ahol a kisebbségben maradás elviselhető, ahol az alulmaradt kisebbség más irányultságú döntésének érvényessége bizonyonként batorítható lehet.” (Varain, 1984: 55–56.)

Ugyanakkor, hangsúlyozza Varain, csupán három dolog vethető alá a többség igényének: metricconverterProductID1. a1. a választás által betöltendő tisztség; metricconverterProductID2. A2. a cselekvés céljának meghatározása; metricconverterProductID3. a3. a többség joga olyan normák állítására, amelyek megsértése számon kérhető és büntethető. Ahogy azonban az első eset nem ad felvilágosítást a győztes vagy vesztes versengők alkalmasságáról, úgy a második sem mond semmit a cselekvés helyességéről vagy helytelenségéről; csupán arra utal, mit tesz, és mit nem tesz a cselekvő. Végül, a többségi döntések harmadik csoportjánál is nyitva marad, hogy a normák helyesek-e vagy helytelenek. (Varain, 1984: 55–56.) A többség és a kisebbség rendszerbeli instabilitása többek között éppen abból adódik, hogy a tudás bizonytalanságában egyformán osztoznak, s ezért az aritmetikai különbség alapján sem a többség, sem pedig a kisebbség nem rangsorolható egymás rovására. Konkrét, pillanatnyi állapotokról van szó, a megdicsőülés távlati lehetősége nélkül.

\*\*\*

Mindez azonban nem kizárja, hanem inkább megerősíti azt az igényt, hogy egy társadalom fontos kérdéseket tisztázzon magában a demokratikus többségi megoldásoknál maradás, a kisiklás veszélyének elkerülése érdekében. Guggenberger és Offe két fontos kérdés megválaszolásának igényét fogalmazza meg ezzel kapcsolatban:

1. „Biztosítható-e (és adott esetben hogyan) a többségi demokrácia /.../ alkotmánypolitikai keretében, hogy ténylegesen *semmi más*, mint a politikai aktívpolgárok numerikus többsége lesz a mindenkor hivatalban lévő elitek és uralmi jogainak megteremtője. Különben – autoriter rendszerekhez

hasonlóan, amelyek szintén gyakran és szívesen keresnek többségi döntésekben hangos tetszést és látszatlegitimációt – oda jutnak, hogy, ha nem is explicit politikai doktrínák, annál inkább azonban társadalmi vagy politikai kisebbségek tényleges hatalmi pozíciói válnak mérvadóvá a politikai hatalomgyakorlás tartalma számára.” (Guggenberger – Offe, 1984: 9–10.) Ez a kérdés tehát arra vonatkozik, hogy milyen szinten és mekkora megbízhatósággal valósul meg egy társadalomban az egyenlőség, mennyire „nyílt” a politikai döntéstémák előjegyzési naplója, és milyen erős a demokratikus politikai akaratképzés és szervezet meggyökeresedése.

2., „A második kérdés azt a problémát illeti, hogy vajon az államnép kialakított testületének keretében számolni lehet-e azzal, hogy egy történelmi nemzeti közösség kötelekei ténylegesen eléggé erősek ahhoz, hogy a többségi döntésekkel szembeni engedelmisségét minden tag esetében kikényszerítsék. Hogy tehát feltételezhető-e egy olyan konstitutív konszenzus, amely a polgárok sokaságát egy létezőnek tekintett, megélt és akart szövetségbe egyesíti – és hogy adott esetben ez a konszenzus milyen határok között fedi a többség politikai jogait, illetve, ellenkezőleg, milyen konkrét döntések teszik törekennyé azt. Itt tehát arról van szó, hogy megbarátkozzunk azzal a ténnyel, hogy a többségek nem maguktól adóan vannak a ’jogban’, hanem csak egy politika előttien rögzített, de nem szétörhethetetlen kollektív identitásnak köszönhetően, amelyből azok uralomgyakorlási jogukat, mint egy licencből, származtatják.” (Guggenberger – Offe, 1984: 10.)

Mindez akár egy társadalom demokráciára vonatkozó felkészültségét, illetve felkészületlenségét is jelzi. Akár így, akár úgy értékelhető a helyzet, a mindenkori többség demokratikus jellegét nem kis mértékben azon mérhetjük le, mennyire hajlandó azokhoz a szükséges korlátozásokhoz és önkorlátozásokhoz tartania magát, amelyek az egyéni és kisebbségi jogok sérthetlenségéből következnek.

\*\*\*

A többségi elv demokratikus vizsgálatának a középpontjában eszerint két fontos szempont áll: egyrészt a többségi elv szükségszerű alkalmazásának a felismerése a modern társadalom közösségi döntéseinek szempontjából; másrészt azoknak a feltételeknek a tisztázása, amelyek mellett a többségi elv alkalmazása a demokratikus kibontakozás támogatója lehet. A többségi elv alkalmazása bár mikor túlmehet a demokrácia keretein, s azok ellen fordulhat. A történelmi példák számosak ezzel kapcsolatban: diktatórikus és nem-demokratikus politikai rendszerek is előszeretettel alkalmazzák, ha érdekeik úgy kívánják. De kezdeti nehézségekkel, fejletlen állapotokkal küszködő, demokratikus tapasztalatokkal nem rendelkező társadalmakkal is előfordul, hogy a demokratikus alapértékek, az egyéni és kisebbségi jogok tényleges védelmének intézményesítése és védelme híján a demokrácia kiüresedik és elveszíti legitimitását. „Az empirikus többségre hivatkozás legitimitációs alapként törekennyé és tarthatatlanná válik, ha a lakosságnak a döntés által negatívan érintett része olyan fundamentális érdekekben érzi érintettnek magát, mint amilyenek a túléléssel, biztonsággal, szabadsággal, boldogsággal, emberi méltósággal, az élet számára fontos környezeti feltételekkel kapcsolatosak.” (Guggenberger – Offe, 1984: 13.)

De ugyanerre a veszélyre vonatkozik az ismétlődő figyelmeztetés is, miszerint a „többségi elv szükségszerű, de még semmi esetre sem elegendő feltétel a demokráciának. Csak más feltételek és elvek sokaságával való feszültség gazdag együttműködésében (többek között: tolerancia, mértékletesség, funkcionáló nyilvánosság, politikai tanulási és ítélőképesség, föderalizmus, hatalommegosztás, általános, egyenlő és szabad választójog, a választásokon és szavazásokon kívüli társadalmi hatalom politikaivá konvertálhatóságának hatékony korlátozása, potenciális kisebbségek potenciális többségekkel szembeni generalizált bizalmi hitele) alapozza meg a többségi szabály a demokráciát.” (Guggenberger – Offe, 1984: 12.) Érdekek és értékek ellentmondásos, de mégis egyensúlyra kényszerített viszonya, fékek és ellensúlyok a társadalmi törekvések pluralizmusának demokratikus működéséhez, kisebbség és többség közösséget hordozó jellegének és jogainak fenntartása melletti hatalomgyakorlás – mindezek a demokratikus politika legfontosabb funkciói, és a demokratikus politizálás lényegének kifejezői ma is. Biztosításuk egy kezdő demokráciában – több mint húsz év saját tapasztalat után – korszakos feladatnak tűnik...

## **Felhasznált irodalom**

Dahl, Robert A. (1971): *Polyarchy. Participation and Opposition*. New Haven, Yale University Press.

Guggenberger, Bernd – Offe, Klaus (szerk.) (1984): *An der Grenzen der Mehrheitsdemokratie*. Westdeutscher Verlag.

Guggenberger, Bernd – Offe, Klaus (1984): „*Politik aus der Basis – Herausforderung der parlamentarischen Mehrheitsdemokratie.*” In: Guggenberger – Offe (szerk.) (1984).

Simmel, Georg (1984): *Excurs über die Überstimmung*. In: Guggenberger – Offe (szerk.) (1984).

Varain, Heinz Josef (1984): *Die Bedeutung des Mehrheitsprinzips*. In: Guggenberger – Offe (szerk.) (1984).



**Szánthó Zsuzsanna\***

# **A ROMÁKKAL SZEMBENI ATTITÚDOK MAGYARORSZÁGON**

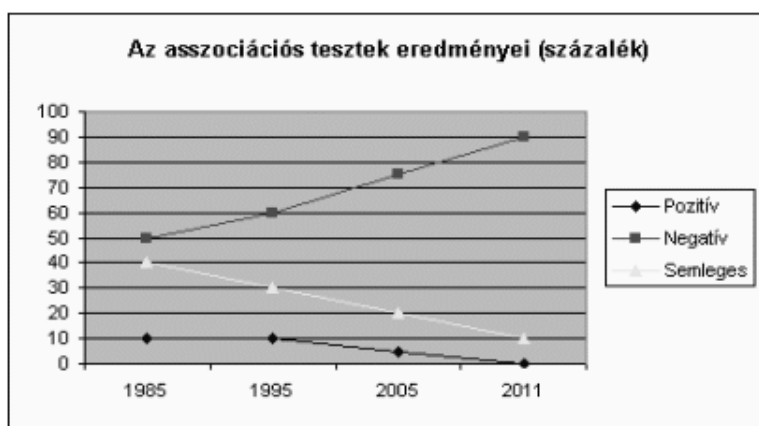
**(EGY KISMINTÁS KUTATÁS EREDMÉNYEI)**

## **A kutatás háttere**

Fogyasztói magatartás órákon az attitúd kialakulását befolyásoló tényezők megvilágítása céljából 1985 óta egy rendkívül egyszerű asszociációs kísérletet végzek hallgatóim körében. Az egyetemista populáció 2000-től kezdődően már főiskolásokkal is kiegészült. A teszteket általában 20-30 fős szemináriumi csoportokban végeztem, de néhány alkalommal (levelező tagozaton) száz főt meghaladó mintával is dolgoztam. A tanulókat arra kértem, hogy egy hamarosan elhangzó fogalom hallatán füzetükbe jegyezzék fel azt az egyetlen szót, ami arról eszükbe jut. Felhívtam figyelmüket, hogy ne gondolkozzanak hosszasan, késlekedés nélkül válaszoljanak, szomszédjaikkal ne vitassák meg a választ, továbbá ne finomítsák, kozmetikázzák azt, hiszen jelen esetben egy kutatás folyik, melynek valós, objektív eredményekre van szüksége. Csak e bevezetőt követően mondtam ki a kérdéses fogalmat: cigány. Mikor leírták az első eszükbe jutó szót, felolvastattam velük, és az elhangzott említések számát a táblán pozitív, negatív, valamint semleges csoportokba rendeztem. Az alábbi grafikon e három csoport részarányának alakulását mutatja a több mint negyedszázados időszak alatt.

### **1. ábra**

#### **A cigány kifejezés asszociációi**



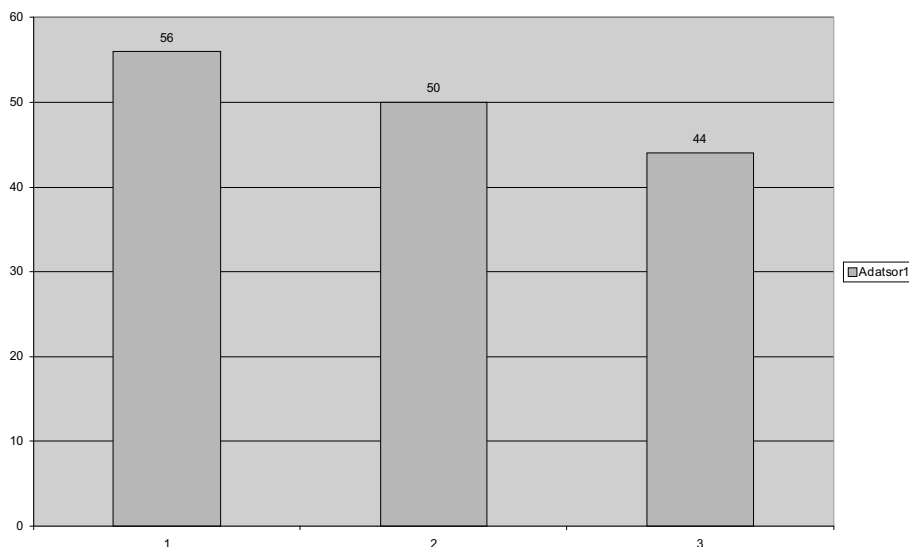
\* *főiskolai docens, Általános Vállalkozási Főiskola*

A grafikon önmagáért beszél. A negatív asszociációk meredek emelkedése, a semleges és pozitív asszociációk süllyedése, valamint az a tény, hogy a legutóbbi teszt alkalmával ez utóbbi a zéró pontot is elérte legalábbis elgondolkodtató a társadalmi problémák iránt érdeklődők számára. Be kell vallanom, hogy engem személy szerint megrémített, így elhatároztam, hogy utána járok, vajon a nagyméretű reprezentatív vizsgálatok visszatükrözik-e tapasztalataimat.

### Néhány szekunder információ

Első fázisban tehát szekunder információkat gyűjtöttem, melynek során rátaláltam az MTA Pszichológiai Intézet megbízásából 2002-ben végzett TÁRKI-kutatás eredményeire (Enyedi – Fábíán – Sík, 2006), miszerint az általuk vizsgált 1994-től 2002-ig eltelt időszakban Magyarországon a nyílt cigányellenesség egyértelmű csökkenő tendenciát mutat.

#### 2. ábra Százfokú cigányellenesség skála



Ez azonban közel sem jelenti azt, hogy a társadalom nem előítéletes a cigányokkal szemben, hiszen a kutatók nem csekély társadalmi távolságot regisztráltak. A munkahelyi elutasítottság ugyan 30 százaléknál alacsonyabb volt, a szomszédsági már 40%, a rokoni kapcsolatok elutasítása már a minta 58 százalékát jellemezte.

A Progresszív Intézet 2008 októberében 1200 fős reprezentatív vizsgálatban egyéb attitűdök mellett a magyar társadalom cigánysággal kapcsolatos véleményét is mérte (nol.hu: 2009. február 13.). Az általuk megkérdezett emberek 81%-a a cigányság erőszakos asszimilációjának pártján állt, 82%-a pedig úgy vélte, „a cigányok gondjai megoldódnának, ha végre elkezdénének dolgozni”.

A Magyar Narancs Online kiadásának 2011. szeptember 1-jei száma a berlini Humboldt Egyetem doktori iskolájában tanuló Váradi Luca kutatásának összegzését közli. A doktorandusz 2010-ben 1000 fős mintán vizsgálta a budapesti tizenévesek cigányokkal szembeni attitűdjét. Adatai azt mutatták, hogy a középiskolások 32%-a szélsőségesen előítéletes, 25%-a pedig hajlandó lenne tiltakozó petíciót aláírni annak érdekében, hogy romák ne járhasanak osztályukba.

Az összkép tehát közel sem megnyugtató. Mindezt figyelembe véve úgy gondoltam, megszondázom az általam legjobban ismert főiskolás/egyetemista populációt, és első lépésben csupán szűk körben mindössze egy száz fős mintán megkísérlem felvázolni, miként vélekednek a hallgatók a magyar társadalom roma kisebbségéről.

## Módszertan

Írásbeli megkérdezést alkalmaztam, a megkérdezettek kiválasztására az ún. kényelmes mintavétel módszerét használtam.

### A minta bemutatása

Az általam megkérdezett fiatalok 50-50 százalékban az Általános Vállalkozási Főiskolán, illetőleg a Budapesti Corvinus Egyetemen tanulnak. A nők aránya kissé magasabb, 53 százalék. A kérdésekre válaszolók csaknem 60 százaléka Budapesten, egyharmaduk a főváros agglomerációjában, mindössze 8 százalékuk pedig vidéken él.

### A kérdőív

Tudatosan rövid kérdéssort állítottam össze. Egyrészt abból a tapasztalatból kiindulva, miszerint a csekély időráfordítás növeli a válaszadási hajlandóságot. Másrészt azért, mert az erősen behatárolt időkeret nem teszi lehetővé a társakkal való konzultációt.

Az első kérdések a válaszoló témához kapcsolódó általános tapasztalataira vonatkoztak, majd fokozatosan jutottam mind közelebb a válaszoló személyes véleményéhez, megnyilvánulásaihoz. Mivel a bevezetőben említett asszociációs vizsgálatok kapcsán ismerem ennek a populációnak a beállítottságát elvettem a szokásosan alkalmazott mértéktartó megoldásokat. „Nyílt sisakkal” indultam, direkt módon, több helyen kifejezetten provokatív megfogalmazásban tettem fel kérdéseimet.

## A kutatás során nyert információk

A kérdőív első kérdésében nem a válaszoló romákkal szembeni attitűdjét firtattam, hanem arra vártam választ, hogy szerinte a többiek (a csupa nagybetűs társadalom) hogyan vélekednek a romákról.

A konkrét kérdés pedig így szólt:

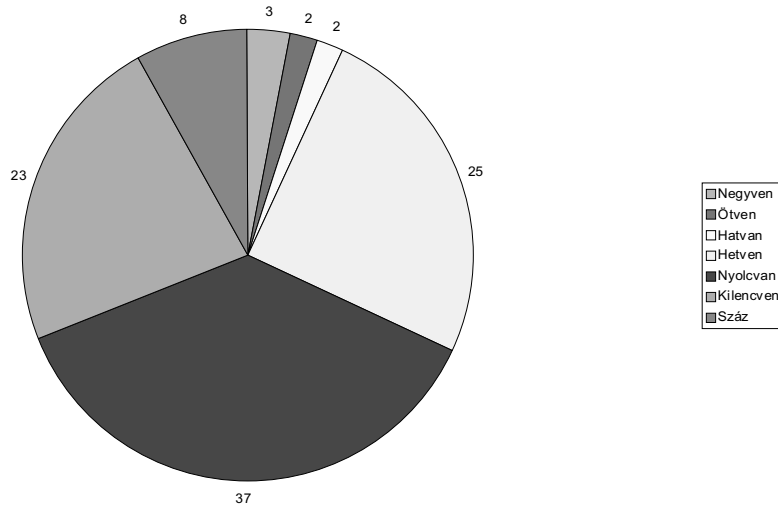
„Az Ön megítélése szerint a mai magyar társadalom milyen részaránya vélekedik negatívan a romákról? (Az ismereteinek megfelelő százalékos értéket karikázza be!)

10    20    30    40    50    60    70    80    90    100”

Az első három kategóriát egyetlen kitöltő sem jelölte be. Amint az alábbi ábrán jól látható, a megkérdezettek döntő hányada úgy véli, hogy a társadalom több mint hetven százaléka negatívan ítéli meg a romákat.

### 3. ábra

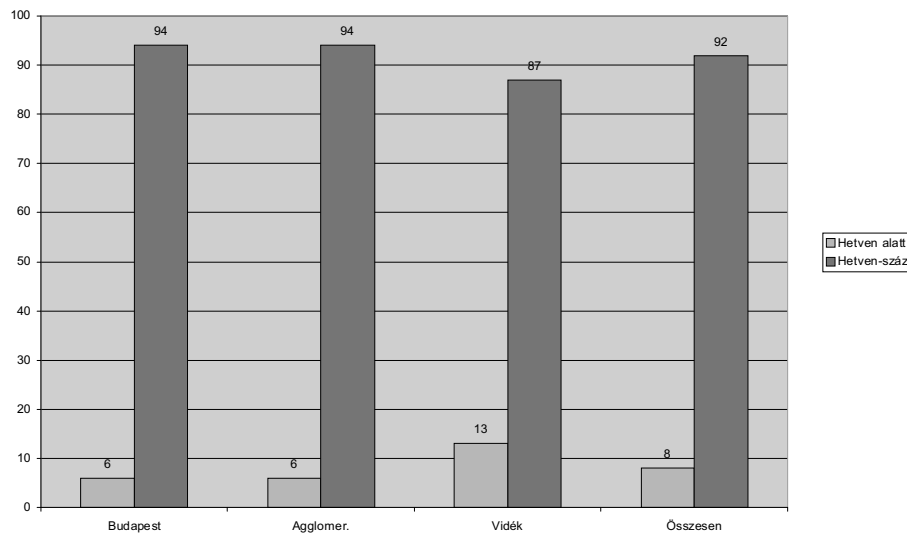
#### A romák társadalmi megítélése a megkérdezettek szerint



A minta eltérő szegmentumai nem mutatnak szignifikáns különbséget ebben a vonatkozásban. Némi differenciát ugyan tapasztalhatunk a különböző településtípuson élők körében, azonban a kis-méretű minta produkálta csekély elemszámú cellák nem teszik lehetővé általános érvényű következtetések levonását.

### 4. ábra

#### A romák társadalmi megítélése a megkérdezettek lakóhelye szerint



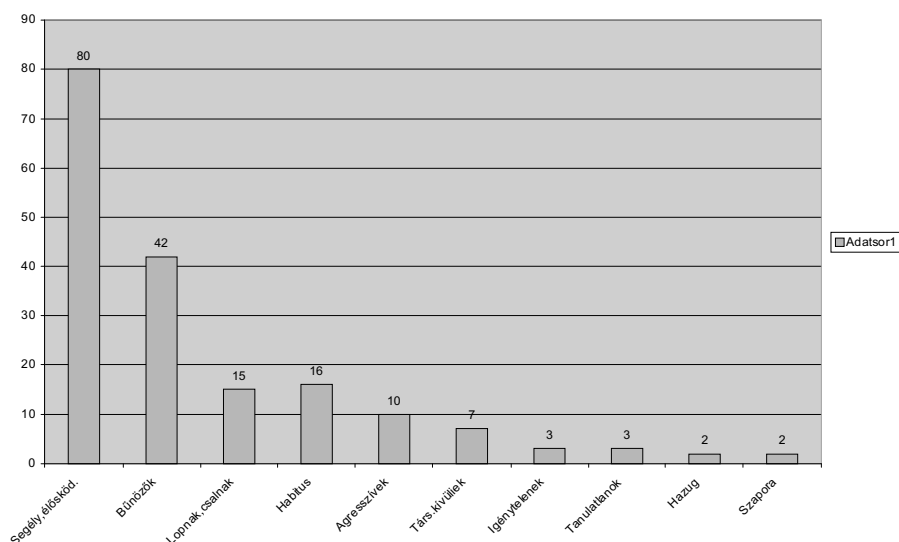
A következő kérdés látszólag még mindig a társadalomról szól. Arra kíván választ kapni, hogy a megkérdezettek szerint vajon miért haragszanak az emberek a romákra. Ám valójában a kutató nem



erre kíváncsi. A kérdés megfogalmazásakor az ún. harmadik személyben történő kérdezés technikáját alkalmaztam azzal a céllal, hogy olyan gondolatok is megjelenjenek a válaszok között, melyeket a megkérdezettek saját véleményként nem szívesen írnának le. Az eredmények meglehetősen egyértelműek.

A kérdésre válaszoló 96 hallgató 276 okot említett, amiért a társadalom haragszik a romákra. Az említések meglehetősen széles spektrumon szóródtak, ezért a feldolgozás során a leggyakrabban előforduló változatokat kategóriákba rendeztem, és a továbbiakban ezeket tettem górcső alá. Az említések valójában két pont körül sűrűsödnek. Ez a „parazitizmus”, az említések 80 százalékával, valamint a kriminalizáció, mely az említések 42+15 százalékát jelenti. Az alábbi táblázatból láthatjuk, hogy a társadalmi harag említett okai között első helyen az áll, hogy a romák élőködnek a társadalmon, nem dolgoznak, hanem segélyekből élnek. Számos vélemény bűnözőként aposztrofálja őket, más vélemények pedig arról szólnak, hogy a romák lopnak, csalnak. Ezekre az arányokra, illetőleg annak magyarázatára a későbbiekben még visszatérek.

## 5. ábra A harag okai az említések százalékában (N=180)

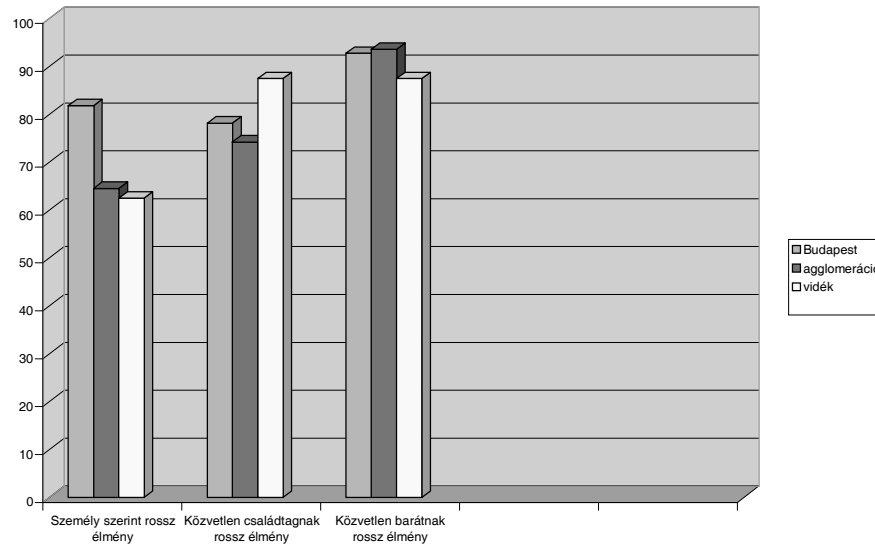


Az okok hátterének feltárása érdekében kíváncsi voltam arra, vajon a válaszolónak, illetőleg szűkebb környezetének vannak-e konkrét negatív tapasztalatai a romákkal kapcsolatban. A rossz élményeket három szinten kívántam feltárni.

- Személyesen megélt rossz élmények.
- Családtagok által megélt rossz élmények.
- Barátok által megélt rossz élmények.

Az alábbi ábra a „messziről jött ember” esetét szimbolizálja. A családtagok, illetőleg barátok által megélt rossz élményeket ugyanis a válaszoló csupán hallomásból ismerheti, a verifikáció nem áll módjában. Nagy valószínűséggel ezzel magyarázható, hogy családtagok, illetőleg barátok körében nagyobb a konkrét rossz élmények előfordulása, mint a személyes rossz élményeké.

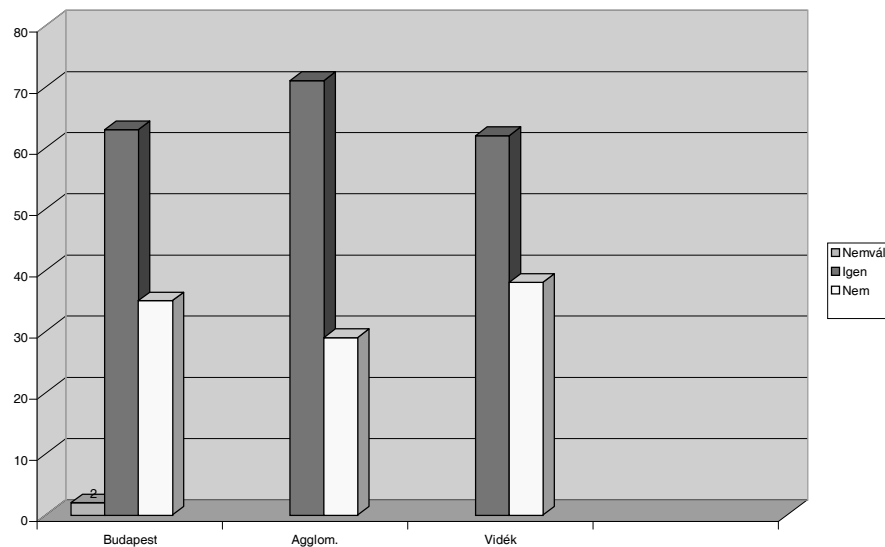
**6. ábra**  
**Romákkal kapcsolatos rossz élmények előfordulása**



A kérdőívet kitöltő száz hallgató többsége mindezek ellenére azt állítja, hogy lehet a romákat szeretni. A fővárosiak 63, a vidékiek 67, az agglomerációban élők pedig 71 százalékban válaszoltak „igen”-nel erre a kérdésre.

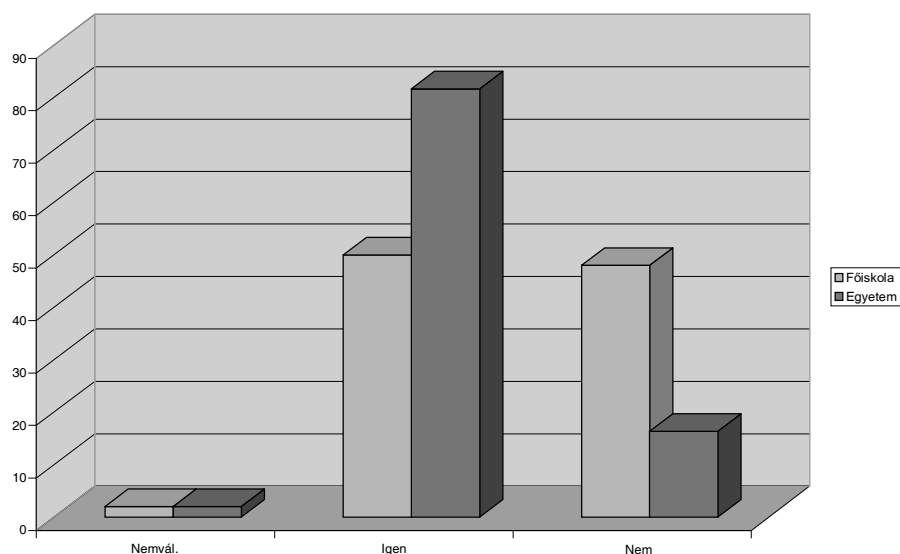
Az eltérő település típusokon élők ugyan nem egyformán vélekednek erről a kérdésről, de a különbségek nem számottevőek. Ezt mutatjuk be a következő ábrán.

**7. ábra**  
**Lehet a romákat szeretni?**



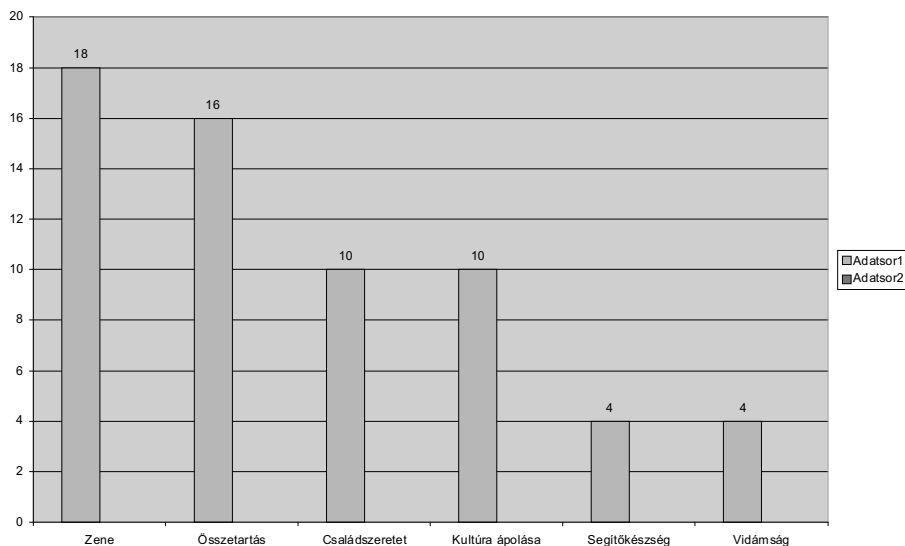
A főiskolások és egyetemisták csoportja azonban már jóval markánsabb eltéréseket jelez. Míg a Corvinus hallgatói több mint 80 százalékban úgy nyilatkoztak, hogy a romákat lehet szeretni, az ÁVF hallgatók 48 százaléka „nem”-mel válaszolt a kérdésre, és ez a halmaz csupán azért nem tette ki a populáció felét, mert két százalékban üresen hagyták a válasz számára megadott helyet.

### 8. ábra Lehet a romákat szeretni?



Arra is kíváncsi voltam, milyen tulajdonságok teszik szerethetővé a romákat a megkérdezettek számára. Pozitív roma tulajdonságot azonban az „igen” választ adók csupán alig több mint fele tudott mondani. Harminchat válaszoló kilencvennégy pozitív tulajdonságot említett, a legnagyobb gyakorisággal előforduló jellemzőket az alábbi ábra szemlélteti.

## 9. ábra Szerethető roma tulajdonságok



Megkérdeztem a hallgatókat, tudnának-e híres roma embereket említeni Magyarországon. A minta 70 százaléka „igen”-nel válaszolt, azonban ez az arány a főiskolások esetében csak 62%, továbbá a vidéki válaszolók körében 63%. Konkrét nevet a megkérdezettek 65%-a tudott írni, az említések többsége néhány ismert személyiség.

### A legismertebb romák

Név	Említések száma
Mága Zoltán, Gáspár Győzike	37-37
Bangó Margit	15
A Bódi család	13
Molnár Ferenc Caramell	9
Daróczi Dávid	6
Oláh Ibolya, Orbán Viktor	5-5
Kolompár Orbán	4

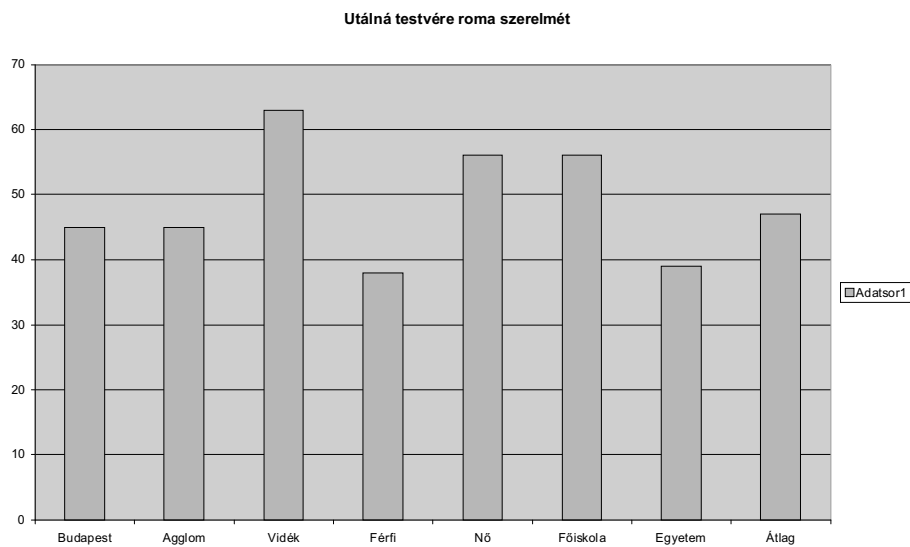
A fentiekén kívül a válaszok között Szakcsi Lakatos Béla, Lajkó Félix, Galambos Lajcsi és Csányi Sándor neve is szerepelt.

Számomra a legizgalmasabb téma a társadalmi távolság kérdése, melynek mértékét két szinten próbáltam meg feltárni. Az első szint a megkérdezettek, a második szint szüleik romákkal szembeni attitűdjét kívánta számszerűsíteni.

### Első szint

Arra kértem a hallgatókat, jelöljék be egy ötfokozatú skálán, hogy éreznék magukat, ha testvérük beleszeretne egy roma fiúba/lányba. A skála két végpontján a származás nem fontos, csak a személyiség (1 érték), valamint a nagyon utálná (5 érték) szerepelt. Az alábbi ábrán a négyes és ötös értéket bejelölők szerepelnek.

## 10. ábra

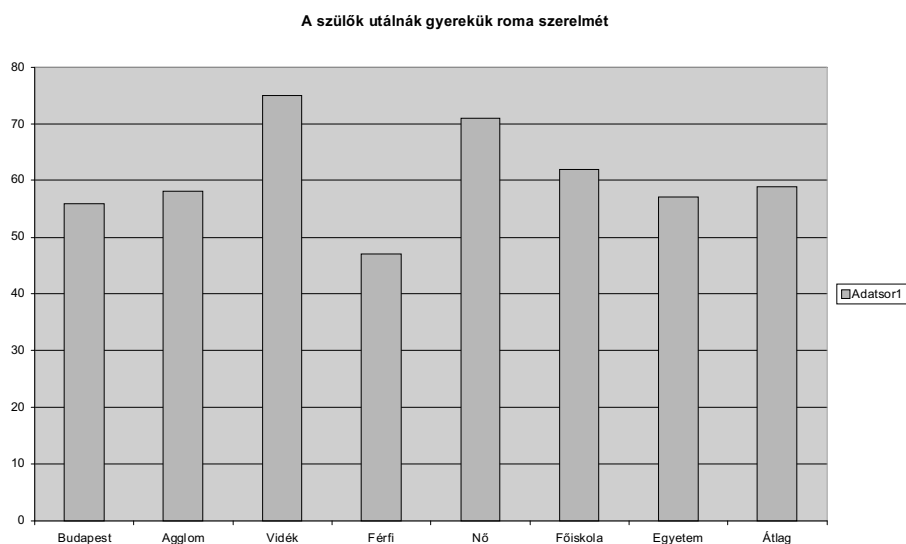


A fenti grafikon arról tájékoztat, hogy az elutasítás mértéke a vizsgált mintában csaknem ötven százalékos. A vidékiek, a nők, valamint a főiskolások körében azonban ennél jóval magasabb.

### Második szint

A következő kérdés arról szólt, miként fogadnák a szülők, ha a megkérdezett állítana haza egy roma szerelemmel. A skála értékek megegyeztek az előző kérdésnél alkalmazott megoldással. Az erre a kérdésre vonatkozó négyes és ötös értékek előfordulását az alábbi ábra szemlélteti.

## 11. ábra



A grafikon egyértelműen mutatja, hogy a hallgatók véleménye szerint a szülői elutasítás mértéke mintegy tíz százalékponttal magasabb, mint a fiatalok esetében. A legmagasabb értékek a vidékiek, a nők, és a főiskolások körében jelennek meg.

### **Ami a számok mögött van**

A kép, amit láthattunk, nem rózsás. Különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a mintasokaság szociodemográfiai profilját tekintve a magyar társadalom figyelemre méltó szeletét képviseli, hiszen tagjai a jövő értelmisége, akik véleményformálói lesznek az elkövetkezendő évtizedek Magyarországnak. Tovább súlyosbítja a problémát az a tény, hogy ezt a kis mintát csupa fiatal és tanult ember alkotja. Tehát olyan populáció véleményét ismerhettük meg, amely életkora és iskolázottsága következtében a társadalmi átlaggal összehasonlítva modernebb, nyitottabb, toleránsabb. Óhatatlanul következik ezek után, ha ebben a körben az előzőekben bemutatottaknak megfelelő a romák megítélése, az idősebb, kevésbé iskolázott, a fővárostól és nagyvárosoktól távoli kistelepüléseken élők körében a romákkal szembeni negatív attitűdök hatványozottan magasabb értékben fordulnak elő.

A kérdés az, mi magyarázza ezt az erőteljes elutasítást. Első lépésben csupán evidenciákat említhetünk, hiszen a témával foglalkozók körében ismert tény, hogy a roma népesség a rendszerváltás, valamint a részben ehhez a folyamathoz kapcsolódó gazdasági szerkezetváltás, illetőleg modernizáció gyakorlatilag legnagyobb vesztesének tekinthető. A változások ugyanis egyrészt kihúzták lábuk alól az alacsony képzettséget igénylő munkahelyeket, másrészt eltüntették a hagyományos szakmáikban létrehozható termékek iránti keresletet.

A rendszerváltás nagy lendületében a társadalom elfeledkezett e csoportról, a vonatkozó problémákat szemérmesen kezelte, a létminimum biztosítása érdekében segélyeket osztott, és legnagyobb vívmányának azt tekintette, hogy törvénybe iktatta a dehonesztáló cigány kifejezés helyett a roma megnevezés használatát.

A munkahelyét veszítő társadalmi közeg determinálta a következő generációk esélyeit, hiszen gyermekek ezrei nőttek fel permanens egzisztenciális problémákkal küzdő családokban, negatív jövőbeni kilátásokkal. Ám, ami még ennél is fontosabb, egy olyan miliőben, ahol szocializációs folyamatokban nem sajátíthatták el a célszerűen követendő viselkedési normákat, a társadalom által elvárt apa, anya, férfi, illetőleg női szerepeket.

Az is evidencia, hogy a roma nép történelme, hagyományai, kulturális sajátosságai csekély teret engednek a többségi társadalomba való betagozódás folyamatának, így az asszimiláció gondolata mindkét oldalról elutasításba ütközik.

Az is evidens, miszerint a gazdasági problémák, amióta világ a világ, felerősítették a kisebbségekkel szembeni negatív attitűdöket. A mind nehezebben élő társadalom bűnösöket keres, és meg is találja az amúgy sem igen kedvelt roma társadalom képében. Azokban az országokban pedig, ahol nem élnek romák, kéznél vannak a bevándorlók és pontosan ilyen módon eljátsszák a „Prügelknabe” szerepét. Az evidenciákból ennyi éppen elegendő. Ezekon túlmenően érdemes egyéb tényezőkre is figyelmet fordítanunk.

Megítélésem szerint az a legfontosabb kérdés miből táplálkozik, építkezik a romákkal szembeni negatív attitűd. Ha visszalapozunk a romákkal szembeni elutasítás okait bemutató grafikonhoz, azt láthatjuk, hogy az első számú indok a „parazitizmus” volt. A diákok ezt úgy fogalmazták meg, hogy nem dolgoznak, csak várják a segélyeket, élősködnek a társadalmon. Vajon milyen forrásból jutottak ezekhez az információkhoz? Ebben a témában a személyes tapasztalat nagy valószínűséggel csekély. Az információ forrásaként döntő részben a különféle médiumok szolgálnak. Könnyű lenne a médiát kikiáltani bűnbaknak, de tisztában kell lennünk azzal, hogy bár sok esetben önálló hatalmi ágként viselkedik, jelen esetben csupán csatornaként funkcionál, szabad áramlást biztosítva a megszólalók véleményének.

A romákkal szembeni negatív attitűd kialakulásához muníciót szolgáltatókat pedig széles körből meríthetjük. Kezdjük a humoristákkal! Talán sokan nem is tudják, de a cigány megnevezést látványosan kerülni akaró „nem idén sült le” megfogalmazás egyik legnagyobbnak tartott humoristánk szájából hangzott el elsőként. Azzal azonban valamennyien szembesülünk, hogy a roma hanghordozást, jellegzetes kifejezések használatát, a romáknak tulajdonított deviáns magatartásformák megjelenítését rendszeresen alkalmazzák a kabarészínpadokon.

Folytassuk a politikusokkal! Vajon a média tehet-e arról, ha parlamenti pártok prominens képviselői arról szónokolnak a képernyőn, hogy mennyi segínyt kell a romáknak kifizetni, akik nem járatták a gyerekeiket iskolába és nem is keresnek munkát. Atyai hangnemben közlik a nézővel, hogy a többségi társadalom nem engedheti meg magának, hogy ennyi embert eltartson, meg kell tanítani őket dolgozni, vissza kell vezetni őket a munka világába.

Természetesen nem felejtkezhetünk el a mégoly jó szándékú politikai elemzőkről és társadalomtudósokról sem, akik a különböző csatornákon hosszas vitaműsorokban polemizálnak ugyanerről a kérdéstről. Ugyanezeket a műsorokat többnyire csupán álmatlanságban szenvedő értelmiségiek hallgatják figyelemmel, a hírvivő szerepét ők is betöltik.

Külön kell szólnunk azokról a többnyire (de nem csak) internetes orgánumokról, ahol nyílt cigányozás zajlik. Ezek a fórumok nem köntörfalaznak, a megszólalók nem rejtik véka alá a romákkal szembeni negatív attitűdjüket.

A romákkal szembeni elutasítás második csoportját a kriminalizáció alkotta. A hallgatók közül sokan ezt úgy fogalmazták meg, hogy a romák lopnak/csalnak, mások pedig lakonikus egyszerűséggel kijelentették, hogy bűnözők. E megállapítás háttérében a kutatási eredmények szerint sem vitatható a személyes, illetőleg a válaszoló szűkebb környezetének tapasztalata. Azt azonban meg merem kockáztatni, hogy a média sem „vétlen” ebben a vonatkozásban. Úgy vélem, hogy itt már egyértelműen nem csupán a nyilatkozók szolgáltatják az információt, sőt annak emocionális töltetét. Hiszen az a tény, hogy adott orgánum hány alkalommal és milyen kontextusban tűz napirendre egy-egy eseményt önmagáért beszél.

A fentiekben elmondottak úgy vélem, rávilágítanak a média, illetőleg a különböző orgánumokban megszólalók felelősségére az általam vizsgált kérdéskörben, hiszen a különféle médiumok, illetőleg azok szereplői századunk legfontosabb vélemény formálói.

Ebből a véleményformáló funkcióból adódóan, túl azon, hogy a megszólalók átgondoltan nyilatkoznak, további feladat is hárul a médiára. Ismét vissza kell lapoznunk és egy pillantást vetni arra, milyen híres roma személyiségeket említettek a kutatásban résztvevő diákok. A rangsor elején két név áll, közülük az egyik „Győzike”. Ő magát showmanként aposztrofálja, rajongóinak köre nem csekély. Azon nem csodálkozunk, hogy – polgári nevén – Gáspár Győző nem veszi észre, mennyi kárt okoz közszereplésével. Azt azonban igencsak nehezményezzük, hogy a nézőszám minden áron való növelésének fényében az őt alkalmazó csatornák elsiklanak e negatív hatás felett. A médiának éppen, hogy ellenkező céllal kellene tevékenykednie. Ideje lenne felismernie társadalomformáló szerepét és olyan roma személyiségeket szerepeltetni, akik bizonyos mértékű ellensúlyt képviselnek a negatív roma imázssal szemben. A megoldást nem kell „feltalálni”, az Amerikai Egyesült Államokban már ráleltek a módszerre. Ott azonban a kormány tűzte zászlajára a programot és biztosított hozzá „pénzt, paripát, fegyvert” a feketékkel szembeni attitűd formálása céljából.

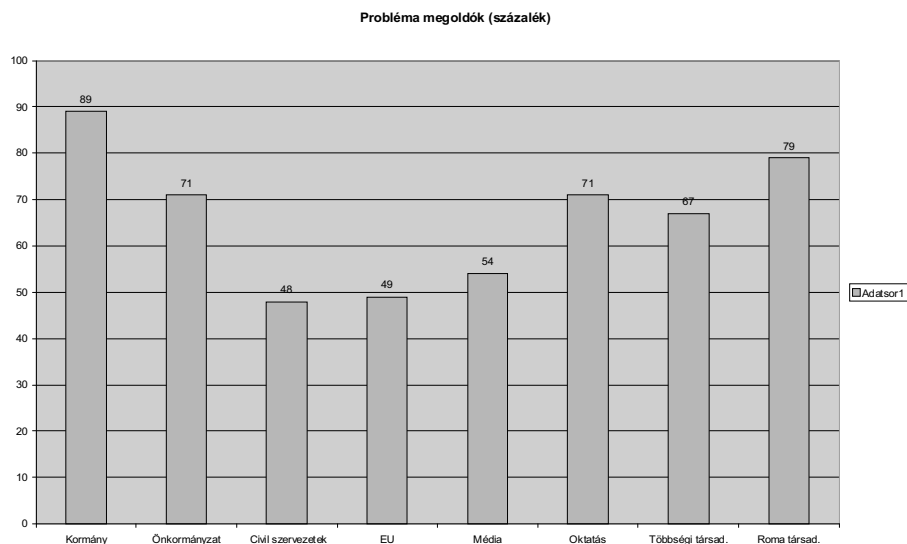
A „toplista” élén szereplő másik név Mága Zoltáné. Ez a kivételes adottságokkal és ezzel párhuzamosan népe iránti erőteljes elkötelezettséggel bíró személyiség teszi a dolgát, részben példát mutatva a roma társadalomnak, részben formálva a romákról kialakult képet. E helyütt egy percre érdemes megállnunk. Magam hallottam riportot egy Kossuth-díjas roma énekesünkkal, aki a riportter származását firtató kérdésére úgy válaszolt, hogy ő nem tartja magát romának, hanem egyszerűen jó énekesnek. A válasz bizonyos aspektusból érthető, sőt rendjén való. Egy tehetséges embernek a rádió a teljesítményével foglalkozzon, és ne a származásával. Más oldalról azonban azt is tapasztalhatjuk, hogy az esetek jó részében a tehetséges, sikeres romák a népcsoport átlagához képest jóval erőteljesebben törekednek az asszimilációra, minél gyorsabban szeretnének betagozódni a többségi

társadalomba. Holott megítélésem szerint éppen nekik lenne kiemelt szerepük a romákról alkotott társadalomkép pozitív irányú formálásában.

A média, illetőleg az ott megjelenő személyiségek attitűdalakító hatásáról már szoltunk, de nem szabad megfeledkeznünk egy másik fontos közeg: az oktatás, illetőleg az ott dolgozó pedagógusok szerepéről sem. Erre a tényre világít rá a kutatási eredmények oktatási intézmények szerinti értékelése. Bár, amint arra már az értékelés kezdetekkor is rámutattunk, az alkalmazott csekély méretű mintasokaság messzemenő következtetések levonására nem alkalmas, a főiskolás és egyetemista hallgatók romákkal szembeni attitűdje meglehetősen egyértelmű differenciákat jelez. Mind a „lehet-e a romákat szeretni?“, mind a társadalmi távolság mérését célzó kérdés esetében egyértelműen magasabb a romák elutasítottsága a főiskolások körében. Az írás első felében közölt longitudinális vizsgálataim során is hasonló tapasztalatokra jutottam, sőt a néhány alkalommal posztgraduális hallgatók körében folytatott asszociációs vizsgálataim során is hasonló tapasztalatokat szereztem.

A fentiekben elmondottak jelzik, hogy megítélésem szerint hogyan lenne célszerű a romákkal szemben toleránsabb társadalom formálása vonatkozásában elindulni. Azonban arra is kíváncsi voltam, vajon a hallgatók kiknek a ténykedését tartanák szükségesnek ebben a kérdésben.

## 12. ábra



Az ábra egyértelműen jelzi, hogy a megkérdezettek érzik, hogy a problémát csak közösen, együttes erővel lehet kezelni. Ebben a folyamatban a legnagyobb felelősséget a kormányra és a roma társadalomra ruházzák, a grafikonokról azonban leolvasható, hogy az oktatásnak, a többségi társadalomnak, valamint az önkormányzatoknak is jelentős szerepet szánnak.

Tisztában vagyunk azzal, hogy a romákkal szembeni negatív attitűdök megváltoztatása hosszadalmas és buktatókkal terhelt utat jelent. Az Egyesült Államokban hosszú évtizedek kellettek a feketékkel szembeni előítéletek mérséklésére. A közelmúlt tragikus eseményeinek fényében azonban óhatatlanul felvetődik a kérdés, vajon nem késtünk-e el.



## Epilógus

A megkérdés alkalmával a Budapesti Corvinus Egyetemen az egyik hallgató átnézvén a kérdőívet felháborodva fordult hozzám. „Tanárnó! Én nem is értem ezeket a kérdéseket. Mi az, hogy lehet-e a romákat szeretni? Mit jelent az, hogy a társadalom negatívan vélekedik a romákról? Én nem tudom, ki roma, ki nem az. Hát valamennyien emberek vagyunk. Vagy nem?”

### Felhasznált irodalom

A Progresszív Intézet 2008 októberében végzett 1200 fős reprezentatív vizsgálata. nol.hu 2009. február 13.

Enyedi Zsolt – Fábíán Zoltán – Sik Endre (2006): *Nöttek-e az előítéletek Magyarországon?*  
<http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a809.pdf>

Váradí Luca (2011): *A budapesti tizenévesek cigányokkal szembeni attitűdje*. Magyar Narancs Online, szeptember 1.



**G. Márkus György\***

# **ELŐÍTÉLETESÉG EURÓPÁBAN, INTOLERANCIA MAGYARORSZÁGON**

## **Recenzió és reflexió**

### **Egy nemzetközi kutatás zárójelentése**

A német Friedrich Ebert Alapítvány 2011-ben publikálta annak – a FES által szervezett és koordinált – összehasonlító felmérésnek az eredményeit s a levonható tudományos, ugyanakkor politikailag is releváns tanulságokat, amely az Európai Unió nyolc országára terjedt ki. A vizsgálatot az alábbi országokban végezték: az Egyesült Királyságban (GB), Franciaországban (F), Hollandiában (NL), Lengyelországban (PL), Magyarországon (HU), Németországban (D), Olaszországban (I) és Portugáliában (PT). 2008-ban országonként reprezentatív módon ezer-ezer főt kérdeztek meg telefonon (Zick et al, 2011). A vizsgálat az alábbi hat előítélet-típusra fókuszált: idegenellenesség, rasszizmus, antiszemitizmus, iszlámellenesség, szexizmus (nők lebecsülése) és homofóbia (homoszexuálisokkal szembeni ellenségesség).

A magyar adatok „gazdái” Örkény Antal és Váradi Luca voltak. Ők egy később kéziratban publikált tanulmányban – amelynek eredményeit ugyancsak figyelembe vesszük – önállóan is értékelték a vizsgálatot magát és tanulságait (Örkény – Váradi, 2011). A tanulmányt németül „A mások lebecsülése – Európai állapotleírás intoleranciáról, előítéletekről és diszkriminációról” (Zick et al., 2011D) címmel és angolul „Intolerancia, előítélet és diszkrimináció – Egy európai jelentés” (Zick et al, 2011E) címmel is publikálták.

Mindkét változat letölthető az internetről ([www.fes-gegen-rechtsextremismus.de](http://www.fes-gegen-rechtsextremismus.de)).

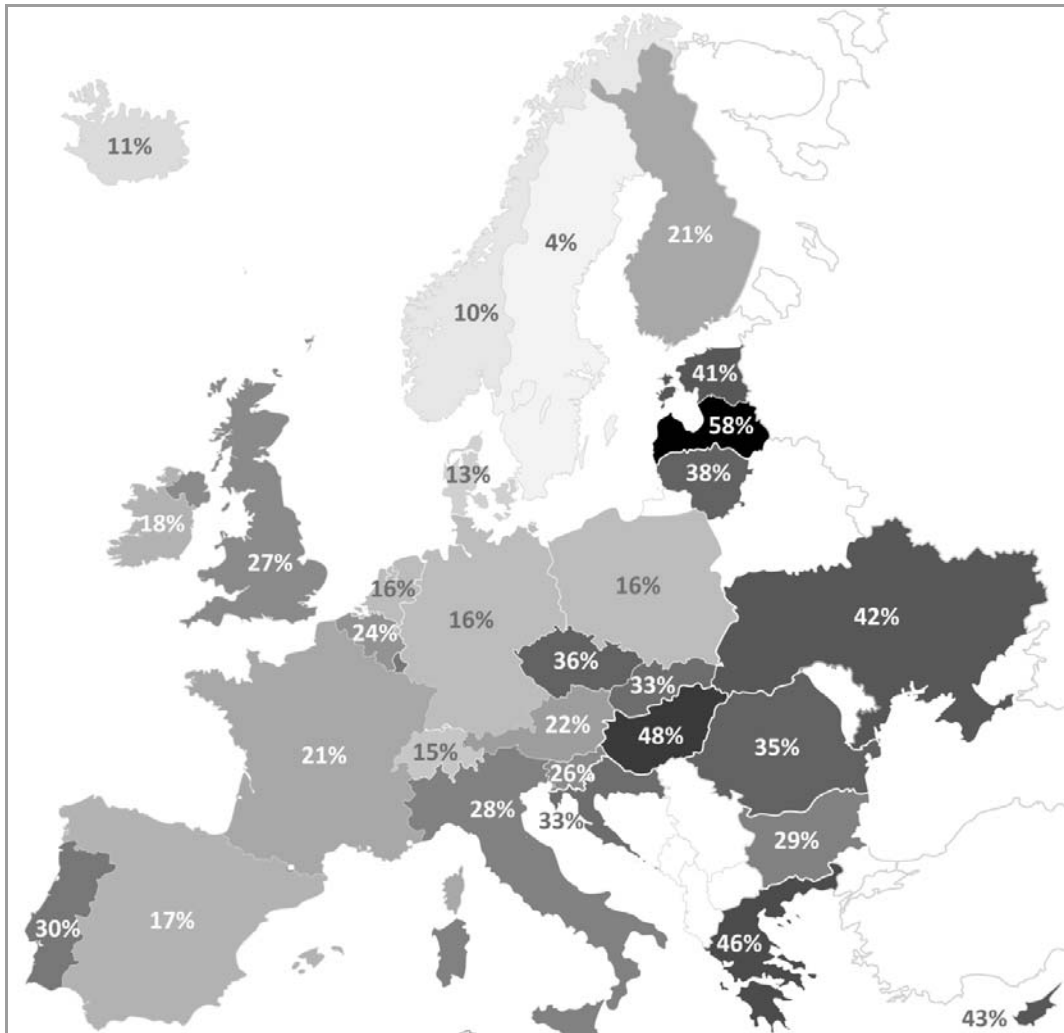
Cikkünkben a fenti, rendkívül lényeges adatokat és összefüggéseket feltáró felmérés és elemzés ismertetésével, kiegészítésével és továbbgondolásával tükröt tárunk a magyar olvasó elé, amely mind az összeurópai képet, mind – még inkább – a magyar állapotokat illetően nyugtalanító képet mutat.

A projekt feltárja, hogy az *Európai Unió* kohézióját, tagállamainak szolidaritását, demokratikus fejlődésének távlatait nem csak az intézményi és gazdasági-szociális krízisjelenségek fenyegetik (G. Márkus, 2006), hanem az ezekre ráarakódó – országonként eltérő mértékű, de – a partikularitásokat, a dezolidarizálódást szignifikánsan felerősítő és a dezintegráció irányában ható általános előítéletesség is. „Az előítélet mértéke egy társadalomban nem csupán a szélsőségességnek az indikátora, hanem az intézményes demokratikus erők kudarcának is. /.../ A csoportokra vonatkoztatott ellenségesség – figyelmeztetnek a vizsgálat eredményeit összegező kutatásvezetők – nem egyszerűen a perem problémája, hanem határozottan behatol magába a centrumba is.” (Zick et. al, 2011: 16.)

\* *főiskolai tanár, Általános Vállalkozási Főiskola*

Hozzáfűzzük, hogy a ma centrális európai problémává vált görög adósságválságot súlyosbíthatja egyrészt az EU-ban kimutatható általános idegenellenesség, másrészt az éppen Görögországban mért – a magyarországit megközelítő – 46 %-os előítéletesség.<sup>1</sup>

**1. ábra**  
**Előítéletesség és jóléti sovinizmus (az Európai Értékvizsgálat legfrissebb adatai szerint)**



Forrás: (Juhász et al., 2012: 14)

A FES-vizsgálat megerősíti és tényszerűen alátámasztja, hogy Magyarország (Lengyelországgal „holtversenyben”) mind az általános intolerancia kiugróan magas mértékével, mind külön-külön szinte valamennyi vizsgált dimenzióban a kutatott nyolc EU-tagállam közül a legelőítéletesebb társadalomnak tűnik.<sup>2</sup>

## Az előítélet mibenlétéről

Az előítélet bizonyos vonatkozásban emlékeztet az individuálszociológia szintjén jelentkező üldözési mániára... Ha azt hiszi valaki: ő a zsidók globális összeesküvésének célpontja vagy áldozata, akkor ez összevethető akár egy olyan kóros fixa ideával, hogy – mondjuk – a kövér, szőke szakácsnők törnek az életére. A egyéni szintű paranoiában és a – társadalmi dimenzióban manifesztálódó – előítéletben az is hasonlít egymásra, hogy racionális argumentációval egyik sem gyengíthető. Sőt, az üldözési mánia és az előítélet rabjai ellenállnak a téveszméjüket cáfolni képes felismeréseknek. Téveszméink, így előítéleteink is személyiségünk részévé válnak, gyengítésük következtében elbizonytalanodunk, egyensúlyunkat veszíthetjük, destabilizálódhatunk. Csakhogy az egyéni pszichózissal, paranoiával szemben az előítélet szociálszociológiai, tehát társadalmi jelenség, amely társadalmi funkciókat tölt be, nemcsak egyéni, de társadalmi szükségleteket is kielégít. (Blumentritt, 1998.) Az előítélet nem pusztán hibás általánosítás, tévedés, abból adódóan, hogy egy személyt, nem saját tényleges tulajdonságai, hanem egy csoporthoz tartozása alapján – negatívan – ítélek meg, hanem, ahogy erre Erős rámutat, olyan attitűd, amely meghatározott funkciót tölt be a személyiség érzelmi és motivációs 'háztartásában' is. Negatív jelentőségét a következmények adják meg, amelyek az Allport-féle „fokozatossági modellre” épülnek:

1. szóbeli előítéletek, szidalmazás,
2. elkerülés,
3. diszkrimináció,
4. fizikai agresszió,
5. üldözés, kiirtás (Allport, 1977, in: Enyedi – Erőss, 1999).

## Az előítélet mint csoportra vonatkoztatott ellenségesség

A FES-felmérés kutatási koncepciója abból indul ki, hogy egy *in-group*hoz (saját csoporthoz) tartozók – pl. fehérek – egy *out-group* (külső, idegen csoport) tagjait – pl. a színes bőrűeket – kognitív szinten kategorizálnak, ezt követi a leegyszerűsítő sztereotípiákkal történő általánosítás, majd az érzelmi dimenzióban a „mások” negatív jellemzése (lusta, vad, primitív). Az idegenek, a mások leértékelésének fő funkciója a saját csoport, az ahhoz tartozás felértékelése (Zick et al., 2011: 32).

A kutatás tervezése során a Bielefeldi Egyetemen 2002-ben beindított előítélet-kutatás fókuszában álló fogalomból, a *csoporthoz irányuló elutasítás* szindrómájából indultak ki (Zick et al. 2008). Az angol elnevezés: *Group Focused Enmity Syndrome (GFE)*, a német: *Gruppenbezogene Menschenfeindlichkeit*, azaz „csoporthoz vonatkoztatott antihumanizmus”. Az etnikai csoportokkal, a rasszizmussal, a bevándorlókkal és szociális-kulturális, vallási, szexuális kisebbségekkel kapcsolatos előítéletek vizsgálata során a diszkriminatív magatartás fő magyarázó tényezőjének azt tartják, hogy az *in-group* többség, illetve maga a társadalom képtelen vagy nem hajlandó integrálni az *out-group*okhoz tartozó csoportokat. A gazdasági, de egyre inkább főleg kulturális és szociálszociológiai különbségekben megnyilvánuló jelenség mögött álló általános pszichés mechanizmust az *egyenlőtlenség ideológiája* táplálja. „Ezen ideológia értelmében az egyes társadalmi csoportok az eltérő kulturális értékek, továbbá gazdasági hiábavalóságuk és vélt alacsonyabb szintű civilizációs állapotuk miatt veszélyeztetik a fennálló társadalmi és kulturális berendezkedést. /.../ Az előítéletes megnyilvánulásuknak egy jelentős része éppen ezt az alá- és fölérendeltséget hivatott fenntartani és lélektani mechanizmusokkal megerősíteni.” A szindróma kifejezés pedig egy általános összefüggésre, arra utal, „hogy bár az előítéletek konkrét megnyilvánulásainak forrása meghatározott csoportokkal szembeni elutasító attitűdökben gyökeredzik, mögöttük mégis feltételezhetünk egy olyan általános beállítódást, amely egyrészt a személyiségben, másrészt a társadalom strukturális szerkezetében formálódik” (Örkény – Váradi, 2011).

## Főbb megállapítások

1. Az európai megkérdezettek fele gondolja, hogy országában túl sok az idegen.
2. Egyharmad véli úgy, hogy az etnikumok között „természetes” alá- és fölérendeltség van.
3. Körülbelül minden második tartja az iszlámot eleve az intolerancia vallásának.
4. A lengyelek 70, a hollandok 17 százaléka véli, hogy a zsidók előnyöket akarnak szerezni az üldöztetésükből.
5. Többségi vélekedés tapasztalható a nők másodrangú, hagyományos szerepével (anya és feleség) kapcsolatban.
6. A homoszexuálisok egyenlő jogait 88 százalék tagadja Lengyelországban, 17 Hollandiában.

### Idegenellenesség

A vizsgált országok az idegenellenesség vonatkozásában mutatják a viszonylag legkisebb különbséget. Kiemelt *issue*-nak, állításnak vesszük:

„Ha kevés a munkahely, akkor a ... (magyaroknak, hollandoknak, stb.) több joguk legyen a munkához, mint a bevándorlóknak.”

Egyetértők százaléka:

HU 57%

PL 74,1%

D 42,4%

NL 24,7%

### Antiszemitizmus

Lengyelország és Magyarország szignifikánsan a legmagasabb értékeket mutatja, Portugália megközelíti ezeket. A nyugati országokban még Németországban viszonylag magas az érték, a legcsekélyebb Hollandiában és Nagy-Britanniában. Kiemelt állításnak vesszük:

„A zsidóknak (...országban) túl sok befolyásuk van”.

Egyetért:

HU 69,2%

PL 49,9%<sup>3</sup>

D 48,9%

GB 13,9%

NL 5,6%

### Homofóbia

Leginkább Lengyelországban, azt követően Magyarországon ítélik el a homoszexuálisokat, a legcsekélyebb mértéket Hollandiában tapasztaljuk. Kiemelt állítás:

„A homoszexualitásban nincs semmi erkölcstelen.”

Elutasítja:

PL 75,8%

HU 67,7%

D 38,8%

NL 17%

### Rasszizmus

A vizsgálat a témát a „fehérek-feketék” viszonylatra szűkítette. A skálán a legmagasabb értéket Portugália produkálta, de ezt megközelítette Magyarország, bennünket követ Lengyelország. Legpozitívabb Olaszország volt.

### **Iszlámellenesség**

Nincs nagy különbség a nyolc ország között. Körülbelül egyszintű negatív viszonyulást mutat Németország, Olaszország, Magyarország és Lengyelország. Viszonylag kevésbé iszlámellenes Franciaország és Nagy-Britannia, Portugália a legtoleránsabb.

### **Szexizmus**

A nők társadalmi-gazdasági szerepét lekicsinylő szexizmus Magyarországon a legszignifikánsabb, szinte holtversenyben Lengyelországgal, s bennünket követ Portugália és Olaszország. Hollandia e viszonylatban is a leginkább toleráns.

### **Összehasonlítás**

Összefoglaló értékelés a különbségekről: „Európában széles körben elterjedtek a csoportokra vonatkozó ellenségességet kifejező attitűdök az összes megvizsgált viszonylatban. Az európaiak feltűnően egységesek a bevándorlók és a mohamedánok elutasításában. Különböznek viszont – egyes viszonylatokban jelentékenyen – a rasszizmus, az antiszemitizmus, a szexizmus és a homofóbia dimenzióiban.” Legkevésbé a hollandok elutasítóak. „Európai összehasonlításban Magyarország és Lengyelország tűnik ki azáltal, hogy valamennyi vizsgált kisebbséget elutasítja.” (Zick et al., 2011: 76.)

A méréshez alkalmazott 1–4-es skála jelentéséhez tartozik, hogy a 2,5 értéknél az előítéletes állításokkal való egyetértés nagyobb, mint az elutasítás. „Összesítve a nyolc országot, az összes válaszadó 38%-a 2,5 feletti értéket mutatott. A GFE legalacsonyabb mértéke – 15% – Hollandiában tapasztalható. Franciaországban, Nagy-Britanniában Németországban és Olaszországban egynegyed és egyharmad közötti ez a mutató. A GFE Magyarországon és Lengyelországban a legmagasabb értékű, ahol is a megkérdezettek 2/3-át teszi ki.” (Zick et al., 2011: 73.)<sup>4</sup>

## **Ideológiák, pártszimpátiák**

A FES-vizsgálat alátámasztja, hogy az egyenlőséget és egyenértékűséget, a liberalitást, a pluralitást, a *diverzitást tagadó*, a *szociális dominanciára* fókuszáló ideológiai irányzatok, különösképpen – ahogy Adorno kutatásai óta közismert (Adorno et al., 1969) – az *autoritarizmus* szorosan összefüggnek az előítéletességgel.<sup>5</sup> Ez utóbbi a tekintélyekkel szembeni alárendelődést, engedelmességet fejez ki és agresszív, az „elhajlókat” büntető rendpártiságot tartalmaz (Zick et al., 2011: 86).

Bár önmagában az előítéletesség nem egyenesen függött össze a mainstreamben elhelyezkedő pártok iránti szimpátiával, a populista és szélsőséges pártok, mozgalmak terjedésével új típusú korreláció jelent meg. A FES-felmérés összefüggést mutatott ki az előítéletesség és a populista és/vagy szélsőséges jellegű jobboldali beállítódás mértéke, a politikai kiszolgáltatottság érzése, illetve az EU elutasítása között. Minden országban szorosan korrelál az előítéletesség a „vezér” iránti vágygal.

Az alábbi állítással való egyetértés százalékos – minden vizsgált országban magas – mértéke összefügg a tapasztalható, illetve a latens GFE-szindrómával:

„Keményebben kell fellépni a rendbontókkal szemben, hogy megőrizzük a törvényt és a rendet.”

Százalékos egyetértés (Zick et al., 2011: 87):

- D 79,2%
- GB 92,0%
- F 76,8%
- NL 91,7%
- I 65,3%
- PT 91,6%
- PL 84,1%
- HU 95,7%

## Szocioökonómiai összefüggések

Megvizsgálták az előítéletesség és a demográfiai, társadalomstatisztikai tényezők kapcsolatát. A korrallal növekedik az előítéletesség. Kivétel Magyarország, ahol éppen az idősebbek körében gyengébb az antiszemitizmus. A 16 és 22 évesek körében több országban – Magyarországon is – nyugtalanítóan erős az előítéletesség. Általános tendencia a gyengébb előítéletesség és az iskolázottság, valamint – ettől függetlenül – a magasabb jövedelem összefüggése. Országok szerint azonban számos eltérés mutatható ki.

## Anómia, szubjektív depriváció

A társadalmi tőke, a bizalom, az étellel való elégedettség csökkentheti az előítéletességet. Az anómia, a társadalmi normák, szabályok érvényének gyengülése, eróziója viszont – fenyegetettség érzését keltve vagy fokozva – a bizonytalansággal együtt az előítéletesség intenzitását erősítheti (Zick et al., 2011: 169). Nem meglepőek az igen magas értékek Portugáliában, Magyarországon és Lengyelországban. A többi öt országban is magas számokat mértek, amiből a magunk részéről az előítéletesség európai szintű erősödésének tendenciáját prognosztizáljuk.

A bizonytalanság a gazdasági kilátások szubjektív érzékelésével is összefügg, bár ez a mutató csak csekély mértékben függ össze a GFE mértékével. Releváns viszont a saját csoport hátrányos helyzetének érzése. (A FES adatai a magyar felmérésekkel egybecsengenek.)

### Szubjektív gazdasági depriváció

„Hogyan ítéli meg országában a gazdasági helyzetet?”

Pesszimizmus százalékban kifejezve (Zick et al., 2011: 180):

D 60,5%  
GB 89,8%  
F 84,0%  
NL 40,0%  
I 91,6%  
PT 92,4%  
PL 55,6%  
HU 90,5%

„A dolgok oly bonyolulttá váltak manapság, hogy az ember néha már azt sem tudja, hogy tulajdonképpen mi történik.”

Egyetértés (Zick et al., 2011: 171):

D 65,5%  
GB 70,4%  
F 78,3%  
NL 62,3%  
I 78,6%  
PT 88,3%  
PL 86,2%  
HU 80,2%



## Értékelés

A bemutatott és elemzett előítéleteket a tanulmány szerzői rendkívül hatékonyaknak látják, amennyiben *szimplifikált és mobilizáló világmagyarázatokat alapoznak meg*, azoknak „a jobboldali populizmusoknak és szélsőségeknek az életelixírjét” adják, amelyek „veszélyeztetik a szociális kohéziót és a békés egymás mellett élést az Európai Unióban” (Zick et al., 2011: 190).

Egy évvel a projekt nyilvánosságra kerülése után hozzátehetjük: az Unió egységét az előítéleteség oldaláról fenyegető veszélyek még súlyosabbá váltak. A bevándorlókkal és az etnikai-kulturális kisebbségekkel szembeni ellenségesség vagy türelmetlenség nem enyhült. Ugyanakkor egyrészt az eurozóna válsága, a déli országok megsegítésének problémája, másrészt az európai értékek mibenléte, a nemzeti szuverenitás és a szupranacionalitás kapcsán éleződő politikai-ideológiai viták, a „szabadságharc” vagy a „gyarmatosítás” tematizálása nyílt vagy latens módon előhozzák az előítéletek kérdését is.

A FES-tanulmány az alapkérdést, a meghatározó feladatot az eszmék formálódásában-formálásában látja. Az előítéletelességet mindenekelőtt egy *trianguláris ideologikus formáció* táplálja, amelynek komponensei

- a diverzitási elutasítása,
- a tekintélyelvűség és
- a szociális dominancia orientációja.

Az értékelés a kelet-európai országokról szólva megállapítja: a nyugatival analógnak tekinthető a GFE-szindrómafelépítése. Az egyes elemek közötti összefüggés viszont lazább, ugyanakkor az előítéletelesség szintje magasabb, mint nyugaton.

## Reflexiók – európai és magyar dimenzió

A vizsgálat általunk legfontosabb tartott eredményeinek, következtetéseinek ismertetése után két témával kívánunk még foglalkozni. Egyrészt felvillantjuk: a bemutatott kvantitatív összefüggések mögött *európai* szinten milyen elméletileg kimutatható társadalmi és politikai változásokat vélünk meghatározónak. Másrészt – a politikai szociológia megközelítését alkalmazva – rákérdezzük: milyen tényezőket emelhetünk ki a magyarországi előítéletelesség kialakulását, fennmaradását illetően.

## Európai-globális dimenzió

### A modernitás átalakulása

Az előítéletek szerepének növekedése, a GFE szindróma intenzitásának erősödése Európában, sőt globális szinten mindenekelőtt azzal magyarázható, hogy a 20. század utolsó évtizedeitől felgyorsult a „második modernizációs” vagy „posztmodernizációs” folyamat. Ennek révén az ipari társadalomban, az ipari kapitalizmusban tetet öltő „Első Modernitást” mindinkább visszazorította a digitális globális kapitalizmussal összefonódó „reflexív modernitás”, az előzőtől nem csupán különböző, hanem annak lényegi pontokban ellentmondó társadalmi-gazdasági-kulturális alakulat. (Beck – Giddens – Lash, 1994). A felvilágosodással összekapcsolható modernitás transzformációja – a racionalitás dominanciáját kikezdve – új (és régi) előítéletek előtt nyitott kapukat.

Felgyorsul, átfogóvá lesz az idő és a tér összezsugorodása (Harvey, 1994). Az új formációt jellemezve Ulrich Beck a futurista Kandinsky által megfogalmazott ellentétpárra utal: míg a múlt a „VAGY-VAGY” (*either-or*) társadalma volt, addig a jövő az „ÉS” kora lesz. Megszűnnek a rendszer-alrendszer típusú elválaszthatóság egyértelműségei. Mindinkább hálózat- vagy akár *patchwork*-jellegű társadalomban élünk (Beck, 1993). Az első modernitásban a racionális kalkuláció uralkodik, a másodi-

kat viszont joggal nevezi – Csernobilt követően – Beck kockázattársadalomnak (Beck, 2003). Maga az Első és a Második Modernitás együtt, egymásra hatva létezik (G. Márkus, 2003), mint ahogy a közgazdászok ezt az *Old Economy* és a *New Economy* esetében tapasztalják.

A jövő – mind a globalitás, mind az egyén szempontjából – előre nem látott (nem látható) fejleményeket produkál. Mind általánosabbá válik az elbizonytalanodás.<sup>6</sup> Kognitív szempontból ez táplálja a bonyolult, összefonódó valóság elemző *megismerését helyettesítő* leegyszerűsítő „lerövidítéseket”, mint amilyenek az előítéletek.

A termelő ember számára is az előítéletelességet erősítő fordulat következik be. A merev fegyelmet feltételező taylorista-fordista termelési mód hanyatlásával, a szofisztikált információs technológiák térnyerésével nem csupán a képzettségi követelmények változnak meg, hanem a személyiséggel szemben támasztott igény is. A *flexibilitásra* való készség a döntő, ami akár antropológiai határokba is ütközhet: meddig képes elmenni az ember a rugalmasságban? (Sennet, 1998.) Ezzel kapcsolatban is jelentkezik az adorno-i összefüggés: szocializáció, személyiségstruktúra, tekintélyelvűség (rendpártiság) és előítéletek kapcsolata (Adorno et al., 1969).

Végül, de nem utolsósorban említhető meg a társadalmi (strukturális) hierarchiák átalakulása. A hagyományos „fent” – „lent” elhelyezkedést egyre inkább felváltja a „kint” – „bent” feszültsége. A „prekariátusnak” is nevezett státuszvesztett, a társadalomból kirekesztett, kiszorított embercsoportok (illetve a fenyegetettség érzete) bizonytalansága, amely mögött nem egyszerűen – csak – osztályhelyzet, alulképzettség, hanem kulturális, lélektani és akár véletlen okok is kimutathatók (Bude, 2008). Ezek a frusztrált személyek és csoportok szinte természetesen képesek a kilátástalannak érzett helyzetüket „értelmező” GFE-szindrómába.

A helyzetet tovább bonyolítja, hogy az ipari társadalom, vagyis az Első Modernitás törésvonalai szerinti politizálást folytatni próbáló mainstream pártok nem igazán reflektálnak az Új Modernitás konfliktusaira. Mind az ún. balközép, mind az ún. jobbközép pártok alapvetően problémamentesen, kritikátlanul alkalmazkodnak mind a globalizációhoz, a szupranacionális folyamatokhoz, mind a gazdaság transzformációjához. A szociáldemokrata mainstream pártok is a változások nyerteseit favorizálva egyre kevésbé képesek a korábban őket támogató, mára vesztesé váló vagy fenyegetett rétegeket megszólítani. (Dinamikusan növelik viszont támogatóik arányát az egyrészt kulturális identitásukban, az erodálódó nemzetállamokhoz fűződő érzelmi viszonyukban magukat fenyegetettnek érző, másrészt a státuszukat veszítő (veszteni vélő) társadalmi csoportokat mozgósító jobboldali populistának vagy szélsőjobboldalinak kategorizált pártok. Terjedőben van az a felfogás is, hogy voltaképpen ezek a (poszt)modern munkáspártok (G. Márkus, 2010; Walter, 2010). S bár hosszú ideig nagyjából pártsemleges volt az előítéletelesség, ezek a politikai erők – mint ahogy a recenzált kutatásból is kiderül – közvetlenül ráépülnek az előítéletekre és az azokat alátámasztó ideológiai konstrukciókra.

A törésvonalakkal kapcsolatos politikai szociológiai kutatások is rámutatnak a *cleavage*-struktúrák átalakulási irányára. Míg a premodern időkben a területi-kulturális, az ipari kapitalizmusban a gazdasági törésvonalak voltak meghatározóak, úgy a modernitás átalakulásával olyan kulturális (identitásalapú) *cleavage*-ek kerültek előtérbe, amelyek egyre inkább szociálpszichológiai tényezőkkel járnak együtt. Az előítéletek – s erre az ellenségeképkekre épülő magyar kultúrharc jó példa – ráakodnak a politikai törésvonalakra. Különösen alkalmas a pszichológiai elemek politikai megjelenítésére, becsatornázására az Új Modernitásban, a globalizáció folyamataira reflektáló, centrális szerepet játszó nyitottság – zártság törésvonal (Deegan-Krause, 2007; G. Márkus, 2010).

## Miért előítéletes a magyar társadalom?

Ha a specifikus tényezőket keressük, amelyek a magyar és lengyel mutatók kiugróan magas voltát érthetővé teszik, hasznosnak tűnik aláhúzni a két országot egyaránt jellemző sajátosságokat. Három ilyen magyarító körülményt emelhetünk ki. Az egyik a kommunista-posztkommunista közelmúlt, a másik a huszadik század rendszerváltozásai. Harmadik tényező a távolabbi, több évszázados múlt.

### **Magyar történelmi törésvonalak – kulturális-területi identitásproblémák**

• *Centrum – periféria cleavage*. A magyar történelmet az jellemzi, hogy viszonylag korán, a 9. századi honfoglalást követően, kialakult, területileg kiterjedt egy magyar dominanciájú birodalom. A török inváziótól fogva megszűnt ez az alakulat, s a perifériává tett Magyarország idegen hatalmak alá rendelődt, illetve küzdött megmaradásáért. Állandósult a kollektív fenyegetettség tudata. (Rokkan, 1999; G. Márkus, 1999.) A történelem állandósította az out-group – in-group szembenállást, megosztva magát a sebezhetővé vált in-group-ot is.

• „*Kompország*”. Az Európát megosztó nyugat-keleti gazdasági tengelyen, és az észak-déli kulturális (reformáció, katolicizmus, ellenreformáció) tengelyen Magyarország egyaránt az ütköző zóna részét képezte (Közép-Kelet-Európa) (Rokkan, 1999; Szűcs, 1983).

• A félperifériális helyzetből is adódott „Haza” és „Haladás”, modernizáció és függetlenség dilemmája. Erre ráakodott egy kulturális és strukturális sajátosság. Miután a „történelmi osztályok” jelentős részének értékrendje nem ösztönözte a modernizációt, hasonlóan a világ számos elmaradott régiójához, kulturális kisebbségek (nálunk: zsidók, németajkúak, örmények stb.) váltak a modernizációs folyamat meghatározó aktoraivá, ami negatív szereotípiákat, csoportokra vonatkoztatott ellenségeséget, népi-urbánus kultúrharcot váltott ki. (Lipset, 1967; Bibó, 1986; G. Márkus; 1999, Erdei; 1986.)

• A történelmi zsákutcák társadalomlélektani zavarokat, politikai hisztériákat eredményeztek. Bibó szavaival: eltorzult magyar alkat keletkezett. Megbomlott a közösség lélektani egyensúlya. Félelmek és sérelmek irányítják (mindmáig – G. M. Gy.) a közéletet (Bibó, 1986)<sup>7</sup>. A többségi kollektív tudat (és a politikai kultúra) egyik központi eleme a „balsors”-érzet: a kiváló és oly sok történelmi érdemet szerzett magyarságot, amelynek annyit kellett külső ellenségeitől szenvednie, nem értékeli, nem érti a külvilág.<sup>8</sup>

• *Rendszerváltások*. Az elmúlt száz év során – a k.u.k. rendszerétől kezdve a számolást – Magyarországon tíz, ha a 2011-es „fülkeforradalmat” is számítjuk, tizenegy rendszerváltást élt meg a társadalom, éltek meg az egyének és csoportok. Ezek a „mi” – „ők”, az in-group – out-group relációk, az ellenségképek, többnyire az üldözökök és üldözöttek, domináns elit és kirekesztettek felcserélődésével jártak. Mindez fokozta a társadalmi és politikai hisztériákat, az előítéletek iránti egyéni és csoportos szükségleteket. Az előítéletesség intenzitása, makacs megmaradása azzal is magyarázható, hogy a társadalomban nem ment végbe a múlttal való szembenézés, elmaradt a (nyugat)német típusú *Vergangenheitsbewältigung*. Patologikus mentalitás? Az 1989/90-es rendszerváltás két évtizede alatt Magyarország nem csupán anómia-rekordot produkált. A globális elégedettségi index utolsó (Kína) előtti helyére kerültünk.<sup>9</sup> Az ismételt felméréseket végző, az ország mentális állapotát feltáró Hungarostudy-projekt kimutatta, hogy a rendszerváltás kumulálólódó dezorientáló gazdasági-társadalmi hatásai nyomán Magyarország kimondottan individualizálódott társadalma patologikus tüneteket produkál (Kopp – Skrabsky, 2008). Ennek következménye, szerintünk, hogy a gyenge vagy zavaros identitásokat és a frusztrációkat az általánossá váló előítéletesség (GFE) kompenzálja.

### **Az előítélet mint antropológiai konstans?**

A 21. században új egzisztenciális fenyegetések által tapasztaljuk meg az „Új Áttekinthetetlen-ség” (Habermas, 1985) dinamikáját és komplexitásait. Ahhoz, hogy eligazodjanak a riasztónak tűnő társadalmi viszonyok között és önmagukat elfogadhassák, sokan támaszkodnak az irracionális előítéletek – husángnak is alkalmas – mankójára.

Mi lenne a teendő? A nevelés, a felvilágosítás szükséges, de – változatlan körülmények között – aligha elég, aligha hatékony. Nemcsak az emberek mentalitását, sokkal inkább magukat a körülményeket kell/ene/ alakítani. Ez persze ördögi kör... Freud az intellektus eredendő gyengeségét panaszolja fel a zsigeri ösztönökkel szemben. Mégsem adja fel a reményt, hogy hallhatóvá válhat az „ész gyenge hangja”. (Idézi: Blumentritt, 1998.)

## Felhasznált irodalom

Adorno, Theodor W. – Else Frenkel-Brunswik – Daniel J. Levinson – R. Navitt Sanford (1969): *The Authoritarian Personality*. New York, Norton.

Allport, Gordon W.(1977): *Az előítélet*. Budapest, Gondolat Kiadó.

Aronson, Elliot (1977): *A társas lény*. Budapest, KJK-Kerszöv Kiadó, 2001.

Azmanova, Albena (2007): *The risk-opportunity cleavage and the transformation of Europe's main political families*. Paper for the ECPR Conference. Pisa.

Beck, Ulrich (1993): *Die Erfindung des Politischen. Zu einer Theorie reflexiver Modernisierung*. Frankfurt/Main, Suhrkamp Verlag.

Beck, Ulrich (2003): *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó.

Beck, Ulrich – Giddens, Anthony – Lash, Scott (1994): *Reflexive Modernisation*. Cambridge: Polity Press.

Bibó István (1986): *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem*. In: Bibó István: Válogatott tanulmányok. Második kötet, 1945–1949., Budapest, Magvető Könyvkiadó.

Blumentritt, Martin (1998): *Die politische Dimension von Vorurteilen*. (Kézirat)

Bude, Heinz (2008): *Die Ausgeschlossenen*. München, Carl Hanser Verlag.

Csepeli György – Murányi István – Prazsák Gergő (2011): *Új tekintélyelvűség a mai Magyarországon*. Budapest, Apeiron.

Deegan-Krause, Kevin (2007): *New Dimensions of Political Cleavage*. In: Dalton, Russel J. – Hans-Dieter Klingemann (szerk.): *Oxford Textbook of Political Behaviour*. (28. fejezet)

Enyedi Zsolt – Erős Ferenc (szerk.) (1999): *Authoritarianism and prejudice. Central European Perspectives*. Budapest, Osiris Kiadó.

Erdei Ferenc (1987): *A magyar társadalom*. Budapest, Magvető Könyvkiadó.

Fábián Zoltán – Sik Endre (1996): Előítéletesség és tekintélyelvűség. In: Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.) (1996): *Társadalmi riport*. Budapest, TÁRKI-Századvég Kiadó, 381–413.

G. Márkus György (2010): *Új modernitás – átalakuló pártrendszerek*. ÁVF Tudományos Közlemények, 23. sz., 167–176.

G. Márkus György (2006): *Az EU válságszindrómája és az átalakuló modernitás*. Európai Tükör, 2. sz., 3–18.

- G. Márkus György (2003): *A modernitás rendszerváltása*. Politikatudományi Szemle, 4. sz., 249–261.
- G. Márkus György (2007): *Political cleavages and antisemitism in Hungary*. ÁVF Tudományos Közlemények, 18. sz., 29–40.
- G. Márkus György (1999): *Hungarian Cleavages and Parties Prior to 1989*. In: Kay Lawson (szerk.): *Cleavages, Parties and Voters*. Connecticut, London, Praeger, Westport, 61–77.
- Habermas, Jürgen (1985): *Die Neue Unübersichtlichkeit – Kleine politische Schriften*. SR Suhrkamp.
- Harvey, David (1994): *The Condition of Postmodernity*. Cambridge – Oxford, Blackwell.
- Juhász Attila – Krekó Péter – Molnár Csaba (2012): *A szélsőjobboldali eszmék iránti kereslet változása Magyarországon – nemzetközi kontextusban*. Budapest, Political Capital.
- Kopp Mária – Skrabski Árpád (2008): *Kik boldogok a mai magyar társadalomban?* In: Kopp Mária (szerk.): *Magyar lelkiállapot 2008. Esélyerősítés és életminőség a mai magyar társadalomban*. Budapest, Semmelweis Kiadó.
- Lipset, Seymour M. (1969): *Revolution and Counter-Revolution: Change and Persistence in Social Structures*. London.
- Lipset, Seymour M. – Stein Rokkan (1967): *Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments: An Introduction' Party Systems and Voter Alignments: Crossnational Perspectives*. New York, Free Press.
- Rokkan, Stein (1999): *State Formation, Nation Building and Mass Politics in Europe – The Theory of Stein Rokkan*. Szerk. Peter Flora. Oxford University Press.
- Sennett, Richard (1998): *The Corrosion of Character*. Norton.
- Szücs Jenő (1983): *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- Walter, Franz (2010): *Vorwärts oder Abwärts? Zur Transformation der Sozialdemokratie*. Berlin, Suhrkamp.
- Zick, Andreas – Beate Küpper – Andreas Hövermann (2011D): *Die Abwertung der Anderen. Eine europäische Zustandsbeschreibung zu Intoleranz, Vorurteilen und Diskriminierung*. Berlin, FES.
- Zick, Andreas – Beate Küpper – Andreas Hövermann (2011E): *Intolerance, Prejudice and Discrimination: A European Report*. Berlin, FES.
- Zick, Andreas – Carina Wolf – Beate Küpper – Eldad Davidov – Peter Schmidt – Wilhelm Heitmeyer (2008): *The Syndrome of Group-Focused Enmity: The Interrelation of Prejudices Tested with Multiple Cross-Sectional and Panel Data*. Journal of Social Issues, 64. évf. 2. sz., 363–383.

## Jegyzetek

<sup>1</sup> Tekintettel az indikátorok és a módszerek eltéréseire, nem hasonlíthatók össze a Political Capital és a FES felmérések index-értékei. Eligazítóak – összehasonlítási szempontból is – a sorrendiségek.

<sup>2</sup> A különbség olyan csekély, hogy a módszerek megválasztása befolyásolhatja a sorrendiséget. Örkény és Váradi (2011) ugyanezen vizsgálat adataiból távolságot mutatott ki Magyarország első és Lengyelország második helye között. Ld. Függelék. Ugyancsak módosítana az összképen, ha a kutatás egyik itemje a cigányellenesség lett volna. A TÁRKI újabb adatai szerint a magyar lakosság 63%-a genetikai meghatározottságot lát a „cigánybűnözésben”. (Népszabadság, 2011. december 5.)

<sup>3</sup> Lengyelországban alig néhány ezer zsidó él.

<sup>4</sup> Részletes sorrendiséget és összehasonlítást tartalmaznak Örkény és Váradi ábrái (2011).

<sup>5</sup> Az ELTE kutatóinak nemrég elvégzett vizsgálata az „új tekintélyelvűségnek” nevezett tudatformához rendeli a magyarországi előítéletességet (Csepe et al., 2011).

<sup>6</sup> Ontological security is a stable mental state derived from a sense of continuity in regard to the events in one's life. Ontological security also involves having a positive view of self, the world and the future. Giddens (1991) refers to ontological security as a sense of order and continuity in regard to an individual's experiences. He argues that this is reliant on people's ability to give meaning to their lives. Meaning is found in experiencing positive and stable emotions, and by avoiding chaos and anxiety. If an event occurs that is not consistent with the meaning of an individual's life, this will threaten that individual's ontological security. (Wikipedia)

<sup>7</sup> „A magyar nemzet politikai és társadalmi zsákutcák sorozatán bukácsolt végig. /.../ Olyan politikai és társadalmi konstrukciókban élt, amelyekben a dolgokat a maguk nevére nevezni nemcsak hogy nem lehetett, hanem nem is volt szabad /.../, s ahol hiányzott a cselekedetek helyességének az objektív mértéke, és helyette a félelmek és sérelmek egy bizonyos rendszere (kiemelés tőlem – G. M. Gy.) szerepelt erkölcsi értékmérőként.” (Bibó, 1986: 571.)

<sup>8</sup> Jól dokumentálja ezt a beállítódást a Gallup Hungary felmérése, amelyet 2002-ben végzett az akkori „Országimázs Központ” rendelkezése. [www.gallup.hu](http://www.gallup.hu)

<sup>9</sup> Az OECD a Gallup felméréseire támaszkodva készítette el elégedettségi indexét, ami az élet tizenegy jelentős területén tesz fel kérdéseket. A kérdések között szerepel az egyén munkával, egészségével, a szabadidő eltöltésével, családdal, szociális közegben eltöltött idővel szembeni elégedettsége, a bizalom, és végül, hogy általánosan mennyire elégedett életével. A felmérése eredményeként kiderült, hogy első helyen a kínaiak, de második helyen a magyarok ítélik meg legrosszabbul életminőségüket. Hátról a harmadik Portugália és negyedik India. Első helyen – más felmérések eredményét ismerve nem meglepő módon – skandináv állam áll, Dánia, második Kanada, harmadik Norvégia. Forrás: [www.portfolio.hu](http://www.portfolio.hu) 2011. október 13

<sup>10</sup> Draft paper for English language presentation, Conference of the Budapest College of Management “The Day of Hungarian Science”, November 10 2011.

<sup>11</sup> Hungarian data (2008–2011) confirm this: the difference between prejudiced Fidesz and MSZP sympathizers is not relevant.

<sup>12</sup> Ontological security is a stable mental state derived from a sense of continuity in regard to the events in one's life. Giddens (1991) refers to ontological security as a sense of order and continuity in regard to an individual's experiences. He argues that this is reliant on people's ability to give meaning to their lives. Meaning is found in experiencing positive and stable emotions, and by avoiding chaos and anxiety (Elias, 1985). If an event occurs that is not consistent with the meaning of an individual's life, this will threaten that individual's ontological security. Ontological security also involves having a positive view of self, the world and the future. (Wikipedia)

**Szakolczai György\***

## **BRETTON WOODS ELŐTT II.: a Keynes- és a White-terv alapváltozata és ezek összehasonlítása, valamint tanulságok napjaink számára**

*Ez a cikk szorosan kapcsolódik az Általános Vállalkozási Főiskola Tudományos Közlemények előző számában megjelent cikkhez (Szakolczai, 2011), sőt annak egyenes folytatása. Mindkét cikk egy nagyobb, ezzel távolról sem befejezett kutatási projekt része. Ennek célja a jelenlegi nemzetközi pénzügyi intézmények, elsősorban a Valutaalap kialakulásának és az akkori vitáknak az ismertetése, működésük alapelveinek, az ezzel kapcsolatos tapasztalatoknak, valamint a mindebből levonható tanulságoknak és következtetéseknek a leírása és összefoglalása. Az e projekt keretében megjelent első cikk a nemzetközi pénzügyi intézmények előtörténetének első, az Egyesült Királyságban lezajlott szakaszát ismerteti: a Keynes-terv kialakulását addig, amíg az hivatalos angol kormányjavaslattá vált. Ez a második cikk az angol Keynes-tervnek és az amerikai White-tervnek azt a változatát ismerteti, amelyekkel az erre vonatkozó angol–amerikai egyeztető tárgyalások megindultak, amelyek tehát a nemzetközi egyeztetés alapváltozatai. Noha véleményem szerint White-nak saját terve megfogalmazásakor már ismernie kellett a Keynes-tervet, a két terv mégis egymástól teljesen függetlennek tekinthető, és az itt ismertetett két változat ennek a két, egymástól lényegesen különböző elgondolásnak a legtisztább összefoglalásai. E munka későbbi szakaszában kerül majd sor e két terv több lépcsőben lefolytatott egyeztetésének, a módosított, egymáshoz folyamatosan közelítő változatoknak és az egyeztetés folyamatának, valamint a végleges megállapodásnak az ismertetésére. E cikk írója nem titkolja, sőt már ebben a bevezetésben is határozottan leírja azt a véleményét, hogy sokkal helyesebb lett volna a Keynes eredeti elgondolásához sokkal közelebb álló végső megoldás kialakítása. A legutóbbi évek nemzetközi pénzügyi zavarainak döntő részben az az oka, hogy nem ez történt, és hogy a jövőben olyan megoldás kialakítására kellene törekedni, amely közelebb áll Keynes eredeti elgondolásaihoz.*

A Bretton Woods-i tárgyalások előkészítésével foglalkozó előző cikkben (Szakolczai, 2010) a Keynes-terv kialakulásával és első változataival foglalkoztunk, elsősorban Keynes (1940–1944/1980) alapján. Most, az 1. részben a Keynes-terv azon változatának a tárgyalására térünk át, amelyet Horsefield (1949b: 3–18) közöl, mint negyedik változatot. Ezt követően, a 2. részben a White-terv ugyancsak Horsefield (1949b: 3–18) által közölt, nyilvánvaló módon első változatát mutatjuk be. A 3. részben a tanulságokat és következtetéseket foglaljuk össze.

\* *Professor emeritus, Általános Vállalkozási Főiskola*

## 1. A Keynes-terv Horsefield által közölt, ún. 4. változata

A körülményekből az következik, hogy az amerikaiak ezt az ún. 4. változatot tekintették autentikusnak, a terv hivatalos nemzetközi megvitatása kiindulópontjának. Ezért ezt itt is így kell kezelnem, és részletesen ismertetnem, megadva a Horsefieldnél (1969b: 3) szereplő címet és dátumot is.

*Javaslatok egy nemzetközi valuta- [vagy klíring-] unióra  
[1942. február 11.]*

Az ismertetés során, noha nem teljes mértékben, de követem az eredeti mű logikai sorrendjét.

### 1.1. A legfontosabb szervezeti és működési alapelvek

„A Valutauniót (*Currency Union*) az Egyesült Államok és az Egyesült Királyság hozná létre, amelyeket alapító államoknak neveznének, és amelyeknek speciális pozíciójuk lenne” (i. m.: 3, 3. pont). A tervezet nem definiálja, hogy mit is jelentene ez a speciális pozíció. Túl sokat nem jelenthetne, mert: „A Klíringbank (*Clearing Bank*, ez a megnevezés következetesen a másik megnevezés alternatívájaként szerepel) Igazgatótanácsának (*Governing Board*) tagjait a tagállamok kormányai neveznék ki, és a technikai ügyeket, akárcsak [az alapítást megelőző időben] a tagállamok központi bankjai intéznék” (uo.). A Nemzetközi Klíringunió (*International Clearing Union*, ez a harmadik és a másik kettővel egyenrangú harmadik név) (mondjuk *bancornak* nevezett nemzetközi bankpénzen (*international bank-money*) alapulna, amelynek értéke rögzített (de nem megváltoztathatatlan módon) aranyban lenne kifejezve, és amelyet az unió valamennyi tagállama az arannyal egyenértékűnek fogadnának el a nemzetközi egyenlegek rendezésére. A tagállamoknak a világ összes többi államával szemben lenne tartozik vagy követel egyenlegük, és megfelelő intézkedésekre lenne szükség annak megakadályozásához, hogy a tartozik vagy követel egyenlegek korlátlan mértékben halmozódjanak fel. (i. m.: 3, 1. és 3. pont). A Valutauniót megalapozó meg gondolás egyszerű: a bármely zárt rendszeren belüli banktevékenység alapelveinek általánosítása. Ha a rendszer valóban zárt és forgalom csak a rendszeren belül lehetséges, a rendszer nem kerülhet zavarba, mert a tartozások és követelések szükségképpen egyenlők. „Csupán az a probléma, hogy gondoskodni kell arról, hogy a rendszer tagjai betartsák a szabályokat, és hogy a bármelyiküknek adott hitelek prudensek és az Unió egészének szempontjából ajánlatosak legyenek” (i. m.: 3, 2. pont).

Az itt leírtakkal, beleértve a *bancor*, tehát a nemzetközi bankpénz bevezetését is, a lehető legteljesebb mértékben egyetértek, sőt úgy vélem, hogy ezzel a gondolattal nehéz egyet nem érteni. Mi több – előrevételezve a későbbieket – az a véleményem, hogy elsősorban ennek az elgondolásnak az el nem fogadása vezetett a Bretton-Woodsban létrehozott rendszer bukására. Az itt leírtak azonban már magukban foglalják a terv bukásának, vagyis el nem fogadásának alapvető okait. Az egyik ilyen ok az arany szerepe és értékelése. A másik az, hogy a (zárt ország) nemzeti bankrendszerének analógiája nem tökéletes, a rendszer zártsága és egyensúlya, valamint a prudencia elvének érvényesíthetősége megítélésem szerint nem szükségszerű. Mindkét probléma csak a későbbiek során lesz teljesen nyilvánvaló, de célszerű már most kitérni rájuk.

Ami az aranyat illeti, az első nehézség abból adódik, hogy az arany „rögzített de nem megváltoztathatatlan” értéke ugyan az egyetlen racionális javaslat, és semmiféle racionális érv sem hozható fel emellett, hogy az arany értéke „rögzített és megváltoztathatatlan” legyen, ahogy ez később elhatározott, de ez sokat számára, lett legyen bármennyire racionális, elfogadhatatlan volt. Ez a javaslat ugyanis annak felismerését jelenti, hogy ha bármilyen változás következik be az arany keresletében, kínálatában és értékelésében, amit pedig fel kell tételezni, mert az arany végül is éppúgy árucikk, mint bármely más fém vagy más nyersanyag, akkor vagy az arany értékelését kell megváltoztatni, vagy a világ egész pénzrendszerét. A kettő közül nyilvánvaló módon az első az egyszerűbb. Bár-



mennyire igaz legyen ez, az amerikai közvélemény – márpedig a közvélemény mindig inkább a valóság mögött jár, mint a tudomány legjobbjai – tiltakozott ez ellen. Az amerikai közvélemény egyrészt akkor még mindig helytelenítette a dollár arannyal szembeni leértékelését, amit Roosevelt hajtott végre a neki adott felhatalmazás alapján. Emellett az akkori amerikai – sőt az akkori világ- – közvélemény csak az arannyal szembeni leértékelést tartotta lehetségesnek, mert a harmincas években, és egyébként is, csak erre volt példa. Nehéz, sőt lehetetlen volt elfogadtatni az amerikai közvéleménnyel azt, hogy az arany értéke manipulálható legyen, és hogy ebbe a manipulálásba az angoloknak vagy pláne bárki másnak beleszólása legyen, különös tekintettel arra, hogy akkor gyakorlatilag a világ egész monetáris aranykészlete az amerikaiak kezében volt. Az, hogy „egy uncia arany 35 dollár”, éppen olyan megrendíthetetlen alapelv volt az amerikaiak szemében, mint hogy „egy Isten van az égben”. Nem egy, hanem tíz Keynes sem lett volna elegendő ennek a közmegegyezésnek a megdöntésére.

Az aranyat illető második probléma a monetáris és az ipari vagy fogyasztási célú felhasználásának elválasztása volt. Míg az előbbi, az arany „rögzített, de nem megváltoztathatatlan” értékelése Keynes gondolata volt, amely az amerikaiak részéről nem talált osztatlan lelkesedésre, lett légyen ez a gondolat bármennyire logikus és megalapozott, a monetáris és az ipari-fogyasztási felhasználás elválasztása a harmincas évek utáni világ ténye volt, amelyen senki sem akart változtatni. Sem Keynes, sem pedig gondolatainak ellenfelei. Ez viszont ellentétes volt azzal a legalapvetőbb közgazdasági tétellel, hogy egy árunak egy piacon csak egy ára lehet, márpedig az arannak csak egy piaca volt, a világ egésze, eltekintve – de csak némiképp – a különösképpen hatékony rendőrállamokétól. Az arany árának elvben ugyanannak kell vagy kellett volna lennie monetáris, illetve ipari felhasználás esetén, hiszen az arany mindkét esetben ugyanaz. A harmincas évek előtt ez az elv érvényesült, legalábbis az aranyvaluta-rendszerhez tartozó országokban. Bárki beválthatta bankjegyét aranyra, az aranyérméssel a zsebében átsétálhatott a bankkal szemben lévő ékszerészhez, és az érmeikkel gyakorlatilag azonos súlyú jegygyűrűt, nyakláncot, avagy óraláncot kaphatott érte. Ha viszont az arany monetáris forgalma csak a központi bankokra terjed ki, ez az összekötőkapocs megszűnik. Azt, hogy ennek mik lettek a következményei, nagyon jól tudjuk – a monetáris arany unciánként 35 dolláros és az ipari arany unciánként 400 dollár körüli értéke, ami tarthatatlanná vált –, de ennek elemzését nem találhatjuk meg sem Keynesnél, sem ellenfeleinél.

Térjünk át most a másik problémára: a nemzeti bankrendszer analógiájára, a rendszer zártságának és szükségszerű egyensúlyának kérdésére, valamint a prudencia elvének érvényesíthetőségére. Keynesnek ez esetben is – mondhatnánk, mint mindig – elvben tökéletesen igaza volt, de ezt az igazságot nehezen osztotta a világ egyetlen hitelező országának közvéleménye. A Keynes által javasolt rendszer – amint ezt azonnal részletesebben látni fogjuk – nagymértékű *overdraft*-lehetőséget adott a hitelt igénylő államoknak – az akkori körülmények között gyakorlatilag a világ összes államának, talán az egyetlen Svájc kivételével – az akkori egyetlen hitelező állammal, az Egyesült Államokkal szemben. Mi sem érhetőbb, mint az egyetlen hitelező állam közvéleményének az ellenérvéssel ezzel a rendszerrel szemben, különösképpen, ha ebben az arany ára megváltoztatható vagy akár manipulálható, ami az arany demonetarizálásának esélyét vagy rémét vetíti előre, s ez az egyetlen aranytulajdonos állam szemében joggal minősülhet rémnek.

Az egyes országok bankrendszerének analógiája sem tökéletes. Ha az egyes országok bankjai nem kellőképpen prudens módon nyújtanak hitelt, egyes adósok fizetésképtelenek, és a többi hitelen elért nyereség nem fedezi ezt a veszteséget, akkor ezt az alaptőkéből lehet és kell is fedezni. A keynesi rendszerben azonban nincs alaptőke. Mi történik, ha az egyes országok *overdraft*-lehetőségeiket nem használják fel prudens módon, és fizetésképtelenné válnak? A veszteséget csak az egyetlen hitelező ország fedezheti, más forrás nincs, vagy legalábbis az ilyen gondolkodás nem látszik eleve abszurdnak. A Keynes által javasolt rendszert és az ezzel kapcsolatos problémákat a későbbiekben fogjuk leírni. Mi sem érhetőbb azonban, mint az egyetlen hitelező ország bizalmatlansága ezzel a rendszerrel szemben, legyen ez bármennyire zseniális. Még akkor is, ha ott van a 2. pontban, hogy a tagoknak be kell tartaniuk a szabályokat, és a hiteleknek prudenseknek és tanácsosnak kell

lenniük az Unió egésze szempontjából. Ugyan mi biztosíthatja ezt? Keynes erre vonatkozó elgondolásait is ismertetni fogjuk a későbbiekben, de érthetőnek kell tekintenünk a megoldás realitása felőli kétségek fölmerülését. Az alapvető problémák tehát megjelennek már a Keynes-terv első oldalán, az első három pontban.

## 1.2. A legfontosabb közgazdasági alapelvek

A legfontosabb közgazdasági alapelvet a terv 4. pontjának egyetlen mondata deklarálja: „A terv arra törekszik, hogy expanzionista és nem kontrakcionista nyomást gyakoroljon a világkereskedelemre” (i. m.: 4, 4. pont). Ez nem jelent más, mint hogy Keynesnek ez a nemzetközi pénzrendszerre vonatkozó és kevésbé ismert elgondolása egyenes következménye vagy ikertestvére a zárt gazdaság teljes foglalkoztatásának biztosítására vonatkozó közismert elméletének. Ugyanez az elgondolás egyenesen következik a zárt gazdaság bankrendszerére vonatkozó előbb ismertetett analógiából is.

A zárt gazdaságra vonatkozó keynesi elv közismert. A Say-törvény nem mindig és nem feltétlenül érvényes. Előfordulhat, hogy valaki nem költi el jövedelmét. Ezzel a hatékony kereslet a teljes foglalkoztatást biztosító szint alá csökken, és munkanélküliség jön létre, amely a multiplikátor-elv szerint növeli önmagát. A zárt gazdaság bankrendszere ezért áldás, és – amint ezt Keynes a későbbiekben írja – a követ kenyérré változtatja, mert annak a pénzét, aki nem akarja felhasználni, nem heverteti, ezzel munkanélküliséget okozva, hanem odaadja annak, aki fel akarja használni, azzal hatékony keresletet teremtve.

Ennek egyenes analógiája, sőt szinte szükségszerű kiegészítése a nyílt gazdaságra vonatkozó keynesi elv, azzal, hogy itt a hitelező helyébe a hitelező ország lép. Keynes szerint az általa javasolt rendszerben „az, hogy a hitelező ország úgy dönt, hogy nem használja fel egész vásárlóerejét, nem jelenti szükségképpen azt, amit jelent jelenleg, hogy ezt kivonja a forgalomból, és ezzel deflációs és kontrakcionista nyomást gyakorol a világ egészére, beleértve magát a hitelező országot is” (i. m.: 2, 5. pont). A Keynes által javasolt nemzetközi klíringrendszer ugyanazt teszi, mint amit a zárt gazdaság bankrendszere, valamint az általa helyesnek tartott monetáris (és fiskális) politika is. A hitelező ország által fel nem használt vásárlóerőt átadja az adós országnak, az felhasználja ezt, és ezzel biztosítja a teljes foglalkoztatást az egész világon. Ez a hitelező ország számára is hasznos, mert az adós ország a vásárlóerő egy részét importra, mégpedig nagyrészt a hitelező országból származó importra fordítja. Keynes ezt ugyan nem írja le, noha talán helyesebb lett volna, ha leírja, hogy ezek szerint ez a rendszer az akkori körülmények között az Egyesült Államok, a világ egyetlen hitelező és egyetlen exporttöbblettel rendelkező országa számára lett volna a leghasznosabb, mert piacot biztosított volna az amerikai exporttöbblet, és ezzel foglalkoztatást az ezt előállító amerikai munkaerő számára. Ekkor az Egyesült Államok közgazdászait és politikusait semmi más nem foglalkoztatta jobban, mint hogy hogyan kerüljék el a munkanélküliséget akkor, ha hazamennek a „fiúk” az európai és délkelet-ázsiai csataterekről, és nem kell ellátni hadianyaggal nemcsak saját hadseregüket, hanem az összes szövetséges államét. A Keynes-terv pedig erre kínált megoldást. Keynes ugyanezt az érvelést az adós országok oldaláról kiindulva is előadta. Ha az ő rendszerét nem fogadják el, „az összes adós államnak az az erőfeszítése, hogy fenntartsa saját egyensúlyát az export erőltetésével és minden nem feltétlenül szükséges import csökkentésével, megnehezíti az összes többi [ország] problémáját. Akkor viszont, ha mindegyik felszabadul az indokolatlan nyomás alól, a nemzetközi kereskedelem volume megnő, és mindenki számára könnyebb lesz az egyensúly helyreállítása anélkül, hogy ez bárhol is csökkentené az életszínvonalat. [Ebből] a hitelező országoknak is haszna származik, alig kevésbé, mint az adós országoknak, mert egy olyan *időszakhoz* jutnak, amelyben kiigazíthatják gazdaságukat [...] a nélkül, hogy ezzel deflációs nyomást gyakorolnának a világ többi részére, és, ennek visszahatásaként, önmagukra” (i. m.: 4, 6. pont). A Keynes által a zárt gazdaságra vonatkozó (közismert) és a világgazdaságra vonatkozó (nem közismert és itt kifejtett) elgondolásai teljes egységét, sőt azonosságát a következő mondat mutatja a legjobban: „Ha a hitelmechanizmus lépne a követelésfelhalmozás

helyébe, akkor megismétlődne nemzetközi szinten is az a csoda, amely nemzeti szinten már megvalósult: a követ kenyérré változtatná” (i. m.: 4–5, 7. pont). Keynes itt tehát bizonyított tények tekintette azt, hogy elmélete és politikája nemzeti szinten bevált, ami meg is felel a tényeknek, és amit akkor senki sem vitatott, és úgy érvelt, hogy ugyanennek az elméletnek és politikának be kell válnia nemzetközi szinten is. E tanulmány későbbi részeinek lesz a feladata annak megvizsgálása, hogy hogyan lehetett volna alkalmazni Keynesnek ezeket az elveit a legutóbbi évtizedekben, mire vezetett, hogy nem alkalmazták őket, és hogyan kellene alkalmazni őket a jövőben. Már most foglalkoznunk kell azonban azzal, hogy Keynes szövegében megjelenik a „kiigazítás” („*adjustment*”) szó, amelynek oly nagy szerepe van jelenleg. Ma az „*adjustment*” radikális deflációs és kontrakcionista lépéseket jelent, amelyeket a nemzetközi és nemzetek feletti szervek kényszerítenek a válságba jutott fejlődő országokra, és amelyek szükségképpen deflációs és kontrakcionista hatással vannak a világgazdaság egészére; Az „*adjustment*” ilyen, tehát mai általános értelmezése élesen ellentétes a keynesi felfogással, Keynes ugyanis olyan kiigazítást javasol, amely nem deflációs és kontrakcionista. Nézzük meg itt, hogy hogyan jelenik meg ez a probléma Keynes most elemzett javaslatában, és térjünk vissza a mai problémákra később.

Keynes itt két dolgot hangsúlyoz, és mindkettő rendkívül fontos. Az egyik a hitelező országok közreműködése (vagy akár türelme). Az akkori világban, amint ezt már leírtam, egyetlen igazán nagy hitelező volt: az Egyesült Államok – hol vagyunk ma már ettől? Számára ez a rendszer az akkori körülmények között azt jelentette volna, hogy az Egyesült Államok „hitelezői pozícióba kerülne a világ többi részének egészével szemben (kiemelés az eredetiben, Sz. Gy.) [...], [ezért nem] gyakorolna kontrakcionista nyomást a világgazdaságra, és, ennek következményeként [...] önmagára” (i. m.: 5, 10. pont). Keynes azt hangsúlyozza, hogy az Egyesült Államok ilyen magatartása nélkül még az Európán belüli kereskedelmi forgalom sem indulhatna meg.

A problémának van azonban egy másik oldala, és ezt Keynes ugyanilyen határozottsággal hangsúlyozza. „Ha [...] nincs meg a termelő kapacitásunk életszintünk fenntartására, akkor ennek a szintnek a leszállítása elkerülhetetlen. Ha bér- és árszintjeink reménytelenül rosszak, a valutaárfolyam megváltoztatása elkerülhetetlen” (i. m.: 5, 12. pont). A Klíringunió által adott „lényeges mértékű *overdraft* lehetőségek [...] főként azért hasznosak, akárcsak bármilyen más tartalék, mert időt és lehetőséget adnak a szükséges kiigazításokhoz, és egyben kényelmes biztosítékot, amely mögött nyugodtan lehet szembenézni a váratlan eseményekkel. Nyilvánvaló, hogy [ez a rendszer] önmagában véve nem nyújt hosszú távú megoldást a folyamatos egyensúlyzavarokra, mert az előre nem látó és a kispénzű gyorsan felhasználná ezeket a lehetőségeket. [...] Ezért lenniük kell olyan szabályoknak és olyan mechanizmusnak, amelyek biztosítják az egyensúly helyreállítását.” (i. m.: 5–6, 14. pont).

Ez egy olyan pont, ahol ismét nem lehet elkerülni a jelenlegi problémákra való utalást annak ellenére, hogy a részletesebb kifejtés a későbbiek feladata lesz. Keynes egyértelműen látja, hogy az alapvető problémák és egyensúlyzavarok megoldandók, és semmiképpen sem támogatja az ilyen problémák és egyensúlyzavarok fenntartásának finanszírozását, sőt még a már elért életszínvonal fenntartásának finanszírozását sem, ha az ország saját erőforrásai ezt nem teszik lehetővé. Nem táplál olyan reményeket, hogy a szükséges korrekciók elkerülhetők. Látja ugyanakkor, hogy ezek megoldásához idő kell, és segítséget kell nyújtani a problémák megoldására fordítandó idő áthidalásához. Előrevételezve a későbbieket, ez a szemlélet sokkal jobb, mint a legutóbbi évtizedekben kialakult és folytatott gyakorlat. E gyakorlat szerint a nemzetközi bankrendszer finanszírozta az alapvető problémák és egyensúlyzavarok fenntartását, valamint a már elért életszínvonal fenntartását akkor is, amikor ez nem volt fenntartható. Ezzel nem csökkentette, hanem növelte a problémákat, mindaddig, amíg végképp tarthatatlanná nem váltak, és ki nem tört a válság. Ekkor avatkoztak be a nemzetközi és nemzetek feletti szervezetek, nem adva azonban időt a problémák rendezett megoldására, hanem az esetek legnagyobb részében megengedhetetlenül gyors és radikális restriktiót írva elő. Nem vitatható, hogy a keynesi szemlélet és megoldás lényegesen jobb, mint ez.

Visszatérve a szabályokra és a mechanizmusokra, Keynes ezekkel kapcsolatban azt hangsúlyozza, hogy a szabályoknak elsőbbséget kell adni a diszkrecionális intézkedésekkel szemben. „Ha a szabályoknak van elsőbbségük, és a tagsággal járó kötelezettségek egyértelműen meghatározottak, a központi irányítás kötelezettségei minimálisra csökkennek” (i. m.: 6, 15. pont). Ezt hosszas fejtegetés követi a szabályok és a diszkrecionális beavatkozások optimális arányáról, amely arra vezet, hogy „csak a kollektív bölcsesség és vita útján lehet elérni a helyes kompromisszumot a törvény és a szabadság (*licence*) között” (uo.).

Itt elkerülhetetlenül folytatnom kell az előző kommentárt. A legutóbbi évtizedekben kialakított rendszer – eltekintve az EU nagyrészt sikertelen próbálkozásaitól – úgy működik, hogy teljes a szabadság, sőt a szabadosság (a *licence* szinonimái között az Országsh-szótár szerint a szabadság, a szabadosság, a féltelenség és a túlzott szabadság egyaránt szerepel) –, majd, amikor ez tarthatatlan állapotra vezet, jön a túlzott szigor. Vitathatatlan, hogy ennél sokkal jobb a keynesi szemlélet és rendszer, amely szerint a partnereknek – a Valutaunió tagjainak – követniük kell bizonyos szabályokat már akkor is, amikor még nincs baj vagy különösképpen nagy baj, és ezzel az esetek többségében el lehet kerülni a bajt vagy a különösképpen nagy bajt. Keynes világosan leírja: „Ha a szabályoknak van elsőbbségük, és a tagsággal járó kötelezettségek egyértelműen meghatározottak, a központi irányítás kötelezettségei” – vagyis a diszkrecionális beavatkozás iránti indokolt igények – „minimálisra csökkennek” (uo.). Végül itt is megjelenik a múlt elutasítása és a jövő alapelve. Egyrészt: „Az itt előterjesztett javaslat egy fontos pontban különbözik a háború előtti rendszertől, ugyanis arra törekszik, hogy a korrekcióért való felelősség egy részét a hitelező országra hárítsa, ne csak az adósra” (i. m.: 6, 16. pont). Másrészt: „Nem szabad megengedni, hogy a hitelező teljesen passzív legyen. Ha az, akkor elviselhetetlenül nehéz feladat hárulhat az adós országra, amely már eleve és éppen ezért a gyöngébb helyzetben van” (uo.). A kommentár csak ismétlés lehet: a jelenlegi helyzet rosszabb a keynesi elgondolásnál.

### 1.3. A gyakorlati javaslatok

Az eddigiek nagyrészt már megjelentek az előző, első cikkben (Szokolczai, 2001), a gyakorlati javaslatok azonban a most tárgyalt irat alapján tekinthetők át a legjobban.

(1) A két alapító állam megállapodik valutájuk kezdő árfolyamában, bancorban és a bancoron keresztül aranyban kifejezve, a többi állam valutájának kezdő értékében pedig azok csatlakozásakor állapodnak meg. Ezek az értékek a későbbiekben leírandó módon változtathatók meg, de a rendszer működésének első öt évében az Igazgatótanács különös figyelemmel foglalkozik az egyes államok árfolyam-korrekcióra vonatkozó kérelmeivel.

Ez azt jelenti, hogy a kiinduló időszakban nagyobb a tévedés lehetősége s a tévedés korrekciója iránti igény, ami vitathatatlan.

(2) Nyilván ugyanezekben az időpontokban meg kell állapítani minden ország kvótáját, amely (például) a háború előtti három év átlagos exportjának és importjának összege. A kvótákat ezután a mindenkorli megelőző három év külkereskedelmi forgalma alapján korrigálni kell. Minden ország maximális *tartozik* egyenlegét a kvóta alapján, a kvóta hányadában kell megállapítani; a *követel* egyenlegnek nincs felső határa.

A kvóta ilyen módon való megállapításának a jelentősége óriási. Mindig is a leghatározottabban hangoztattam (Szokolczai, 2005a, 2005b, 2005c, 2006k, 2006l, 2007c, 2007e, 2007f), hogy a nemzetközi kereskedelmi és fizetési mérleg hiánya fontosabb, mint a költségvetés hiánya, a belföldi megtakarítás hiánya pedig még ennél is fontosabb. A kvóta ilyen módon való megállapítása és ennek megfelelően a nemzetközi kereskedelmi és fizetési mérleg egyensúlyára való elsődleges törekvés sokkal helyesebb, mint az a legutóbbi években elterjedt hibás tézis, azaz *misplaced emphasis*, amely a költségvetés hiányát tekinti elsődleges problémának. A költségvetés hiánya szerintem csak akkor súlyos probléma, ha nincs belső megtakarítás, ezért a hiány nem finanszírozható belföldi források-

ból, és ezért a nemzetközi fizetési mérleg zavaraira vezet. Ha a hiány belföldi forrásokból finanszírozható, az ügynek nincsenek nemzetközi összefüggései, és ezzel sokat veszít jelentőségéből, vagy akár jelentéktelen problémává válik. Ismét úgy látom tehát, hogy a keynesi felfogás lényegesen helyesebb, mint a legutóbbi évtizedek közfelfogása.

(3) Minden országnak évi 1 százalékos illetéket (*charge*) kell befizetnie a Klíringunió tartalék-alapjába a kvótája egynegyedét meghaladó *tartozása vagy követelése* után (kiemelés tőlem, Sz. Gy., tehát a követelés után is), és további 1 százalékos illetéket, ha tartozása vagy követelése meghaladja kvótája felét. Ugyanakkor azonban minden olyan tagállam, amelynek *tartozik* egyenlege van, hitelmegállapodást köthet bármely olyan tagállammal, amelynek pozitív az egyenlege, tehát követelése van a rendszerrel szemben, mégpedig az általuk szabadon megállapított feltételek szerint. Ilyen esetben ezek az államok mentesülnek az egy vagy két százalékos illeték befizetése alól.

Keynes maga is érzi ennek a javaslatnak a forradalmi jellegét, mert hiszen ez azt jelenti, hogy a hitelező nem kamatot kap, hanem illetéket, vagyis szinte büntetést fizet. Ezért a következőket írja: „Ezek az illetékek, nyilvánvaló módon, nem lényeges elemei a rendszernek. *Ha azonban ezeket elfogadhatónak találják* (kiemelés tőlem, Sz. Gy.), akkor lényeges mértékben járulhatnak hozzá a kiegyensúlyozott helyzet létrehozásához. Megfelelőképpen kifejezésre juttatnák ugyanis, hogy a rendszer ugyanolyan kritikus szemmel nézni a túlzott *követel*, mint a túlzott *tartozik* egyenlegeket, ugyanis az egyik szükségszerű velejárója a másiknak.” (I. m.: 7). Míg tehát Keynes maga is látja, hogy az ilyen illetékek rendszerének elfogadhatósága a hitelezők ellenállása miatt kétes, megítélésem szerint nagyon helyesen hangsúlyozza, hogy valamely országnak a klíringrendszeren belüli túlzott mértékű hitelnyújtása éppen olyan káros, mint túlzott mértékű eladósodása, és hogy ez a kettő szükségképpen együtt jár. Mindkettő megszüntetendő tehát, sőt akadályozni kell bármelyik kialakulását – egész elgondolásának és az egész rendszernek ez a lényege.

Míg tehát a klíringrendszeren belüli túlzott eladósodás vagy túlzott hitelnyújtás egyaránt káros, mert a klíringrendszer feladata a folyó fizetési forgalom zavarmentes lebonyolítása és nem a hosszú távú finanszírozás, az *overdraft* hitelmegállapodássá való átalakítása ellen (*ha ez a hitelnyújtás prudens, és biztosítva vannak a visszafizetés feltételei*) nem emelhető kifogás, sőt ez a lehető legnagyobb mértékben támogatandó. Ugyanakkor nem lehet eléggé hangsúlyozni ennek a rendszernek a közgazdasági szempontból vett előnyeit, különösképpen ha egy olyan mélypontból való kiemelkedés időszakáról van szó, mint a második világháború utáni évek a nyugat-európai országokban. Hangsúlyoznunk kell, hogy ilyen időszak volt a kommunizmus bukása utáni helyzetből való kiemelkedés éveit sőt évtizedeit a kelet-közép-európai és kelet-európai országok számára. Mindkét esetben a felemelkedés legfőbb akadálya a csak külföldről beszerezhető árucikkek hiánya volt, beszerzésük finanszírozásának lehetővé tétele tehát – a multiplikátorhatás folytán – a lehetséges *overdraft* vagy a hitelnyújtás önmaga többszörösének megfelelő termelés- és foglalkoztatásnövelést tett lehetővé ezekben az országokban. Újólapon hangsúlyozni kell, hogy ez csak akkor igaz, *ha ez a hitelnyújtás prudens, és biztosítva vannak a visszafizetés feltételei*.

Itt is elkerülhetetlen a kommunizmus bukása utáni időre és a jelenlegi problémákra való utalás. Az ilyen megállapodás létrehozásának szükségessége még nagyobb lett volna a kelet-közép-európai és a kelet-európai országok számára a szovjeturalom összeomlása után, mint a nyugat-európai országok számára volt a náciizmus összeomlása és a II. világháború befejezése után. A náciizmus és a II. világháború ideje másfél évtized volt, a kelet-közép-európai országok szovjet megszállása viszont közel fél évszázad, a kelet-európai országokban a szovjet uralom pedig több mint 70 év. Ha ehhez még a cárizmus és az azt megelőző mongol uralom idejét is hozzáadjuk, akkor a kártétel ideje beláthatatlanul hosszú. Ezek az országok tehát sokkal nagyobb mértékű segítségre és sokkal hosszabb türelmi időre tarthattak volna igényt, a legteljesebb joggal, mint a nyugat-európaiak, és ezt nem kapták meg – amit nem lehet kellőképpen hangsúlyozni –, és ennek most mutatkoznak meg a következményei.

Nem lehet megfelelkezni arról sem, hogy az ezeknek az országoknak való *hitelnyújtás nem volt kellőképpen prudens, és nem voltak biztosítva a visszafizetés feltételei*. A befektetések finanszírozá-

sa prudens, ha ezek megtérülése joggal tételezhető fel, sőt feltételezhető az is, hogy hozadékuk nagyrészt az exportot növeli, tehát biztosítva vannak a visszafizetés feltételei. Ezeknek az országoknak azonban nem voltak gyakorlatilag ingyenes *overdraft* lehetőségeik, és a nekik nyújtott hitelek nagy része, így az államadósság növekedésének külföldi hitelekkel való fedezése nem volt prudens, mert nem volt biztosítva ennek hozadéka. Különösképpen az nem, hogy ez az esetleges hozadék átutalható lesz külföldre, ami a visszafizetés előfeltétele. A keynesi elemzésnek ez a kiegészítése egy mai magyar tanulmányban elkerülhetetlen.

Térjünk most vissza a keynesi javaslatokra.

(4a) Ha valamely tagállam *tartozik* egyenlege egy év átlagában meghaladja kvótája egynegyedét, jogosult valutáját a bancorhoz viszonyítva és az *Igazgatótanács engedélye nélkül legföljebb öt százalékkal* (kiemelés tőlem, Sz. Gy.) leértékelni.

(4b) Ha valamely tagállam *tartozik* egyenlege meghaladja kvótája felét, az Igazgatótanács megkövetelheti

(aa) a leértékelést, ha ez látszik a megfelelő intézkedésnek;

(bb) a kifele áramló tőkeforgalom ellenőrzését, ha ez nem lenne már érvényben;

(cc) az ország aranytartáléka egy részének átadását.

(4c) Ha valamely tagállam *tartozik* egyenlege meghaladja kvótája háromnegyedét, az Igazgatótanács felkérheti, hogy tegye meg a pozíciójának javításához szükséges intézkedéseket. *Ha a helyzet így marad két évig* (kiemelés tőlem, Sz. Gy.), az Igazgatótanács deklarálhatja, hogy az ország fizetéseképtelen, és ezért a továbbiakban nem jogosult arra, hogy bármilyen összeget hívjon le számlájáról, vagy ha igen, csak az Igazgatótanács engedélyével. A tagállamok kötelezettséget vállalnak arra, hogy a fizetéseképtelen országgal szembeni tartozásait a fizetéseképtelen ország *tartozik* egyenlegének csökkentésére kötelesek felhasználni, és vállalniuk kell, hogy velük szemben is így járnak el, ha fizetéseképtelenné válnak. A Kliringunióból kilépő ország tartozásait úgy kell kezelni, mint a fizetéseképtelen ország tartozásait.

Keynes ebben a pontban azokkal az országokkal foglalkozik, amelyek *tartozik* egyenlege haladja meg a kvóta egy adott hányadát.

Mindenekelőtt két körülményre kell felhívni a figyelmet. Az egyik, hogy e javaslatok szerint az intézkedési jog nagyrészt az adós ország kormányának kezében marad. Enyhébb esetekben nincs szükség az Igazgatótanács engedélyére. Az Igazgatótanács csak súlyosabb esetekben követelhet meg intézkedéseket. Végül a legsúlyosabb esetben, ha a tagállam *tartozik* egyenlege meghaladja kvótája háromnegyedét, az Igazgatótanács csak akkor deklarálhatja, hogy az ország fizetéseképtelen, *ha a helyzet így marad két évig*. Ez az egyes országok döntési szabadságának és egyben az egyes országokkal szembeni türelemnek nagyon nagy foka. Az országok nagyfokú döntési szabadságának megtagadása és a velük szembeni nagyfokú türelem indokolt, különösképpen olyan időben, mint amilyen-nel Keynes itt foglalkozott, a II. világháború után években.

A másik összefüggés, amire fel kell hívni a figyelmet, az, hogy a keynesi rendszerben az *overdraft* lehetőségével élő tagállamok olyan jogokat kapnak, amelyekkel a mai közgazdasági közfelfogás, a főirány tanításai és az ezeknek megfelelő gyakorlat szerint nem rendelkeznek. Leértékelhetik valutájukat, sőt, ez akár megkövetelhető tőlük. Az ezt megelőzően ismertetett keynesi elemzés lényege volt, hogy a két világháború közti leértékelési verseny megismétlése nem engedhető ugyan meg, és a javasolt rendszer ezt ki is zárja, de az árfolyam gazdaságpolitikai eszköz, a teljes foglalkoztatás biztosításának megengedett eszköze, és a teljes foglalkoztatás sokkal fontosabb cél, mint az árfolyam-stabilitás. Emellett a fizetési mérleg hiányával küzdő államok is bevezethetik a kifele áramló tőkeforgalom ellenőrzését, ha ez nem lenne már érvényben. Mindez ma tulajdonképpen tilos, és az Egyesült Államok évtizedes erőfeszítése volt a nemzetközi tőkeforgalom teljes szabadságának és a mindenfajta ellenőrzési lehetőség teljes kizárásának az elérése. A keynesi javaslatok tehát alapvető mértékben ellentétesek a mai általános felfogással és az ezen alapuló gyakorlattal.

Keynes ezt követően azokkal az országokkal foglalkozik, amelyek *követel egyenlege* haladja meg a kvóta egy bizonyos hányadát.

(5) Az a tagállam, amelynek *követel* egyenlege a legutóbbi év átlagában meghaladja kvótája felét, köteles megvitatni a helyzetet az Igazgatótanáccsal, hogy milyen intézkedések szükségesek nemzeti elszámolásai egyenlegének helyreállítására, (*de a végső döntést saját kezében tartja meg*) (kiemelés tőlem, Sz. Gy.). Ezek az intézkedések lehetnek, többek között:

- (aa) a belföldi hitel és a belföldi kereslet kiterjesztéséhez szükséges lépések;
  - (bb) a valuta felértékelése bancorban kifejezve vagy – alternatív intézkedésként – a nominális bérek fölemelése;
  - (cc) a túlzott vámok vagy – alternatív intézkedésként – az importkorlátozások csökkentése;
  - (dd) nemzetközi kölcsönök nyújtása az elmaradott országok fejlesztésére.
- (I. m.: 7–8, 17. pont.)

Itt a korábbiaknál is nyilvánvalóbb az egyes zárt országokra vonatkozó közismert keynesi javaslatok és a nemzetközi fizetésekre vonatkozó, itt tárgyalt és kevésbé közismert keynesi javaslatok teljes egysége. Noha az exporttöbblet és a zárt gazdaság feltételezése elvben ellentétes, mi sem nyilvánvalóbb, mint hogy az exporttöbblet csökkentése – ami az itt tárgyalt esetben, nemzetközi összefüggései miatt, kívánatos – a belföldi foglalkoztatás szempontjából teljes méretében ellensúlyozható a belföldi kereslet *bármely elemének* növelésével és az ezt szolgáló belföldi hitelexpanzióval. A következő elem a valuta *felértékelése*, amelyet az egyes országok felettébb ritkán szoktak megtenni saját jószántukból. Mi sem indokoltabb tehát, hogy ezt a gondolatot az Igazgatótanács vesse fel, ha a nemzetközi egyensúly helyreállítása érdekében szükségesnek látszik. A béremelés a belföldi kereslet növelésének, a vámok és importkorlátozások csökkentése pedig az import növelésének és az exporttöbblet csökkentésének, vagyis a nemzetközi egyensúly helyreállításának nyilvánvaló eszköze. Ha viszont valamely országnak ezután is exporttöbblete lenne, vagy ezeket az intézkedéseket nem hajtáná végre, akkor mi sem helyesebb, mint a többletnek a rövidlejárátú egyensúly biztosítására hivatott klíringforgalomból való kiemelése és az elmaradott országok fejlesztésére való fordítása. Felettébb nehéz bármilyen érvet is felhozni az itt felsorolt intézkedések ellen, és ugyanakkor nyilvánvaló, hogy az itt megengedett, sőt javasolt intézkedések némelyike – így a vámok és importkorlátozások – a mainstream által meghatározott jelenlegi gondolkodás szerint eleve tilosak és így elvben alkalmazhatatlanok, Keynesnél viszont – indokolt esetben – megengedett gazdaságpolitikai eszközök.

*Összegezve:* a hitelező és az adós országok számára előterjesztett javaslatok és megadandó intézkedési lehetőségek lehetővé teszik a hozzávetőleges egyensúly folyamatos fenntartását, a klíringrendszer pedig azt, hogy az egyes országok átmeneti problémái ne okozzanak világméretű zavarokat, hanem – a rendszer által biztosított türelmi időn belül – megoldhatók legyenek.

#### **1.4. Az értelmezés és az indokolás**

Az eddigiekben kifejtett gyakorlati javaslatokat közvetlenül követi az értelmezés és indokolás.

Az első és legfontosabb a szabadkereskedelem elveihez való általános ragaszkodás, tehát az az alapelv, hogy ne legyenek importkorlátozások, árucseré- (barter-) megállapodások, exportkvóták és diszkriminatív exportadók, exporttámogatások és túlzott mértékű vámok. Ennek az általános elvnek az ellenére azonban speciális enyhítések lennének lehetségesek. Így például a megállapodás megengedné, hogy ha valamely országnak kvótája egy bizonyos hányadát egy bizonyos ideig meghaladó „tartozik” egyenlege lenne, akkor joga lenne olyan importkvótákhoz vagy árucseré-megállapodásokhoz vagy olyan magas vámokhoz folyamodnia, amelyek a szerződés szerint egyébként nem megengedettek. Emellett ehhez csupán a Klíringunió Igazgatótanácsának a hozzájárulására lenne szükség. Hasonlóképpen nem lennének eleve tilosak a hazai termelőknek kifizetett támogatások akkor, ha ezeket a termékeket nem exportálnák. Ilyen intézkedésekre természetesen csak akkor kerülhetne sor, ha egy ország elvesztené egyensúlyát a rendszer egészével szemben. A javaslat tehát, noha a legfőbb 5%-os leértékelésben látja a korrekció fő eszközét, világosan látja azt is, hogy ez az eszköz nem

mindig lehet elégséges az egyensúly helyreállítására. Ilyen esetekben az 5%-osnál nagyobb leértékelés – főként, ha az ország exportjának árugalmassága kicsi – káros lehet elsősorban a leértékelő ország, de a világgazdaság egésze számára is, és ezért ilyenkor más, egyébként meg nem engedett intézkedésekhez is lehetne folyamodni. Ezzel el lehetne kerülni az adós ország kontrakciós politikába való kényszerítését, ami nemcsak ezen ország számára lenne hátrányos, hanem – a továbbgyűrűző hatások miatt – a világgazdaság egésze számára is. A szöveg emellett hangsúlyozza, hogy ez a rendszer megadná a világ egészének a korábbi aranyvaluta-rendszer előnyeit, amelyeket korábban csak az országok egy kis része élvezhetett. (Vö. i. m.: 8–9, 18–22. pont.)

A szöveg tehát hangsúlyozza – és itt a szó szerinti idézet elkerülhetetlen – hogy: „A javasolt Valutaunió nagy előnye, hogy helyreállítja a korlátozás nélküli nemzetközi klíringet tagjai között úgy, hogy semmiféle beavatkozásra sincs szükség, kivéve ha valamely ország elveszti egyensúlyát a rendszer egészével szemben” (i. m.: 9, 23. pont). Ez nyilván a nemzetközi szabadkereskedelem előnyeinek elismerése azzal a fenntartással, hogy a bajba jutott ország lazíthat – feltehetőleg átmenetileg – ennek szabályain addig, amíg nem rendezi helyzetét, ahelyett, hogy deflációs és kontrakciós politikára kényszerülne a szabadkereskedelem elveinek merev betartása érdekében, amivel elkerülhetetlenül deflációs és kontrakciós nyomást gyakorol a világ egészére. Itt ismét elkerülhetetlen a jelenlegi helyzetre való utalás: a szabadkereskedelem elveitől való eltérés merev és ideologikus tiltatása és az emiatt egyre több országra rákényszerített restriktív és kontrakciós politika restriktívba és kontrakciósba taszítja lassan az egész világot, kivéve azokat az országokat, amelyek elég erősek ahhoz, hogy ellenálljanak az ilyen politika rájuk való kényszerítésének.

Mellőzve a sterlingövezet és London szerepére vonatkozó ma már nagyrészt időszerűtlen fejtegetéseket, a szöveg hosszasan közli a tervvel kapcsolatos *megnyugtató*kat. A nemzetközi bankszervezetet annyira változatlanul kellene hagyni, amennyire ez csak lehetséges. Nem kellene beavatkozni abba, hogy egyes központi bankok különösképpen szoros kapcsolatokat tartsanak fenn olyan országokkal, amelyekhez földrajzi vagy politikai kapcsolatok fűzik őket. Lehetőség lenne a sterlingövezet és a dollárövezet fenntartására. Az arany helyzete lényegében véve változatlan maradna. Ugyanakkor azonban – és ennél a kritikus pontnál a szószerinti idézéshez kell folyamodnunk: „*Csupán egyetlen korlátozás lenne, nyilvánvaló okokból, döntő fontosságú. Egyetlen központi bank sem lenne jogosult arra, hogy aranyat kérjen a Klíringuniótól bancor-követelése ellenében, a bancor ugyanis csak [az egyik központi bank] klíringszámlájáról a másik központi bankéra való átutalásra lenne felhasználható*” (i. m.: 12, kiemelés tőlem, Sz. Gy.). Noha itt még csak a leírásnál és nem az értékelésnél tartunk, elkerülhetetlenül le kell írnom, hogy ennek a Keynes-terv szerint „nyilvánvaló okokból” szükséges „döntő fontosságú” „korlátozásnak” az elhagyása vezetett a Bretton Woods-i rendszer összeomlására. Ezt Keynes – a tőle megszokott páratlan éleslátással, mint annyi mindent – tökéletesen előre látta. Ez nem jelentette az arany szerepének megszűnését, Keynes elképzelése szerint ugyanis a hiányországok aranyat szállíthattak a többletországoknak a Klíringunió hivatalos árfolyamán.

Ezt egy olyan megállapítás követi, amelyről ugyan már volt szó, de amelyet ismét szó szerint kell idéznünk. „*A bancor értékének rögzítettnek kell lennie aranyban, de nem megváltoztathatatlan módon*” (uo., kiemelés tőlem, Sz. Gy.) Nem szorul bizonyításra, hogy ennek az ismét teljességgel nyilvánvaló követelménynek a végső megállapodásból való kihagyása volt a Bretton Woods-i rendszer összeomlásának másik alapvető oka.

Most érkezünk el a rendszer másik és talán minden eddiginél fontosabb sarkkövéhez, és itt ismét elkerülhetetlen a szószerinti, sőt a terjedelmes szószerinti idézetek alkalmazása. „*A – mind a befelé, mint a kifelé áramló – tőkeforgalom ellenőrzésének a háború utáni rendszer tartósan fennmaradó (permanent) elemének kell lennie*” (i. m.: 13, kiemelés tőlem, Sz. Gy.). „Az ilyen ellenőrzés azonban nehezebben működne [...] egyoldalú akció esetén, mint akkor, ha a tőke mozgást mindkét végén ellenőriznék. [...] Ez nem jelenti, hogy a nemzetközi tőkebefektetés korszakának véget kellene vetni. [...] A cél, és ez lényeges cél, az, hogy módunk legyen megkülönböztetni

(a) a lebegő tőkét (*floating funds*, ma használatos kifejezés szerint a forró pénzt [*hot money*] Sz. Gy.) a világ erőforrásainak fejlesztését szolgáló valóságos új beruházástól; illetve



(b) azokat a [tőke]mozgásokat, amelyek elősegítik az egyensúly fenntartását, tehát a többletországokból a hiányországokba irányulnak, a spekulatív [tőke]mozgásoktól, vagyis a hiányországokból vagy az egyik többletországból a másikba irányuló tőkemenekülésektől” (i. m.: 14).

Végül, ami a legfontosabb. „Nincs olyan ország, amely a jövőben, minden további nélkül megengedheti a tőkemenekülést politikai okokból vagy a belföldi adózás elkerülése céljából [...]. Hasonlóképpen nincs olyan ország, amely minden további nélkül befogadhat olyan menekülő tőkét, amely nem használható fel biztonságosan állótőke-beruházásra, és amely többletországgá változtathatja, akarata ellenére és a való tényekkel ellentétben” (uo.).

Nem vitatható, hogy ezek a részek Keynes egészen példátlan előrelátását mutatják. Nem csupán a tényleges beruházások és a spekulatív tőkemozgások megkülönböztetésének fontosságát, valamint a tőkemenekülés megakadályozásának szükségességét és az ennek elmulasztásából eredő problémákat látta előre, aminek felismerése még nem egészen különösen kiemelkedő teljesítmény. Előre látta azt is, ami először 1997-ben, a délkelet-ázsiai pénzügyi válság idején, vagyis e művének megírása után 45 évvel következett be kiemelkedően súlyos mértékben, hogy mekkora problémát okozhat az olyan tőkeforgalom, amely valamely országot akarata ellenére többletországgá tehet. Ez, amint tudjuk, vagy költséges sterilizációra vezethet, vagy tarthatatlan mértékű fellendülésre és ezt követő mély visszaesésre, mint ahogy ez akkor és ott történt. Ez egyben igazolja Keynesnek azt a tételét, hogy elengedhetetlen a tőkeforgalom *folyamatos* ellenőrzése. A tőkemenekülés megállítható akkor, amikor már veszedelmessé kezd válni, de a beruházás és a spekulatív tőkemozgás megkülönböztetése, valamint a túlzott tőkebeáramlás megakadályozása folyamatos ellenőrzést igényel.

Az eddigieket kiegészítő legfontosabb megjegyzések és javaslatok a következők. „A háború utáni időben nagyobb készsége lesz szükség a nemzetek fölötti megállapodások elfogadására. [...] A [javasolt] rendszer előnye, nem pedig hátránya, hogy arra indítja a tagállamokat és csoportjaikat, hogy felhagyjanak a fegyelmetlenségnek, a rendzavarásnak és a rossz szomszédi magatartásnak azzal a lehetőségével, amellyel eddig élhettek. [...] Ha egy ország vétene a megfelelőképpen jóváhagyott rend ellen, akkor a felvigyázó testület jogosult lenne arra kérni a Klíringunió kormányzóit, hogy vonják saját rendelkezésük alá a vétkes ország központi bankjának klíringszámláját, és ne engedélyezzenek további műveleteket ezen a számlán az ő hozzájárulásuk nélkül” (i. m.: 14.). Ennél szigorúbb, már valósággal a világkormányra emlékeztető rendelkezés még csak el sem képzelhető. A tervezet szerint a Klíringunióknak természetesen szoros kapcsolatot kellene tartani a többi nemzetek fölötti szervezetekkel, amennyiben ezek létrejönnek, így a Nemzetközi Beruházási és Fejlesztési Korporációval (*International Investment and Development Corporation*), amely Világbank néven alakult meg és működik, valamint a Nyersanyagár-szabályozó Intézményekkel (*Commodity Boards*), amelyek csak átmenetileg léteztek.

A tervezet záró részei politikai jellegű kérdésekkel foglalkoznak, és ismét rendkívüli jelentőségűek. „Oroszország helyzete, amely harmadik alapító lehet, ha részt vehet egy ennyire kapitalista-ízű intézményben, speciális megfontolásokat igényel” (i. m.: 15). Ez azt jelenti, hogy a háborúban győztes harmadik vezető hatalom megkaphatja ugyanazt a státust, ha ezt óhajtja és gazdasági berendezkedésével összeegyeztethetőnek tartja, mint a másik kettő. Ez a három nagyhatalom közti, a háború idején kialakult szoros együttműködésnek a háború utáni időre való kiterjesztésére vonatkozó egyértelmű javaslat. Ennek mérhetetlen fontossága nyilvánvaló, és ennek a javaslatnak a teljes jelentősége csak a későbbiekben fog megmutatkozni, amikor be fogom mutatni White alternatív, a mind Európa, mind a világ számos más része és különösképpen a Szovjetunió számára elfogadhatatlan javaslatát, amely többséget biztosított volna a nyugati hemiszféra számára, és vétőjogot az Egyesült Államoknak gyakorlatilag minden kérdésben.

Folytatva Keynes elképzeléseinek ismertetését, az Egyesült Államok természetesen fenntarthatná a konzultációs kapcsolatot az amerikai államokkal, Nagy-Britannia pedig a Brit Nemzetközösség tagjaival. Az Igazgatótanács tagjait az egyes államok kormányai neveznék ki, és a kvóták arányában lenne szavazati joguk. Az, hogy a szavazati jogok a kvóták arányához igazodnának, ismét rendkívüli fontosságú, és ennek jelentőségére csak akkor lehet majd rámutatni, ha sor kerül az alternatív javas-

lat bemutatására. Nem lenne akadálya annak, hogy a nem tag államok nemzeti bankjainak is számlájuk legyen ennél az intézménynél, de nyilván nem szólhatnának bele a döntésekbe. Végül öt év elteltével, ha ezt a Kormányzótanács szükségesnek tartaná, lehetőség lenne az egész rendszer újragondolására.

Ezzel befejeztem a Keynes-terv Horsefield által közölt és általa negyediknek nevezett változatának ismertetését és kommentálását. Térjünk most át a White-terv Horsefield által közölt első változatának ismertetésére.

## 2. A White-terv Horsefield által közölt 1. változata

Az ezt megelőző és ezzel a kérdéskörrel foglalkozó első publikációt (Szokolczai, 2011d) annak szenteltem, hogy leírjam a Keynes-terv itt közölt változatának kialakulását, úgy véltem ugyanis, hogy ez a kialakulási folyamat olyan fontos, hogy részletes ismertetése elkerülhetetlen. Nem ez a helyzet a White-terv esetében. Itt nem volt első, második és harmadik változat – ha e tekintetben a Horsefield-féle terminológiát használjuk. Éppen ezért ezek a sohasem volt változatok nem kerülhettek magas szintű megtárgyalásra és elfogadásra, például az angol közgazdaságtudomány legjelesebb képviselői, a vezető angol kormányhivatalok, ideértve az Angol Nemzeti Bankot (*Bank of England*) is, sőt végül a Churchill vezette angol kormány elé. Az egészen rövid előkészítési folyamat ismertetésére másutt kerülhet sor, és a cikknek ebben a 2. részében – a rövid előzmények mellőzésével és a párhuzamosság kedvéért – azonnal rátérek a White-terv Horsefield által közölt 1. változatának (Horsefield, 1969b: 37–82) ismertetésére. A párhuzamosság kedvéért itt is közlöm a Horsefieldnél (i. m.: 37) szereplő címet és dátumot is.

Előzetes és vázlatos javaslat az  
Egyesült Nemzetek Stabilizációs Alapjára és  
az Egyesült és Társult Nemzetek  
Újjáépítési és Fejlesztési Bankjára  
(1942. április)

H. D. White, miniszterhelyettes, az Egyesült Államok Pénzügyminisztériuma

Horsefield az idézett mű első kötetében (Horsefield, 1969a: 21–25) rövid ismertetést közöl a tervről, a harmadik kötetben pedig (Horsefield, 1969b: 37–82) közli a terv teljes szövegét. A rövid ismertetés a hosszú kivonata, nagyrészt szó szerint ismételve a hosszú anyag egyes részeit, és ezért itt nem célszerű foglalkozni vele, mert ez csak teljesen fölösleges ismétlésekre vezetne. A harmadik kötetben közöltek négy részre bonthatók. Az első egy egészen rövid előszó (Horsefield, 1969b: 37), a második pedig egy Bevezetés (Introduction) (Horsefield, 1969b: 37–41), amely az elvi megfontolásokat tekinti át. Ezt követi az I. rész (i. m.: 42–45):

I. rész  
Az Egyesült és Társult Nemzetek Stabilizációs Alapjának  
Javasolt Vázlata

és a II. rész (i. m.: 46–82):

II. rész  
Az Egyesült Nemzetek Stabilizációs alapja

Az látszik célszerűnek, hogy először, a 2.1. alfejezetben az előszót közöljük. Ezt követően, a 2.2. alfejezetben a Bevezetés, tehát az elméleti rész áttekintését, majd a 2.3. alfejezetben az I. rész össze-

foglaló ismertetését, mert főként ezzel adhatunk rövid, könnyen és gyorsan elolvasható és megérthető áttekintést az egész tervről. Végül a 2.4. alfejezetben a terv részletes ismertetését, ami az I. és II. rész párhuzamos tárgyalását teszi szükségessé.

## 2.1. Előszó

Az előszó (i. m.: 37) szövegének szó szerinti fordítása a következő: „Ez a jelentés Morgenthau miniszter úr felkérésére készült, és ebben és ebben a Nemzetközi Stabilizációs Alap és egy Nemzetközi Valutáris Egység tervét vázolom föl. Morgenthau miniszter úr úgy érezte, hogy a háborús erőfeszítések folytatása és az újjáépítési időszak pénzügyi igényeire való felkészülés szükségessé tette az előzetes javaslatok azonnali elkészítését és tanulmányozását” (i. m.: 37). White tehát egyaránt szükségesnek tartotta annak hangsúlyozását, hogy a terv Morgenthau kezdeményezésére készült, és ő, White készítette.

## 2.2. Bevezetés

A bevezetés (i. m.: 37–41) mindenekelőtt leírja azt a három problémát, amellyel a világháború végén szembe kell nézni: (a) a valutarendszer, valamint a pénzügyi és hitelrendszerek összeomlásának megakadályozása, (b) a külkereskedelmi forgalom helyreállítása és (c) annak a nagy volumenű tőkének az előteremtése, amelyre gyakorlatilag a világ egészében szükség lesz az újjáépítéshez, a segélyezéshez és a gazdasági talpraálláshoz. Ezt két félreérthetetlen célzás követi a keynesi elgondolásokra, félreérthetetlenül mutatva, hogy a White-terv ezek ismeretében, sőt ezekre adott válaszként készült, de ennek megemlítése nélkül. „Eddig [...] semmiféle [olyan] kellőképpen realiztikus és gyakorlatias terv nem készült, és nem került vitára, amely reményt adna e feladat megoldására” (i. m.: 39). Illetve: „Egy olyan tervnek a megfogalmazása, amely feltehetőleg megszerzi a különböző kormányok jóváhagyását, olyan feladat, amely meghaladja még bármely egyetlen ország közgazdaszai egy csoportjának a képességeit is” (i. m.: 40). Ha az első idézett mondat talán még nem is, de a második félreérthetetlen utalás a White-tervet időben messze megelőző Keynes-tervre, még ha az erre való közvetlen hivatkozás hiányzik is. Az itt felsorolt problémák reálisak, de hiányzik belőlük a Keynes-terv központi gondolata: az általános visszaesés elkerülése és a teljes foglalkoztatás világméretű biztosítása.

A Bevezetésnek ezt a bevezetését és a legáltalánosabb célok megfogalmazását a konkrét célok felsorolása követi:

(1) „A konkrét terveket most kell megfogalmazni” (i. m.: 38.), és súlyos hiba lenne várni. (2) „A konkrét tervek elősegítik a háború megnyerését” (uo.). Meggyőzik az agresszió tényleges és potenciális áldozatait, hogy: „Az Egyesült Államok nem szándékozik magukra hagyni a háborútól meggyötört és elszegényedett népeket a háború megnyerése után, hanem az a szándéka, hogy segítse őket a gazdasági újjáépítés hosszú és nehéz feladatában [...], [ugyanis] a prosperitás, éppúgy mint a béke, oszthatatlan” (i. m.: 38–39).

(3) „Két Nemzetközi Kormányzati Szervet kell létrehozni: egy Stabilizációs Alapot és egy Újjáépítési Bankot” (i. m.: 39). A későbbiek pontosan megadják e két intézmény nevét:

- *United and Associated Nations Stabilization Fund* és
- *Bank for Reconstruction and Development of the United and Associated Nations.*

Ez így is történt, és a második intézménynek még a neve is majdnem pontosan megegyezik a Világbankéval.

(4) „A javaslatokat számos kormány képviselőinek kell kidolgozniuk, akiknek ebből a célból kell találkozniuk” (uo.). Ez is így történt Bretton Woodsban.

(5) „Ha érdemleges eredményeket akarunk elérni, akkor hajlandóknak kell lennünk arra, hogy eltérjünk a hagyományoktól, és új utat törjünk” (i. m.: 40). Itt White utal arra, hogy egy hatékony Népszövetség létrehozására való képtelenség vezetett két világháborúra, és hogy „a rövidlátó és vérszt hozó gazdasági nacionalizmus” helyett „intelligens nemzetközi együttműködésre” (i. m.: 41) van szükség.

Míndezekben White-nak tökéletesen igaza van, de ezek nagyrészt a nyilvánvaló megfogalmazásai. Ugyanakkor White fölülmúlta Keynest abban, hogy szükségesnek látta annak a két nemzetközi szervezetnek a létrehozását, amely létre is jött. Keynes, noha nem tagadta a Világbankhoz hasonló szervezet szükségességét, nem foglalkozott vele. White előrelátta a Bretton Woods-i tárgyalások szükségességét is, míg Keynes elegendőnek tartotta a két alapító tag, az Egyesült Királyság és az Egyesült Államok vagy esetleg harmadik alapító tagként a Szovjetunió egyetértését és a többieknek az ehhez való csatlakozását. Ezekben a gyakorlati és politikai jellegű kérdésekben tehát White Keynes előtt járt. Ugyanakkor azonban hiába keressük nála azt a mély közgazdasági elemzést, amely Keynes javaslatait alapozta meg. Már ebben a kezdeti stádiumban is felmerül tehát, és a későbbiekben megerősödik majd a gyanú, hogy ez azt jelenti, hogy White gyakorlati és politikai érveke fölülmúlta Keynes elméleti éleslátását, és hogy a későbbiekben ez bizonyult döntő fontosságúnak, nem pedig Keynes vitathatatlan gazdaságelméleti fölnye.

### **2.3. A White-terv I. része: összefoglaló ismertetés és értékelés**

A White-terv I. része (i. m.: 41–45) öt alrészben fogalmazza meg a konkrét javaslatok alapjait, a részletes kifejtés a II. részre (i. m.: 46–82) marad. Ebben az alfejezetben ezt az öt alrészre tárgyaljuk

#### **I. alrész: Az Alap céljai (i. m.: 41)**

Ezt az alrészre különös részletességgel kell tárgyalnom, mert ez mutatja be a legjobban és legáttekinthetőbben a Keynes- és a White-terv közötti legfontosabb koncepcionális különbségeket, amelyek mélységét azonban a későbbi alrészek még jobban kiemelik. Ez az alrész 11 pontban fogalmazza meg az Alap (*Fund*) – tehát a későbbi Valutaalap – céljait. Ezeket ez az I. alrész csak felsorolja, és a részletesebb elemzésre a II. részben kerül sor, de már ez a felsorolás is lehetővé teszi a részletes kommentálást. Ez a 11 pont a következő:

1. Az Egyesült Nemzetek valutaárfolyamainak stabilizálása.
2. Az Egyesült Nemzetek közti produktív tőkeforgalom bátorítása.
3. A zárolt számlák felszabadítása.
4. Az Egyesült Nemzetek közti rossz aranyelosztás korrekciójának elősegítése.
5. A – mind közületi, mind magán – nemzetközi adósságok rendezésének és az adósságszolgálatnak a megkönnyítése.
6. A tagállamok nemzetközi elszámolásai terén tapasztalható zavaró egyensúlyhiányok fennállási idejének rövidítése és az árszintek stabilizálásának elősegítése.
7. A valutaárfolyam ellenőrzése szükségességének és alkalmazásának csökkentése.
8. A többes valutaárfolyamok és a bilaterális klíringmegállapodások megszüntetése.
9. Az egészséges pénzkibocsátási és hitelpolitikák és gyakorlatok előmozdítása az Egyesült Nemzetek körében.
10. A külkereskedelmi forgalmat gátló korlátozások csökkentése.
11. A nemzetközi valutaárfolyam hatékonyabb és kevésbé költséges lebonyolításának előmozdítása.

Noha ennek a 11 pontnak vagy jórészeknek White általi részletes tárgyalására a következő, 2.4. alfejezetben kerül majd sor, amint erre már utaltunk, már ez a pontokba szedett rövid felsorolás is lehetővé teszi a két koncepció egészen alapvető, sőt voltaképpen feloldhatatlan ellentétének bemutatását.

A White-terv itt ismertetett céljainak 1. pontja a valutaárfolyamok stabilizálása, a Keynes-terv kiinduló pontja viszont az, hogy a valutaárfolyamok folyamatos korrekciója elkerülhetetlen, sőt ezek folyamatos korrekciója alapvető fontosságú gazdaságpolitikai eszköz és a nemzetközi gazdasági egyensúly fenntartásának előfeltétele, és ezért a cél csak e korrekciók nemzetközi pénzügyi zavarokra nem vezető lebonyolítása lehet. Ezzel szorosan összefügg a White-terv 6. pontja, amely a tagállamok nemzetközi elszámolásai terén tapasztalható zavaró egyensúlyhiányok fennállási idejének rövidítését és az árszintek stabilizálásának elősegítését irányozza elő. Keynes ezzel szemben az egyensúlyhiányok felszámolásának nagy időigényével számol, és még a különösképpen nagy, a kvóta háromnegyedét meghaladó egyensúlyhiány, azaz tartozás esetében is csak ennek két éven túli fennállása esetén akarja lehetővé tenni az ország fizetéképtelenségének kimondását. Ami az árszintek stabilitását illeti, a Keynes által előirányzott, sőt normálisnak tekintett le- vagy felértékelés az árszintek változásával, mégpedig az egyes országok árszintjeinek egymástól eltérő mértékű változásával jár együtt, ennek vagy oka, vagy következménye, de mindenképpen elkerülhetetlen.

Az Egyesült Nemzetek közti produktív tőkeforgalom bátorítása (White 2. pontja) és a zárolt számlák felszabadítása (White 3. pontja) nyilvánvaló módon Keynes szerint is kívánatos, ő azonban hosszas fejtegetést tesz közzé arról, hogy az Egyesült Nemzetek közti rossz aranyelosztás korrekciója (White 4. pontja) nem alkalmas a problémák megoldására. A nemzetközi adósságok rendezésének és az adósságszolgálatnak a megkönnyítéséről (White 5. pontja) nem esik szó a keynesi tervben. Keynes úgy véli, hogy a II. világháború utáni helyzetben nem a hitelek törlesztésére, vagyis a hitelállomány csökkentésére, hanem, éppen ellenkezőleg, a hitelállomány növelésére van szükség úgy, hogy a hiányországok és a többletországok – az általuk szabadon megállapított feltételek szerint – tartós hitelmegállapodást kössenek egymással. Mi több, Keynes olyan, a hitelező államok számára megdöbbentő, de – legalábbis az addigi – gazdaságtörténelmi tényeknek megfelelő kijelentést is tesz, hogy még sohasem fordult elő, hogy a nemzetközi szuverén adósságok teljes egészét visszafizették volna.

Az igazi ellentét azonban most következik. A White-terv 7. pontja a valutaforgalom ellenőrzésének megszüntetését kívánja, a Keynes-terv viszont ennek fenntartását elkerülhetetlennek tartja. Most ünnepelethetjük ennek az alapvető ellentétnek a hetvenedik „születésnapját”, ha az ellentét megszületése napjának a White-terv első változatának keltét tekintjük, 1942. február 11-et. Ebben a 70 évben az amerikai nemzetközi pénzügyi politika valósággal elsődleges célja volt a nemzetközi tőkeforgalom mindenféle ellenőrzésének teljes megszüntetése, az e téren elért eredmények óriásiak, és ennek tragikus következményei megítélésem szerint ugyancsak azok.

Itt nem látszik elkerülhetőnek az elméleti tárgyalás. Az előző tanulmányban (Szakolczai, 2011d) nagyon határozottan rámutattam arra, hogy Keynes egyértelműen felismerte a nyílt gazdaságok trilemmáját, amely csak több mint két évtizeddel később vonult be ezen a néven a közgazdasági irodalomba. A White-terv e pontjaiból teljességgel hiányzik ennek a trilemmának a felismerése. A White-terv, amint ezt az előző bekezdésben leírtuk, a valutaárfolyamainak stabilizálását, a valutaforgalom ellenőrzésének csökkentését, sőt hosszabb távon feltehetőleg teljes megszüntetését és emellett még a belföldi árszintek stabilizálását is kívánja. Nem tesz említést arról, sőt feltehetőleg fel sem ismeri, hogy egyrészt ezeknek a követelményeknek a teljesítése egyes országok számára viszonylag könnyű, mások számára viszont nehezen megvalósítható, súlyos teher, továbbá hogy megfosztja az egyes államokat – valamennyit – az önálló gazdaságpolitika vitelének lehetőségétől. Mi több, óriási áldozatokat kíván tőlük a nemzetközi tőkeforgalomnak a Keynes szerint és szerintem is kevésbé fontos szabadsága javára és az ennél fontosabb foglalkoztatás és fejlődés kárára. Le kell írnom azt a következtetést, hogy a két terv között a közgazdasági elemzés és tisztánlátás szempontjából mérhetetlen a különbség, nyilvánvalóan a Keynes-terv javára. Ehhez még hozzájön, hogy a White-terv a

fentiek miatt elkerülhetetlenül kontrakcionista jellegű, míg Keynes a nemzetközi pénzrendszer expanzionista jellegű működését tekintette elsődlegesnek, sőt egy ilyen rendszer létrehozása e terv elsődleges célja.

A többes valutaárfolyamok képtelen rendszerét és a bilaterális klíringmegállapodásokat (White 8. pontja) nyilván Keynes is ellenzi, a White-tervben azonban nem esik kifejezetten szó a sterling-övezet fenntartásáról, valamint az egyes, egymással szoros földrajzi vagy történelmi kapcsolatban álló országok közti szorosabb pénzügyi kapcsolatok fenntartásának vagy létesítésének lehetőségéről, noha köztudott, hogy az amerikaiak ellenezték mindezeket. Az egészséges pénzkibocsátási hitelpolitikát és gyakorlatokat (White 9. pontja) Keynes nyilván nem ellenzi. Hangsúlyozza azonban az egyes országok gazdaságpolitikai döntési szabadságának fenntartását, és ezért aligha helyeselheti az Klíringunió beavatkozását ezekbe a kérdésekbe, eltekintve természetesen a fizetésképtelenség esetétől vagy az ehhez közelálló helyzetektől.

A külkereskedelmi forgalmat gátló korlátozások csökkentése (White 10. pontja) tekintetében ugyanaz a helyzet, mint a nemzetközi tőkeforgalom esetében. Itt is leírhatnánk azt, hogy most ünnepeztük az ezzel kapcsolatos ellentét születésének hetvenedik évfordulóját. Keynes is egyértelműen a nemzetközi szabadkereskedelem híve, de nem utasítja el azt, hogy a bajba jutott és nemzetközi fizetési gondokkal küzdő országok a racionális mértékű vámok vagy kereskedelmi korlátozások eszközeihez nyúljanak, ha a teljes foglalkoztatás fenntartásának és a deflációs és restriktív politika elkerülésének ez az egyetlen lehetősége. Ez esetben az elméleti megalapozás ugyanaz, mint a tőkeforgalom esetleges korlátozása esetében. Ez nem más, mint a nyílt gazdaságok trilemmájának másik oldala, annak kimondása, hogy a trilemmából a nyíltság bizonyos – nyilván lehetőleg minél szerényebb mértékű – csökkentésével lehet keresni a kiutat. Végül – szerencsére – White 11. pontja tekintetében nincs ellentét: mindkét terv célja a nemzetközi valutaforgalom hatékonyabb és kevésbé költséges lebonyolításának elő-mozdítása.

## **II. alrész: Az Alap jogköre vagy felhatalmazásai (i. m.: 41–43)**

Ez az alrész sokkal inkább belemegy, sőt belebonyolódik a részletekbe, és ezért itt csak a javasolt jogkör legfontosabb elemeivel foglalkozhatunk. Ez is ad azonban bőséges lehetőséget a kommentálásra és a két terv közti alapvető koncepcionális ellentétek bemutatására.

Az Alap: „Vásárol, elad vagy tart aranyat, valutákat, külföldi fizetőeszközöket, váltókat, valamint a „tag”-államok államkötvényeit, és az alapok, mérlegek, csekkok, váltók és elfogadványok nemzetközi forgalmának klíringházaként működik” (i. m.: 41, 1. pont). Főlegesen rámutatni, hogy ez valami egészen más, mint a keynesi javaslat: ez egy normális banktevékenységet folytató intézmény, amelynek ezen fölül speciális jogosítványai is vannak.

„Minden tagállam pénzügyminisztériuma (vagy ügynöke, egy stabilizációs alap vagy a központi bank) lenne csak jogosult arra, hogy megvásárolja az Alaptól bármely tagállam valutáját [...], feltéve hogy [...]

- a vásárló ország által megvásárolt és megvásárolni szándékozott valuta összege nem több mint 100 százaléka annak a teljes összegnek – arany, valuta és bankjegyek –, amelyet [ez az ország] eredetileg befizetett az Alapnak, és
- a valutaárfolyamot az Alap állapítja meg” (i. m.: 41–42, 2. pont).

Azzal, hogy a terv a központi bankot a pénzügyminisztérium ügynökének tekinti, nem érdemes foglalkozni, mert a központi bankok függetlensége akkor még nem volt általánosan elfogadott alapelv. Ami a többi javaslatot illeti, a két elgondolás alapvető ellentéte itt még nagyobb mértékben mutatkozik meg. Egyrészt ez a tervezet nyilvánvaló módon deflációs jellegű. Feltételezi – ennek részletezésére a későbbiekben kerülhet majd sor –, hogy a tagállamok nagyobb kezdő befizetést teljesítenek az Alap javára, és az Alap ezeket az összegeket heverteti. Az, hogy a magánszféra tevékenységének finanszírozására használhatná fel, ki, mert az Alap partnerei csak a pénzügyminisztériumok vagy ügynökeik lehetnek. Ez már eleve deflációs jellegű. Másrészt az egyes tagállamok – a

következőkben tárgyalandó esettől eltekintve, tehát normális körülmények között – nem vehetnek igénybe több pénzügyi erőforrást az Alaptól, mint amennyit ők maguk eredetileg befizettek. Ez a rendelkezés példátlan mértékben deflációs jellegű, és a legteljesebb mértékben ellentétes azzal a helyzettel, amely a II. világháború után volt várható. Csak arra lehetett számítani, hogy a háborútól sújtott és az újjáépítés feladatával szembenező, elsősorban európai államoknak komoly külső segítségre lesz szükségük gazdaságuk és országuk talpra állításához. Harmadszor, e terv szerint a valutaárfolyamot az Alap állapítja meg. Ez példátlan mértékben csorbítja a tagállamok szuverenitását.

A fentieket a következő rendelkezés egészíti ki. „Ha valamely ország saját valutáját a fenti kvótát meghaladó mértékben akarja eladni az Alapnak, akkor ehhez a tagállamok szavazatai több mint négyötödének hozzájárulására van szükség. Ilyen döntés akkor hozható, ha [...]

- feltételezhető, hogy ez a „többlet” megfelelő időn belül rendezhető [vagyis rövid időn belül visszavásárolható más ország valutája ellenében] vagy
- az országnak kellő aranytartaléka van ahhoz [...], hogy fedezze ezt a többletet; és
- a kérdéses ország beleegyezik abba, hogy elfogadja és végrehajtja azokat a fizetési mérlege egyensúlyzavarának korrigálásához szükséges intézkedéseket, amelyeket az Alap – a helyzet alapos megvizsgálása után – ajánl” (i. m.: 42, 3. pont).

Ennek az intézkedésnek az extrém szigorúsága és deflációs jellege még vitathatatlanabb, mint az előbbié. Ha az az ország, amelynek nemzetközi fizetési zavarai vannak, csak saját valutája eladása útján kaphat idegen valutát, akkor ez azt jelenti, hogy pénzt kell kivonnia saját belső piacáról, ami nyilván deflációs hatású. Az itt felvázolt körülmények között a „megfelelő időt” illetően semmi sem biztosítja, hogy ez elegendő a szükséges korrekció nagyobb áldozat nélküli végrehajtásához, és szó sem esik arról, ami Keynes elgondolásának kritikus eleme, hogy a hitelező országnak is „megfelelő korrekciót” kellene végrehajtania „megfelelő időn” belül. Ha az ország kellő aranytartalékkal rendelkezik, akkor az ilyen akció, tehát az ennyire szigorú feltételekhez kötött hitelfelvétel szükségessége felettébb kétes, mert az ilyen ország könnyen kaphat hitelt a pénzpiacon ilyen szigorú feltételek nélkül. Végül az Alapnak adott jogok és a hitelt igénybe venni szándékozó országra rótt kötelezettségek túlzottan látszanak, és semmi sem biztosítja, hogy az Alap megítélése szerinti intézkedések nem lesznek túlságosan deflációs jellegűek.

White az ezt követő részben rendkívüli részletességgel foglalkozik a zárt számlák kérdésével. Az ezt követő részekből itt csak egynek a tárgyalását tartom elkerülhetetlennek. White terve szerint: „az Alap határozza meg azokat az arányokat, amelyek szerint a egyik ország valutáját a másik országra váltja át, és azokat az árfolyamokat, amelyeken aranyat vásárol vagy ad el helyi valuták ellenében” (i. m.: 43, 5. pont). Szinte szükségtelen leírni, hogy ez az egyes országok jogainak és szuverenitásának megengedhetetlen mértékű korlátozása, és teljességgel ellentétes Keynes javaslataival, amely a döntési jogkört lehetőség szerint a tagállamok hatáskörében hagyja, és csak a fizetésképtelenség kétéves fennállása esetén ad – még mindig ennél kisebb – hatáskört az Igazgatónak.

Mind a neokeynesiánusok, így Davidson (vö. pl. 2009), mind Skidelsky (2009) azt állítják, hogy az amerikaiak sohasem értették meg Keynesét. Az itt leírtak megerősíteni látszanak ezt a nézetet.

### **III. alrész: A tagság elnyerésének feltételei (i. m.: 44)**

Ezek a feltételek a szélsőségesen liberális közgazdasági doktrína összes alapelvének elfogadását írják elő, és a következők:

„1. A tagállamokkal lebonyolított valutaárfolyam minden korlátozásának és ellenőrzésének feladása [...], kivéve ha ezt az Alap jóváhagyja” (i. m.: 44, 1. pont, az egész alrész a 44. oldalon, és az egyes bekezdéseket bevezető számok itt és a továbbiakban az eredeti szöveg számai).

„2. „A más országok valutáihoz viszonyított valutaárfolyamok csak az Alap egyetértésével és csak olyan mértékben és irányban változtathatók meg, ahogy ezt az Alap jóváhagyja.

3. Más tagországból származó betétek és beruházások nem fogadhatók el, hacsak ezt ennek az országnak a kormánya jóvá nem hagyja, és minden tagország rendelkezésére kell bocsátani, kérelmére, a tagország állampolgárainak minden vagyonát”. Már most fel kell hívnom a figyelmet arra,

hogy míg az 1. pont a valutaforgalom bármiféle ellenőrzésének feladását, ez a pont viszont a valutaforgalom legszigorúbb állami ellenőrzését írja elő.

4. Nem köthető semmiféle bilaterális klíringmegállapodás.

5. Semmiféle pénzügyi vagy általános árintézkedés vagy politika sem alkalmazható [...], ha az Alap tagjai szavazatainak négyötöde helyteleníti ennek az intézkedésnek az alkalmazását.

6. A létező kereskedelmi korlátozások fokozatos csökkentését előirányzó programot kell indítani [...], és ezen felül el kell fogadni, hogy a vámok semmiféle növelésére sem kerül sor.

7. Nem engedhető meg a kormány külföldi adósságai teljesítésének semmiféle elmaradása [...] az Alap hozzájárulása nélkül.

8. Nem támogatható – közvetlenül vagy közvetve – bármely áru vagy szolgáltatás exportja a tagállamokba az Alap hozzájárulása nélkül.”

Ehhez nem fűzhető más kommentár, mint hogy ezeknek a javaslatoknak a széleskörűsége és szigorú, valamint az Alapnak adott felhatalmazás mértéke példátlan, és e kérdések kezelése teljesen ellentétes azzal, ahogy Keynes ezekkel a problémákkal foglalkozott.

#### **IV. alrész: Az Alap összetétele**

„Az Alap aranyból, a tagállamok valutáiból és a tagállamok államkötvényeiből áll.” Az ezzel kapcsolatos és az ez utáni 2. pontban tárgyalt részletek itteni bemutatása nem látszik indokoltnak.

#### **V–X. alrész: Irányítás**

Az ebben az alrészben leírt részletek itteni bemutatása sem látszik indokoltnak.

## **2.4. A White-terv II. része: részletezés**

A White-terv II. részének szerkezete ugyanaz, amint az első részé, és – eltekintve a legvégétől – elsősorban érveket sorol fel az I. részben előadottak mellett, illetve olyan részleteket ad elő, amelyek ismertetése itt nem látszik szükségesnek, illetve nem is lehetséges. Ennek folytán az áttekintés megkönnyítésére azt tesszük, hogy ebben az alfejezetben is pontosan ugyanazt a szerkezetet követjük, mint az előző alfejezetben, de csak azokkal a részletekkel foglalkozunk, amelyek tárgyalását elkerülhetetlennek tartjuk.

#### **I. alrész: Az Alap céljai (i. m.: 46–48)**

Ezen alrész első pontja *A valutaárfolyamok stabilizálása* témájával foglalkozik. Itt a következő érvelést találhatjuk.

„A stabil valutaárfolyamok elérésének előnyei nyilvánvalók. A stabil valutaárfolyamok fenntartása azt jelenti, hogy ezzel kiküszöböljük az árfolyamkockázatot a nemzetközi gazdasági és pénzügyi tranzakciókból. A külkereskedelmi forgalom lebonyolításának költsége ezzel lecsökken, és a tőke sokkal könnyebben áramlik abba az országba, ahol a legnagyobb a hozadéka, mert mind a rövid, mind a hosszú távú beruházásokat nagymértékben gátolja a valutaleértékelés veszélye. Ahogy erősödik a külföldi valutaárfolyamok folyamatos stabilitására vonatkozó várakozás, úgy lesz egyre nagyobb lehetőség a tőkemenekülés és az infláció romboló következményeinek elkerülésére.”

Erre a végtelenségig leegyszerűsített elemzésre első megközelítésben csak a végtelenségig leegyszerűsített válasz adható. Ez az elemzés a legrosszabb első féléves bevezető közgazdasági előadások legrosszabbjainak színvonalán áll. Teljes mértékben igaz, hogy ha az ízlések változatlanok és a technológia is változatlan, és a világban semmiféle más, sem politikai, sem gazdasági változás nem következik be, minden ismeretünk és előrelátásunk tökéletes, akkor ezek a tételek helyesek. Sajnálatos módon tudjuk azonban, hogy az ízlések és a technológia távolról sem változatlanok, a világban teljességgel előreláthatatlan gazdasági és politikai változások következnek be, informáltságunk aszimmetrikus, és előrelátásunk tökéletlen, ahogy ezt North (2005) leírja és Szakolczai (2006b) ismerteti,



és ahogy erre a tanulmány későbbi részeiben vissza fogunk térni, nem ergodikus világban élünk, ahol teljességgel előre nem látható változások következnek be folyamatosan. Ilyen körülmények között a folyamatos stabilitás és az általános egyensúly, ennek részeként pedig a stabil valutaárfolyamok rendszere nem más, mint veszedelmes illúzió. Az erre a veszedelmes illúzióra fölépített gazdaságpolitikai ajánlás pedig szükségképpen sorozatosan ismétlődő katasztrófák forrása. White kiinduló érvelésének tehát semmi köze a valósághoz, és erre az irreális érvelésre felépített abszurd gazdaságpolitikai ajánlások csak katasztrófára vezethetnek. Ezt ilyen keményen le kell írnom, és ez a bekezdés fölöslegessé teszi az ebben az első alrészben lévő további tételek cáfolatát, mert a további elemzés aligha lehetne más, mint a már leírtak ismétlése, avagy „változatok egy témára”.

White itt ismertetett elemzésével kapcsolatban azonban mégis előadható egy másik gondolat, és ez az egyes országok speciális helyzetének elismeréséből vagy el nem ismeréséből indul ki. Ha elismerjük azt, hogy nem ergodikus világban élünk, ahol teljességgel előre nem látható változások következnek be folyamatosan, márpedig ezt el kell ismernünk, akkor el kell ismernünk azt is, hogy ezek a változások egyes országok számára kedvezők, más országok számára pedig kedvezőtlenek lehetnek, sőt szükségképpen azok. Hogy csak a legnyilvánvalóbbat írjam le: amikor a szénkorszakból átléptünk az olaj- és gázkorszakba, akkor ez hátrányos volt a szénben gazdag és előnyös az olajban és gázban gazdag országok számára. Mi több, hátrányos lehetett egyes olajban és gázban gazdag országok számára is, mert a gazdagság átok is lehet, és feldúlhatja – mint ahogy nem egy esetben fel is dűlta – az egész társadalom szerkezetét. Arra, hogy mi történik majd egyes ma dúsgazdag államokkal, ha egyszer netán megszűnik – márpedig előbb-utóbb biztosan meg fog szűnni – az olaj és a gáz áramlása, jobb nem is gondolni. White tehát itt egy teljesen leegyszerűsített és abszurd álmvilágból von le a valóságra vonatkozó következtetéseket. Világunk történelmének utolsó évtizedei nem mások, mint halmozott bizonyítékok a White-féle szimplifikáció tarthatatlansága és a realista megközelítés szükségessége mellett.

## **II. alrész: Az Alap jogköre vagy felhatalmazásai**

## **III. alrész: A tagság elnyerésének feltételei**

Az ezzel a két alrészrel kapcsolatos részletek tárgyalására itt nincs lehetőség.

## **IV. alrész: Az Alap összetétele**

A részletes tárgyalás itt olyan kérdésekkel foglalkozik, amelyeket a White-terv I. része, az összefoglaló ismertetés és értékelés még csak nem is érint – a Horsefield-mű I. kötetének záró része (Horsefield, 1969a: 24–25) viszont igen; ezeknek a részeknek a részletes bemutatása elkerülhetetlen, sőt az egész terv megítélése szempontjából kritikus fontosságú.

White és társai egy bonyolult formulát dolgoztak ki arra vonatkozóan, hogy hogyan lehet meghatározni az egyes országok befizetéseit, és ennek megfelelően az Igazgatótanácson belüli szavazataik számát. A figyelembevett szempontok és e szempontok súlya a következő:

1. Aranytartalékok	100 pont minden milliárd dollárra
2. Aranytermelés	50 pont minden milliárd dollárra
3. Nemzeti jövedelem	2 pont minden milliárd dollárra
4. Külkereskedelem	25 pont minden milliárd dollárra
5. Népeség	1 pont minden 10 millió lakosra
6. Külföldi beruházások	25 pont minden milliárd dollárra
7. Külföldi adósságok	10 pont minden 50 millió dollár külföldi közületi adósság utáni kamatfizetésre

Ennek a rendszernek a bonyolultsága, valamint az, hogy ezeknek a kulcsszámoknak semmiféle elvi vagy elméleti megalapozás sem adható, jogossá teszi azt a feltevést, hogy a kívánt arányszámokból kiindulva határozták meg a fenti kulcsszámokat. Ezt megerősíti, hogy felettébb nagy súlyt kaptak az aranytartalékok és a külföldi beruházások, amelyek az Egyesült Államok esetében voltak a legnagyobbak.

Ennek eredményeképpen, a fenti kulcsszámoknak megfelelően a kiemelt országok javasolt befizetései dollárra átszámítva a következők voltak millió dollárban:

Egyesült Államok	3 196
Argentína	72
Anglia	635
Mexikó	26
Szovjetunió	164
Brazília	50
Kanada	138
Kolumbia	18
Hollandia és gyarmatai	157
Kuba	9

A szavazatok arányát úgy határozták volna meg, hogy „minden tag egy igazgatót nevezne ki, minden igazgatónak 100 szavazata lenne, továbbá 1 szavazata a kormánya által aranyban vagy valutában a Valutaalap javára jegyzett összeg után”. A Valutaalapban való részesedésnek és az Igazgatótanácson belüli szavazatoknak a százalékos arányai mindezek folytán a következőképpen alakulnának (uo.):

	<b>Részesedés</b>	<b>Szavazatok száma</b>
Egyesült Államok	61,03	25,32
Argentína és Chile	1,68	3,93
Egyéb Latin Amerika	2,93	30,54
Brit Birodalom	20,20	17,56
Szovjetunió	3,13	2,86
Hollandia és gyarmatai	3,01	2,61
Egyéb európai országok	4,24	13,10
Kína	1,64	2,26
Az Újjáépítési Bank (Világbank) elnöke	2,14	1,63

Noha az irat hangsúlyozza, hogy ezek a számok előzetesek és a tárgyalások eredményeként módosíthatók, a durva aránytalanságok nyilvánvalóak. Az Igazgatótanács a legfontosabb döntéseket 80%-os többséggel hozza meg, ami azt jelenti, hogy az Egyesült Államoknak 25,32%-os szavazati arányával minden fontos döntésben vétőjoga lenne, sőt vétőjoga lenne még a 75%-os többséggel meghozott döntésekben is. Ennek súlyát fokozza, hogy a fontos döntések érintik az egyes tagországok szuverenitását, így például a devizák átváltási arányait az Igazgatótanács határozná meg 80%-os többséggel, vagyis az Egyesült Államok és Latin-Amerika a szavazatok 59,79%-ával rendelkezne, azaz abszolút többséggel, és 50%-kal többel, mint a világ többi része együttesen. Tekintettel arra, hogy valamennyi latin-amerikai állam függő, nagy részük pedig szolgai viszonyban volt az Egyesült Államokkal szemben, sőt ilyen helyzetben volt az akkori, Csang Kai-sek által vezetett Kína is, az Egyesült Államok többsége gyakorlatilag még az egyszerű többséggel meghozandó határozatok esetében is biztosítva lett volna e javaslat elfogadása esetén. Ez a javaslat a Brit Birodalom és a többi európai állam szerepét ugyanolyan szintre szállította le, és őket épp annyira függővé tette, mint a latin-amerikai államokat az Amerikaközi Bankban, s ezek szerint e tervet Horsefield joggal tárgyalja a White-terv kiindulópontjai között (Horsfield, i. m.). Ez a javaslat joggal minősíthető abszurdnak.

Még érdekesebb és fontosabb következtetésekre juthatunk, ha a White-tervnek ezeket a részeit a Keynes-terv ezekkel összehasonlítható részeivel vetjük egybe. Mindenekelőtt: Keynes ezzel a kérdéssel alig foglalkozott, és ennek nem tulajdonított nagyobb jelentőséget. Ezért joggal írhatjuk le azt, hogy a White-tervben döntő fontosságra emelkedett hatalmi kérdések nem is szerepeltek Keynesnél. Keynes azonos súlyt kívánt adni az egyes régióknak. Szerinte, ha egyetlen állam vagy államközösség súlya ezt indokolja, egyedül kell kapnia egy helyet az Igazgatótanácsban, és ha egy régió több államra oszlik, akkor a régió államainak kell megállapodniuk abban, hogy valamely adott időszakban ki képviselje őket. Itt nyilván a személyi képességeket és a rotáció szempontját egyaránt figyelembe kell venni, de Keynes ezt, mint nyilvánvalót, említésre méltónak sem tartotta. Emellett ez a megoldás racionális és funkcióképes méretre szállította volna le az Igazgatótanácsot. Egy olyan testület, amelyben minden tagállam képviselve van, működhet, mint parlament, de aligha, mint napi operatív döntéseket hozó igazgatótanács.

Folytatva az egybevetést, a világnak és a világ részeként Európának ez a deklasszálása semmi a Szovjetunió White által előirányzott deklasszálásához képest. A Szovjetunió a Németországot legyőző hármasszövetség egyenrangú és emellett a legnagyobb anyagi és főként véráldozatot hozó tagja volt. Egy létrehozandó világszervezet vezetésében tehát joggal igényelhetett egyenrangúságot, amit az ENSZ-ben meg is kapott. Keynes erről azt írta, hogy ha a Szovjetunió hajlandó részt venni egy ilyen „kapitalista-ízű” szervezetben, akkor – akárcsak az Egyesült Államokat és a Brit Birodalmat – megilleti a velük egyenlő kiemelt státusz, a három alapító tag egyikének rangja. Ez pontosan megfelelt a Biztonsági Tanácsra vonatkozó eredeti elgondolásnak, mert ez a tanács csak a tárgyalások folyamán egészült ki Franciaországgal és Kínával. Teljességgel elképzelhetetlen, hogy a Szovjetunió tagságot vállalt volna egy olyan szervezetben, amelyben minden döntést szinte szuverén módon az Egyesült Államok hozhat meg, amelyben szavazati aránya az Egyesült Államoké egytizedének felelt volna meg, és gyakorlatilag egyenlő lett volna Hollandiáéval és Gyarmataiéval, sőt feltehetőleg elmaradt volna a közép-amerikai államok egyesített szavazati aránya mögött.

#### **V. alrész: Egy új nemzetközi valuta (i. m.: 78–82)**

A White-terv I. részének nem volt ilyen alrésze, és ez a kérdés formálisan a II. részben sem szerepel külön alrészként, de kiemelkedő fontossága miatt – eltérve az eredeti anyag jelölésrendszerétől és szerkezetétől – így kell kezelniük. Ez az „alrész” is félreérthetetlenül mutatja, hogy a White-terv a Keynes-terv ismeretében született meg, és arra adott válasznak tekinthető.

Szó szerint idéznünk kell ennek az „alrész”-nek a bevezető bekezdését. „Gyakran halljuk egy új nemzetközi valuta kívánásának a kifejezésre juttatását, de ennek az új valutának a specifikus természetét soha le nem írták [!], és nem remélhető, hogy bármi előny származna egy ilyen valutából még akkor sem, ha [ennek természetét] valaha is érhető nyelven leírnák. [!] Ezeket [az előnyöket] vagy nyilvánvalónak tekintik vagy csak a leghomályosabb általánosságok formájában hivatkoznak rájuk. [...] Az az olvasó, akit nem érdekel az a zűrzavar, amely körülveszi a nemzetközi valuta iránti igényt, elhagyhatja ezt a néhány oldalt. Vannak olyan személyek [!] akik, úgy látszik, azt hiszik, hogy az összes nemzetközi valutaprobléma megoldható lenne, ha minden ország ugyanazt a nemzetközi egységet használná nemzetközi ügyleteiben. Egy kis utánagondolással kimutatható, hogy mennyire abszurd ez a hiedelem” (i. m.: 78). Ehhez sok kommentár nem kell, elutasítás ennél élesebb nem lehet. Ugyanakkor nem lehet kétséges, hogy az itt leírtak címzettje személy szerint Keynes, mert ismételtelen leírtam, hogy White-nak, amikor tervét megírta, ismernie kellett Keynes elgondolásait. Folytassuk azonban White érvelésének ismertetését.

„Számptalan eset van arra, hogy egyes valutáris egységek megtartják, egymáshoz viszonyítva és hosszú évekre ugyanazt az értéket, és [számtalan] más eset, amikor azok a valutáris egységek, amelyeknek kezdetben azonos volt az értékük, később nagymértékben megváltoztatják ezt az értéket. Így a font sterling 4,86 dollár körül ingadozott 35 évig (1878–1914), és a svájci frank [értéke] körülbelül 20 cent volt 50 évig. Ugyanakkor az árfolyamok aránya az angol, az ausztráliai, a új-zélandi és az egyiptomi font között nagymértékben megváltozott, annak ellenére, hogy kezdetben ugyanaz volt az

egységük. Nemcsak megnevezésében – font –, hanem abban az értelemben is, hogy értékarányuk 1 az 1-hez volt” (uo.). „Bármely valutának az értéke más valutában kifejezve komplex monetáris és gazdasági erők következménye, és az ezekben az erőkben bekövetkező változások befolyásolják az egyik valutának a másikban kifejezett értékét. Egy új nemzetközi valuta bevezetése egy jottányit sem változtatna ezeken az erőkön. Ha az egész nyugati félteke a „dollárt” választaná valutáris egységének, akkor nem sokkal ezután szükség lenne az „U. S. dollár”, a „mexikói dollár”, a „kolumbiai dollár” stb. megkülönböztetésére, mint-hogy az e valuták közti átváltási arányok elmozdulnának az 1 az 1-hez aránytól” (uo.).

Ez a szöveg valósággal döbbenetes ellentétben van azzal, amit White korábban leírt. White az I. alrész 1. pontjában azt írja, hogy terve elsődleges, 1. célja: „Az Egyesült Nemzetek valutaárfolyamainak stabilizálása” (i. m.: 41), illetve: „A valutaárfolyamok arányának stabilizálása” (i. m.: 46). Itt ugyanakkor kifejti, hogy a valutaárfolyamok arányának stabilizálása lehetetlen. Folytatnunk kell az érvelés ismertetését, hogy fel tudjuk oldani – ha ez egyáltalán lehetséges – ezt az alapvető ellentétet.

„Már most van azonban egy nemzetközi csereeszközünk, mégpedig az arany. Egy uncia 999 finomságú arany ugyanaz az Egyesült Államokban, mint Kínában, Dél-Afrikában vagy Izlandon. [...] Nagyon olcsó a már a világ monetáris készleteiben lévő arany használata. Még az egyik országból a másikba való szállítás költsége is elkerülhető az arany megjelölésével (*earmarking*). [Ugyanakkor igaz, hogy] a monetáris arany mennyiségének növelése költséges. Ennek megoldása azonban egyszerű – éppen csak korlátozni kell az újonnan bányászott aranyt a világ monetáris [arany]készletéhez való hozzáadását. [...] *Nincs tehát semmi előnye annak, hogy a meglévő aranyt a nemzetközi pénzforgalom új eszközével helyettesítsük*” (kiemelés tőlem, Sz. Gy., i. m.: 79).

„Annak feltételezése, hogy az egyes országok előnyösnek fogják tartani, hogy helyettesítsék saját valutájukat egy mindenki által használt valutával, a bármely valuta értékét meghatározó tényezőkre vonatkozó alapvető félreértésen alapul. Mindaddig, amíg a legtöbb ország ragaszkodik ahhoz, hogy ő alakítsa ki saját monetáris politikáját, addig lehetetlen lesz egy új nemzetközi valutával helyettesíteni a helyi valutákat. Csak akkor fogadhat el több ország egy közös valutát, ha mindegyikük feladja a monetáris és hitelpolitikák tekintetében saját szuverenitását egy valamennyiük fölött gyakorolt szuverenitásnak, vagy egy nemzetközi szervezetnek a javára. Így például lehetetlen volt az amerikai gyarmati idő államai számára, hogy közös valutájuk legyen azonos értékkel, amíg létre nem jött az Egyesült Államok, és a központi kormány meg nem kapta a teljes autoritást a valutaügyek fölött. [...] [Mi több,] az Egyesült Államok csak akkor lett képes az összes bankjegy értékének azonos szinten való tartására, amikor a Központi Kormányé lett a legfelsőbb hatalom a bankjegykibocsátás terén” (i. m.: 80) a *Federal Reserve Board* megalakításával. Folytatva: „Lehetséges, hogy az országok egy csoportja közös valutát fogad el, de [e közös valuta] elfogadásának csekély a haszna, ha meg nem állapodnak abban, hogy nem gyakorolnak önálló szuverén jogokat a bankjegykibocsátás, a valutaárfolyamok, a visszleszámítolási kamatlábak, a privilégiumok és a monetáris politika egyéb elemeit illetően” (uo.).

Az itt leírtakból mindenekelőtt az következik, hogy nemcsak Keynes, hanem White is előre látta a nyílt gazdaságok trilemmáját. Félreérthetetlen, hogy világosan látta, hogy a közös valuta előfeltétele a közös monetáris politika, és a monetáris politika vitelére vonatkozó szuverenitás teljes feladása egy közös szervezet – egy szuperállam, az Egyesült Államok, vagy egy nemzetközi szervezet javára. E tekintetben tehát Keynes és White közt nincs nézeteltérés.

Itt azonban ki kell emelnem azt, amire Keynes nézeteinek ismertetése kapcsán nem tértem ki, mert az ő szövege ebből a szempontból nem volt ennyire frappáns, hogy White előre látta az euró problémáit is. Ahhoz, hogy az euró működőképes legyen, az Európai Unió – illetve pontosabban az eurózóna, de az eredeti cél nyilván az volt, hogy e kettő egybeessen – összes tagjának fel kell adni szuverenitását a monetáris politika összes eleme tekintetében. Sem Keynes, sem White nem írja le, hogy az ilyen valutaunió és így az eurózóna működésképesége mindezek felül a fiskális politika önállóságának feladását is jelenti, mert a monetáris és fiskális politika elválaszthatatlanul összefügg, még ha gyakorlatilag mindenütt ki is mondták a központi bankok függetlenségét. Nem írták le azt sem, hogy mindez szükségképpen egy olyan szoros egység létrehozását kívánná meg Európában, mint amekkora az Amerikai Egyesült Államokban létrejött. Ennek az ilyen mértékben szoros egység-

nek európai megvalósítása azonban szerintem Európa halálát jelentené, mert Európa lényege és létének alapja a sokszínűség. Ezért kötelességemnek érzem, hogy itt leírjam, hogy a legnagyobb szépséggel szemlélem az euró vagy legalábbis a nagyméretű eurózóna jövőjét és az Európai Unióval kapcsolatos elképzelések nagy részének jövőjét is. Ezt kell tennem annak ellenére, hogy a II. világháború utáni világtörténelem egyik legnagyobb vívmányának tartom az európai intézmények és végül az Európai Unió létrehozását, de látni vélem azokat a határokat, ameddig ez a folyamat kiterjeszhető az európai identitás lényegének, a sokszínűségnek a feladása nélkül.

E kommentárok után meg kell találnunk azt a *punctum salienst*, azt a kritikus pontot, amely ezek után Keynes és White elgondolásait megkülönbözteti, és ez – White jóvoltából – nem is okoz nehézséget. White ugyanis a következőket írja: „Egy »kereskedelmi dollár« (»trade dollar«) vagy »Demos« vagy »Victor« vagy »amit-csak-akarsz« valutaegység, amely az Egyesült Államok dollárját helyettesíti, akár ugyanazon, akár más értéken, nem mozdítaná elő jobban a nemzetközi kereskedelmet, mint egy új zászló elfogadása”. White itt megáll, de ez – egybevetve mindazzal, amit korábban leírt – nem jelent mást, mint azt, hogy a nemzetközi pénz szerepét töltsse be az amerikai dollár, és a dollár arányban kifejezett ára legyen rögzített. Ez az a megoldás, ami Bretton Woodsban ténylegesen megvalósult, de amit White itt – feltehetőleg taktikai megfontolásokból – még nem akart leírni. A Bretton Woodsban elfogadott megoldás tehát – kiegészítve a leírtakat azzal, ami nincs ugyan kifejezetten leírva, de logikailag benne foglaltatik a leírtakban – itt áll készen előttünk.

White elemzését még két részlet egészíti ki, és ezeket röviden át kell tekintenünk.

Először White azt fejti ki, hogy az önálló és független, de egy ország pénzével sem azonos nemzetközi pénznek nincs értelme, mert csak fölöslegesen komplikálná az ügyeket. A dollárt először nemzetközi pénzre, majd a nemzetközi pénzt pesóra kellene átváltani, még a turistaforgalomban is, aminek semmi értelme, mert a dollár közvetlenül is átváltható pesóra. Ez az érvelés megalapozatlan, mert ilyesmit senki sem javasolt, és különösképpen nem javasolt ilyet Keynes, aki szerint a bancornak – White az előbbi, idézett részekben nyilván szándékosan nem idézte ezt a nevet, hogy ne legyen ordítóan nyilvánvaló, hogy kivel is vitatkozik – csak a központi bankok közötti elszámolásban lehetne szerepe, a kereskedelmi és különösképpen a turistaforgalomban semmiképp.

Másrészt White azt írja, hogy a nemzetközi pénznek „mégis lenne egy előnye, még ha ez kisebb jelentőségű is, mégpedig a közgazdasági kutatás terén. Egy általánosan elismert nemzetközi pénzügyi elszámolási egység hasznos lenne azoknak a statisztika soroknak a bemutatásával kapcsolatban, amelyek tekintetében hasznos a nemzetközi összehasonlítás és a nemzetközi összehasonlításokkal kapcsolatos vita” (i. m.: 81). Azzal az érveléssel, hogy ne legyen „favoritizmussal” vádolható, azt javasolja, hogy ennek értékét határozzák meg arányban, és legyen 50 cent, azaz egy fél dollár. A világ nemzetei azonban nem érezték megengedhetetlen favoritizmusnak, hogy a nemzetközi összehasonlításra érdemes statisztikáikat dollárban és ne fél dollárban vezessék, és ez így is volt mindaddig, amíg az euró egyes pontokon át nem vette a dollárnak ezt a szerepét.

Ez után a két kis kitérő után térjünk vissza az ügy lényegére: az előbb leírt nagyfokú egyezés ellenére mi a különbség Keynes és White elképzelése között, és ha van ilyen különbség, kinek az álláspontja tekinthető helyesnek. Ilyen különbség van, ebben Keynes álláspontja bizonyult helyesnek, és ezt egyértelműen bizonyítja a Bretton Woods-i rendszer összeomlása.

Keynes világosan látta mindenekelőtt azt, hogy a „világpénznek” és valamely ország „nemzeti pénzének” a funkciója alapvetően különbözik, és ez a kettő előbb-utóbb ellentétbe kerül egymással. Addig, amíg a világ gazdasági vezető hatalmának súlya nagyságrendnyivel haladta meg az öt követő legnagyobb államok súlyát, mint ahogy ez a II. világháborút közvetlenül követő években volt. Emellett ez a vezető hatalom felelősségének teljes tudatában és ennek vállalásával járt el, mint abban az időben, akkor ez a megoldás, ha nem is problémamentes, de követhető volt. Később azonban, amikor ez a különbség összezsugorodott, a világ többi hatalmának súlya felnőtt a vezető hatalom súlyának közelébe, és a felelősségtudattal kapcsolatban is merültek föl problémák, ez a szereposztás, a világ pénzügyeinek egy nemzeti pénzügyi központból való irányítása és egy nemzeti valuta világpénzkénti szerepeltetése egyre inkább lehetetlenné vált, és egyre nagyobb problémákat okozott és okoz ma is.

A másik különbség az arany szerepe, ezzel már foglalkoztunk. Egyrészt, ha a világ kereskedelmi forgalma nő, a pénz forgási sebessége változatlan, és a monetáris arany mennyisége ugyancsak változatlan, ahogy ezt White előírányozta, akkor a vezető hatalom világpénzként használt saját pénze mennyiségének folyamatosan nőnie kell az arany mennyiségéhez képest. Ha ez a változás nagymértékű, márpedig az volt, akkor az arany szerepe másodlagossá, sőt jelképpé válik, és azzá is vált. Ennek folytán végül be kellett következnie először az arany gyakorlati demonetizálásának, ami meg is történt, és ezt előbb-utóbb hivatalos bejelentésnek kellett követnie. Ez így is történt. Másrészt, ha a monetáris arany teljesen elkülönül az ipari (és fogyasztási) célra fölhasznált aranytól, ahogy ezt White ugyancsak előírányozta, akkor semmi sem biztosította, hogy a kettő értékelése azonos maradjon. Nem is maradt azonos. Ha ez a különbség óriásira nő – mint ahogy ez meg is történt –, akkor ez az arany monetáris szerepének jelképpé vagy reminiscenciává válását jelentette, és erre a helyzetre csak az arany demonetizálásának hivatalos bejelentése hozhatott megoldást, ami meg is történt.

White tehát az aranystandard (formális?) fenntartását akarta a dollárstandard (tényleges?) bevezetésével együtt, és ezt az ellentmondást az arany dollárban kifejezett értékének változatlan szinten tartásával akarta megoldani. Keynes viszont világosan látta mind azt, hogy az aranyvaluta klasszikus szerepéhez nem lehetett és nem is lett volna helyes visszatérni, mind pedig azt, hogy a dollár belföldi és világpénzszerepe nem egyeztethető össze tartósan. Ezért világpénzt akart kreálni a bancor bevezetésével. Világosan látta azt is, hogy az arany értékének rögzítettnek, de megváltoztathatónak kell lennie, mert a megváltoztathatatlan értékelés nem tartható fenn hosszabb időre. White ezeket a felismeréseket, lettek legyen ezek bármennyire nyilvánvalók és cáfolhatatlanok, nem tette a magáévá. El tudta fogadtatni saját elképzeléseit az akkori vezető hatalommal, ahogy ezt a későbbiekben részleteiben is tárgyalni fogjuk. Az ezen elképzeléseknek megfelelő rendszereknek a Keynes által világosan látott okok miatt össze kellett omlaniuk. Össze is omlottak, mérhetetlen károkat okozva ezzel az egész világnak, olyannyira, hogy végső soron még a jelenlegi világméretű pénzügyi válság is nagy vagy akár döntő részben ennek a következménye. Ezeknek az összefüggéseknek a részletes tárgyalására csak a későbbiekben kerülhet sor.

### **3. A tanulságok és a következtetések**

(1) Már az előző tanulmány leírta, hogy Keynes világosan fölismerte a nyílt gazdaságok trilemmáját, vagyis a Mundell-féle háromszöget. Keynes ennek trilemmának azt a szarvát ragadta meg, hogy az egyes országoknak a teljes foglalkoztatásra és fejlődésre való törekvése fontosabb, mint a valutaárfolyamok stabilitása, a tőkeforgalom teljes szabadsága, sőt mint a nemzetközi kereskedelem teljes szabadsága. Ezért, annak a legteljesebb elismerésével, hogy e háromnak nagy előnyei vannak, ezért ezek minél nagyobb fokának elérésére kell törekedni, és a két világháború között kialakult helyzetet feltétlenül el kell kerülni, úgy látta, hogy meg kell hagyni az egyes országok lehetőségét arra, hogy indokolt esetben előnyben részesítsék saját gazdasági céljaikat e követelményekkel szemben, természetesen a két világháború közti idő súlyos hibáinak elkerülésével. Ezért, ha a teljes foglalkoztatást és a fejlődést nem tudják másként elérni, leértékelhetik valutájukat, korlátozhatják a nemzetközi tőkeforgalom szabadságát, sőt ennek ellenőrzését állandó jellegűvé kell tenni, és racionális mértékű vámok átmeneti bevezetésével még a nemzetközi kereskedelem szabadságát is. Keynes elképzelése szerint az egyes országoknak nagymértékben meg kell őrizniük döntési szabadságuk nagy részét, és az ő megnevezése szerinti Klíringunió Igazgatótanácsának csak az egyensúlyzavar szélsőséges esetekben van beavatkozási joga, és akkor is csak hosszú türelmi idő után. Keynes világosan látta azt is, hogy az aranystandard I. világháború előtti rendjéhez nem lehet visszatérni, és ezért szükség van egy nemzetközi pénz bevezetésére, amelynek az aranyhoz viszonyított értéke rögzített de változtatható, és ugyancsak rögzített de változtatható az egyes valutáknak ehhez a nemzetközi pénzhez viszonyított átváltási aránya. Talán e két utolsó tétel fejezi ki a legjobban javaslatainak lényegét.

(2) Sajnos, White érvelése távolról sem olyan világos, mint Keynesé, és ellentmondásokat is tartalmaz. Csak javaslatának legutolsó oldalain világlik ki, hogy ő is fölismerte a nyílt gazdaságok

trilemmáját, és itt elismeri, hogy a valuták egymásközi aránya az esetek nagy részében nem lehet rögzített, hanem az egyes országok gazdasági helyzetének függvényében változnia kell. Ennek ellenére érvelése alapján egyértelmű, hogy az ő szemében a valutaárfolyamok stabilitása, a tőkeforgalom teljes szabadsága, és a nemzetközi kereskedelem teljes szabadsága fontosabb, mint az egyes országok teljes foglalkoztatása és gazdasági fejlődése. Érvelésében egyetlen olyan utalást sem találhatunk, hogy az egyes országok korlátozhatják a nemzetközi tőkeforgalom és a nemzetközi kereskedelem szabadságát. Mi több, az ő megnevezése szerinti Alaphoz való csatlakozás előfeltétele a gazdasági liberalizmus legszélsőségesebb formáját kimondó elvek elfogadása. White emellett a szuverenitásról való szélsőséges mértékű lemondást tarja szükségesnek egy olyan szerv javára, amelyben az Egyesült Államoknak vétő- sőt döntési joga van gyakorlatilag minden kérdésben. A nyugati félteke képviselője aránytalanul nagy, Európáé aránytalanul, a Szovjetunióé pedig megalázóan kicsi. Félreérthetetlen az aranystandard I. világháború előtti rendszeréhez való vonzódása, valósággal nevetéssé teszi a nemzetközi pénz bevezetésének gondolatát, és ehelyett a gyakorlatilag a fix és megváltoztathatatlan arányban az aranyhoz kötött dollárnak kívánja adni a világpénz funkcióját.

(3) Nem túlzás azt mondani, hogy két javaslat ennél ellentétesebb nem lehet, annak ellenére, hogy fontos közös vonásaik is vannak, és alapvető céljuk azonos. Keynes igazát félreérthetetlenül bizonyítja a Bretton-Woods-i rendszer összeomlása. Nem túlzás azt leírni, amit a neokeynesianusok és Skidelsky állít, hogy az amerikaiak és így White soha meg nem értették Keynes elgondolásainak lényegét. Kimondható az is, hogy White javaslatának keletkezésétől számítható az a most éppen hetven éves háború, amelyet az amerikaiak a világ pénzügyi rendszerének és a világkereskedelemnek a teljes szabadságáért vívnak, nagy de mindmáig nem teljes sikerrel, és nem számolva azzal, hogy ez a törekvés mekkora áldozatokat kíván egyes országoktól, mekkora hátránnyal jár a számukra, s milyen mértékben veti vissza fejlődésüket.

(4) White fejtegetései a fent elmondottak ellenére nagyon fontos következtetésekre vezetnek az Európai Unió és az eurózóna jövőjét illetően. White félreérthetetlenül kimondja, hogy a közös pénz bevezetésének előfeltétele, hogy az egyes államok olyan mértékben mondjanak le szuverenitásukról másnak vagy egy nemzetközi szervezetnek a javára, amilyen mértékben ezt az amerikai államok megtették. Ez megítélésem szerint maga után vonja a fiskális politikát és sok minden másra vonatkozó szuverenitásról való lemondást, valamint Európa lényegének, a sokszínűségnek a feladását is. Ez olyan súlyú kérdés, amely rendkívül alapos elemzést igényel, még alaposabbat, mint az eddig tárgyalt kérdések, és erre más tanulmányokban kerülhet majd sor.

## Felhasznált irodalom

Horsefield, J. Keith (1969a): *The International Monetary Fund 1945–1965. Twenty Years of International Monetary Cooperation. Volume I: Chronicle*. International Monetary Fund, Washington, D. C., xviii + 663.

Horsefield, J. Keith (1969b): *The International Monetary Fund 1945–1965. Twenty Years of International Monetary Cooperation. Volume III: Documents*. International Monetary Fund, Washington, D. C., vii + 549.

Keynes, John M. (1940–1944/1980): *Activities 1940–1944. Shaping the Post-War World: The Clearing Union*. In: *The Collected Writings of John Maynard Keynes*. Volume XXV. Szerk.: Donald Moggridge. London–Cambridge, Macmillan and Cambridge University Press for the Royal Economic Society, xiv + 522.

North, Douglass C. (2005): *Understanding the Process of Economic Change*. Princeton University Press, Princeton and Oxford, 187.

- Skidelsky, Robert (2009): *Keynes. The Return to the Master*. Public Affairs, New York, 221.
- Skidelsky, Robert (2011): *The Relevance of Keynes*. Cambridge Journal of Economics, 35. évf., 1. sz. (január), 1–13.
- Szakolczai György (2005a): *A magyar gazdasági növekedés és felzárkózás kulcsa: az exportorientált gépipari fejlesztés*. Statisztikai Szemle, 83. évf., 1. sz. (január), 3–23.
- Szakolczai György (2005b): *A folyó fizetési mérleg kumulálódó hiánya és a hiány finanszírozásának lehetőségei*. Statisztikai Szemle, 83. évf., 3. sz. (március), 239–257.
- Szakolczai György (2005c): *A folyó fizetési mérleg kumulálódó hiánya és a hiány finanszírozásának lehetőségei*. Általános Vállalkozási Főiskola, Tudományos Közlemények, 12. (április), 97–116.
- Szakolczai György (2006b): *A gazdasági fejlődés elméletének evolúciója – az első, a második és az új generáció*. Általános Vállalkozási Főiskola, Tudományos Közlemények, 14–15. (április), 31–56.
- Szakolczai György (2006k): *The Triple Deficit of Hungary*. Hungarian Statistical Review, 84. évf., 10. sz. (október–november), 40–62.
- Szakolczai György (2006l): *Az államháztartás és a folyó fizetési mérleg hiánya, valamint a megtakarítás elégtelensége*. In: Pénzügyi stabilitás mikro, mezo és makro szinten. Széchenyi István Egyetem, Kautz Gyula Gazdaságtudományi Intézet, Tudományos Füzetek, 11., Győr, Universitas–Győr Kht., 6–22.
- Szakolczai György (2007c): *A hármas ikerdeficit*. Általános Vállalkozási Főiskola, Tudományos Közlemények, 17. (április), 209–235.
- Szakolczai György (2007e): *A magyar gazdaság egyensúlyzavarai és a megoldás elvi lehetősége*. Competitio, VI. évf., 1. sz. (június), 85–102.
- Szakolczai György: *A magyar gazdaság egyensúlyzavarai és a megoldás elvi lehetősége*. Általános Vállalkozási Főiskola, Tudományos Közlemények, 18. (szeptember), 49–64.
- Szakolczai György (2011d): *Bretton-Woods előtt: A Keynes-terv kialakulása és tanulságok napjaink számára*. Általános Vállalkozási Főiskola, Tudományos Közlemények, 26. (szeptember), 15–45.



# Rétallérné Görbe Éva\*

## TEHETSÉGGONDOZÁS A FELSŐOKTATÁSBAN\*\*

### Gondolatok a tehetséggondozásról az ÁVF tehetséggondozó programjának apropóján

A 21. században a gazdálkodás alapjai a materiális tényezők felől az immateriálisok felé tolódtak el. Ahogy a modern gazdaság teljesítőképessége egyre kevésbé függ az alapvető anyagi folyamatoktól, a szolgáltatások, a szellemi tevékenységek befolyása a termelékenységre, a gazdasági eredményekre egyre nagyobbá válik (Laáb, 2007). Az innovációs képesség immár döntő versenyelőnyre vált, a tudás és a szakértelem a legfontosabb nyersanyag, és a küzdelem az előző korokhoz képest már rég nem az új földrészekért és bányákért folyik (Hámori – Szabó, 2004), hanem a tudást és a potenciális teljesítmény ígéretét magukban hordozó *tehetségekért*. Egyre több vállalat ismeri fel, hogy a tehetséges munkavállaló tudáseszköz, erőforrás, vállalati hozzáadott értéket képvisel (Bartha, 2006), és emiatt egyre többen építik stratégiájukat a fiatal, tehetséges szakemberek felkutatására, megszerzésére és megtartására, s alakítják ki tehetségmenedzsment-rendszerüket. A szakemberek egyetértenek abban, hogy a tehetség mint csupán adottság gyakran nem elegendő az érvényesüléshez. Ahhoz, hogy az emberben rejlő talentum ki tudjon bontakozni, meg kell teremteni számára a megfelelő környezetet és a lehetőséget. Ennek kulcsa pedig a tudatos tehetséggondozásban rejlik.

A tehetséggondozás a tehetség meghatározását, a tehetség felismerést és a tehetségfejlesztést (tehetségkibontakoztatást) magába foglaló pszichológiai, pedagógiai tevékenység. (Pedagógiai Lexikon, 1997: 519.) A tehetséggondozást érdemes korán elkezdni és a fejlesztést komplex programok keretében végezni, mindig az adott életkornak is megfelelően. A kiemelkedő tehetségek speciális fejlesztésében a felsőoktatásban lehet „feltenni a pontot az i-re”. Azt, hogy mennyire sikeres a felsőoktatási tehetséggondozás, jelentősen befolyásolja, hogy mennyire tudunk túllépni az egyoldalú szakmai fejlesztésen, és komplex tehetséggondozási programot kidolgozva és működtetve mennyire tudjuk a teljes személyiség fejlődését elősegíteni (Balogh – Fónai, 2003). A felsőoktatásban oktatóként feladatunk és felelősségünk, hogy a fiatalok hatékony segítséget kapjanak tehetségük felismeréséhez és kibontakoztatásához. Segítenünk kell a tehetséges fiatalok fejlődését, karrierjük kibontakozását, tehetségük hasznosulását. A felsőoktatási törvény megfogalmazza, hogy a felsőoktatási intézményeknek megkülönböztetett figyelemmel kell kísérni a tehetséges fiatalok, hallgatók fejlesztését. A 2005. évi CXXXIX. felsőoktatási törvény (és a cikk írásakor elfogadott 2011. évi CCIV. Törvény a nemzeti felsőoktatásról is) a felsőoktatási tehetséggondozást elsősorban a klasszikus tehetséggondozási modell keretében, a tudományos diákköri munka és a szakkollégiumok<sup>2</sup> formájában határozza meg.<sup>3</sup>

\* *Főiskolai docens, Általános Vállalkozási Főiskola*  
A szerző az ÁVF Tehetséggondozó Programjának tutora, és kurzust vezet a Semmelweis Egyetem Korányi Frigyes Szakkollégiumában az „Új Generáció” Képzési Programban.

\*\* *A Tehetséggondozási Program a TÁMOP pályázat eredményeképpen valósul meg.*  
TÁMOP-4.1.1/08/2KMR-2009-0009

Mivel a bolognai típusú képzés első három évében kevés az idő, nagyobb odafigyeléssel lehet csak a tehetséget felismerni, pályán tartani. Ugyanakkor szükséges a már kiválasztottakkal való foglalkozás technikájának, gyakorlatának, intézményi és intézményen kívüli szabályozásának újragondolása is (Weiszburg, 2008).

A felsőoktatással szemben megjelent igényként, hogy az üzleti világ számára képezzen gyakorlati tudással felkészült, alkalmazható szakembereket (Takács, 2010). Az alkalmazhatóság, mely azt a valószínűséget jelenti, amellyel egy frissen végzett hallgató munkát talál (Harvey-ra hivatkozik Polónyi, 2006.) a felsőoktatási szolgáltatás munkaerő-piacra orientált minőségbiztosításának legfontosabb indikátora. Ez azt valószínűsíti, hogy a hallgató az oktatás során olyan ismereteket, tudást, felkészítést kapott, melyre igény van a munkaerőpiacon.<sup>4</sup> A több szereplőből álló vevői, megrendelői kör igénye, a szolgáltatással kapcsolatos ellentétes elvárásai probléma forrása is. Nem könnyű feloldani azt az ellentmondást, hogy az intézményeknek a hosszabb távú igényekre kell felkészíteniük a hallgatókat, ezzel ellentétben a végzetteket – mint készterméket megvásárló munkáltatók – az azonnali igényeiket akarják kielégíteni, és ezért az elvárásaik sokszor túl általánosak, vállalat- vagy munkakör-specifikusak (Galasi – Varga, 2006). A gyakorlatorientáltságukat erősségüknek tartó főiskolák a bachelor képzésben különböző képességek és jártasságok magas szintű képzésére törekuszenek és igyekeznek megalapozni a munkahelyi kiteljesítés folyamatát is. Felmerül a kérdés, hogy az üzleti élet követelményeinek megfelelni kívánó felsőoktatás számára vajon a doktori képzésben és a kutatói pályában kiteljesedő akadémikus felsőoktatási tehetségmenedzselési modell mennyire hasznosítható, ezek eredményei, mérőszámai milyen értékkel bírnak a „felvevőpiacon”, mennyire hasznosíthatóak.

Írásunkban az Általános Vállalkozási Főiskola tehetséggondozó programjának (TGP) kiinduló koncepcióját megalapozó, szakirodalomra támaszkodó általános alapvetéseket ismertetjük.<sup>5</sup>

## Tehetségkonceptiók

A legtöbb tehetséggondozással foglalkozó szakirodalom két fő téma tárgyalásával, a tehetség meghatározásával és a tehetség azonosításával indul, majd erre alapozva a tehetség kibontakoztatásának, fejlesztésének módját határozza meg. Követve a szakirodalmi struktúrát, a különböző tehetségmegközelítések elméleti síkján meghatározzuk saját alkalmazott tehetséggondozási koncepciónkát, mely megalapozta tehetséggondozási munkánkat.

### *Fogalmi definíció*

Sokan próbálkoztak már a tehetség fogalmának definíciójával, magyarázatával, de a mai napig nem született egységesen elfogadott tudományos tehetségdefiníció, ugyanis jelenleg sokkal bonyolultabbnak tartjuk a tehetség eredetét, semhogy egyetlen megközelítés alapján meghatározhatnánk.<sup>6</sup> Munkacsoportunk egy másik tanulmányában, mely a tehetség-azonosítással, -kiválasztással foglalkozik (Gébler – Radnóti – Szakács, 2012) a tehetség szó jelentéséről, eredetéről, értelmezéséről olvasható rövid áttekintés, mely rámutat arra is, hogy az angol és német terminológiában több kifejezés is használatos, mely árnyaltabb jelentését adja a fogalomnak.

Lássunk most néhány megközelítést, definíciót a tehetségre vonatkozóan, amelyet a leggyakrabban használnak a szakirodalmi forrásokban.

Sternberg és Davidson (2000) tág meghatározása arra mutat rá, hogy *minden társadalom maga dönti el, hogy mit tekint tehetségnek*, melyek azok az értékes tulajdonságok melyeket a tehetség fokmérőiként tekintenek. A fogalom tartalma változik, és ugyanabban a társadalomban is koronként eltérhet. Arra is rámutatnak, hogy ha a tehetség definiálása pontos, akkor az kedvező következményekkel jár mind az egyén, mind a társadalom számára. A tehetség tehát ebben a megközelítésben nem természetes fogalom, hanem társadalmi képződmény, környezetünk pozitív értékei meghatározóak a fogalom értelmezésében.

Czeizel Endre így ír erről: „A tehetség potenciát, lehetőséget, ígéretet, reményt, esélyt jelent valamelyik emberi tevékenységi körben olyan kiemelkedő teljesítményre, amely társadalmilag hasznos és/vagy amely meglelégedéssel, örömmel, sikerélménnyel járhat elérője számára.” (Czeizel, 2004.)

A tehetség definíciójából kiderül, hogy adott esetben a tehetség mely formája bizonyul jónak vagy rossznak, mit tartunk társadalmi szempontból értékesnek, előremutatónak. Minél tágabban értelmezzük a fogalmat, annál többféle tehetséget ismerhetünk fel és fejleszthetünk. Ami fordítva is igaz, hiszen elképzelhető, hogy csak néhány területen nyújtott kiemelkedő, magas szintű teljesítményt, alkotást tartunk fontosnak, ezek céltudatos fejlesztését tartjuk kívánatosnak, míg más adottságok kibontakoztatásával kapcsolatban közömbösek vagyunk, esetleg kifejezetten nemkívánatosnak, károsnak tartjuk. A tehetség esetében tehát ennél a megközelítésnél a társadalmiérték-szempontok miatt nehezen leírható jelenség meghatározásáról van szó (Hódi, 2009).

Egy másik megközelítés szerint a tehetség *fejlődési folyamat*. Sok év alatt kibontakozó folyamatnak kell tekinteni, nem pedig öröklött és egész életünkben változatlanul megmaradó tulajdonságnak. (Csíkszentmihályi – Rathunde – Whalen, 2010). Függetlenül attól, hogy a fogalom tartalmát mire vonatkoztatjuk, szűkebb vagy tágabb értelemben használjuk, a tehetségen olyan adottságokat értünk, amelyek gyakorlás és céltudatos fejlesztés eredményeként az átlagosnál messze jobb teljesítményt tesznek lehetővé. A tehetséggel foglalkozó szakirodalmi szerzők közül sokan vallják a tehetségnek ezt a fejlődésirányú megközelítését.<sup>7</sup> E megközelítés szellemében teremtette meg Magyarországon a tehetséggondozás szervezeti kereteit Harsányi István, akít a hazai tehetséggondozás legnagyobb „Öregjének” tartanak. Munkánkban (írásunkban és tehetséggondozási munkánkban) az ő tehetségdefinícióját használjuk munkadefinícióként:<sup>8</sup>

*„Tehetségen azt a velünk született adottságokra épülő, majd gyakorlás, céltudatos fejlesztés által kibontakoztatott képességet értjük, amely az emberi tevékenység egy bizonyos vagy több területén az átlagosat messze túlhaladó teljesítményeket tud létrehozni.” (Harsányi, 1988.)*

### **Tehetségmodellek**

A tehetségmodellek teljes körű összegzésére jelen értekezésben nem vállalkozunk, a következőkben csupán a legismertebb és a tehetséggondozás szempontjából főbb mérföldköveknek számító modellek bemutatására szorítkozunk. A tehetségfelfogások egytényezős és többtényezős megközelítését Balogh László elméleti csoportosításából kiindulva, arra alapozva mutatjuk be. Az általunk alkalmazott tehetség-konceptió alapját képező Renzulli- és Gagné-féle modellt részletesebben taglaljuk.

#### *Egytényezős (egyfaktoros) elméletek, modellek<sup>9</sup>*

A tehetség tudományos megközelítése és kutatása a XIX. században indult meg és Galton nevéhez fűződik. Tovább lépést jelentett a XX. század elején, hogy egy francia kutatócsoport (Alfred Binet, Theophile Simon és Victor Henri) számos olyan tesztet dolgozott ki mely az összetett szellemi tevékenységek vizsgálatára volt alkalmas. Az 1905-ben kidolgozott Binet – Simon-skála alkalmas volt a kiemelkedő szellemi képességek mérésére is. William Stern, német származású pszichológus, az intelligenciahányados fogalmát ugyanebben az időben alkotta meg. Az első átfogó *egytényezős elméletre* alapozott tehetségvizsgálatot 1921-ben Lewis Terman indította el (Balogh, 2006). Évtizedeken keresztül követéses vizsgálatot végzett 1500 olyan gyermeknél, akiknek az IQ-ja 135-öt vagy ennél magasabb értéket ért el. Azt feltételezte, hogy az életük folyamán nem változik az intellektuális képességük. (A követéses vizsgálat még ma is tart.) Az évtizedek alatt összegyűjtött kutatási adatok cáfolhatatlan bizonyítékot adtak arra, hogy az intelligencia önmagában kevés. A Terman által követett, kiemelkedő képességekkel rendelkező gyerekek tehetségének kibontakozásához szükség volt más tényezőkre is. Azok tudtak sikeressé válni, akik nagyon motiváltak voltak, érvényesülési képességgel is rendelkeztek, valamint szociális környezetük ösztönzőleg és pozitívan hatott rájuk. A XX. század második felében a kreativitásvizsgálatok eredményei alapján a tehetségmeghatározásban ez a tényező került a fókuszba. Az intelligenciafelfogások közül nagy hatással volt a tehetség értelmezé-

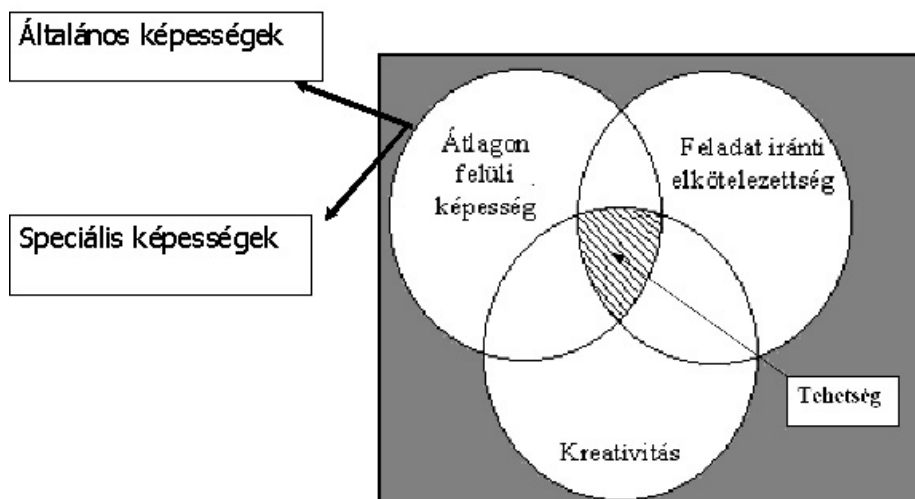
sére Spearman g-faktor-elmélete, Thurstone mentálisképesség-modellje, Cattellnek a folyékony és a kikristályosodott intelligenciát meghatározó modellje és Sternberg információfeldolgozási modellje; a kreatív képességekre építő modellek közül pedig alapmodellnek számít Guilford és Hoepfner modellje. (Részletesebben lásd Balogh, 2006; Czeizel, 2004.) Az egytényezős elméletek ma már túlhaladtak, bebizonyosodott, hogy a tehetséget nem lehet egyetlen komponenssel leírni, azonosítani, így ezen elméletek helyét komplexebb, *többtényezős (többfaktoros) elméletek* vették át.

#### *Többtényezős (többfaktoros) elméletek, modellek*

A tehetség mibenlétét kutató szakemberek a tehetség összetevőit vizsgálva, rendszerbe foglalva alakították ki többtényezős modelljeiket.

Az első, alapmodellnek számító többtényezős modell Joseph Renzulli, amerikai pszichológus nevéhez fűződik. A mai napig ez a modell a tudományosan is legáltalánosabban elfogadott, jól értelmezhető megközelítése a tehetség fogalmának. Renzulli három komponenst nevezett meg – *átlagon felüli képességek, feladat iránti elkötelezettség, kreativitás* – amelyeket az úgynevezett „három körös” modellben vázolt fel.

### **1. ábra Renzulli féle modell**



1. ábra: Saját ábra a Renzulli féle tehetségmodell alapján

Látható tehát, hogy a három alapvető tulajdonságcsoport interakciója során jelenik meg a tehetség. A továbbiakban részletesebben taglaljuk e három komponenst.

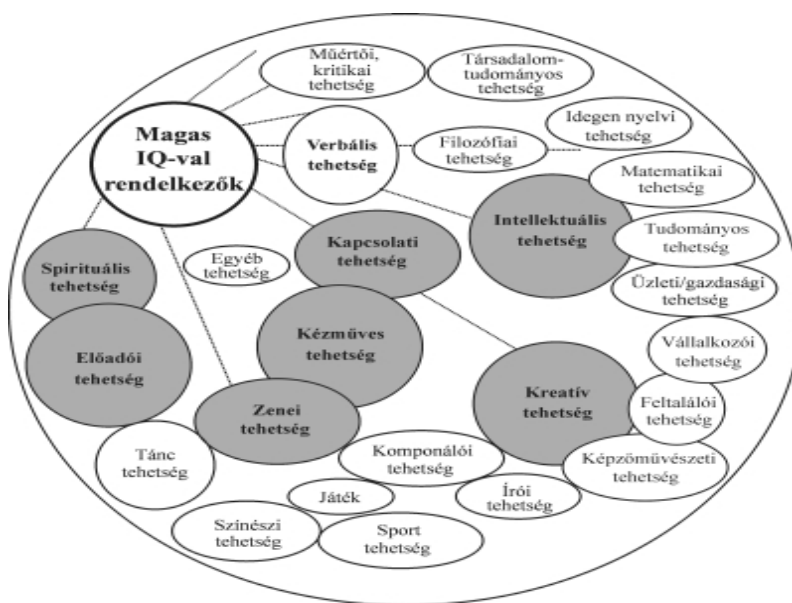
1. Az *átlag feletti képességek* legfontosabb összetevőiként Renzulli az érdeklődést, a kitartást, az önbizalmat, az énerőt és a kritikus gondolkodást nevezte meg. Később az átlag feletti képességek kategóriáját pontosította, és megkülönböztetett *általános*, illetve *speciális képességeket* is. (Gyarmati, 2006.)

Az átlag feletti *általános képességek* közé tartozik például a magas szintű elvont gondolkodás, a jó memória, a gondolkodás rugalmassága, a magas szintű beszéd- és írásképesség, a hatékony információgyűjtési és feldolgozási stratégiák, az elemzőkészség, a kritikus gondolkodás, az önérvényesi-

tés képessége, az alkalmazkodóképesség stb. Ezek szerepe természetesen más és más az egyes speciális tehetségterületeken.

A *speciális képességek* adják meg a jellegzetességét a tehetségnek. Ezekből sokféle van, és a Gardner-féle csoportosítás ma az általánosan elfogadott megközelítés. Howard Gardner *Az intelligenciák sokfélesége* című könyvében (idézi: Atkinson és Mtsai, 1999) felállította neuropszichológiai alapú modelljét, melyben hétféle speciális képességcsoportot különített el: nyelvi, zenei, matematikai-logikai, vizuális-téri, testi-mozgásos, szociális-interperszonális, intraperszonális. Az egyes területeken megjelenő képességek nem utalnak a más területeken mutatott képességekre, a különböző képességek viszonylag függetlenek egymástól. Nem biztos, hogy a jó nyelvérzékkel rendelkező személyek matematikából is jó teljesítményt nyújtanak, vagy aki rajzban kiváló, nem biztos, hogy a helyesírásban is az. A tehetségeket általában egy bizonyos adottságuk teszi alkalmassá a kiemelkedő teljesítményre, más adottságaikat tekintve átlagosak, sőt, néha átlag alatt teljesítenek. Az kétségtelen, hogy bár a különböző képességek viszonylag függetlenek egymástól, azért az egyes területeken megjelenő képességek valamilyen interakcióban állnak egymással, hiszen legtöbbször egy-egy probléma megoldásában többet is mozgósítanunk kell közülük. A Gardner-féle képességcsoportok a speciális tehetségfejlesztéshez kiindulási alapként szolgálnak. A Piirto-modell még differenciáltabban jelzi a tehetség fajtáit. (Balogh, 2007.)

## 2. ábra A Piirto-modell



2. A Renzulli-modell második komponense a *feladat iránti elkötelezettség* olyan személyiségtényezőket foglal magába, amelyek a magas szintű teljesítményhez szükséges energiát, motivációt biztosítják. Ilyen személyiségtényezők a kíváncsiság, az érdeklődés, a tudásvágy, a szorgalom és a kitartás, a becsvágy, a teljesítménymotiváció. Önmagukban az adottságokból, képességekből nem lesz teljesítmény, hanem a tudásvágyból fakadó feladattudat, a szívós kitartás, az energiaráfordítás összegződik nagy teljesítményekben. Az, amit mi utólag a tehetség produkciójaként értelmezünk, valójában egy sajátos magatartás következménye. A kiemelkedő tehetségnek tartott tudósok és művészek

közül sokan vallották, hogy életművükben több a nehezen megszerzett mesterségbeli tudás, mint az adottság. Edison így vallott erről: „A lángész: egy százalék ihlet és kilencvenkilenc százalék verejték.”

3. A Renzulli-modell harmadik komponense a  *kreativitás*. Maupassant szerint: „A tehetség az eredetiségből származik, ez pedig nem egyéb, mint a gondolkodás, látás, értelmezés és ítélet különleges módja”. A kreatív személy gondolkodásának fő vonása a divergens gondolkodásmód, melynek lényege új formák teremtésének a képességében van, abban, hogy sokféle kapcsolatot keres, és olyan elemeket kapcsol össze, melyek látszólag össze nem tartozóak, olyan dolgok között is meglátja az összefüggéseket, melyek konvergens módon gondolkodva rejtettek maradnak. Mérei Ferenc megfogalmazásában a kreatív emberek „[n]em alkalmazkodnak, hanem létrehoznak, nem megtanulnak, hanem rátalálnak, vagy kitalálnak dolgokat.” Guilford szerint a kreatív személyiséget a következő jegyek jellemzik: originalitás, fluencia, flexibilitás, laboráció, szenzitivitás, redefiníció (Guilford, 1967).

Az originalitást (eredetiséget) a távoli asszociációk jellemzik. Egyedi, ritka, nem szokványos gondolatok jellemzőek. A fluencia (hajlékonyság) a gondolkodás könnyedségét jelzi, és a problémahelyzetben megnyilvánuló ötletgazdaságban fejeződik ki. A flexibilitás (rugalmasság) a változó feltételekhez való alkalmazkodást, a spontán átváltási képességet jelenti. Az elaboráció (kidolgozottság) a felmerülő ötletek megvalósítási képességét jelenti. Ez a csoportmunkában (melyre való képesség a mai munkaerőpiacon kiemelt fontossággal bír) fontos képesség, mert ez a problémamegoldás olyan szintjét jelenti, amelyen már mások is tudják hasznosítani az új gondolatokat. A szenzitivitás (problémaérzékenység) nyitottságot jelent a külvilággal szemben és ez a képesség szükséges a problémák észleléséhez. A redefiníció (átfogalmazóképesség) a szokványos eljárások, megközelítések felülvizsgálatának, átalakításának képességét jelenti.

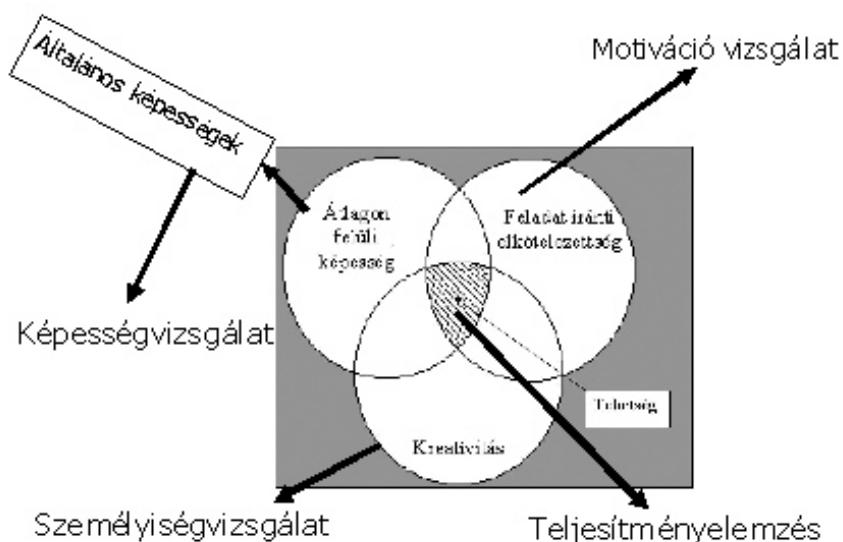
Az előbbieken leírt jegyek ismeretében nem meglepő, hogy a kreativitás gyakran együtt jár a személyiség nagyfokú autonómiaigényével, a függetlenséggel, kritikussággal, energikussággal, kezdeményezőképtelenséggel, bátorsággal, esetleg a társadalmi szabályok figyelmen kívül hagyásával, a domináns pozícióban levő személyek (tanár, szülő, vezető) elleni lázadással, az együttműködés elutasításával. A tehetséggondozásban, fejlesztésben éppen ezért nagyon fontos, hogy a tehetséges fiatalokkal arra alkalmas személy foglalkozzon, aki kezelni tudja ezt a „másságot”, ugyanakkor az életvezetésben is segíteni tudja a fiatalt. (Ez különösen gyerek- és fiatal felnőttkorban bír kiemelt jelentőséggel.)

*Renzulli modelljében a tehetségazonosítás és -fejlesztés elválaszthatatlan egységet alkot, a koncepció meghatározza a tehetségmenedzselés irányát is. A modell tehát alkalmas arra, hogy segítségével azonosítsuk és gondozzuk a tehetséget. Éppen ezért az ÁVF tehetséggondozó programjának kidolgozásában e modell az alkalmazott tehetségkonceptiónk alapját képezte, és erre alapozva határoztuk meg tehetségdiagnosztikai eszközeinket. (A tehetségfejlesztési munka részletesebb tervezésében és kivitelezésében a későbbiekben bemutatott Gagné-féle modellt választottuk.)*

Az alábbi ábrán bemutatjuk, hogy a Renzulli-modell komponenseihez milyen tehetségdiagnosztikai eszközöket rendeltünk az ÁVF tehetséggondozó programjába való kiválasztás során. (Az alkalmazott módszereket részletesebben a munkacsoportunk egy másik tanulmányban mutatja be [Gébler – Radnóti – Szakács, 2012]). Minél több forrásból szerzünk információkat a hallgatók teljesítményéről, képességeiről, annál megbízhatóbb az azonosítás.

### 3. ábra

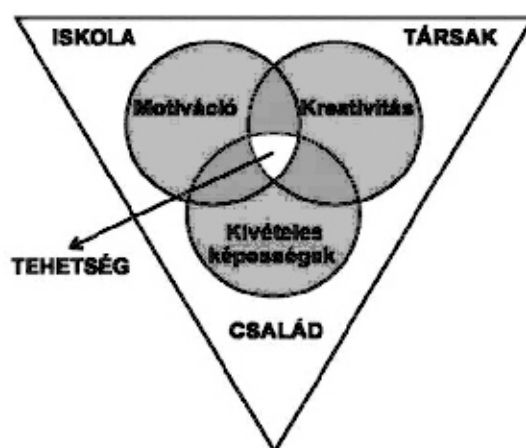
#### A Renzulli-modell komponenseihez rendelt tehetségdiagnostikai eszközök az ÁVF-TGP-kiválasztásban



Mönks német kutató Renzulli háromkörös modelljét egészítette ki, és egyfelől környezeti tényezőket emelt be a modelljébe (család, környezet, társak), másfelől a különleges képességek kategóriáját is kibővítette. *Mönks tehetségmodellje* voltaképpen egy személytriászból és egy környezeti triászból áll és sematikusán ábrázolja a környezeti és személyen belüli tényezők interakcióját, amelyek szükségesek a tehetség kibontakozásához.

### 4. ábra

#### A Mönks-modell

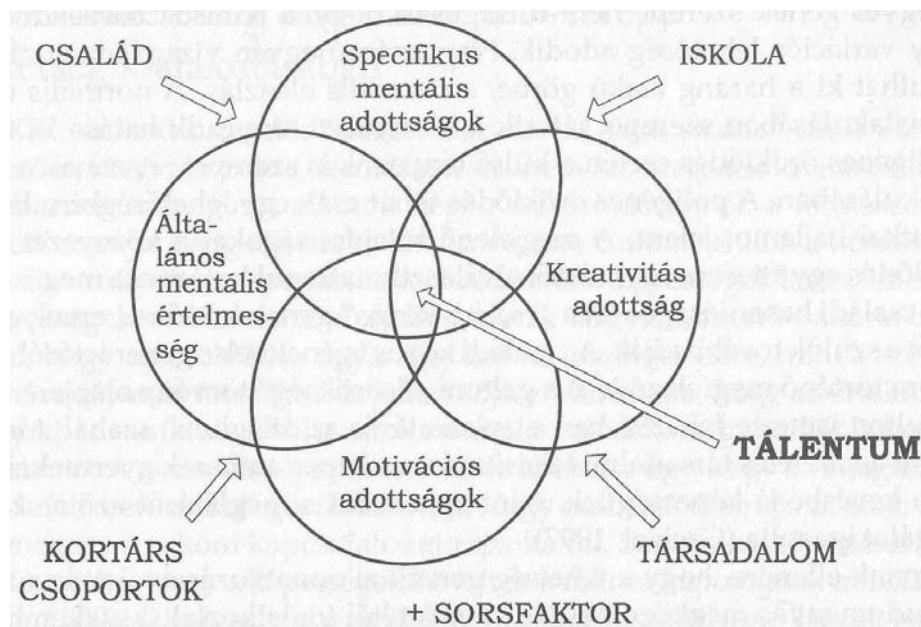


*Forrás: Gyarmathy – Szörényi (2004)*

A modellnek tulajdonképpen háromdimenziósnak kellene lennie, mivel minden elem hatással van a másikra. Mönks szerint a tehetség kizárólag ennek a hat faktornak a kedvező összjátéka során tud fejlődni és különleges teljesítményekben vagy cselekedetekben megnyilvánulni. Ennek jelentős feltétele a szociális kapcsolatok kialakításának képessége, a szociális kompetencia. (Mönks – Ypenburg, 2011.)

Czeizel (2004) 2x4 faktoros talentummodelljében számos tényezőt egyesít. Az ő modellje alapjául a Mönks-féle modell szolgált, de a kivételes képességeket ő két részre bontja: általános intellektuális képességekre és speciális mentális képességekre. A Mönks által fontosnak tartott három környezeti tényező (család, iskola, társak) mellé negyedikként megjeleníti a társadalmat, mely Czeizel szerint az elvárásokon, az aktuális lehetőségeken és a közvetett értékrenden keresztül szintén nagyban befolyásolja a tehetség kibontakozásának feltételeit. A kilencedik, azaz +1 faktorként a sors vagy más néven az életegészség faktora jelenik meg, ugyanis szerinte a tehetség kibontakozásának egyik előfeltétele az, hogy bizonyos kort egészségesen megéljen az ember.

## 5. ábra A 2×4 faktoros talentummodell



Forrás: Czeizel (2003).

A tehetség meghatározásával, összetevőivel kapcsolatos nézetek, elméletek folyamatosan változnak, bővülnek és az újabb tehetségmodellekben, mint amilyenek például a csillagmodell (Tannenbaum), MMG (München-modell), WICS-modell (Sternberg), piramismodell (Piirto), egyre több tényezőt sorolnak fel és értelmeznek rendszerként, hogy a tehetség mibenlétét megközelítsék. A komplex tehetségmodellek a diagnosztizáláson túl a tehetségfejlesztési munka tervezésében és kivitelezésében is nélkülözhetetlen szerepet töltenek be.

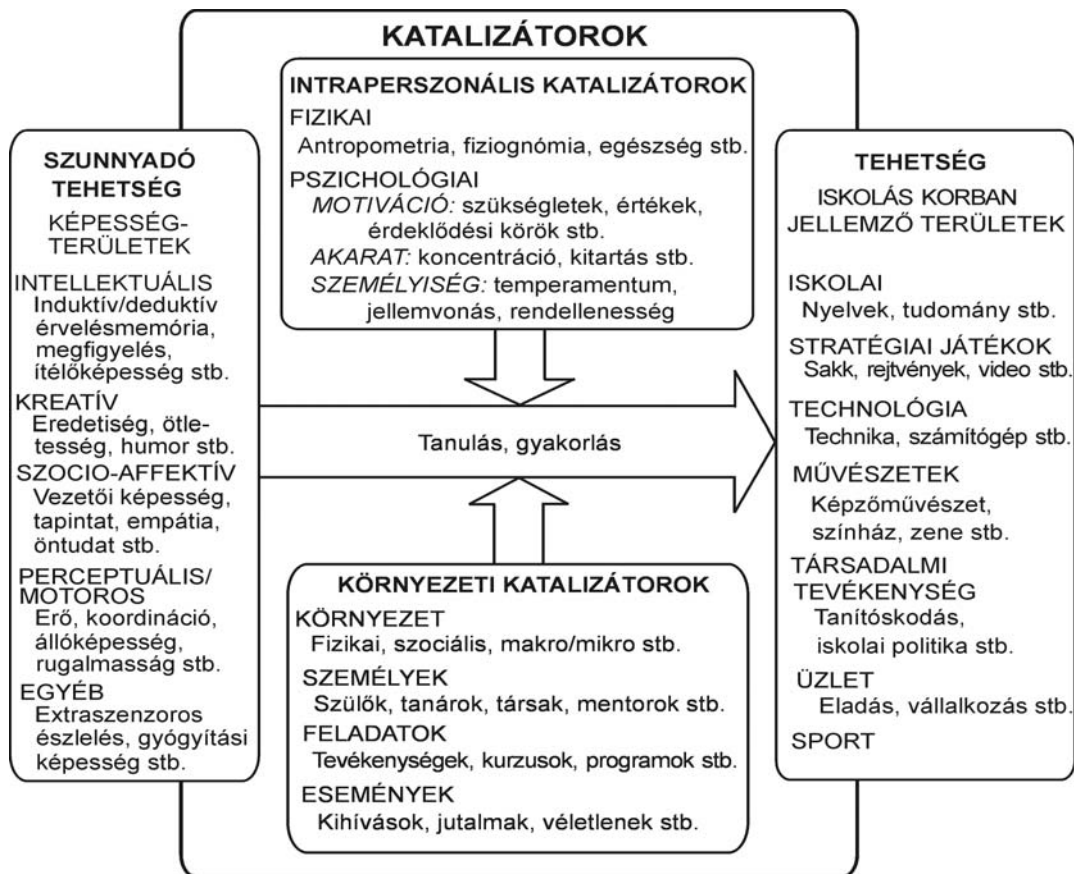


### Tehetségfejlesztés, tehetséggondozó program

Azt, hogy a tehetségesek közül ki lesz eredményesebb – nem tudjuk megjósolni. A tehetség kibontakozását elősegítő tényezőket érdemes vizsgálni, mert a környezet hatásait befolyásolhatjuk, a személyiségfejlődést irányíthatjuk, korrigálhatjuk, a negatív tényezők egy részét talán kiiktathatjuk a tehetségfejlesztés során. A legújabb tehetségmodellek közül *Gagné (1999) differenciált adottság- és tehetségmodellje* lényeges továbblépés a tehetségfejlesztés vonatkozásában. Ez a modell nézetünk szerint a legpragmatikusabb, legjobban alkalmazható modell a tehetségfejlesztési munkában. Éppen ezért az Általános Vállalkozási Főiskola tehetséggondozási programjának kidolgozása során a tehetségfejlesztési munka részletesebb tervezésében és kivitelezésében e modellre alapozva építkeztünk.

A modell úgy ábrázolja a tehetséget, mint lehetőséget bizonyos meglévő képességek esetén, melyből akkor vezet teljesíteni képes, kibontakozott tehetségre, ha intraperszonális és környezeti katalizátorok révén ez kibontakozik. Tehát biztos, hogy a kiemelkedő teljesítményt elérők kiemelkedő képességekkel is rendelkeznek, míg maga a kiemelkedő képesség önmagában nem jelenti, hogy kiemelkedő teljesítményre képes az egyén. Gagné modellje szemléletesen ábrázolja a tehetségösszetevők fejlődési folyamatát és a benne szerepet játszó legfontosabb tényezőket.

**6. ábra**  
**A Gagné-féle modell**



Forrás: Balogh (2007).

A tehetségfejlesztés során – mely voltaképpen a tehetségigéret teljesítményének kibontakozását segítő tervszerű beavatkozás –, tehát a specifikus tehetségterület fejlesztésén túl a fenti tényezőkre érdemes fókuszálni.

A komplex programok összetevői Balogh László (2010) szerint:

1. A tehetséges fiatal erős oldalának fejlesztése.  
2. Azoknak a gyengeségeinek a korrekciója mely akadályozhatja az erős oldal kibontakozását (például alacsony önértékelés, a biztonságérzet hiánya, motivátlanság, bizonytalanság).

3. A megfelelő „léggör” megteremtése (kiegyensúlyozott társas kapcsolatok az oktatókkal, a fejlesztő szakemberekkel és a társakkal). Sok tehetség drámája éppen az egyoldalúságban rejlik, miközben intellektuálisan nagy teljesítményre képes, a személyes kapcsolatok világában nehezen boldogul, örökös hiányérzettől szenved.

4. Feltöltődést, pihenést biztosító szabadidős programok.

Fontos elem még az egyéni fejlesztési terv (képesség- és pszichológiai hatásvizsgálatokra építve), melyre építve a fejlesztő támogatás a fiatal által megfogalmazott szükségletekhez igazodik.

Munkacsoportunk az ÁVF komplex tehetséggondozó programjának kidolgozásához a Gagné-féle modelltől indult ki. Olyan programcsomagot állítottunk össze a tehetséges fiataloknak, mely megfelelő képzési keretet biztosít képességeik kibontakoztatáshoz, segíti őket pályamodelljük kialakításában, és lehetővé teszi a tehetség hatékony fejlesztéséhez szükséges pszichológiai háttértényezők kibontakoztatását.<sup>10</sup> Kiemelt szerepet kaptak azok a programok és feladatok, melyek a hallgatók felelősségtudatát, kíváncsiságát, kitartását, tudásvágyát, aktív szerepvállalását, együttműködő- és problémamegoldó-képességét fejlesztik.

*Koncepciónkban hangsúlyoztuk, hogy nemcsak az akadémikus tehetséggondozás klasszikus formáit (diákkör, kutatás, TDK) és a mesterképzésre, doktori programra való ösztönzést, felkészítést tartjuk fontosnak, hanem a megfelelően, jól képzett munkaerő fejlesztése is fontos. Törekszünk a munkahelyi kiteljesítés folyamatának megalapozására, tehetséges hallgatóink vállalati gyakornoki programokba, céges munkába való bekapcsolódásának elősegítésére. Ennek érdekében vizsgáljuk a felsőoktatás–tehetség–vállalati szféra összefüggéseit, hogy az általunk működtetett tehetséggondozó program a vállalati szférában karriert tervező tehetséges fiatalokat minél jobban felkészítse, segítse a vállalati tehetségmenedzsment-rendszerbe való bejutásban.<sup>11</sup> A tehetségfejlesztést életpályáról való gondoskodásnak is tekintjük, melyben a tutornak, a tutori segítségnek kiemelt szerepe van.*

Munkacsoportunk egy másik tanulmányában (Kuti – Tóth, 2012) megvizsgálta a tutorálási folyamattal kapcsolatos koncepcionális kérdéseket, és rámutatott az általunk érvényesített megközelítésre. Álláspontunk szerint ahhoz, hogy bármely tehetséggondozó programot hatékonyan lehessen működtetni, a program kidolgozása során pontosan és jól körülhatároltan meg kell fogalmazni a program célkitűzését, a program által fejlesztett főbb változókat, a program tematikáját és ütemtervét, a sikerkritériumokat jelentő mutatószámokat.

Az Általános Vállalkozási Főiskola tehetséggondozó programjának kidolgozásakor a fenti elvekből indultunk ki, és az indulás óta eltelt két évben ennek szellemében működtettük a programot. Eddig elért eredményeink – sikerkritériumokat jelentő mutatószámokra épülő eredményeink<sup>12</sup> és a hallgatói visszajelzések eredményei (Kuti – Tóth, 2012) – arra engednek következtetni, hogy induló célkitűzéseink megvalósultak. Kétéves munkánk értékelése alapján körvonalazódni látszik, hogy a továbbiakban milyen változtatásokat, fejlesztéseket érdemes átgondolni, hogy a programot deklarált céljainknak megfelelően továbbra is sikeresen tudjuk működtetni.

## Felhasznált irodalom

- Atkinson, R. L. és mtsai (1999): *Pszichológia*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Balogh László – Fónai Mihály (2003): *Tehetséggondozási formák a Debreceni Egyetemen*. Magyar Felsőoktatás, 4. sz.
- Balogh László (2006): *Pedagógiai pszichológia az iskolai gyakorlatban*. Budapest, Urbis Könyvkiadó.
- Balogh László (2007): *Elméleti kiindulási pontok tehetséggondozó programokhoz. (A Nemzeti Tehetségsegítő Tanács 2007. január 5-6-i tanácskozásához)*  
<http://geniuszportal.hu>
- Balogh László (2010): *Erősségek és gyengeségek a tehetséggondozásban*. Előadásvázlat. Nyíregyháza, 2010. március 9.  
[www.mateh.hu](http://www.mateh.hu)
- Bartha Zoltán (2006): *Az üzleti tudás sajátosságai és hozzáférhetőségének körülményei*. PhD-értekezés. Miskolci Egyetem. <http://kvt99.lib.unimiskolc.hu:8080/servlet/eleMEK.server.fs.DocReader?id=299&file=barthazoltan-phdertekezes.pdf>
- Báthory Zoltán – Falus Iván (főszerkesztő) (1997): *Pedagógiai Lexikon, III. kötet*. Budapest, Keraban Könyvkiadó, 519.
- Bodnár Gabriella – Takács Ildikó – Balogh Ákos (2011): *Tehetséggondozás a felsőoktatásban*. Génius Könyvtár. Magyar Tehetségsegítő Szervezetek Szövetsége.
- Czeizel Endre (2003): *Legnagyobb természeti kincsünk: a tehetség*. Fizikai Szemle, 11. sz., 398.
- Czeizel Endre (2004): *Sors és tehetség*. Budapest, Urbis Könyvkiadó.
- Csányi Zsuzsanna (2004): *Karriermenedzselés vagy tehetséggondozás?* Munkaügyi Szemle, július–augusztus, 19–23.
- Csikszentmihályi Mihály – Kevin Rathunde – Samuel Whalen (2010): *Tehetséges gyerekek. Flow az iskolában*. Budapest, Nyitott Könyvműhely.
- Freeman J.(2004): *Teaching the Gifted and Talented*. Education Today, 54. sz., 17–21.  
<http://www.joanfreeman.com/freepublications.php>
- Freeman J. – Raffan J. – Warwick (2010): *World-wide Provision to Develop Gifts and Talents. An Internal Survey*.  
<http://www.joanfreeman.com/freepublications.php>
- Gagné, F. (2010): *A Differentiated Model of Giftedness and Talent (DMGT)*  
<http://www.curriculumsupport.education.nsw.gov.au/policies/gats/assets/pdf/poldmgt2000rtcl.pdf>
- Galasi Péter – Varga Júlia (2006): *Hallgatói létszám és munkaerőpiac*. Budapest, Felsőoktatási Kutatóintézet. [http://www.hier.iif.hu/hu/konf/galasi-varga\\_10-09.pdf](http://www.hier.iif.hu/hu/konf/galasi-varga_10-09.pdf)

Gébler József – Radnóti István – Szakács Ferenc (2012): *Az ÁVF tehetséggondozó programjában (TGP) részt vevő hallgatók jellemzése*. Általános Vállalkozási Főiskola, Tudományos Közlemények, 27. sz.

Guilford, J. P. (1967): *Creativity: Yesterday, Today, and Tomorrow*. The Journal of Creative Behavior, 1. sz., 3–14.  
<http://psycnet.apa.org/?&fa=main.doiLanding&uid=1967-10453-001>

Gyarmathy Éva (2006): *A tehetség fogalma, összetevői, típusai és azonosítása*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.

Gyarmathy Éva – Szörényi Katalin (2004): *Alulteljesítő tehetségesek alternatív oktatása*. Educatio, 1. sz., 27–38.

Hódi Sándor (2009): *A tehetség kérdőjelei. Tanulmányok, előadások, interjúk*. Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet.  
[http://adattar.vmmi.org/konyvek/30/hodi\\_sandor\\_a\\_tehetseg\\_kerdojelei.pdf](http://adattar.vmmi.org/konyvek/30/hodi_sandor_a_tehetseg_kerdojelei.pdf)

Kuti Éva – Tóth Margita (2012): *Előzetes információk és várakozások, erőfeszítés és elégedettség. Hallgatói vélemények az ÁVF Tehetséggondozó Programjáról*. Általános Vállalkozási Főiskola, Tudományos Közlemények, 27. sz.

Laáb Ágnes (2007): *Ga(rá)zdálkodás a szellemi vagyonnal*. Budapest, Typotex Kiadó.

Landau Erica (1974): *A kreativitás pszichológiája*. Budapest, Tankönyvkiadó.

Mérei Ferenc (1974): *Előszó*. In: Landau Erica: *A kreativitás pszichológiája*. Budapest, Tankönyvkiadó.

Mönks, F. J. – Ypenburg Irene H. (2011): *Ha tehetséges a gyerek...* Génusz Könyvtár. Magyar Tehetségsegítő Szervezetek Szövetsége.  
[http://genuszportal.hu/sites/default/files/22\\_kotet\\_net.pdf#page=14](http://genuszportal.hu/sites/default/files/22_kotet_net.pdf#page=14)

Polónyi István (2006): *A munkaerőpiacra orientált felsőoktatási minőségbiztosítás*. In: Polónyi István (szerk.): *A felsőoktatás minősége*. Budapest, Felsőoktatási Kutatóintézet.

Sternberg, R. J. – Davidson, J. E. (2000): *A tehetség különböző felfogásai: a birodalom térképe*. In: Balogh László – Herskovits Mária – Tóth László (szerk.): *A tehetségfejlesztés pszichológiája – Szöveggyűjtemény*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.

Sveiby, K. E. (2001): *Szervezetek új gazdasága: A menedzselt tudás*. Budapest, KJK Kerszöv.

Szabó Katalin – Hámori Balázs (2006): *Információgazdaság. Digitális kapitalizmus vagy új gazdasági rendszer?* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Takács István – Takácsné György Katalin (2010): *Tehetséggondozás a felsőoktatásban*. Magyar Tudomány, 2. sz. <http://www.matud.iif.hu/2010/02/18.htm>

Weiszburg Tamás (2008): *Tehetséggondozás a felsőoktatásban. Tények, feladatok, remények egy konferencia tükrében*. Magyar Tudomány, 8. sz., 998–1002.

## Jegyzetek

<sup>1</sup> A szakkollégiumok olyan felsőoktatási öntevékeny csoportok, amelyek a kollégium tagjainak megteremtik a nemzetközi szinten is magas színvonal eléréséhez szükséges környezetet, valamint célul tűzik ki a társadalmilag érzékeny, jól felkészült értelmiségiek képzését többlet lehetőségeket teremtve a képzésükben. Lásd például a Semmelweis Egyetem Korányi Frigyes Szakkollégiumának küldetését, képzési programját: <http://www.harsfa.sote.hu/>.

<sup>2</sup> Ez a koncepció nem vesz tudomást arról, hogy az 1990–2005 közti időszakban végbement a felsőoktatás robbanásszerű bővülése és megtörtént a többciklusú képzésre való áttérés. A tehetséggondozás szempontjából evidenciaként tekinti, hogy a tehetséges hallgató „meg se áll a doktori képzésig” és a fejlesztésében is elsősorban a kutatási, publikálási, tudományos közszereplésre való alkalmasságra fókuszál. Az osztatlan képzésben a hallgatók többsége negyed-ötöd éves korára jutott el addig, hogy tudományos igényű dolgozattal jelenhessen meg, és prezentálja addigi kutatómunkájának eredményeit. (Takács, 2010.)

<sup>3</sup> *Tudás alatt valamilyen cselekvésre való képességet értünk (Sveiby, 2001).*

<sup>4</sup> A tehetséggondozási program TÁMOP-pályázat eredményeképpen valósult meg a VALID projekt keretein belül. A VALID program – a Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola és az Általános Vállalkozási Főiskola közös fejlesztése hallgatóink munkaerő-piaci érvényesülése érdekében. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg. (TÁMOP-4.1.1/08/2/KMR-2009-0009)

<sup>5</sup> Egy német kutató, Hany, E. A. 1987-ben írt doktori disszertációjában megállapította, hogy a nemzetközi szakirodalomban jelenleg több mint 100 különböző meghatározása létezik a tehetség fogalmának. Hany, E. A. (1987): Modelle und Strategien zur Identifikation hochbegabter Schüler. Unveröffentlichte Dissertation, Ludwig-Maximilians-Universität München. (Idézi: Mönks – Ypenburg, 2011.)

<sup>6</sup> Például Renzulli, Mönks, Gagné, Heller, Czeizel, akik az általuk kidolgozott többfaktoros modellekben kiemelték, hogy a kiemelkedő tehetség (egy egyénre szabott képesség egy vagy több területen, jó vagy kiváló teljesítmények elérésére) egy fejlődési folyamat kapcsán realizálódik. Azért, hogy a lehetőségből teljesítmény lehessen, mind az egyén, mind pedig a környezete részéről támogató és sikernövelő faktorok érvényesülése szükséges.

<sup>7</sup> Tehetségdefinícióját Révész Géza tehetségmeghatározására alapozva fogalmazta meg.

<sup>8</sup> Ezek a modellek egyetlen tényezővel azonosították a tehetséget. Ez a tényező először az intelligencia, a később megalkotott modellekben pedig a kreativitás volt.

<sup>9</sup> *Amit a hallgatóknak nyújtunk a tehetséggondozási programban:*

- Tutori segítség és ösztönzés, informálás.
- Kompetenciafejlesztés tréningmódszerrel (pl. asszertivitás, vállalkozói készségfejlesztés, karriertervezés, időgazdálkodás, kommunikáció- és tárgyalástechnika, protokoll, kreativitás, együttműködés, konfliktuskezelés stb.).
- Tesztek, kérdőívek kitöltése személyes konzultációval.
- A Főiskola profiljába illeszkedő versenyekre, TDK-ra való személyes felkészítés.
- A szaktantárgyi, illetve bázisintézményekben végzett portfóliós feladatokról részletes írásos értékelés a továbbfejlesztés, fejlődés irányait megjelölve.

- Személyre szabott tanulmányi, tanulásmódszertani és továbbtanulási tanácsadás kiemelt jelentőséggel a mesterszakon folytatandó tanulmányokra és a külföldi ösztöndíjprogramokban való részvételre.
- Tanszéki kutatásokba történő meghívás vagy jelentkezés lehetősége pályázat útján.
- Kiemelt bázisintézményekben való gyakorlat lehetősége, szakdolgozat írása pályázás útján.
- Kiemelt bázisintézmények vagy partnercég révén meghirdetett külföldi tanulmányútra való felkészítés, illetve az út támogatása.
- Személyre szabott pályaorientáció, állasközvetítés.  
[http://avf.hu/tgp/?%C1lta%E1nos\\_t%E1j%E9koztat%F3](http://avf.hu/tgp/?%C1lta%E1nos_t%E1j%E9koztat%F3)

<sup>10</sup> A hazai vállalatok tehetségmenedzsment-programjai közül elsősorban a gyakornoki programokba való bejuttatás a cél, hiszen ezek azok a hosszabb távú (ideális esetben 2-3 éves időtartamú) tehetségmenedzsment-programok, melyek nem a vállalat kötelékein belüli tehetségigéreteket, hanem külsős tehetségeket céloznak meg. A célcsoport ebben az esetben a tehetséges főiskolai, egyetemi hallgatók illetve a tehetséges friss diplomások köre. A gyakornoki programok egyik típusa vezetési orientációjú program, mely a vezetői utánpótlás-szükséglet megoldására hivatott; másik részük szakmai orientációjú program, mely olyan plusztudást ad a gyakornoknak a vállalati élettel kapcsolatban, melyet nem lehet elsajátítani a felsőoktatásban. (Csányi, 2004.)

<sup>11</sup> Időszaki eredmények: <http://avf.hu/tgp/>, részletesen az Általános Vállalkozási Főiskola Tehetséggondozó Program dokumentációs anyagai (2010–2011). Karrier Iroda.

# Gébler József\*, Radnóti István\*\*, Szakács Ferenc\*\*\*

## AZ ÁVF TEHETSÉGGONDOZÓ PROGRAMJÁBAN RÉSZT VEVŐ HALLGATÓK JELLEMZÉSE<sup>1</sup>

*Az ÁVF tehetséggondozó programjára pályázó 46 hallgató közül 36-ot választottunk ki, a pályázatok, felvételi interjúk, tanulmányi átlagok, logikai feladatok, műveltségi tesztek, és személyiség-kérdőív adatai alapján. Előadásunkban ezeknek a mutatóknak a segítségével jellemeztük a kiválasztott hallgatókat, és eredményeiket homogenitásvizsgálattal összehasonlítottuk a programba be nem került mintáéval. Végül a jellemzők interkorrelációs elemzésével bemutattuk a teljesítmény- és személyiségmutatók (sztochasztikus) kapcsolatait.*

### A tehetség

Munkacsoportunk egy másik tanulmányban (Rétallérné, 2012) áttekintette a fogalom szakirodalmát, itt – korábbi, ezzel kapcsolatos közleményünket (Szakács – Bánfalvi, 2006) is felhasználva – csak mondandónk megértéséhez szükséges néhány gondolatot ajánlunk az olvasó figyelmébe.

A mindennapi szóhasználatban mindenki egyértelműnek veszi a *tehetség* szó jelentését, de valóban igen nehezen definiálható fogalomról van szó. A „*tehetséges*” szó jelentéséről (közelebbi meghatározás nélkül is) „tudjuk”, hogy több is, más is, mint az „*intelligens*”, „*okos*”, „*művelt*”, de már nem ennyire egyértelmű, hogy teszünk-e különbséget a „*kreatív*” és a „*tehetséges*” fogalmak jelentése között, mivel mindkettő alapjelentésében ott van az „*alkotó képesség*”.

Mint azt szótárakból (Györkösy, 1970; Ország – Futász – Kövecses, 1998; Halász – Földes – Uzonyi, 1998; Wahrig, 1991; Oxford Advanced Learner’s Dictionary, 1989) tudjuk, a „*creare*” latin szó azt jelenti, hogy alkotni, létrehozni. A tehetség szó latin megfelelője az „*ingenium*”, amely az „*ingenuus*” (veleszületett) szóból származik, és társjelentései a következők: sajátosság, valakinek a természete, lelkület, jellem, képesség, tehetség, éleselméjűség, alkotóerő, lángész stb. A latin eredetű szavak tehát a tehetség lényegi meghatározójának tekintik a „*veleszületettséget*”. („Nem lesz, hanem születik.”). Érdekes ugyanakkor, hogy az európai nyelvekben a szintén latin „*talentum*” szót használják szívesen a tehetség megnevezésére, amely szó eredeti jelentése pedig (súly-) *mértékegy-*

\* mestertanár, Általános Vállalkozási Főiskola

\*\* adjunktus, PhD hallgató, Általános Vállalkozási Főiskola

\*\*\* főiskolai tanár, Általános Vállalkozási Főiskola

<sup>1</sup> A Tehetséggondozási Program a TÁMOP pályázat eredményeképpen valósul meg. TÁMOP-4.1.1/08/2KMR-2009-0009

ség (kb. 26 kg), illetve *pénzegység* (egy talentumnyi ezüst értékét fejezte ki). A „*tehetséges*” szónak tehát van a mindennapi nyelvhasználatban egy „rokona”: a „*tehetős*” (akinek van talentuma, vagyis gazdag), aki „képes valamit tenni.” A német nyelvben (a szintén használatos „*das Talent*” mellett leggyakrabban a *die Begabung* (adottság) szót használják, ami szintén a „veleszületettségre” utal. Az értelmező szótárban egyébként a szó következő definíciója olvasható: „*Angeborene Befähigung, Anlage zu besonderen Fähigkeiten*”. A „*die Anlage*” szó lényegében a (latinból származó, de a magyar tudományos szóhasználatban is meghonosodott) *diszpozíció* (hajlam) szó jelentésével azonos. Szakszövegekben azonban a tehetség megjelölésére talán még gyakoribb a „*die Fähigkeit*”, amely *képességet, rátermettséget, alkalmasságot* is jelent, vagyis az „adottságon” kívül a „*csinálást*” is tartalmazza. Az angol nyelv igen sokféle szót használ a tehetség kifejezésére, amelyek többnyire szintén a *képesség – alkalmasság – adottság – rátermettség – hajlam* jelentésváltozatokhoz tartoznak (*gift, ability, aptitude*). Erre vonatkozó szófordulataik hol a „Természet adta” (a magyarban „Istenadta”) tehetséget fogalmazzák meg („*Nature had endowed him with great talents*”), hol azt hangsúlyozzák, hogy a tehetség a csinálásban valósul meg („...*having the makings of...*”).

Az eddigiek alapján tehát azt mondhatjuk, hogy a *tehetség olyan képesség, amely cselekvésben is megvalósul*. (A „biztonság kedvéért” tegyük hozzá: kiemelkedő képességről és kiemelkedő szintű cselekvésről van szó. A különféle „Nérók” „képességei” és városgyújtogató cselekedetei nem tartoznak a tehetség fogalomkörébe!) Különösnek látszik, de tény, hogy bár tehetségtudattal már igen régóta foglalkozik a tudomány (pszichológia, genetika), a fentebb vázolt fogalmi tisztázatlanságon alig jutott túl. Természetesen többféle tudományos definíciója is született a fogalomnak, de ezek szinte mindegyike a „*tehetség = adottság*” paradigmában gondolkodott. A genetikusok ráadásul a fogalmat tovább szűkített terjedelemmel alkalmazták, szerintük a tehetség mindig *öröklött* adottság. Érthető mindez, hisz ezeknek a kutatásoknak (éppúgy, mint az intelligenciakutatásoknak) a háttérben az az illuzórikus társadalmi érdek munkált, hogy a *tehetség korai (tehát még bármely ténylegesen megvalósult teljesítmény előtti) felismerésétől jelentős haszon remélhető*. (Ami – amint azt fentebb beláttuk – „per definitionem” lehetetlen vállalkozás.)

A hazai tehetségtudatások (Harsányi, 1981; Zibolen, 1986) sokat merítettek a magyar származású Révész Gézától (1952), aki a tehetségen azt a képességet értette, amely eredetileg egyben értékeset *hoz létre*. A tehetséges embert szerinte a magas fokú intelligencia mellett *intuíció* és *spontaneitás* jellemzi. (Ezek a kifejezések olyan, leggyakrabban nem tudatos, folyamatukban nem reprodukálható mentális folyamatokra utalnak, amelyek révén helyes, de nem megmagyarázható felismerésekhez jut a gondolkodó.)

Newton mondta erről: „*Olyannak látom magam, mint egy gyereket, aki játszik a tengerparton, és miközben önmagát szórakoztatja, időnként talál egy sima kavicsot, vagy egy, a szokottnál csinosabb kagylót.*” (Idézi: Révész, 1998)

## A tehetségkiválasztás

Ritkaság ugyan, hogy a munkaerő-kiválasztás gyakorlatában tehetséges személyeket keresünk, mégis jó, ha tudjuk: a tehetséges embert (tudományos, irodalmi, zenei, sport- stb.) *teljesítménye* alapján ismerhetjük fel. Ezért nem állapítható meg a tehetség pusztán az adottságok, mint pl. az *intelligencia*, sőt még a teljesítménnyel funkcionális kapcsolatban levő *kompetencia* mérésével sem. Azok a „tehetségek”, akik nem teljesítettek, inkább csak „ígéretes képességű emberek” (ha fiatalok), vagy sajnálatosan „elkallódott, elnyomott” képességű személyek, akiket megfosztott a sors (vagy személyiségük) azoktól a feltételektől, amelyek a tehetség kibontakoztatásához szükségesek. A tehetség fogalmában nem választjuk el az alkotási *képességet* a produktivitás, vagyis a *megvalósult teljesítmény* folyamatától, ezért a tehetség kiválasztásakor a képességek vizsgálata mellett elsősorban a tehetségre utaló *teljesítményt* kell figyelembe venni. (Ez a teljesítménykritérium természetesen számtalan konkrét változatban jelenik meg: a zene, sport, tudomány, stb. területein igen sok tehetségforma létezik, amelyek mindegyike sajátos jelenségvilágot foglal magában.)



Hogyan kell tehát eljárunk, ha az ÁVF *tehetséggondozó programja számára alkalmas* hallgatókat akarunk kiválasztani? Elméletileg mindenekelőtt legalább nagy vonalakban meg kell határozunk a keresett tehetségfeleség fogalmának tartalmi-terjedelmi mutatóit. Azzal a tehetségfeleséggel kell foglalkoznunk, amely a *felsőoktatásban részt vevő* (esetleg még szűkebben: közgazdász-menedzser képzésben részt vevő) hallgatóra releváns. Nyilvánvalóan nem sportolói, zenészi, színészi, énekesi, stb. tehetségeket keresünk (mint a „Ki mit tud” esetén), hanem olyan hallgatókat, akikből szakmájuk kiválósága válhat. Először tehát koncipiálni kell a (felsőoktatásban részt vevő) *hallgató*, és a leendő *közgazdász-menedzser „munkakörével”* releváns kapcsolatban levő tehetség fogalmát, majd ki kell dolgozni az ennek azonosítására alkalmas módszertant. Munkapszichológiai terminusokat alkalmazva tehát inkább *analóg, vagyis megfelelése*s, mint analitikus, vagyis elemző, előrejelző eljárásokat kell alkalmaznunk. Olyan jelenségeket kell tehát keresnünk, amelyek nemcsak *valószínűsítik*, hanem *bizonyítják* is a tehetséget. Mivel azonban (amint azt fentebb beláttuk) a tehetség fogalmában nem választjuk el egymástól az *alkotási képességet* (vagyis a *lehetőséget*), az *alkotás folyamatát* (amely gyakran *tartós erőfeszítést is igényel*) és a *teljesítményt*, a „*bizonyítékokat*” mindezen területek jelenségvilágában kell keresnünk. Az ilyen „*életadatokat*” (a szakirodalomban elterjedt neve: *life data*), életütelelemzéssel, önéletrajz-elemzéssel, vagy speciális interjúkkal nyerhetjük. Kutatásunkban *önéletrajz-elemzést, motivációslevél-elemzést és interjúelemzést* alkalmaztunk erre a célra (Rétallérné, 2011). Az adatok értelmezése során azokat a *támpontokat* kerestük, amelyek valamilyen módon bizonyítják a tehetség jeleként értelmezhető alkotó jellegű teljesítményt.

Tekintsük át ehhez az *alkotás folyamatában* (Révész, 1952; Révész, 1998), a különböző szinteken fellelhető *teljesítménybizonyítékokat*:

- *Előkészületi szint*: az információk összegyűjtése. Ehhez *érdeklődésre, kitartó szorgalomra és kíváncsiságra, gondolati nyitottságra*, az élmények szabad áramlására van szükség, „... ahol az élmények nem esnek a korai minősítés, sztereotipizálás csapdájába.”
- *Lappangási szint*: hosszas és gyakran nem tudatos, szubjektíve sokszor gyötrődéssel teli állapot, amely után lassan „*helyükre kerülnek a dolgok*” és *új összefüggések* felismerése jön létre. Ez valamely témával való *kitartó, intenzív és igen motivált* foglalkozást feltételez.
- *Megvilágosodási szint*: gyakran „*aha-élménynek*” (evidencia megélésének) is nevezik, mert hirtelen villan fel a megértés, belátás, felismerés. Rendszerint izgatott, örömteli, felajzott élményként éli meg a személy. Ilyen élményekre rákérdezve a tehetséges személyek szinte gondolkodás nélkül tudnak pozitív példákra emlékezni.
- *Kivitelezési szint*: az *információk feldolgozásán, összefüggések felismerésén és megfogalmazásán, kommunikálási színvonalán* múlik a sikeres megvalósítás. Nem jött létre alkotás, ha nem vagyunk képesek valamilyen formában közölni. A tehetséges személy élettörténetében egészen korai gyermekkortól vannak ilyen alkotásélmények, produktumok.

Mint látjuk, olyan *készségekről, mentális tevékenységekről* is szó van, amelyek jelentős mértékben *fejleszthetők*, ezért (is) van szükség a „*tehetséggondozásra*”. (Harsányi, 1981.)

## Hogyan választottuk ki a TGP résztvevőit?

Abból a feltevésből indultunk ki, hogy a „*tehetséggyanús*” hallgatók *ambiciózusak, érdeklődők, motiváltak*, tőlük várható el, hogy szívesen részt vennének egy tehetségfejlesztő programban. Tapasztalatból is tudtuk, hogy az „*ajánlott*” és „*önálló*” feladatokat csak ilyen hallgatók végzik szívesen. Nem célszerű tehát a nagy tömegből „*kiszűrni*” hallgatókat *kijelölni* a programban való részvételre, csak az *önszántukból* jelentkezők közül választhatunk. Azt a célunkat tehát, hogy *objektíve* tehetséges hallgatókat válasszunk ki a teljes mintából (az összes hallgató közül), módosítanunk kellett arra, hogy a *jelentkezők közül* kiválasszunk a *relatív*e legtehetségesebbeket, vagyis azokat, akiknél a legtöbb *jelét* (bizonyítékát) látjuk a tehetségnek.

Ennek megfelelően az alábbi hirdetést tettük közzé:

**Éljen a lehetőséggel, jelentkezzen az ÁVF  
Tehetséggondozó Programjába!**

**Célunk, hogy segítséget nyújtsunk tehetséges hallgatóinknak képességeik kibontakoztatásában.** E célt személyes, oktatói - tutori támogatással, tanácsadással, egyéni fejlesztéssel, különböző lehetőségek bemutatásával, szakmai programokba való bevonással, közös, aktív munkával kívánjuk elérni.

A program másfél- két év időtartamú, a részt vevő hallgató, diplomája mellé Karrier Portfóliót kap, mely az ÁVF intézményi referenciája, s felhasználható továbbtanuláshoz, álláskereséshez egyaránt.

A Tehetséggondozó Program egy nyertes TÁMOP pályázat eredményeképpen valósul meg. Az Általános Vállalkozási Főiskola és a Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola konzorciumi partnerként pályázott és nyert. A pályázat részleteiről az ÁVF honlapján tájékozódhat, a projekt pontos neve: „*Velünk Alakítsd Lehetőségeid, Ismereteid, Diplomád!*” „*VALID – a Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola és az Általános Vállalkozási Főiskola közös fejlesztése hallgatóink munkaerő-piaci érvényesülése érdekében*”. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

Bármely szakon tanuló, nappali és levelező tagozatos ÁVF-es hallgató jelentkezhet a Tehetséggondozási Programba.

**A jelentkezés módja: pályázat benyújtása.** A pályázatnak az alábbi elemeket javasolt tartalmaznia:

- 1./ Amerikai típusú önéletrajz, fényképpel
- 2./ Motivációs levél, melyben javasolt kitérni az alábbiakra: Miért jelentkezett az ÁVF-re? Van-e elképzelése arról mivel szeretne foglalkozni az alapszak befejezése után? Tervezi-e a mesterszakon való továbbtanulást? Ha igen, tudja-e, milyen szakon? Van-e konkrét célja, elképzelése arról – s ha igen, mi az-, hogy főiskolai tanulmányainak befejezése után mit fog csinálni? Van-e olyan ismeretkör, tantárgy, képesség, amelyben tehetségesnek tartja önmagát? Ha igen, mi az? Van-e olyan ismeretkör, tantárgy, képesség, melyben Ön eddig úgy érzi, sikeres volt? Mi az, és mi volt az Ön sikere? Miért jelentkezik a Tehetséggondozó Programba? Mit szeretne ebből elsődlegesen profitálni?
- 3./ Referenciák, ajánlások (Támogató, ajánló levél középiskolai vagy főiskolai tanártól,
- 4./ Szakkörvezetőtől, stb., melyben az oktató/vezető leírja, hogy miért javasolja az Ön bevonását az ÁVF Tehetséggondozási Programjába.)
- 5./ Egyebek (Bármilyen, ami pályázatát kiegészíti, alátámasztja, amit Ön fontosnak ítél, például oklevél, bizonyítvány másolata, nyelvtudást igazoló dokumentum, saját munka vagy alkotás stb.)

**A jelentkezés benyújtásának határideje:**

A pályázatok leadási helye: Alkalmazott Magatartástudományi Tanszék, 102-es szoba.

**VÁRJUK ÉRDEKLŐDÉSÉT ÉS JELENTKEZÉSÉT!!!**

Emellett, mivel a program újdonság volt a hallgatók számára, és biztosak szerettünk volna lenni benne, hogy a kezdetekben is valóban minden arra érdemes hallgatóhoz eljut a pályázat híre, néhányuknak személy szerint, e-mailen keresztül is felhívtuk a figyelmét a lehetőségre. Egyrészt azoknak küldtük ki a tájékoztató elektronikus levelet, akiknek tanulmányi átlaga kimagasló volt a Főiskolán töltött félévek során mindvégig; másrészt azoknak, akik (legalább egy jó tanulmányi átlag mellett) valamilyen kiemelkedő teljesítménnyel hívták fel magukra oktatóink figyelmét: különösen magas színvonalon beadott írásos munkák, feltűnő szakmai aktivitás a szemináriumokon.

## **Milyen módszereket alkalmaztunk?**

A jelentkezők közüli kiválasztáshoz a következő módszereket használtuk:

### **1. Tanulmányi eredmény**

Ismert ugyan számos olyan tehetséges ember, akinek iskolai eredményei (több gyenge osztályzat mellett) csak szelektíve (bizonyos tantárgyakban) voltak jók, de egy sem volt közöttük olyan, aki mindenképp rossz lett volna. Tudományosan igazolt tény, hogy az iskolai előmenetel és a mentális képességek szintje (pl. IQ) szignifikáns pozitív korrelációt mutat. Általános megfontolások alapján is várható, hogy a jobb képességűek, különösen a szellemileg aktív, érdeklődő, ambiciózus, intellektuális erőfeszítésre tartósan képes, tehát „tehetséggyanús” hallgatók tanulmányi átlageredménye jobb, mint a nem tehetséges társaiké. A tanulmányi eredményként a felvétel előtti félév tantárgyanként elért eredményeinek az átlagát vettük alapul.

### **2. Pályázati anyag: önéletrajz, motivációs levél, tanári javaslatok, teljesítményt igazoló iratok (pl. nyelvvizsga-bizonyítvány)**

A tehetséges hallgató már igen hamar kitűnik iskolai magatartásával: érdeklődő, szorgalmas, gyors felfogású, hamar sikereket ér el valamely tantárgyban. Az ilyen hallgatók már korán kiemelkednek társaik közül információéhségükkel: kíváncsiak, kérdeznek, olvasnak. Jövőre vonatkozó terveik, nem ritkán körülhatárolt életcéljaik vannak, céltudatosak. Pályázati anyagukban maga az írásos teljesítmény is értékelhető: a megfogalmazás stílusa, gondolatanyagának színvonala, eredetisége, érettsége, a pályázat szerkezete, kivitele alapján a tapasztalt tanárok fel tudják ismerni tehetségüket. Igen informatív a motivációs levelek szerkesztettségi színvonala, stílusa (szabatossága, olvashatósága), nyelvtani szerkezete, helyesírása, fogalmazásának absztrakciós színvonala, informativitása, az önértékelés relevanciája, a pályázati célok tárgyzerűsége, realitása, kidolgozottsága, a kivitelezés (esztétikai, adminisztratív, etikettszempon-tú) színvonala. Fontos támpontokat tartalmaznak a szabadidős tevékenységre vonatkozó adatok: olvasás, nethasználat, hobbik. Az értékelő tanárok a pályázati anyagokat e szempontok szerint értékelték.

### **3. Interjú**

Gyakran már igen korán kiemelkedő teljesítmény jellemzi a tehetséges hallgatót (pl. tanulmányi versenyen, szakkörökben stb.). A tematikus interjúnak egy része kifejezetten az elért sikerekre vonatkozó kérdéseket tartalmazza, és igen fontos eleme a hallgató önismeretének, tudatosságának színvonala, helyezethez illő fellépésének, viselkedésének, érzelmi megnyilvánulásainak adekvátsága. Az interjú anyagának értékelésében az értékelő tanárok a következő szempontok szerint jártak el:

- érdeklődés,
- kitartás,
- önismeret önbizalom,
- fellépés,
- kommunikáció,
- hitelesség,
- kiegyensúlyozottság,

- motiváltság,
- logikus gondolkodás,
- nyitottság,
- céltudatosság,
- mentális erőfeszítésre való hajlandóság.

#### 4. Logikai teszt

A tehetség fogalmának definícióiban szinte obligát elemként szerepel az *intelligencia* és (rendszerint ennek részeként) a *logikus gondolkodásra való képesség*. A szakirodalomban ugyan vannak olyan feltevések, hogy a *vertikális* irányú, *konvergens*, *deduktív*, vagy *szillogisztikus*, biztos ítéletre törekvő következtetés (vagy, ahogy mondani szoktuk: levezetés) inkább az *intelligenciára*, míg a *divergens*, oldalirányú és *induktív* (netán *abduktív*), valószínűség megállapítására törekvő következtetés inkább a *kreativitásra* jellemző, de a tehetség fogalmának differenciaspecifikái között az *intelligencia*, a *logika*, és a *kreativitas* egyaránt szerepelni szokott, megkülönböztetés nélkül. A felsőoktatásban elterjedt intelligencia- és kreativitásteszték alkalmazása helyett mi inkább a céljainknak inkább megfelelőnek vélt *játékos logikai feladványok* közül választottunk ki kettőt (amelyek megoldásához inkább az intelligenciához szorosabban kapcsolódó deduktív logikai műveletekre van szükség). A tréfás *rejtvények*, *feladatok*, *találós kérdések* szinte az emberiség történetével egyidős módszerei az *okosság*, *szellemi színvonal* megállapításának (lásd pl. az Ezeregyéjszaka meséiből származó történetet Turandot kínai hercegnőről).

Az alábbi feladatok valamelyikének teljesítményei (megoldási ideje) alapján értékeltük a jelentkezőket:

- **A/ Feladat:**

Van 5 ház, mindegyik más színű.

Minden házban egy más-más nemzetiségű személy lakik.

Minden háztulajdonos bizonyos italt részesít előnyben, bizonyos márkájú cigarettát szív és bizonyos állatot tart.

*A kérdés: Kié a hal?*

Tudjuk, hogy:

A brit a piros házban lakik.

A svéd kutyát tart.

A dán szívesen iszik teát.

A német Rothmanns cigarettát szív.

A norvég az első házban lakik.

A zöld ház tulajdonosa kávét iszik.

Aki Winfield cigarettát szív, szívesen iszik sört.

A sárga ház tulajdonosa Dunhill cigarettát szív.

Az a személy, aki Pall Mallt szív, papagájt tart.

A férfi, aki a középső házban lakik, tejet iszik.

Aki Marlborot szív, az mellett lakik, aki macskát tart.

A férfi, akinek lova van, az mellett lakik, aki Dunhillt szív.

A norvég a kék ház mellett lakik.

Aki Marlborot szív, annak a szomszédja vizet iszik.

A zöld ház a fehér ház mellett balra van.

- **B/ Feladat:**

Négy házaspár arra ébredt ma reggel egy nagyvárosban, hogy az éjjel havazott. Még aznap délelőtt 10.30-ra megtisztították az utakat a hókotrók mindegyik környéken.

Állapítsa meg, a párok férfi és női tagjának keresztnévét, a család vezetéknévét, hány cm hó esett náluk, és mikor kezdték meg az utakon a hó eltakarítását előttük.

Tudjuk, hogy:

Rékáéknál – akinek a vezetéknéve nem Horváth – időben Gyuriék előtt takarították el a havat, de csak azután, hogy eltakarították azon a környéken, ahol metricconverterProductID8 cm8 cm hó esett.

Seregék felé 2 cm-rel több hó esett, mint azon a környéken, ahol 8.30-kor takarították el a havat.

Gyuriéknál 2 cm-el kevesebb hó esett, mint Dóráéknál.

Karcsi és Dóra együtt élnek, az ő házuk környékén nem 9-kor takarították el a havat, viszont előbb, mint Petiéknél.

Györi Szabiék környékén (ahol a pár női tagja nem Márti) 1 cm-rel több hó esett, mint Gyuriék környékén.

Felsoroljuk a négy házaspárt abban az időrendi sorrendben, ahogy eltakarították környékükről a havat a legkorábbi időponttól kezdve: először ott, ahol metricconverterProductID8 cm8 cm hó esett, majd Adéléknél, utána Petiéknél és végül a Vass házaspár környékén.

Egy-egy utat fél óra alatt tisztítottak meg a hókotrók.

### 5. Személyiségteszt

A *California Personality Inventory (CPI)* hazai változatának (Oláh, 1985; Vargha, 1998) azokat a tételait vettük figyelembe, amelyekről azt feltételeztük, hogy *tehetséggel kapcsolatos* személyiségvonásokat fejeznek ki. Ez a válogatás saját megfontolásokon alapult, hasonló vonatkozású felhasználásukról nincs tudomásunk. Mivel a kérdőív Magyarországon standardizált eljárás, az egyes kérdésekre adott válaszok alapján megítélhető, hogy adott tételben (kérdéscsoportban) a vizsgált személy válaszainak értéke átlagővezetbe tartozik-e, vagy annál nagyobb, illetve kisebb-e. Az átlag feletti értékek adott személyiségvonásnak az átlagnál erőtejeesebb, míg az átlag alattiak az átlagnál gyengébb meghatározó erejére utalnak. Pszichometriailag talán kifogásolható módon azt feltételeztük, hogy az alábbi tételekre adott válaszok értékeinek átlaga alapján a tehetséggel kapcsolatos személyiségvonások „ereje” megítélhető. E feltevésünknek megfelelően kiszámoltuk az egyes személyekre érvényes átlagértékeket (TGP-mutató), és ennek alapján értékeltük a jelentkezőket.

A kiválasztott tételek a következők voltak:

- *Felelősségtudat (RE, V4)*
- *Énerő (ES)*
- *Önállóság (AI)*
- *Intellektuális hatékonyság (IE, BF5)*
- *Flexibilitás (FX)*
- *Eredetiség (F4)*
- *Teljesítményigény (V5)*
- *Lelkiismeretesség (BF3)*

### 6. Műveltségi teszt

*Műveltség és intelligencia* ugyan egymással szoros korrelációban levő jelenségek, de ez pusztán sztochasztikus, korántsem kauzális kapcsolat. Ráadásul gyakran még „féloldalás” is: az intelligens emberek ugyan rendszerint műveltek is (hiszen éppen intelligenciájuk készíteti őket tanulásra, tájékozódásra, aminek eredményeként műveltekké válnak), de számos nem intelligens ember létezik, aki meglepően művelt (és persze az sem ritka, hogy jó képességű, intelligens emberek műveletlenek maradnak). Mivel (saját és szakirodalmi tapasztalatok alapján) azt feltételeztük, hogy a tehetséges hallgatók ambíciózusak, érdeklődők és sokat olvasó, művelődni vágyó személyek, ezért a tehetségkiválasztás számára releváns információnak tekintettük a műveltséget. Magát az alkalmazott kérdőívet helyszűke miatt csak ismertetni tudjuk, bemutatni nem.

A kérdőív 191 kérdésből áll, amelyek az ismeretek következő nyolc kategóriáját ölelik fel:

- *művészetek (pl.: Milyen stílusban épült a Parlament? Ki festette a Magányos cédrust?)*

- *történelem (pl.: Mikor kötötték a szatmári békeszerződést? Ki volt a vaskancellár?)*
- *gazdaság (pl.: Mi a GDP? Mi a BUX?)*
- *világnézet (pl.: Melyik vallásban van kasztrendszer?)*
- *földrajz (pl.: Mi Brazília hivatalos nyelve? Hány állama van az Amerikai Egyesült Államoknak?)*
- *napi hírek (pl.: Hány tagállama van az Európai Uniónak? Kik választják az európai parlamenti képviselőket?)*
- *egészség (pl.: Mely betegség gyógyítható antibiotikummal? Mi az övsömör?)*
- *idegen szavak (pl.: Mi a hipotézis? Mi a szinonima?)*

## Eredmények: a kiválasztott hallgatók jellemzése

A kiválasztásban elsődleges szerepet játszó két tényező (pályázati anyag és interjú) értékelése során a zsűri minden tagja csak „javaslom–nem javaslom” véleményt adott. A felvételtől a többségi vélemény alapján döntöttünk, de figyelembe vettük a hallgató tanulmányi eredményét és egyéb kiegészítő támpontokat is.

A számszerűsíthető eredmények az alábbiak voltak:

### 1. Tanulmányi eredmény

Változó	Felvételt nyert	N	Átlag	Szórás	T-érték	Szign.
Átlag	Nem	9,000	3,128	1,127	-3,458	1%
	Igen	36,000	4,100	0,640		

A kiválasztott hallgatók tanulmányi átlaga szignifikánsan *magasabb*, mint a nem kiválasztottaké.

### 2. Logikai teszt

*Felvettek és nem felvettek időátlagai (perc) a MEGOLDÓK körében*

Változó	Felvételt nyert	N	Átlag	Szórás	T-érték	Szign.
logido	nem	6,000	42,000	6,723	-0,615	nincs
	igen	29,000	46,828	18,802		

A kiválasztott és nem kiválasztott hallgatók megoldási ideje *nem különbözik* egymástól szignifikánsan.

### 3. Személyiségteszt

Változó	Felvételt nyert	N	Átlag	Szórás	T-érték	Szign.
DO	nem	9,000	54,111	11,890	-,768	nincs
	igen	35,000	58,200	14,754		
CS	nem	9,000	48,222	11,819	-1,631	nincs
	igen	35,000	54,771	10,471		
SY	nem	9,000	59,778	12,327	,115	nincs
	igen	35,000	59,257	12,101		
SP	nem	9,000	51,889	13,932	-,988	nincs
	igen	35,000	55,886	9,952		

Változó	Felvételt nyert	N	Átlag	Szórás	T-érték	Szign.
SA	nem	9,000	53,222	7,918	-,703	nincs
	igen	35,000	55,486	8,776		
WB	nem	9,000	45,333	17,088	-,831	nincs
	igen	35,000	49,771	13,543		
AN	nem	9,000	42,222	17,434	,644	nincs
	igen	35,000	39,200	11,106		
RE	nem	9,000	42,556	18,541	-,708	nincs
	igen	35,000	46,714	14,972		
SO	nem	9,000	54,222	12,215	,271	nincs
	igen	35,000	52,971	12,366		
SC	nem	9,000	52,222	22,326	,098	nincs
	igen	35,000	51,543	17,458		
TO	nem	9,000	38,444	17,074	-1,203	nincs
	igen	35,000	44,914	13,684		
ES	nem	9,000	51,222	19,201	-,169	nincs
	igen	35,000	52,200	14,503		
GI	nem	9,000	54,000	22,638	,601	nincs
	igen	35,000	49,686	18,299		
CM	nem	9,000	53,889	10,006	-,191	nincs
	igen	35,000	54,543	8,978		
AC	nem	9,000	55,444	15,125	-,795	nincs
	igen	35,000	59,400	12,846		
AI	nem	9,000	51,444	13,566	-,936	nincs
	igen	35,000	55,086	9,516		
IE	nem	9,000	41,000	13,266	-,734	nincs
	igen	35,000	44,171	11,116		
PY	nem	9,000	52,778	6,553	-,245	nincs
	igen	35,000	53,514	8,368		
EM	nem	9,000	52,556	11,759	-,721	nincs
	igen	35,000	55,486	10,648		
FX	nem	9,000	35,889	17,603	-1,460	nincs
	igen	35,000	44,914	16,276		
FE	nem	9,000	51,778	13,944	-,145	nincs
	igen	35,000	52,400	10,869		
F1	nem	9,000	48,889	19,490	-,195	nincs
	igen	35,000	50,029	14,577		
F2	nem	9,000	55,778	10,208	-,760	nincs
	igen	35,000	58,657	10,123		
F3	nem	9,000	54,111	17,077	-,058	nincs
	igen	35,000	54,371	10,327		
F4	nem	9,000	41,889	7,785	-1,826	10%
	igen	35,000	47,829	11,600		
V1	nem	9,000	51,556	6,876	-1,376	nincs
	igen	35,000	55,343	7,475		
V2	nem	9,000	45,889	14,521	-,692	nincs
	igen	35,000	48,943	11,080		
V3	nem	9,000	54,444	10,899	,064	nincs
	igen	35,000	54,229	8,579		

Változó	Felvételt nyert	N	Átlag	Szórás	T-érték	Szign.
V4	nem	9,000	50,222	10,686	-,300	nincs
	igen	35,000	51,171	7,861		
V5	nem	9,000	49,333	7,858	-1,272	nincs
	igen	35,000	52,543	6,464		
V6	nem	9,000	47,111	6,864	-1,255	nincs
	igen	35,000	50,143	6,367		
BF1	nem	9,000	52,778	12,804	-1,341	nincs
	igen	35,000	59,143	12,675		
BF2	nem	9,000	57,111	15,528	,094	nincs
	igen	35,000	56,657	12,257		
BF3	nem	9,000	52,333	17,564	-,534	nincs
	igen	35,000	55,171	13,330		
BF4	nem	9,000	49,778	24,954	-,541	nincs
	igen	35,000	53,543	6,779		
BF 5	nem	9,000	42, 556	9,015	-1,701	10%
	igen	35,000	48,629	11,410		

#### Összesített TGP-mutató

Változó	Felvételt nyert	N	Átlag	Szórás	T-érték	Szign.
TGP	Nem	9,000	44,246	7,644	-1,483	nincs
	Igen	35,000	48,828	8,409		

A felvettek és nem felvettek csoportja között *nincs szignifikáns különbség*.

#### 4. Műveltségi teszt

Változó	Felvételt nyert	N	Átlag	Szórás	T-érték	Szign.
muv	nem	9,000	119,000	7,124	-3,518	1%
	igen	34,000	131,176	9,675		

A *felvettek* műveltségi teljesítménye szignifikánsan *magasabb*, mint a nem felvetteké.

### Összegzés

Az eredmények alapján azt mondhatjuk, hogy a jelentkezők közül a *színvonalasabb* hallgatókat sikerült kiválasztanunk: *jobb a tanulmányi eredményük és műveltebbek*, mint a nem felvett társaiké, de egyik eredményük sem kimagasló.

*Személyiségmutatóik* alapján (jóllehet a két csoport átlagértékei között nincs szignifikáns különbség) a programba felvett és fel nem vett hallgatók személyiségében alábbi *eltérő tendenciák* valószínűsíthetők.

A személyiségmutatók standard értéke 40–60 között van. Az ebbe az övezetbe tartozó személyekről csak annyit lehet állítani, hogy olyanok, mint a hazai átlag. Teljes vizsgálati mintánk személyiségmutatóinak átlagértékeiről tehát azt lehet megállapítani, hogy többnyire a hazai átlagövezetbe tartoznak, *átlagosak*. Mindössze két olyan mutató van, amelynek az átlaga valamelyik csoportban a hazai átlagtól eltérő értéket mutat: *átlag alatti értéket értek el a nem kiválasztottak a TO (tolerancia)*,



és a FX (flexibilitás) terén. Azok tehát, akik nem kerültek be a programba, kevésbé toleránsak, és kevésbé flexibilisek, mint a hazai átlag. A kiválasztottak ezekben a mutatókban ugyan magasabb értéket értek el, de ez csak annyit jelent, hogy a hazai standard szerint átlagosak. A különbség a két csoport között nem szignifikáns. A kiválasztott és nem kiválasztott hallgatók személyiségmutatói között mindössze két („gyengén”) szignifikáns különbség van: az F4 („Függetlenség, eredetiség”) és BF5 („Intellektus”) mutatójának értéke a kiválasztottak esetében magasabb. Ez utóbbi mutató több más mutatóból (IE = intelligencia, FX = flexibilitás, AI = eredetiség-autentikusság, FE = feminizmus, érzékenység) származtatott érték. Mindkét mutató azt jelzi, hogy a programba felvettek „szellemi színvonalmutatóinak” átlaga magasabb ugyan, mint a nem kiválasztottaké, de nem haladja meg az átlagosat. (Az FE-mutató [feminizmus] magasabb értéke evidens, hisz a mintában szinte kizárólag nők szerepelnek.)

Mivel a szórásértékek szinte minden mutató esetén igen magasak voltak, felmerült annak szükségessége, hogy megállapítsuk a hazai standard szerinti *magas*, illetve *alacsony* személyenkénti értékek előfordulási gyakoriságát a felvettek és nem felvettek csoportjában. Az eredményeket alábbi táblázat mutatja:

*Az egyes CPI-mutatókban a standard átlagövezet (40–60 pont) feletti eredményt elérték aránya a felvettek (n=35) és nem felvettek (n=9) körében*

*Az egyes CPI-mutatókban a standard átlagövezet (40–60 pont) alatti eredményt elérték aránya a felvettek (n=35) és nem felvettek (n=9) körében*

CPI-változó	Felvettek (%)	Nem felvettek (%)	Felvettek (%)	Nem felvettek (%)
DO	50,00	22,22	13,89	11,11
CS	44,44	22,22	11,11	22,22
SY	50,00	55,56	8,33	0,00
SP	33,33	22,22	2,78	22,22
SA	19,44	11,11	2,78	0,00
WB	25,00	33,33	22,22	33,33
AN	0,00	22,22	44,44	55,56
RE	16,67	11,11	25,00	33,33
SO	33,33	22,22	16,67	11,11
SC	44,44	33,33	30,56	44,44
TO	11,11	11,11	27,78	55,56
ES	30,56	33,33	22,22	33,33
GI	27,78	33,33	36,11	22,22
CM	38,89	44,44	5,56	11,11
AC	52,78	44,44	2,78	22,22
AI	36,11	22,22	5,56	11,11
IE	2,78	0,00	22,22	22,22
PY	22,22	22,22	2,78	0,00
EM	30,56	33,33	8,33	22,22
FX	25,00	11,11	52,78	77,78
FE	22,22	22,22	8,33	11,11
F1	19,44	22,22	19,44	33,33
F2	50,00	33,33	2,78	11,11
F3	22,22	33,33	8,33	22,22
F4	13,89	0,00	22,22	44,44
V1	25,00	11,11	2,78	0,00
V2	13,89	11,11	19,44	44,44

*Az egyes CPI-mutatókban a standard átlagövezet (40–60 pont) feletti eredményt elérték aránya a felvettek (n=35) és nem felvettek (n=9) körében*

*Az egyes CPI-mutatókban a standard átlagövezet (40–60 pont) alatti eredményt elérték aránya a felvettek (n=35) és nem felvettek (n=9) körében*

CPI-változó	Felvettek (%)	Nem felvettek (%)	Felvettek (%)	Nem felvettek (%)
V3	33,33	33,33	5,56	0,00
V4	2,78	11,11	8,33	22,22
V5	5,56	0,00	5,56	11,11
V6	2,78	11,11	5,56	11,11
BF1	52,78	33,33	8,33	11,11
BF2	38,89	44,44	5,56	11,11
BF3	41,67	33,33	13,89	33,33
BF4	38,89	33,33	16,67	33,33
BF5	16,67	0,00	19,44	33,33
TGP	5,56	0,00	11,11	44,44

A személyiségmutatók közül a hazai átlagnál *magasabb* (tehát az egyénre fokozott mértékben jellemző) érték jelentősen többször (legalább kétszeres gyakorisággal) fordul elő a *felvettek* körében a következő tulajdonságokban: *dominancia (DO)*, *státusz elérésére való képesség (CS)*, *flexibilitás (FX)*, és *irányítóképesség (V1)*. Továbbá kizárólag náluk fordul elő a standardnál magasabb érték az *intellektuális hatékonyság (IE és BF5)*, a *függetlenség-eredetiség (F4)*, és az *általunk bevezetett „tehetségmutató” (TGP)* esetében. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a *szorongásmutató (AN)* standardnál *magasabb* értéke kizárólag a *nem felvettek* körében fordul elő.

A személyiségmutatók standard átlag alatti (tehát az egyénre kevésbé jellemző) értéke viszont a *nem felvettek* körében jelentősen többször (legalább kétszeres gyakorisággal) fordul elő a következő tulajdonságokban: *státusz elérésére való képesség (CS)*, *szociális fellépés (SP)*, *tolerancia (TO)*, *konformizmus (CM)*, *feladatteljesítményre törekvés (AC)*, *önálló teljesítményre törekvés (AI)*, *empátia (EM)*, *extraverzió (F2)*, *konvencionális (F3)*, *frusztrációtolerancia (V2)*, *felelősségtudat (V4)*, *teljesítményigény (V5)*, *rugalmasság (V6)*, *szociális hatékonyság (BF1)*, *szeretet (BF2)*, *lelkiismeretesség (BF3)*, *emocionális kontroll (BF4)*, és *tehetségmutató (TGP)*.

## Felhasznált irodalom

- Györkösy Alajos (szerk.) (1970): *Latin–magyar kézi szótár*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Halász Előd – Földes Csaba – Uzonyi Pál (1998): *Magyar – Német nagyszótár*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Harsányi István (1981): *A tehetség-felismerés és tehetséggondozás mai feladatai*. Kaposvár, Somogy M. Pályavál. Tanácsadó Int.
- Harsányi István (1994): *Tehetségvédelem*. Budapest, Magyar Tehetséggondozó Társaság.
- Karcsics Éva – Rétaallérné Görbe Éva (2011): *Tehetségmenedzsment a felsőoktatásban és a vállalati szférában*. ÁVF Tudományos Közlemények, Budapest.
- Oláh Attila (1985): *A Californiai Pszichológiai Kérdőív hazai alkalmazásával kapcsolatos tapasztalatok*. Pszichológiai Tanulmányok, XVI. sz., Budapest, 53–101.
- Ország László – Futász Dezső – Kövecses Zoltán (1998): *Magyar – Angol nagyszótár*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Oxford Advanced Learner's Dictionary* (1989): Oxford, Oxford University Press.
- Rétaallérné Görbe Éva (2011): *Munkaerő-kiválasztási interjú*. Kézirat.
- Révész Géza (1952): *Talent und Genie*. Bern.
- Révész György (1998): *Intelligencia, kreativitás, tehetség*. In: Bernáth László – Révész György (szerk.): *A pszichológia alapjai*. Budapest, Tertia Kiadó.
- Szakács Ferenc – Bánfalvi Mária (2006): *Vállalkozás- és szervezetpszichológia*. Budapest, ÁVF.
- Vargha András (1998): *S-CPI Felhasználói Füzet (User Manual)*. Budapest, ELTE, Pszichol. Int.
- Wahrig, G. (1991): *Deutsches Wörterbuch*. Bertelsmann Lexicon Verlag.
- Zibolen Endre (szerk.) (1986): *Tehetségmentés az iskolában, 1920–1944; az intézményes tehetségtudás, tehetséggondozás és tehetségfejlesztés irodalma a két világháború között*. Budapest, Oktatókutató Intézet.



**Kuti Éva\*, Tóth Margita\*\***

## **ELŐZETES INFORMÁCIÓK ÉS VÁRAKOZÁSOK, ERŐFESZÍTÉSEK ÉS ELÉGEDETTSÉG<sup>1</sup>**

### **Hallgatói vélemények az ÁVF tehetséggyógyító programjáról**

A felsőoktatás tömegessé válása a gazdaság és a társadalom szempontjából számos pozitív hatással járt. Növelte a munkaerőpiacra belépők ismeretszintjét és szakmai színvonalát, s olyan rétegek előtt is megnyitotta a mobilitás csatornáit, amelyek számára a diplomássá válás a szűk, elitista felsőoktatás feltételei között elképzelhetetlen lett volna (Róbert, 2000). Bár a szociológiai vizsgálatok továbbra is azt mutatják, hogy „a kevésbé iskolázott szülők gyerekei alulreprezentáltak a felsőoktatásban” (Szemerszki, 2006: 750), az arányok az utóbbi évtizedekben számottevően javultak. A fiatalok – jórészt főiskolai szintű – felsőfokú képzése az úgynevezett „középosztályosodásnak” (Gábor – Dudik, 2000) is fontos lépésévé vált. Az új hallgatói csoportok megjelenése természetesen a hallgatói igények differenciáltabbá válását eredményezte (Kuráth, 2007).

A tömegesedés, s ezen belül is főként az oktató – hallgató viszony személytelenné válása ugyanakkor rendkívüli módon megnehezítette, hogy a felsőoktatási intézmények az „üzemszerű működés” során megfelelően reagáljanak az újonnan felmerülő igényekre (Thomas – Hixenbaugh, 2006). Ez két különböző veszéllyel is járt. Egyrészt növelte a hallgatói lemorzsolódás valószínűségét, másrészt akadályozta a tehetségek felismerését és kibontakoztatását. Ezekre a problémákra reagálva a világ legkülönbözőbb pontjain jelentek meg lényegében egy irányba mutató, a hallgatókkal való személyre szabott törődést célzó kezdeményezések (Crosling – Heagney – Thomas, 2009). Bár formáik és módszereik igen-igen változatosak voltak, közös alapjukat az a remény alkotta, hogy „a konzultációs, tutori tevékenység erősödésével nőhet az oktató-hallgató személyes kapcsolatának szerepe” (Szekeres, 2008: 8), s ezáltal a különböző tanulási, beilleszkedési nehézségek enyhítése és a speciális képességek fejlesztése, a tehetséggyógyítás egyaránt lehetővé válik.

Az Általános Vállalkozási Főiskola 2010 elején indult tehetséggyógyító programja (a továbbiakban TGP) tehát korántsem előzmények nélküli. Megtervezésekor már számos nemzetközi (Barfield – Hixenbaugh – Thomas, 2006) és hazai (Fazekas, 2009) tapasztalat állt rendelkezésre, s ismertek voltak azok a legfontosabb dilemmák, amelyek mentén a koncepcionális döntéseket meg lehetett hozni. Ezeket a dilemmákat egy Angliában megjelent tutorálási kézikönyv (University of Bolton, 2010: 18) az alábbiakban foglalta össze. El kell dönteni, hogy

- a tutori segítség valamennyi hallgató vagy csak egy speciális szempontok szerint kiválasztott hallgatói csoport számára hozzáférhető;
- a tutorálási szolgáltatás beépül az oktatási folyamatba, vagy addicionális, önálló programként működik;

\* főiskolai tanár, Általános Vállalkozási Főiskola

\*\* főiskolai tanár, Általános Vállalkozási Főiskola

<sup>1</sup> A Tehetséggyógyító Program a TÁMOP pályázat eredményeképpen valósul meg. TÁMOP-4.1.1/08/2KMR-2009-0009

- a résztvevőknek nyújtott támogatás proaktív (a program vezetői és a tutorok által előre eltervezett tartalmú), vagy reaktív (a tényleges együttműködés a hallgató által kifejezésre juttatott szükségletekhez igazodik);
- a tutorok munkája strukturált, meghatározott „forgatókönyv” szerint zajlik, vagy strukturálatlan, a mindenkori helyzet függvényében alakul;
- a tutoráltak meghatározott rend szerinti konzultációkon vehetnek részt, vagy – a „nyitott ajtók” elvének megfelelően – bármikor fordulhatnak az őket segítő tanárhoz.

A döntés nyomán az oktatási folyamattól független, „klasszikus” tehetséggondozó (nem pedig felzárkóztató) program alakult ki, amelybe az önkéntesen jelentkező hallgatók több részről (logikai, műveltségi és személyiségtesztből, illetve interjúból) álló szelekciós folyamat eredményeként kerülhettek be. Bár a programnak akadtak proaktív elemei (ilyenek tekinthetők a résztvevőknek felajánlott tréningek és a tudományos diákköri dolgozat elkészítésének kötelezettsége), maga a tehetségfejlesztési folyamat, a tutor és a tutorált közötti együttműködés alapvetően a hallgatók szükségleteihez igazodott, s ezzel összhangban a „nyitott ajtók” politikáját érvényesítette.

A tehetséggondozó program 2010 januárjában indult. A róla alkotott hallgatói vélemények felmérésére 2011 szeptemberében, tehát a TGP indulását követő második évben került sor. Az adatgyűjtést kérdőív segítségével, szigorúan anonim módon végeztük. Az egyedi azonosítás lehetőségét kizárólag, a kérdőívben csak a legszükségesebb személyes adatokat szerepeltettük. A nyitott kérdésekre kapott válaszokat manuálisan, a zárt kérdések rögzített adatállományát számítógéppel, SPSS program segítségével dolgoztuk fel.

A felmérés szándékaink szerint teljes körű lett volna, de a kérdőívet a TGP 36 résztvevője közül végül – számos sürgetés ellenére is – csak 31-en töltötték ki. Az eredmények érvényességét ez természetesen korlátozza, hiszen a válaszadást megtagadók minden valószínűség szerint a legkevésbé elégedett, a programmal a legkevésbé azonosuló, a tutoraikkal a legkevésbé harmonikus viszonyt ápoló hallgatók közül kerültek ki. Egy részük menet közben – hivatalosan vagy hallgatólagosan – ki is lépett a programból. Ennek természetesen személyes okai is lehettek, de mindenképpen arra utal, hogy az érintett hallgatók a kapott segítséggel nem voltak maradéktalanul elégedettek.

Mindebből az következik, hogy felmérésünk eredményei csak azoknak a hallgatóknak a véleményét tükrözik, akik ma is aktív TGP-résztvevők, vagy a megállapodásban vállalt kötelezettségeik teljesítésével eredményesen fejezték be a programot. A lemorzsolódók és elhatárolódók véleményének és motivációjának feltárásához más jellegű, személyes interjúkon, informális beszélgetéseken alapuló kutatásra lenne szükség.

Vizsgálatunk elvben bő másfél év tapasztalatainak a feltárását célozta. Eredményeinek értékelésekor azonban figyelembe kell venni, hogy a megkérdezett hallgatóknak alig több mint fele vett végig részt a tehetséggondozó programban. A többiek csak a második vagy a harmadik hullámban (a 2010/11-es tanév őszi vagy tavaszi szemeszterében) csatlakoztak, így az ő esetükben a TGP hatásai még nem teljesezhettek ki. Okkal feltételezhető, hogy egy későbbi mérés során mind az általuk megélt fejlődés, mind az elégedettség mutatói magasabb értékeket vesznek majd fel. Ez önmagában is indokolja, hogy az adatok feldolgozása és elemzése során a program indulásakor és a később csatlakozó hallgatók adatait külön-külön is vizsgáljuk.

Feltevésünk szerint a szükségleteknek, várakozásoknak és az elégedettségnek szintén fontos befolyásoló tényezője a lakóhely és a szülői háttér, ezért adatainkat ebben a metszetben is elemezzük. Bár a budapesti hallgatók csoportjában valamivel magasabb az értelmiségi családból érkezők aránya (39%), mint a vidékieknél (25%), a szülők iskolázottsága és a lakóhely az elemzés során mégis használható önálló magyarázó változóként, mert a függetlenségvizsgálat eredményei azt mutatják, hogy e két ismérv a szokásos, 0,05-ös szignifikanciaszinten függetlennek tekinthető egymástól. (A  $\chi^2$  próbafüggvény 0,518-as értéke messze alatta marad a 3,824-es kritikus értéknek.)

Tanulmányunk az elégedettségi felmérés azon eredményeit elemzi, amelyeket – a fenti megszorításokkal – statisztikailag helytállóan és a program továbbfejlesztése szempontjából fontosnak ítélnünk. Az első részben a TGP-vel kapcsolatos előzetes informáltságot, várakozásokat, valamint az e

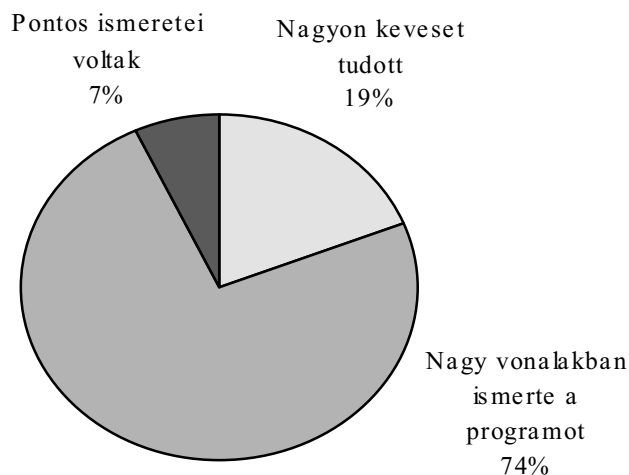
várakozások teljesülésére vonatkozó hallgatói visszajelzéseket vizsgáljuk. Ezt követi annak áttekintése, hogy a program résztvevői milyen mértékű fejlődést éltek meg, és mennyire voltak elégedettek a tutoraikkal, a TGP lebonyolításával, valamint a saját teljesítményükkel, illetve hogyan ítélték meg a program gyakorlati hasznosságát. Végezetül összefoglaljuk a TGP továbbfejlesztésével kapcsolatos hallgatói javaslatokat és saját ez irányú következtetéseinket.

## Előzetes információk és várakozások

A résztvevők egyötöde előzetesen nagyon keveset tudott a tehetséggondozó programról, s mindössze két hallgató rendelkezett már a jelentkezéskor is pontos ismeretekkel (1. ábra). A csoport közel háromnegyede úgy adta be a pályázatát, hogy nem volt teljes körű információja a program tartalmáról, az annak keretében kapható segítségről, a tőle várható előnyökről, valamint a bekapcsolódással járó saját kötelezettségeiről.

### 1. ábra

#### A résztvevők megoszlása a tehetséggondozó programmal kapcsolatos előzetes informáltság szerint



Némiképp meglepő, hogy az informáltsági szint az idők során számottevően nem javult. *A programba a második illetve harmadik hullámban felvettek nem bizonyultak tájékozottabbnak az induláskor csatlakozóknál*, ami arra utal, hogy se a hallgatótársaiktól, se a tanáraiktól nem kértek és kaptak személyes tapasztalatokon alapuló információkat. A TGP-vel kapcsolatos várakozások tehát jórészt spontán módon alakultak ki. Ez azért fontos, mert egyúttal azt is jelenti, hogy az eredményesség „mércejét” nem a program kidolgozói jelölték ki, hanem maguk a résztvevők. Mivel az „azt kaptam-e, amit vártam” kérdésre adott válasz az elégedettséget meghatározó tényezők között általában is (Kotler, 1998), a felsőoktatásban végzett vizsgálatok tanúsága szerint is (Hofmeister – Simon – Sajtos, 2003) előkelő helyet foglal el, különös jelentősége van annak, hogy a tapasztalatok értékelése során mi lesz a viszonyítási alap. Hosszú múltra visszatekintő, formalizált szolgáltatások esetén az ügyfelek elsősorban azt vár(hat)ják a szolgáltatótól, hogy saját, szerződésben rögzített ígéreteit mennyiségi és minőségi szempontból egyaránt kifogástalanul teljesítse. Elégedtségük tehát főleg

annak függvényében alakul, hogy a szolgáltató önként vállalt kötelezettségeinek eleget tesz-e. Ha viszont – mint az általunk vizsgált, újonnan induló tehetséggyógyító program esetében – a szolgáltatás tartalma viszonylag lazán körvonalazott, s annak alakításában mindkét félnek van bizonyos szabadsága és felelőssége, akkor a várakozásokban inkább az igénybe vevők szükségletei tükröződnek. Így természetesen elégedettségük is főleg annak függvényében alakul, hogy a kapott szolgáltatás mennyiben felel meg a tényleges szükségleteiknek és igényeiknek, illetve az azokat kifejezésre juttató várakozásaiknak.

Az előzetes várakozások utólagos, az elégedettség mérésével egyidejű feltérképezése – kár lenne tagadni – módszertanilag némiképp aggályos, hiszen régóta bizonyított tény, hogy „az aspirációk nem tekinthetők statikusnak, a sikerek hatására növekszenek, míg a kudarcok csökkentőleg hatnak rájuk” (Katona, 1993: 421). Elvben természetesen megtehettük volna, hogy a várakozásokat a jelentkezéskor leadott pályázati anyagok, az elégedettséget pedig a most kitöltött kérdőívek alapján regisztráljuk, s a két adatállományt összekapcsoljuk. Erre azonban csak akkor lett volna mód, ha lemondunk a válaszadás névtelenségének biztosításáról, s ezzel arról is, hogy a hallgatóktól őszinte válaszokat kapjunk. Mivel ezt semmiképpen nem akartuk, be kellett érünk annyival, hogy az eredeti aspirációk feltárását a kérdőívünkben két különböző módon (nyitott és zárt kérdés segítségével) is megkíséreltük.

Először arra kértük a résztvevőket, hogy saját szavaikkal válaszolják meg, miért is jelentkeztek a programba. A kérdésre minden hallgató válaszolt, bár tartalmi szempontból nem értékelhető általánosságot említett 2 fő („jó lehetőségeket nyújt a program”). A hallgatók többsége olyan tényezőket jelölt meg, amelyek megegyeznek a program deklarált céljaival, és a kérdőív következő, zárt kérdésének válaszalternatívái között is szerepelnek. A leggyakrabban felmerülő motiváló tényező a program végén kapható referencia, illetve valamilyen (tudásbeli, felkészültségbeli) előny az álláskeresőnél. Ezzel szinte azonos arányban említették a válaszadók az ismeretszerzés valamilyen formáját (elmélyültebb szakmai ismereteket, gyakorlati tudást, vagy a tananyag magasabb szintű megismerését) mint a jelentkezés fő okát. Fontosak voltak még a hallgatók számára a program által elérhetővé vált tréningek, talán mert ezek is az ismeretszerzés eszközei. Ugyanakkor néhányan említették azt is, hogy iránymutatást várnak a tanároktól és a tréningektől. Végül egy kis csoport identifikációs szándékkal jött a programba: két fő a „kiváló csapathoz tartozás”, kettő a „többieként való kitűnés”, 4 hallgató pedig az önmegismerés lehetőségét kereste itt.

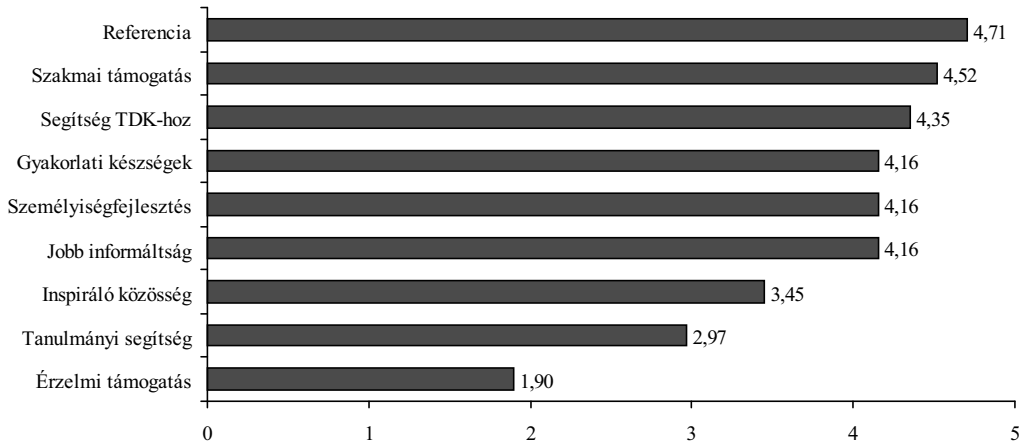
A fenti kép nagy vonalakban megegyezik azzal, amelyet a várakozások feltárását szolgáló zárt kérdésre kapott válaszok alapján kaptunk. Ebben a kérdésben a TGP keretében elérhető támogatások és potenciális előnyök kilenc lehetséges formáját soroltuk fel. A hallgatóktól azt kértük, hogy 5 fokozatú skála segítségével értékeljék, mennyire voltak fontosak számukra az egyes tényezők, amikor a programba való jelentkezésről döntöttek. Az így kapott „osztályzatok” átlagolása nyomán kirajzolódó kép (2. ábra) meglehetősen egyértelmű.

A diákok a programtól elsősorban a szakmai boldogulásuk esélyének javítását várták. A jelentkezéskor messze legnagyobb jelentőséget a megszerezhető referenciának és az ennek háttérét megerősítő, részben a TDK-hoz kapcsolódó, részben attól független szakmai támogatásnak tulajdonították. A tutorokról elsősorban azt tudták elképzelni, hogy tanári szerepkörükben, szakmai ismeretek és tapasztalatok átadóiként fognak többet (esetleg más minőséget) nyújtani a TGP-résztvevőknek, mint az átlagos hallgatóknak.



## 2. ábra

### A különböző várakozások „átlagosztályzata” az 1–5 (Eszébe sem jutott – Kiemelkedően fontos volt) skála alapján

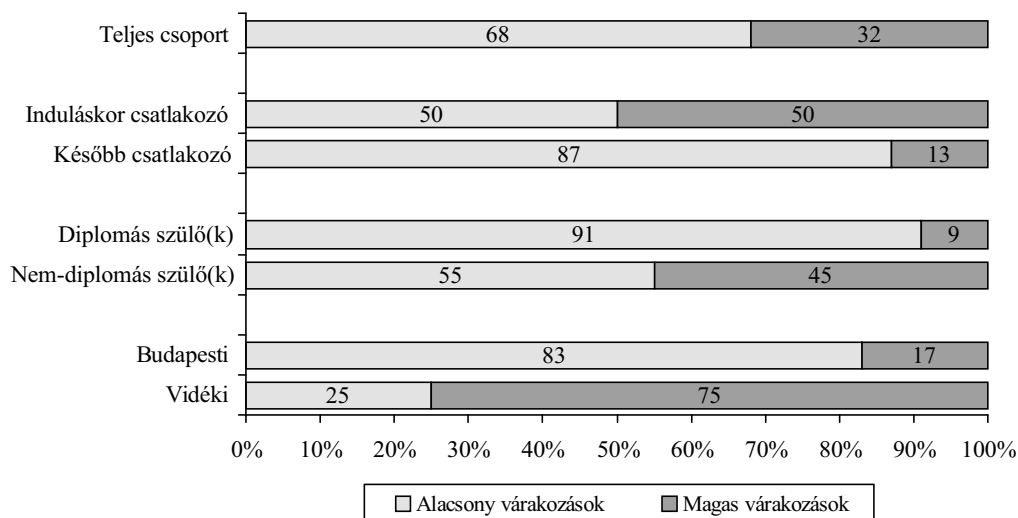


Kevésbé, de még mindig számottevő mértékben számítottak arra, hogy a program jóvoltából gyarapodni fognak a gyakorlati készségeik, és olyan tréningeken vehetnek részt, amelyek segítik a személyiségük fejlődését. Hasonló mértékben tartották fontosnak azt is, hogy a részvétel javíthatja az informáltságukat, a programnak köszönhetően több csatornán, nagyobb eséllyel értesülhetnek számukra kiaknázható lehetőségekről, az átlagnál több és személyre szabottabb információhoz juthatnak. Ugyanakkor a válaszok arról tanúskodnak, hogy a tehetséges és ambiciózus hallgatók csoportjába való bekerülés alig-alig bírt vonzerővel. Még kevésbé vártak a hallgatók segítséget a tanulmányaik során felmerülő gondok megoldásához. Az pedig, hogy a tutoraiktól személyes, családi, érzelmi problémáik kezeléséhez is kaphatnának segítséget, a többségükben egyáltalán nem merült fel.

A különböző előnyöknek és lehetőségeknek tulajdonított fontosságot kifejező pontszámokból kiszámítható egy olyan összesített pontszám is, amelynek segítségével a várakozások szintjét tudjuk jellemezni. Az ennek alapján elvégzett csoportosítás eredményeként megállapíthatjuk, hogy a kérdőívünket kitöltő *TGP-résztevőknek nem egészen egyharmada (10 hallgató) várt kifejezetten sok, az életének, személyes fejlődésének több különböző területére kiterjedő segítséget a programtól.*

### 3. ábra

#### A különböző háttérű hallgatók megoszlása a programmal kapcsolatos várakozásaik szintje szerint



A várakozások szintjét a hallgatók lakóhelye és a szülők iskolázottsága egyaránt számottevő mértékben befolyásolta (3. ábra). Valamivel gyengébb, de még mindig szignifikáns különbség mutatkozott a programhoz az induláskor csatlakozó, illetve a későbbiekben bekapcsolódó diákok előzetes elképzelései között.

A vidéki hallgatók lényegesen nagyobb reményeket fűztek a programhoz, mint a fővárosban lakók. Többrétegű támogatásban reménykedtek; ők voltak azok, akik nem csak a szakmai fejlődésükhöz vártak tanári segítséget, hanem személyes gondjaik megoldásához is, s ugyanakkor a TGP-t arra is alkalmasnak tartották, hogy új közösséghez kapcsolódjanak, bekerüljenek az átlagosnál törekvőbb, erősebben motivált diákok csoportjába. Ez utóbbi igények az ő esetükben messzemenően érthetőek, hiszen a tény, hogy vidékről járnak be, nyilvánvalóan akadályozza őket a közös tanulás és a szabadidős programok kínálta kapcsolatteremtési, információszerzési lehetőségek kihasználásában.

Ha más gyökereik is, de hasonlóak lehetnek azok a megfontolások, amelyek eredményeként az alacsonyabb iskolázottságú szülők gyermekei nagyobb várakozással tekintettek a TGP-re, mint az olyan családokból indulók, ahol legalább az egyik szülő diplomás. Az értelmiségi család általában több információt és támogatást tud nyújtani a felsőfokú tanulmányokhoz, mint az olyan szülők, akiknek e téren nincsenek saját tapasztalataik (Fábri, 2010). Nem meglepő tehát, hogy az első generációs értelmiségivé válás útját járó fiatalok számára összességében is vonzóbb volt a tehetséggondozó program (nem véletlen, hogy közülük került ki a TGP-ben részt vevők közel kétharmada), s attól konkrétan is sokkal többet, lényegesen komplexebb segítséget vártak, mint a magasabb társadalmi státusú családokból érkező társaik.

Kevésbé kézenfekvő, hogy miért bizonyult a programhoz csak az indulást követően csatlakozók várakozásainak szintje szignifikánsan alacsonyabbnak, mint az első alkalommal jelentkezőké. A magyarázat bizonyosan nem az, hogy az előttük járók konkrét tapasztalatai alapján realisabb elképzeléseket tudtak kialakítani, hiszen a korábbiakban már láttuk, hogy informáltságuk szintje éppen sőt alacsonyabb volt, mint az első hullámhoz tartozóké. Elképzelhető viszont, hogy ebbe a csoportba több olyan, eleve alacsonyabb motiváltságú hallgató tartozott, aki az első körben még nem jutott el a csatlakozási döntésig, de a későbbiekben úgy érezte, hogy az általa feltételezett, viszony-

lag mérsékeltőbb előnyök megszerzése mégis megéri a részvétellel járó fáradságot. Szintén feltételezhető, hogy a később jelentkezők között nagyobb arányban fordultak elő olyan diákok, akik nem saját kezdeményezésként, belső indíttatásból, hanem valamilyen külső hatásra (tanári vagy szülői rábeszélés, a barátónő példája stb.) jelentkeztek a programba.

Az előzetes várakozások tehát – bár összességükben nem voltak nagyon magasak – meglehetősen differenciáltnak bizonyultak, ami egyúttal azt is jelenti, hogy kielégítésükhöz valamennyi szereplő részéről sok erőfeszítésre, kreativitásra és igen nagy rugalmasságra volt (lett volna) szükség.

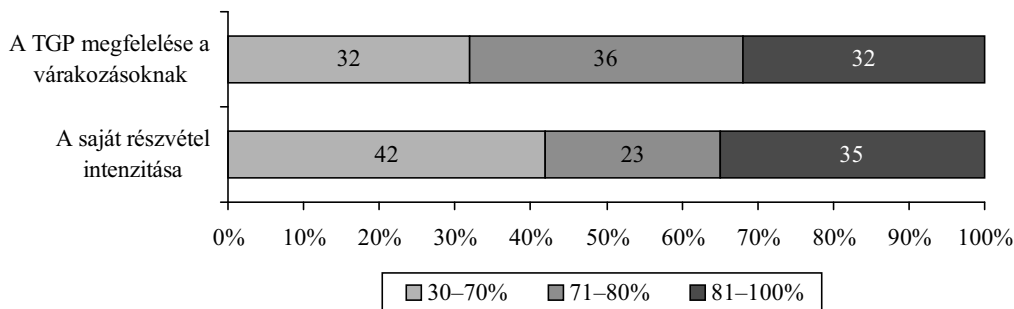
### A várakozások teljesülése

A TGP keretében kapott szolgáltatások és az előzetes várakozások megfelelésének vizsgálata érdekében közvetlen és közvetett, zárt és nyitott kérdéseket egyaránt feltettünk. A legdirektebb kérdésünk a következő volt: „Mindent összevetve, mennyire felelt meg a TGP a várakozásainak? Kérjük, fejezze ki százalékos formában, hogy az előzetes elképzeléseinek mekkora hányada teljesült!” A kérdőívnek ugyanezen a pontján azt is megtudakoltuk, hogy a hallgatók saját részvételük, aktivitásuk intenzitását hány százalékosra értékelik.

A válaszok igen erősen, 30 és 100 százalék között szóródtak, de a végletes értékek ritkán fordultak elő. Várakozásainak teljesülését egy hallgató ítélte 30, további kettő pedig 50 százalékosnak. 100 illetve 99 százalékos megfelelésről pedig kettő illetve egy résztvevő tett említést. Az átlag 77 százalék volt, a várakozások 80 százalék fölötti teljesüléséről a hallgatók közel egyharmada számolt be (4. ábra). Hasonlóan nagy, 30 és 100 százalék közötti szóródást és valamicskével alacsonyabb, némi önkritikát tükröző, 74 százalékos átlagot eredményezett a saját erőfeszítések értékelése.

#### 4. ábra

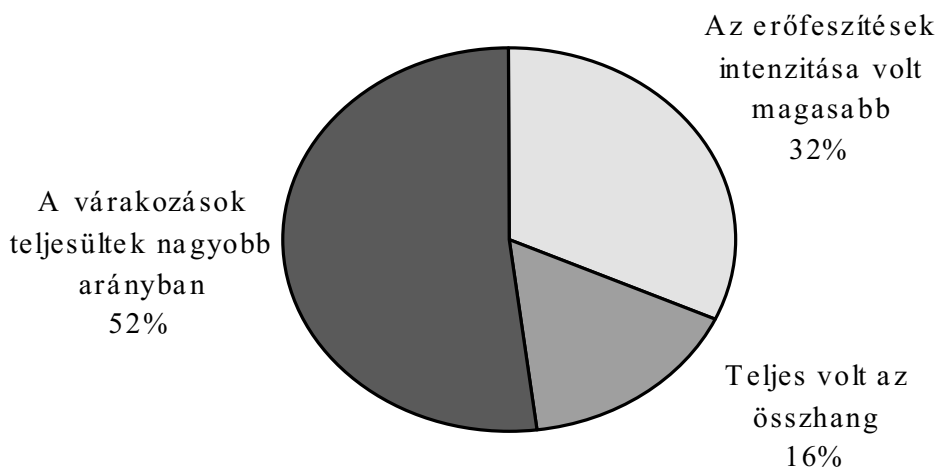
#### A várakozásoknak való megfelelés százalékos aránya és a részvétel intenzitása



Ugyanennek az önkritikus szemléletnek a megnyilvánulásaként értékelhetjük azt is, hogy a hallgatók több mint fele elégedettebb volt a programmal, mint saját erőfeszítéseivel, magasabb százalékban látta teljesülni előzetes várakozásait, mint ahány százalékban saját bevallása szerint kihasználta a program nyújtotta lehetőségeket (5. ábra). Ugyanakkor azoknak a csalódottaknak az aránya is az egyharmadot közelítette, akik úgy érezték, hogy a TGP kevésbé felelt meg az igényeiknek, mint amennyire ők maguk élni próbáltak a lehetőségekkel. A résztvevőknek alig egyhatodát tettek ki azok a hallgatók, akik úgy ítélték meg, hogy teljes volt az összhang a saját energiabefektetésük és az előzetes várakozásaik teljesülése között.

## 5. ábra

### A hallgatók megoszlása a várakozások teljesülése és a saját erőfeszítéseik intenzitása közötti összhang szerint



Nyitott kérdések formájában tudakoltuk meg a hallgatóktól, hogy kaptak-e a tehetséggondozó programtól olyasmit is, amire eredetileg nem számítottak, illetve hogy volt-e olyasmi, amit nem kaptak meg, pedig igen nagy szükségük lett volna rá. A kérdésekre válaszolva a hallgatók fele jelzett a várakozásaihoz képesti pozitív eltérést, hat résztvevő pedig negatív eltérést. Leggyakrabban a tanárokkal kialakult baráti kapcsolatot említették nem várt pozitívumként. Ez összhangban van azzal a korábbi megállapításunkkal, hogy a programba jelentkezők a tanároktól alapvetően szakmai támogatást vártak, baráti, érzelmi kapcsolatot nem. A nem teljesült várakozások két területhez kapcsolódtak: a diákok közül négyen a csapatmunkát, csapatépítést hiányolták, hárman pedig több szakmai programban szerettek volna részt venni.

Ez utóbbi megjegyzések súlyát növeli, hogy – a zárt kérdésekre kapott válaszok tanúsága (2. ábra) szerint – a szakmai támogatás iránti igény igen előkelő helyen szerepelt a tehetséggondozó programba jelentkezők várakozásai között. A spontán megfogalmazott csalódottság itt tehát azt jelzi, hogy a hallgatók körében a program lényegi elemével, az elért szakmai fejlődéssel kapcsolatban nem teljes az elégedettség. Hasonló eredményekre jutunk akkor is, ha a TGP-részvétel készségekre és képességekre gyakorolt hatásait tudakoló kérdésre kapott válaszokat vesszük górcső alá.

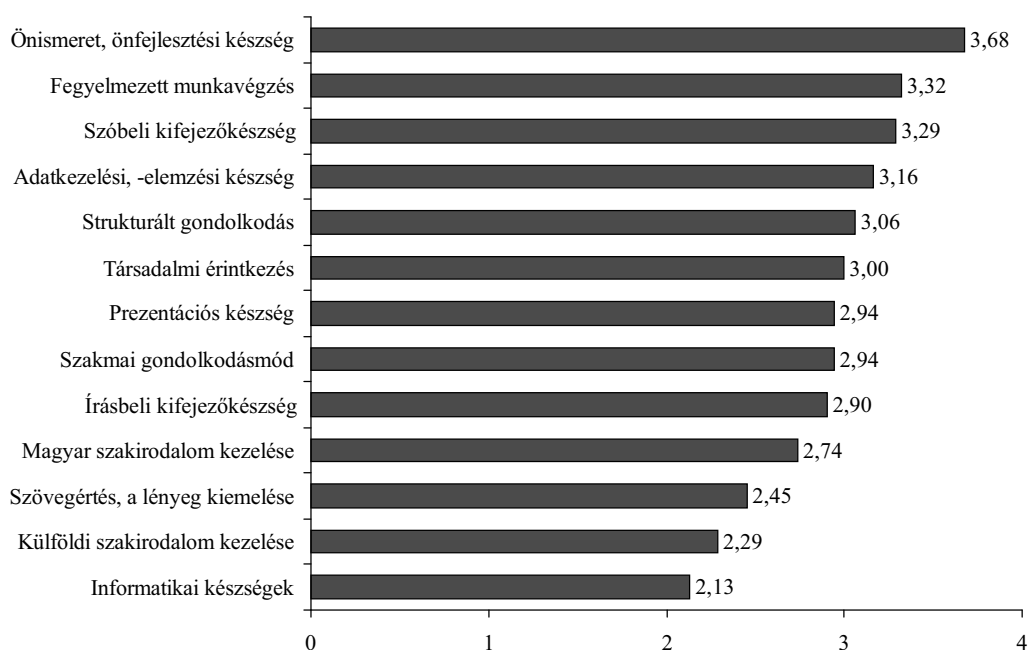
### A TGP hozzájárulása a készségek, képességek fejlődéséhez

A tehetséggondozó program eredményességének fontos mutatója az, hogy a részvételnek köszönhetően milyen mértékben fejlődtek a hallgatók különböző készségei és képességei. Ennek objektív mérésére a kérdőíves vizsgálat természetesen nem alkalmas, de azt meg tudja mutatni, hogy a résztvevők szubjektíve milyen fejlődést éltek meg. Az általuk az 5-ös skálán adott osztályzatokból számított átlagok válaszvariánsenkénti értékei (6. ábra) éppúgy meglepőnek mondhatók, mint az összesített átlagpontszám 2,92-es értéke. Ez utóbbi különösen azért tűnik alacsonynak, mert az alkalmazott skálán már a 3-as osztályzat az érzékelhető fejlődést jelentette, okkal számíthattunk tehát arra, hogy a főátlag meg fogja haladni ezt a szintet.

Az a tény, hogy a 3-as, a csoport egészét tekintve is érzékelhető mértékű fejlődést jelentő szintet az átlagpontszám mindössze hat különböző készség és képesség esetében érte el, önmagában is megdöbbentő. Még inkább az akkor, ha az előzetes várakozásokat és a vállalt kötelezettségeket is figyelembe vesszük. Míg a legfontosabb várakozások egyértelműen a referencia megszerzéséhez, a szakmai fejlődéshez (s ezek eszközeként a TDK-dolgozat megírásához) fűződtek, addig a megélt fejlődés főleg olyan területeken következett be, amelyek a preferált célokhoz legfeljebb áttételesen kapcsolódnak, inkább azok elérésének feltételeit teremtik meg.

## 6. ábra

### A hallgatók különböző készségeinek, képességeinek fejlődése: a TGP-nek köszönhetően elért fejlődés átlagpontszáma



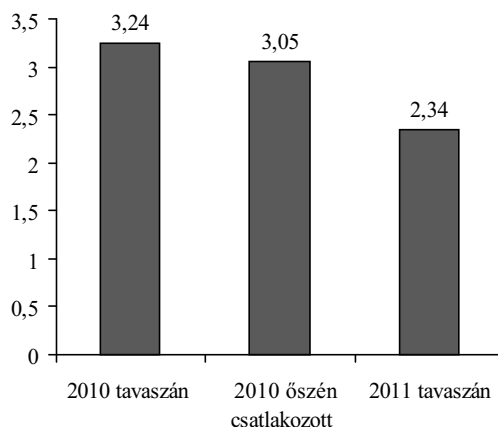
Úgy tűnik tehát, hogy a TGP a legnagyobb eredményeket a hagyományos, klasszikus személyiség- és készségfejlesztésben érte el. Legalábbis az érintett hallgatók a legnagyobb fejlődést az önismeretük, önfejlesztési képességeik, a fegyelmezett munkavégzésre, racionális időgazdálkodásra való hajlamuk és a szóbeli kifejezőkészségük kommunikációs képességeik vonatkozásában érzékelték. Ehhez a csoporthoz is szorosan kötődik a strukturált, analitikus gondolkodás képessége, amelynek azonban már a szakmai fejlődés szempontjából is nagy a jelentősége. Egyértelműen az utóbbi szempontból fontos viszont az adatgyűjtési, -feldolgozási, -elemzési készségek elsajátításában tapasztalt előrehaladás. Nagyon érdekes, hogy – igaz, csak a felsoroltakat követően és csak 3,00-s átlagpontszámmal – a társadalmi érintkezés szabályainak megismerése és a betartásukhoz szükséges viselkedésformák begyakorlása szintén bekerült azon területek közé, ahol a hallgatók számottevő fejlődést érzékelték. Ugyanakkor szinte minden olyan készség 3-asnál alacsonyabb átlagpontszámot kapott, amelynek pedig a tudományos diákköri dolgozat – valamennyi TGP-résztevő számára kötelező – megírása során szükségképpen fejlődnie kellett volna.

Bár az alacsony átlagpontszámokban rejlő figyelmeztetést a program továbbfejlesztése során mindenképpen érdemes lesz figyelembe venni, az igazsághoz azért az is hozzátartozik, hogy a kér-

dőívünket megválaszoló hallgatók jelentékeny része a felmérés szeptember végi időpontjában még csak készült a TDK-dolgozat megírására, így az annak során megszerezhető tapasztalatokkal természetesen nem rendelkezhetett. A fejlődési mutatók értékére szintén hatást gyakorolt az a tény, hogy ugyanezen hallgatók zöme nem induláskor, hanem a második vagy a harmadik hullámban csatlakozott a tehetséggondozó programhoz, tehát az attól összességében várható fejlődésnek is a kezdeti stádiumában tartott. A megfelelő bontású adatok (7. ábra) plasztikusan mutatják, a hipotézisellenőrzés eredményei pedig matematikailag is igazolják, hogy a programban eltöltött idő növekedésével a fejlődési mutatók értéke is számottevően emelkedett.

## 7. ábra

### A TGP-nek köszönhetően elért fejlődés összesített átlagpontszáma a programhoz való csatlakozás időpontja szerint



Szintén feltételezhetnénk, hogy a fejlődés mértékét más tényezők is befolyásolják; a hallgatók lakóhelyével és a szülők iskolázottságával is kimutatható bizonyos kapcsolat. Ezeket a hipotéziseket a kétmintás t-próbák eredményei azonban csak részben igazolják. A vidékről bejáró hallgatók valóban szignifikánsan nagyobb fejlődést érzékelték fővárosi társaiknál, a szülők iskolázottságának hatása azonban – legalábbis a szó matematikai értelmében – nem bizonyítható.

Szignifikáns, mi több, meglehetősen szoros és meglepő irányú korrelációs kapcsolat mutatható viszont ki a várakozások szintje és a TGP hatásának tulajdonított fejlődés nagysága között. A korrelációs együttható értéke  $+0,503$ , a szignifikanciaszint  $0,004$ , vagyis 99 százalékosnál is magasabb biztonsággal állíthatjuk, hogy *az előzetes várakozások igen komoly pozitív hatást gyakoroltak a hallgatók által érzékelt fejlődésre*. A kapcsolat iránya azért tekinthető meglepőnek, mert elvben arra lehetne számítani, hogy a „magasabbra tett mérce” alapján az elért eredmények kevésbé tűnnek jelentősnek, mint akkor, ha viszonylag szerényebb célkitűzéseknek kell megfelelni. A pozitív korreláció alighanem abból adódik, hogy a programmal kapcsolatos várakozások pontszámaiban nem annyira az elérendő eredményekre vonatkozó konkrét elképzelések jutottak kifejezésre, mint inkább az, hogy a különböző területeken a hallgatók mennyire érzékelték a fejlődés szükségességét, és mennyire volt magas az ezzel kapcsolatos motivációjuk.

Szintén új megvilágításba helyezik az előzetes várakozásokkal kapcsolatos hallgatói válaszokat azok az eredmények, amelyeket a tehetséggondozó programmal való elégedettséget szondázó kérdésünk segítségével kaptunk.

## Elégedettség a TGP különböző szereplőinek magatartásával, tevékenységével

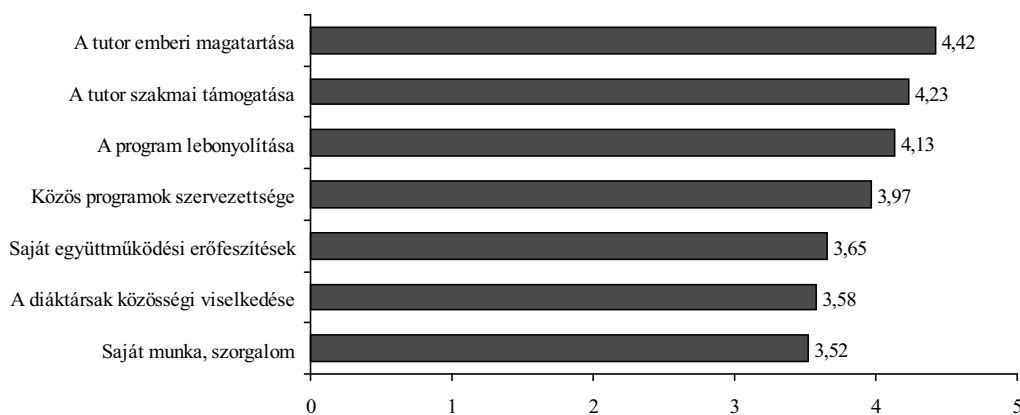
A program különböző szereplőivel és elemeivel kapcsolatos elégedettséget kifejező „osztályzatok” alapján számított *összesített átlagpontoszám 3,93 volt, vagyis a hallgatók mindent összevetve inkább elégedettek voltak a TGP-vel, mint nem.* Az elégedettségi szint jóval magasabbnak bizonyult, mint ahogy azt az elért fejlődés 2,92-es átlagpontoszáma alapján várhattuk volna. Ez az eltérés olyan feltűnő mértékű, hogy mindenképpen magyarázatra szorul.

Az egyik lehetséges magyarázat az a lelki folyamat lehet, amelyet Lewin (1972: 473) írt le: „A siker vagy a kudarc tapasztalása a teljesítményszinttől függ egy bizonyos vonatkoztatási kereten belül. Ez a vonatkoztatási keret lehet az igényszint (vagyis a cselekvés számára kitűzött cél), a múltbeli teljesítmény, vagy a csoport standardja. Az egyén sikert érez akkor, ha az uralkodó vonatkoztatási keretnek megfelelően elért egy bizonyos szintet. Hogy milyen vonatkoztatási keret az uralkodó, több tényezőtől függ, melyek közül az egyik a kudarc érzésének elkerülésére irányuló igény... Az egyén gyakran módosítja a vonatkoztatási keretet, hogy valamilyen rossz teljesítmény után elkerülhesse a kudarc érzését.”

Nem zárható ki, hogy a viszonylag magas elégedettségi szint kialakulásában – főleg a régebbi TGP-résztevők esetén – a vonatkoztatási keret ilyen értelmű módosítása is szerepet játszott. Ugyanakkor azonban az is valószínűnek látszik, hogy a hallgatók – túl azon, hogy a tutoraikkal és a program vezetőivel az értékelés során udvariasak voltak – elég érettek az erőfeszítések nyomán jelentkező eredmények időigényességének elfogadásához (Raaij, 1986: 366). Mivel az energiabefektetés hosszabb távú hasznosságát nem vonják kétségbe, nem is elégedetlenek, s – főleg, ami a második és harmadik hullámban csatlakozókat illeti – sokat várnak a továbbiaktól. Bízunk abban, hogy képességeik és készségeik a program hátralevő részében még számottevően fognak fejlődni, s feltehetőleg elégedettek magával a folyamattal, a tutorokkal kialakult együttműködéssel. Márpedig ennek a folyamatnak az oktatásban, s így a tehetséggondozásban is, ahol a „szolgáltató” és a „fogyasztó” közötti interakció hosszú ideig fennáll, „nagyon nagy a jelentősége szolgáltatásminőség fogyasztói megítélésében” (Rétallerné, 2011: 277).

### 8. ábra

#### A hallgatók elégedettsége a TGP különböző szereplőivel: az elégedettség fokát kifejező átlagpontoszám



E feltételezés fényében különös jelentőséggel bír, hogy *a legnagyobb elégedettséget a tutorok emberi magatartása, a hallgatók iránti személyes érdeklődése váltotta ki (8. ábra)*, ami egyébként az elképzelhető legélesebb ellentétben áll mindazzal, amit a várakozások feltérképezése során tapasztaltunk. A programnak ezzel az elemével a résztvevők közel háromnegyede volt maximálisan elégedett. Ugyanez az arány a tutoroktól kapott szakmai támogatás, ösztönző, inspiráló hatás esetében már csak 55 százalék volt.

Mindez összecseng azzal, ahogyan a hallgatók a program hatására bekövetkezett fejlődésüket értékelték. A tutortól kapott figyelem, törődés minden bizonnyal hozzájárult önismeretük javulásához és általános személyiségfejlődésükhöz, de korántsem mindig egészült ki az eredetileg várt szakmai jellegű támogatással. Végso soron – úgy tűnik – az történt, hogy a program résztvevőiből az a személyes törődés váltotta ki a legnagyobb elégedettséget, amelyre – legalábbis saját bevallásuk szerint – a jelentkezéskor a legkevésbé tartottak igényt. Emlékezzünk rá, hogy ez a szempont a résztvevők több mint felének előzetesen eszébe sem jutott, s egyetlen olyan hallgató akadt, aki kiemelkedően fontosnak minősítette.

Összességében inkább elégedettek voltak a hallgatók a program lebonyolításával és a közös programok szervezethegével is. Komolyabb mértékű elégedetlenség főleg a saját szorgalmukkal, teljesítményükkel, együttműködési és kommunikációs erőfeszítéseikkel, valamint a többi részt vevő diák közösségi magatartásával kapcsolatban fogalmazódott meg.

Bár az elégedettséget kifejező „osztályzatokból” számított átlagpontoszám magasabb volt a programhoz az induláskor csatlakozók, mint a később bekapcsolódók, a vidékről bejárók, mint a fővárosiak, illetve az alacsonyabb iskolázottságú szülők gyerekei, mint az értelmiségi családból érkezők esetében, az átlagok között szignifikáns különbséget csak a szülői háttér változója mentén lehetett kimutatni.

Az elégedettség és a tehetségdondozó programnak köszönhetően elért fejlődés átlagpontoszáma között a közepesnél valamivel gyengébb, de a szokásos 0,05-ös szinten szignifikánsnak tekinthető kapcsolat mutatkozott (korrelációs együttható: +0,390). Az előzetes várakozásokkal szintén pozitív volt a korreláció, de valamivel gyengébb (korrelációs együttható: +0,303), s ezt a kapcsolatot már csak 90 százalékos megbízhatósággal lehet szignifikánsnak tekinteni.

Összességében tehát elmondhatjuk, hogy *a TGP-vel azok a viszonylag kedvezőtlenebb társadalmi háttérű hallgatók voltak a leginkább elégedettek, akik nagy várakozásokkal csatlakoztak a programhoz, és annak során komoly fejlődést érzekeltek*. Az eredetileg is kedvezőbb helyzetből indulók lényegesen kritikusabbnak bizonyultak. Még ennél is markánsabb különbségek mutatkoztak a különböző hallgatói csoportok között a tehetségdondozó program gyakorlati hasznosságának megítélésében.

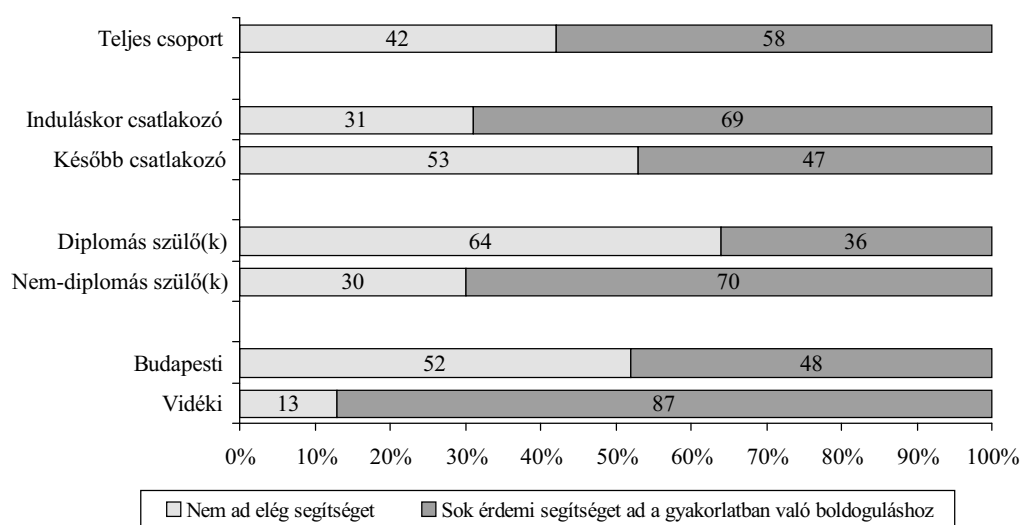
## **A TGP gyakorlati hasznosságának hallgatói megítélése**

Mielőtt azonban a válaszokból kibontakozó képet áttekintenénk, szükségesnek érezzük hangsúlyozni az általunk végzett felmérés „pillanatfelvétel”-jellegét. Vizsgálati eredményeink érvényességét általában is korlátozza, hogy „a hallgatói elégedettséget egyfajta folyamatos attitűdként is értelmezhetjük, ahol az új tapasztalatok, események hatására a hallgató módosítja, újraértékeli elégedettségi szintjét. Emellett a szolgáltatás folyamatában maga a hallgató is fejlődik, így megváltozhatnak elvárásai a nélkül is, hogy újabb tapasztalatokat szerzett volna a szolgáltatással kapcsolatban. A folyamat jellegből következően az is előfordulhat, hogy egy adott kiemelkedő tapasztalat gyorsan elhomályosul az újabb és újabb élmények fényében, így a hallgatói elégedettség tartós szintje is változik.” (Hetesi – Kürtösi, 2009: 180.) Ez a képlekenység különösen fontos akkor, amikor a program során szerzett tapasztalatokat a hallgatóknak egy számukra még csak kis részben ismert terület, a gyakorlati felhasználhatóság szempontjából kell értékelnünk.



Bár a TGP-résztevők többségükben dolgoznak is a tanulmányaik mellett, ez a diákmunka aligha alkalmas arra, hogy a munkaerőpiac fiatal közgazdászokkal szemben támasztott igényeiről képet alkossanak. Ha valahol, ebben a témakörben tehát valószínű, hogy az idők során változni fog a véleményük. Nem véletlenül volt óvatos a kérdésünk: „Tapasztalatai és benyomásai szerint ad-e a TGP érdemi segítséget a gyakorlati életben való eligazodáshoz, hosszabb távú tervei körvonalazásához és megvalósításához?” Még így is azt kell azonban mondanunk, hogy a kapott válaszok (9. ábra) legfeljebb jelzésértékűek.

### 9. ábra A különböző háttérű hallgatók megoszlása a TGP gyakorlati hasznosságának megítélése szerint



Minden kötelező szakmai óvatosság mellett is azt mondhatjuk azonban, hogy a hallgatók több mint fele már a jelenlegi, igen mérsékelt gyakorlati tapasztalatai alapján is úgy érzi, sok olyan érdemi segítséget kapott a tehetség gondozó programtól, amelynek a későbbiekben hasznát fogja venni. Valószínűsíthető, hogy ez az arány a későbbiekben még emelkedni fog. Ezt a feltevést támasztja alá, hogy a TGP-hez már az induláskor csatlakozott, s azóta részben munkába állt tutoráltak körében a programmal gyakorlati szempontból elégedettek aránya meghaladja a kétharmadot.

Igen nagyok a különbségek e tekintetben a szülői háttér és a lakóhely szerinti csoportok között is. A nem diplomás szülők gyermekeinek 70 százaléka, a vidékről bejáróknak közel kilenc tizede (87 százaléka) érezte úgy, hogy érdemi segítséget kapott a TGP-től a gyakorlati életben való eligazodáshoz. Az értelmiségi családból származók és a budapestiek esetében ezek az arányok lényegesen alacsonyabbak.

Mindez azt jelzi, hogy a hallgatók nagy jelentőséget tulajdonítanak a gyakorlati boldogulást segítő kapcsolatépítési és szakmai készségeknek, képességeknek. A kevésbé előnyös feltételek közül indulók nagyra értékelik a TGP-től kapott ilyen irányú segítséget. Az előnyösebb háttérrel rendelkezők kritikai attitűdje pedig valószínűleg egyszerre utal arra, hogy nekik kevesebb közvetlen tapasztalatuk van a munka világáról, s így a megszerzett készségek használhatóságáról, valamint arra, hogy velük szemben érdemes lenne az eddiginél nagyobb kihívást jelentő, differenciáltabb követelményeket támasztani.

Hasonló következtetésekre jutunk akkor is, ha a tehetséggondozó program továbbfejlesztésével kapcsolatos hallgatói javaslatokat vesszük vizsgálat alá.

## Hallgatói javaslatok a TGP tökéletesítésére

A kérdőív lezárásaként arra kértük a hallgatókat, hogy írják le, mit tehetnének a tehetséggondozó program továbbfejlesztése, tökéletesítése érdekében. A megfogalmazott javaslatok döntő többsége tartalmi jellegű volt, mindössze egyötöde kapcsolódott technikai, a program lebonyolításával kapcsolatos kérdésekhez.

A legtöbb *tartalmi javaslat* valamiféle csapatépítésre vonatkozott (1. táblázat). A hallgatók szerint a csapatmunka, a közös projektek lehetővé tették volna azt, hogy egymást jobban megismerjék, saját képességeiket leteszteljék, illetve alkalmat adott volna arra, hogy tudásukat a gyakorlatban is kipróbálják. Közel ugyanilyen arányban merült föl annak az igénye, hogy növekedjen a szakmai programok száma. Négyen konkrétum megjelölése nélkül, általánosságban érezték szükségesnek több szakmai jellegű előadás biztosítását, négyen pedig konkrétan fogalmazva, a gyakorlatorientált szakmai programok (például szimulációs játékok, céglátogatások) számának növelésére tettek javaslatot.

### 1. táblázat

#### A TGP továbbfejlesztésére vonatkozó tartalmi javaslatok említéseinek száma

Tartalmi javaslatok	Említések száma
<i>Több csapatépítés</i>	9
<i>Több szakmai fejlesztés/ tudásfejlesztés</i>	8
általános szakismeret	4
gyakorlatorientált ismeret	4
<i>Több kompetenciafejlesztés</i>	8
kutatási, prezentációs készségek	4
idegen nyelv használat	4
<i>Több információtranszfer</i>	2

A hallgatók másik, ugyanekkora csoportja viszont inkább az olyan tréningek számát növelné, amelyek a készségek és kompetenciák fejlesztését célozzák. Itt nem csak olyan gyakorlati képzéseket említene, amelyek a TDK-munkához is szükséges eszközökhöz (például prezentációs technikák, empirikus kutatási módszerek) kapcsolódnak, hanem az idegen nyelvű programok számát is gyarapítanák.

A *program lebonyolításával* kapcsolatosan csak 12 javaslat érkezett (2. táblázat). Ezek részben a tutorokkal kapcsolatosak, részben a hallgatók jogaival és kötelezettségeivel, részben pedig a programok időzítésével.

## 2. táblázat

### A tehetséggondozó program lebonyolításával kapcsolatos javaslatok említéseinek száma

Technikai javaslat	Említések száma
A tutorválasztást bízzuk a hallgatóra	2
Személyesebb legyen a kapcsolat a ttorral	2
A felvételi teszt ne logikai teszt legyen	1
Legyen kevesebb a dokumentációs kötelezettség	1
Több részvételi kötelezettség	2
Az időzítés igazodjon jobban hallgatói igényekhez	2
TDK-tréning legyen minden félévben	2

Két hallgató a tutorválasztást teljesen a hallgatók jogkörébe utalná, még akkor is, ha ez a tanárok számára egyenetlen terhelést eredményezhetne. Másik két hallgató azt teszi szóvá, hogy a jelenleginél jóval intenzívebb, illetve személyre szabottabb kapcsolatot kellene kialakítani a hallgatók és a mentorok között.

A hallgatók igényeit, iskolán kívüli kötelezettségeit kellene jobban figyelembe venni a tréningek időzítésénél két levelezős hallgató szerint. Másik két hallgató arra figyelmeztetett, hogy a TDK-ra felkészítő tréningek időzítésénél nem vettük figyelembe a később felvetteket. (Könyvtárlátogatás a 2. és 3. felvett csoportnak egyaránt 2011 őszén, a szakirodalom-feldolgozó tréning után volt, túlságosan közel a TDK-dolgozat leadási határidejéhez.)

Érdekes módon akadtak olyan hallgatók, akik szigorúbb kötelezettségeket írnának elő a tutoráltak számára (például a részvétellel kapcsolatban), de olyan válaszadó is volt, aki inkább enyhítette volna a hallgatók kötelezettségeit, különös tekintettel az elvégzett munka dokumentálása kapcsán felmerülő feladatokra.

## Összefoglalás, következtetések

A tehetséggondozó programban részt vevő hallgatók kevés előzetes információval felvértezve, s többségükben mérsékelt várakozásokkal kapcsolódtak be a munkába. Elsősorban a részvételtől várható referencia, valamint a szakmai fejlődés lehetősége vonzotta őket. Arra számítottak, hogy a tutoroktól egyéni, szakmai támogatást kapnak, illetve a TDK-munka és a tréningek segítségével szakmai továbbfejlesztésre lesz lehetőségük. Akadtak olyanok is, akik feltételezték, hogy a programban nemcsak gyakorlati készségfejlesztésre, hanem (a tutoroknál szélesebb bázisra építő) szakmai előadásokra is sor kerül, illetve hogy az ismeretszerzés módjai között szerepel a csapatmunka is. Néhány hallgatót helykeresési, identifikációs motiváció is vezetett a jelentkezéskor. Magasabb szintű, komplexebb várakozásokat főleg a vidékről bejövő hallgatóknál, illetve a nem-diplomás szülők gyerekeinél tapasztaltunk.

A vizsgálat azt bizonyította, hogy a hallgatók döntően elégedettek a tehetséggondozó programmal. A deklarált célokat mindnyájan elfogadták, sőt, a legteljesebb mértékben azonosultak velük. Ugyanakkor egy kisebb csoport arra számított, hogy a program a célok elérése érdekében többféle eszközt, módszert alkalmaz, mint amennyinek a felhasználására ténylegesen sor került. Ez valószínűleg azzal függ össze, hogy a résztvevők előzetesen csak nagy vonalakban ismerték a programot. Jelentkezéskor a célokról pontos tájékoztatást kaptak, míg az eszközökről, azaz a tehetséggondozó program elemeiről hiányosak voltak az ismereteik.

A program eredményeként leginkább személyiség- és kompetenciafejlődésről számoltak be a válaszolók. Meglepetésünkre, a szakmai ismeretek és a TDK-munkához kötődő készségek fejlődését sokkal kevésbé érzékelték. Ebben valószínűleg az is szerepet játszik, hogy a felmérés időpontjában a válaszadók többsége még éppen csak elkezdte a TDK-írást. A program sikerét jelzi, hogy azok, akik már az indulástól kezdve részt vettek a TGP-ben, s így mostanra vállalt kötelezettségeik zömét is teljesítették, lényegesen magasabb fejlődési pontszámot értek el, mint akik nemrég csatlakoztak.

Míndez arra enged következtetni, hogy a program összességében megfelel deklarált céljainak és a hallgatók elvárásainak. Változtatásokra kevésbé van csak szükség, inkább a bővítés lehetőségeit kellene végiggondolni. Ebben az egyik irány a szakmai jellegű programok számának növelése, a másik pedig a közösen megvalósítandó projektmunkák kereteinek kialakítása lehetne.

## Felhasznált irodalom

Barfield, Steven – Hixenbaugh, Paula – Thomas, Liz (szerk.) (2006): *Critical reflections and positive interventions: An electronic casebook on good practice in personal tutoring*. Heslington, The Higher Education Academy. [http://www.heacademy.ac.uk/resources/detail/resource\\_database/personal\\_tutoring\\_ecasebook\\_2006](http://www.heacademy.ac.uk/resources/detail/resource_database/personal_tutoring_ecasebook_2006) (Letöltési idő: 2011.10. 26.)

Crosling, Glenda – Heagney, Margaret – Thomas, Liz (2009): *Improving student retention in higher education: Improving teaching and learning*. Australian Universities' Review, 51. évf., 2. sz., 9–18.

Fábri István (2010): *Egyetemi, főiskolai hallgatók elhelyezkedési motivációi*. Educatio, XIX. évf., 2. sz., 41–50.

Fazekas Marianna (szerk.) (2009): *Felsőoktatás – Tehetség – Bologna – 2008. Felsőoktatási műhelykonferencia*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.

Gábor Kálmán – Dudik Éva (2000): *Középosztályosodás és a felsőoktatás tömegesedése*. Educatio, XIX. évf., 1. sz., 95–114.

Hetesi Erzsébet – Kürtösi Zsófia (2009): *A felsőoktatás képzési teljesítményének mérési problémái*. In: Hetesi Erzsébet – Majó Zoltán – Lukovics Miklós (szerk.): *A szolgáltatások világa*. Szeged, JATE Press, 168–185.

Hofmeister Tóth Ágnes – Simon Judit – Sajtos László (2003): *A fogyasztói elégedettség*. Budapest, Alinea Kiadó.

Katona, George (1993): *Behavioral and ecological economics. Consumer behavior: Theory and findings on expectations and aspirations*. In: Maital, Shlomo – Maital, Sharone L. (szerk.): *Economics of Psychology*. Aldershot, Brookfield, Edward Elgar Publishing Company, 419–432.

Kotler, Philip (1998): *Marketing menedzsment*. Budapest, Műszaki Könyvkiadó.

Kuráth Gabriella (2007): *A felsőoktatás változó környezete és a megfogalmazódott kihívások*. Tudásmenedzsment, VIII. évf., 1. sz., 57–66.

Lewin, Kurt (1972): *A mezőelmélet a társadalomtudományban*. Budapest. Gondolat Kiadó.

Raaij, W. Fred van (1986): *Causal attributions in economic behavior*. In: MacFadyen, Alan J. – MacFadyen, Heather W. (szerk.): *Economic psychology: Intersections and application*. Amsterdam – New York – Oxford – Tokyo, North-Holland, 353–380.

Rétallerné Görbe Éva (2011): *Elégedett hallgató = eredményes oktatás? Eredmények, oktatási tapasztalatok a Vezetési és szervezési ismeretek tantárgyban a hallgatói véleményelemzések tükrében*. ÁVF Tudományos Közlemények, 25. sz., április, 275–296.

Róbert Péter (2000): *Bővülő felsőoktatás: Ki jut be?* *Educatio*, XIX. évf., 1. sz., 79–94.

Szekeres Tamás (2008): *A felsőoktatás és a korszerű pedagógiai módszertan*. *Tudásmenedzsment*, IX. évf., 1. sz., 7–13.

Szemerszki Marianna (2006): *Hallgatók a tömegesedés időszakában*. *Educatio*, XV. évf., 4. sz., 736–752.

Thomas, Liz – Hixenbaugh, Paula (szerk.) (2006): *Personal tutoring in higher education*. London, Trentham Books.

University of Bolton (2010): *Staff handbook for personal tutoring*. <http://www.bolton.ac.uk/LEPDU/LearningEnhancement/PersonalTutoring/PersonalTutoringHandbook.pdf> (Letöltési idő: 2011. 11. 13.)



**Fenyvesi Éva\*, Szépe Orsolya\*\***

# **A TEHETSÉGGONDOZÓ PROGRAMBAN ALKALMAZOTT TRÉNINGEK HALLGATÓI ÉRTÉKELÉSE<sup>1</sup>**

## **Bevezetés**

Az elmúlt 20 évben a felsőoktatásban növekvő hallgatói létszám miatt egyre kevesebb idő és energia jut a kiemelten tehetséges hallgatók számára. Bár ez a növekvő tendencia a hallgatói létszám-ban ma már nem, vagy alig tapasztalható, az azonban tény, hogy a felsőoktatásban még mindig „túl sok” a hallgató ahhoz, hogy a motivált és igazán tehetséges diákokkal egyenként és személyre szólóan lehessen foglalkozni. A régi, bevált „tehetséggondozás”- módszer – a tanár maga mellé vesz egy-egy kiemelkedően jó képességű hallgatót, és megosztja vele a tudományos munkát, illetve beavatja a tudományos élet rejtelseibe, személyre szabottan foglalkozik a fejlődésével és segíti képességei kibontakoztatását – napjaink rohanó, céltudatos világára már nem jellemző. A diák gyorsan szeretne diplomához jutni, hogy a munka világában minél előbb érvényesülhessen. A tanár úgy érzi, hogy elvész a több száz hallgató oktatása és vizsgáztatása között, csaknem lehetetlen feladat észrevenni, majd kiemelni az átlagos hallgatók közül az igazi tehetséget. Az oktatásra mindmáig jellemző, hogy a tanár aktív, a hallgató passzív. A szóbeli vizsgáztatás módszere kezd eltűnni, marad az írásbeli vizsga, és azon belül is a gyorsan kijavítható tesztek, vagy az elektronikus vizsgáztatás. Kevés a lehetőség a személyes tanár-diák kapcsolatra. A tehetséges tanuló motivált, jól tanul és jól szerepel, nem reklamál, így észrevétlen marad. Éppen ezért a tehetséggondozó programok kiemelt feladata, hogy ezeket a hallgatókat megtalálja, és egy olyan összetett programot nyújtson számukra, ami lehetővé teszi, hogy évekig kedvük legyen részt venni a programban.

A tréningmódszer – éppen az interaktivitás jelenléte miatt – különös jelentőséggel bír a tehetséggondozó programokban. Az itt elsajátított – a tréning fajtájától függően – tudás, viselkedésforma vagy magatartásminta meghatározó lehet a tehetséges diák főiskolai éve alatt. Ezek a hallgatók szeretnék fejleszteni képességeiket, és elég motiváltak, hogy a számukra felkínált lehetőségeket maximálisan kiaknázzák.

A tehetséggondozó programok megfelelő kialakításánál célszerű figyelembe venni a tehetség, a képesség és a személyiség tényezőit. A program tervezésekor alapvetően négy célkitűzésre érdemes odafigyelni, és az általunk szervezett tréningek is ezeken alapulnak:

- a tehetséges hallgató erős oldalának fejlesztése,

\* *főiskolai tanár*

\*\* *adjunktus, PhD hallgató, Általános Vállalkozási Főiskola*

<sup>1</sup> *A Tehetséggondozási Program a TÁMOP pályázat eredményeképpen valósul meg. TÁMOP-4.1.1/08/2KMR-2009-0009*

- a tehetséges hallgató gyenge oldalának fejlesztése (csaknem minden tehetségnél megtalálható, és ez akadályozhatja az erős oldal kibontakozását),
- megfelelő „léggör” megteremtése (harmonikus társas kapcsolatok pedagógusokkal és a társakkal),
- szabadidős, feltöltődést biztosító programok (Balogh, 2007).

## **A tréningek, és szerepük a tehetséggondozásban**

A tréningek az interaktív kommunikációra építenek, mely segít abban, hogy a résztvevők önismertüket fejlesszék, és diagnózist állítsanak fel aktuális állapotukról azért, hogy a tréning alatt fejleszthessék készségeiket. A tréning lefolyásában nagy szerepe van a trénernek. Biztosak lehetünk abban, hogy az igényes folyamat mindig kitermeli a tartalmat. Az eredményesség legfontosabb mutatója, hogy a tréning végére eljutott-e a csoport a kitűzött cél megvalósításához.

A csoportdinamika jótékony hatása akkor nyilvánul meg leginkább, ha a résztvevők

- nyitottak egymás felé;
- merik vállalni önmagukat és nem szerepet játszanak;
- képesek arra, hogy együttműködve és kölcsönös függést vállalva lépjenek kapcsolatba a többiekkel, elfogadják egymás különbözőségeit;
- a problémák megoldása során képesek legyenek konszenzusra jutni a kompromisszum helyett.

Az egyik legismertebb módszer a *T-csoport (training-group)*. Ezekben a csoportokban a verbális viselkedést hangsúlyozzák elsősorban, a történések pedig az „itt és most”-ra korlátozódnak (Aronson, 2000). A napjainkban folyó emberierőforrás-feltáró tréningeket, vezetőképző és szervezetfejlesztő T-csoportok kialakulását – ez a 40-es években indult az Amerikai Egyesült Államokban – Kurt Lewin munkássága alapozta meg (Rudas, 1990; Aronson, 2000).

A T-csoportos tanulás legfontosabb célja a befolyásolás megtanulása. Az egyik ember hat a másikra, de nem mindegy, hogy tudja-e, hogyan. A befolyásolás két szélsőséges esete (1) a manipuláció, a másik (2) a pedagógia. Nem azt kell megtanulnunk, hogyan manipuláljunk másokat, hanem azt, hogyan kell ahhoz viselkednünk, hogy ne tudjanak bennünket manipulálni. Itt a résztvevő személy saját magáról és a többiekhez való viszonyáról tanul meg valamit, azt hogy mások miképp látják, befolyásolják őt, és viselkedése hogyan befolyásol másokat.

## **A Tehetséggondozási Program résztvevői számára hirdetett tréningek**

Az Általános Vállalkozási Főiskola a Tehetséggondozó Program (továbbiakban TGP) keretében többféle készségfejlesztő tréninget hirdetett meg (Tehetségfejlesztő tréning, Csapatépítő tréning, Hatékony időbeosztás tréning, TDK-felkészítő tréning, Kommunikációs hatékonyság tréning, Karriertervezési tréning, Tehetségfejlesztő gyakorlat, angol nyelven: Kommunikációs, Interjú-, Tárgyalástechnika-, Konfliktusmenedzsment-tréning) melyek közül most azokat elemezzük a hallgatói visszajelzések szempontjából, melyeknél kérdőíves értékelés született.

### **1. Hatékony időbeosztás tréning**

- *Hatékony időbeosztás* tréning I. (táblázatban: HI I.)  
A tréning időtartama: 9 óra  
Részvevők száma: 11 fő



- *Hatékony időbeosztás* tréning II. (táblázatban: HI II.)  
A tréning időtartama: 9 óra  
Résztevők száma: 6 fő

A tréning alapvető célja az volt, hogy a résztvevők minél céltudatosabban cselekedjenek, tervezék meg idejüket. A hallgatóknak lehetőségük volt arra, hogy olyan fontos célokat fogalmazzanak meg, amelyek elsősorban az eredményre, és nem a tevékenységre összpontosítanak.

A másik fő cél az volt, hogy képesek legyenek szembeállítani az időmenedzsmentet az aktivitásmenedzsmenttel, ezáltal megismerve a hatékony időbeosztás alapelveit, és megtanulják, hogyan lehet a nagy és átláthatatlan feladatokat, célokat kisebb lépésekre felosztani, hogy saját receptet dolgozzanak ki a krónikus halogatás gyógyítására, és felismerjék, mely feladatok, szokások, vagy személyek azok, amelyek rabolják idejüket. Végezetül mindezek gyakorlatba ültetése, megoldási lehetőségek kidolgozása volt a feladatuk.

Nem volt elhanyagolható az a kitűzött cél sem, hogy a tréning során a TGP-s hallgatók jobban megismerjék egymást, a tréning gyakorlataiban az együttműködést, közös feladatmegoldást is gyakorolják, abban is sikeresen tudjanak együtt dolgozni.

## 2. TDK-módszertani felkészítés

- TDK-módszertani felkészítés I. (a táblázatban: TDK I.)  
A tréning időtartama: 3 óra  
Résztevők száma: 7 fő
- TDK-módszertani felkészítés II. (a táblázatban: TDK II.)  
A tréning időtartama: 3 óra  
Résztevők száma: 7 fő
- TDK módszertani felkészítés III. (a táblázatban: TDK III.)  
A tréning időtartama: 3 óra  
Résztevők száma: 4 fő

A tréning alapvetően azt a célt szolgálta, hogy a résztvevők „idegenek” előtt összefoglalják kutatási elképzeléseiket, s megtanulják azokat a tudományos művek megszokott logikájának (kutatási kérdések – hipotézisek) megfelelően elrendezni. További cél volt, hogy szembesüljenek a kutatási kérdések és a kutatási módszerek egymáshoz rendelésének legalapvetőbb szabályaival és nehézségeivel, és a tréner és a többi résztvevő segítségével gondolják végig a tervezett kutatáshoz szükséges módszereket és azok alkalmazásának feltételeit.

## 3. Kommunikációs hatékonyság

- Kommunikációs hatékonyság I. (táblázatban: Kom I.)  
A tréning időtartama: 9 óra  
Résztevők száma: 17 fő
- Kommunikációs hatékonyság II. (táblázatban: Kom II.)  
A tréning időtartama: 9 óra  
Résztevők száma: 6 fő

A tréning során azt a célt kívántuk elérni, hogy a résztvevők a társas kapcsolatok kialakításához és hatékony működtetéséhez szükséges kommunikációs készségeket, képességeket felismerjék, és

saját kommunikációs gyengeségeiket, illetve erősségeiket tudatosítsák magukban. Ezenkívül kitűzünk egy speciális célt, miszerint a TGP-ben résztvevő hallgatók mérjék fel a saját aktuális kommunikációs képességük állapotát (diagnózis felállítása), és a felmérés tükrében az adott kereteken belül sajátítsák el a hatékony kommunikációs formák alapjait. Cél volt az is, hogy a hallgatók mintát kapjanak a tudatosított gyengeségeik megváltoztatására, tesztek, szituációs gyakorlatok, és a csoporttársak, valamint a trénerek általi visszacsatolás technikáinak felhasználásával, illetve jussanak el a tréning elején megfogalmazott 1. vagy 2. tanulási szintig.<sup>1</sup>

#### **4. Karriertervezés tréning (táblázatban: Karrier)**

A tréning időtartama: 9 óra

Résztvevők száma: 8 fő

A tréning tematikája alapvetően azt a célt szolgálta, hogy a résztvevők tudatosítsák jövőbeni karriercéljaikat, képesek legyenek a célok eléréséhez szükséges tényezőket és az akadályozó tényezőket azonosítani, valamint mindezek ismeretében konkrét akcióterveket kidolgozni.

A tréningen részt vevő hallgatók közül többnek már voltak körvonalazott elképzelései a karrier-céljaival kapcsolatban. Ezért a tréning célja az volt, hogy a „kimondott” szó erejével motivációt adjunk a tényleges megvalósításhoz, és megerősítsük a hallgatókat szándékaikban és elképzeléseikben, illetve elsősorban a „hogyan”-ra kapjanak ötleteket és válaszokat.

#### **5. Tehetségfejlesztő gyakorlat (táblázatban: THGY)**

A tréning időtartama: 3 óra

Résztvevők száma: 5 fő

A tréning célja egy általános tehetségfejlesztés volt, ezért az összejöveteleken nem szakspecifikus kérdésekkel, hanem a tehetséggel összefüggő *képességekkel, készségekkel, kompetenciákkal* foglalkoztunk, és az ezeken alapuló  *kreatív gondolkodásmód, életszemlélet* kialakításával. A csoport által „generált” problémák, kérdések, helyzetek alapján kiemelt témák megbeszélése, tréningyszerű, esetenként dramatikus formában (pszichodráma, szociodráma) való gyakorlása. Ilyen játékokban fantáziájuk szerinti szerepeket játszva, a „mintha világában” próbálhatták ki önmagukat, fejleszthették gondolkodásukat, személyiségüket, kapcsolat-készségeiket, alakíthatták életszemléletüket.

### **Hallgatói vélemények a TGP keretében megvalósított tréningekről**

A tréningek eredményessége és hatékonysága nagyon sok tényező függvénye. Egyrészt függ a tréner felkészültségétől, szakmai igényességétől és emberi hozzáállásától, másrészt függ a résztvevők hozzáállásától, nyitottságától, előzetes tréningeken szerzett tapasztalataiktól. (Légrádiné, 2006.) A tréningeken különböző személyiségű hallgatók vesznek részt. A csoportösszetétel ilyen értelemben „zsákbamacska” a tréner számára. Sok múlik azon, mennyire lesznek képesek nyitni a másik felé, és az egymás közötti interakció milyen csoportdinamikai folyamatokat indít el, és ezek milyen reakciókat, érzéseket váltanak ki a résztvevőkben.

<sup>1</sup> 0. szint: nem tudatos hibás viselkedés,

1. szint: a hiba tudatossá válik,

2. szint: először sikerült tudatosan kijavítani a hibát, helyesen viselkedni,

3. szint: a helyes viselkedés rutinná válik.

## Módszer

A tréningek értékelése közvetlenül a tréning után zajlott. Ezek a felmérések azonban keveset mondanak a tréningek hatékonyságáról, sokkal inkább hangulati felmérésnek tekinthetők. Nem vonhatóak le belőlük olyan következtetések, hogy a résztvevőkre az adott program milyen hatással lesz hosszabb távon.

A hallgatók az általunk felvett kérdőívek hétfokú skáláján (0–6) minősítették a tréningeket 5 + 1 szempont alapján. A résztvevők a számszerű értékelés mellett mindegyik szempontnál szóbeli véleményt is írhattak. Erre külön felhívtuk a hallgatók figyelmét, mert a trénerek számára az igazán fontos visszacsatolásokat a „miért”-ekre adott válaszok adják. A kérdőíveket anonim töltötték ki a hallgatók.

Az alábbiakban a hallgatói visszajelzések alapján külön-külön elemezzük a tréningeket a hat felmért szempontot sorba véve. A táblázatok a pontszámok megoszlási arányát illetve a legjellemzőbb válaszok összefoglalóját tartalmazzák. A táblázatokban az üresen maradt helyek azt jelentik, hogy az adott értéket nem választotta egy résztvevő sem.

## Eredmények

### 1. Hallgatói vélemények a tréningek megvalósított programjairól

A résztvevők legnagyobb részének a TGP keretében megvalósult tréningek voltak az első saját élményű tapasztalatai arról, hogy a tréningek mennyiben különböznek az iskolarendszerű oktatás során szerzett élményeiktől. A játékos jelleg, az érzelmek bevitelének lehetősége, a pezsgés, az együtt-dolgozás öröme legtöbbször kellemes „csalódásként” csapódott le. Az adott pontszámok mellett (1. táblázat) a szöveges válaszok is megerősítik ezt.

### 1. táblázat

#### Az 1. kérdés: hallgatói visszajelzések a tréning megvalósított programjáról hétfokú skálán értékelve

Érték	HI I. N=11	HI II. N=6	TDK I. N=7	TDK II. N=7	TDK III. N=4	Kom I. N=17	Kom II. N=6	Karrier N=8	TFGY N=5
0	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3	-	-	-	-	-	-	-	-	-
4	3 (27,3%)	2 (33,3%)	2 (28,6%)	2 (28,6%)	-	-	-	-	-
5	1 (9,1%)	1 (16,7%)	3 (42,9%)	3 (42,9%)	0 (0%)	7 (41,2%)	2 (33,7)	2 (25%)	3 (60%)
6	7 (63,6%)	3 (50%)	2 (28,6%)	2 (28,6%)	4 (100%)	10 (58,8%)	4 (66,7%)	6 (75%)	2 (40%)
Átlag:	5,36	5,17	5,00	5,00	6,00	5,59	5,67	5,75	5,40
Szórás	0,88	0,90	0,76	0,76	0,00	0,49	0,47	0,43	0,49

A legjellemzőbb szöveges válaszok:

- „Jó felépítésű a tréning” („érdekes feladatok, gyakorlatok”, „ötletes” stb.).
- „Jó hangulatú tréning” („vidám”, „szórakoztató” stb.).
- „Megkaptam, amit vártam” („megvalósult a célkitűzés”, „hasznos”, „tanulságos” stb.).
- Általános jellemzés („nagyon tetszett”, „kiváló” stb.).

## 2. A hallgatói véleménye tapasztalataik bővüléséről a tréningek témakörében

A tréningek elején mindig ki kell tűznünk azt a célt, amit a tréning végére el akarunk érni. A tapasztalatok bővülésére vonatkozó értékelésekben döntően erre kapunk visszacsatolást. Ezeknél a visszajelzéseknél gyakori, hogy a résztvevők a tapasztalatok bővülését sokszor összekeverik azzal, hogy mennyi új információt, vagy tárgyi tudást szereztek a tréning alatt. A tréning célja elsősorban nem az elméleti ismeretek bővítése, hanem az ezen ismeretekre épülő készségek begyakorlása. Amennyiben a résztvevő alacsony pontot ad, az a legtöbb esetben arra utal, hogy valamilyen oknál fogva nem sikerült kiaknáznia a tréning adta lehetőségeket. A legtöbb esetben azonban elég egy „apró felismerés”, amitől a résztvevő elégedetten tekint vissza a tréning tanultakra. A készségfejlesztésben ennyi változást is nagyon komolyan kell venni. Azt, hogy a tréning után mennyire ágyazódik be és válik tudássá, gyakorlattá ez a felismerés, csak hosszabb távú vizsgálódással lehetne meg tudni.

A tréningeken tanultakat a résztvevők összességében 4,5–5-ös közöttinek ítélték meg (2. táblázat). A megoszlás a tréningek szerint:

### 2. táblázat

#### A 2. kérdés: hallgatói visszajelzések a tapasztalatok bővülésével kapcsolatban, hétfokú skálán értékelve

	<i>HI I.</i> N=11	<i>HI II.</i> N=6	<i>TDK I.</i> N=7	<i>TDK II.</i> N=7	<i>TDK III.</i> N=4	<i>Kom I.</i> N=17	<i>Kom II.</i> N=6	<i>Karrier</i> N=8	<i>TFGY</i> N=5
0	-	-	-	-	-	1 (5,9%)	-	-	-
1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2	2 (18,2%)	-	1 (14,3%)	-	-	-	-	-	-
3	1 (9,1%)	-	-	-	-	-	-	-	-
4	1 (9,1%)	-	3 (42,9%)	3 (42,9%)	-	2 (11,8%)	-	1 (12,5%)	2 (33,3%)
5	2 (18,2%)	3 (50%)	1 (14,3%)	3 (42,9%)	1 (25%)	8 (47,1%)	3 (50%)	4 (50%)	0 (0%)
6	5 (45,5%)	3 (50%)	2 (28,6%)	1 (14,3%)	3 (75%)	6 (35,3%)	3 (50%)	3 (37,5%)	4 (66,4%)
<i>Átlag:</i>	4,64	5,50	4,25	4,71	5,75	4,94	5,50	5,25	5,20
<i>Szórás</i>	1,55	0,50	1,30	0,70	0,43	1,39	0,50	0,66	0,98

A legjellemzőbb szöveges válaszok:

- „Sok újat tanultam” („életségű tréning”, „jó ötletek, trénerrel, társakkal”).
- „Inkább a meglévő ismeretek bővültek.”

Mindegyik tréningről elmondható, hogy a résztvevők körülbelül fele úgy ítélte meg, hogy a tréning nagy mértékben hozzájárult a tapasztalatainak bővüléséhez. Ez az arány teljesen megfelel a „jó” tréningek gyakorlatának.

### 3. Hallgatói vélemények a csoport együttműködéséről a tréningeken

A tréningről szóló bevezetésben arról írtunk, hogy a visszacsatolás adása részben önmagunk bemutatása is. Ez az értékelőlapok kérdéseire adott válaszokra is igaz. A csoportot elsősorban azok ítélik kevésbé jónak, akinek nem sikerült beilleszkedni a csoportba, vagy legalábbis úgy érzik, hogy nem fogadta el őket olyan mértékben a csoport, mint ahogy szeretnék volna. Ennek tükrében a következő értékelések születtek (3. táblázat).

### 3. táblázat

#### A 3. kérdés: hallgatói visszajelzések a csoport együttműködésére vonatkozóan, hétfokú skálán értékelve

	<i>HI I.</i> N=11	<i>HI II.</i> N=6	<i>TDK I.</i> N=7	<i>TDK II.</i> N=7	<i>TDK III.</i> N=4	<i>Kom I.</i> N=17	<i>Kom II.</i> N=6	<i>Karrier</i> N=8	<i>TFGY</i> N=5
0	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3	-	1 (16,7%)	-	-	1 (25%)	3 (17,6%)	-	-	-
4	-	2 (33,3%)	3 (42,9%)	-	1 (25%)	5 (29,4%)	-	-	-
5	2 (18,2%)	2 (33,3%)	1 (14,3%)	3 (42,9%)	1 (25%)	3 (17,6%)	2 (33,7)	2 (25%)	2 (40%)
6	9 (81,8%)	1 (16,7%)	3 (42,9%)	4 (57,1%)	1 (25%)	6 (35,3%)	4 (66,7%)	6 (75%)	3 (60%)
<i>Átlag:</i>	5,82	4,50	5,00	5,57	4,50	4,71	5,67	5,75	5,60
<i>Szórás</i>	0,39	0,96	0,93	0,49	1,12	1,13	0,47	0,43	0,49

A legjellemzőbb szöveges válaszok:

- „Jó volt az összhang” („mindenki együttműködő, aktív, lelkes volt, odafigyelt a másikra”, „a tréner is csapattagok voltak”, „meghallgattuk egymást”, „jó társaság”).
- „Voltak súrlódások, konfliktusok.”
- „Nem volt eléggé aktív a csoport.”

A szöveges vélemények és a pontozás között kongruens a kapcsolat. Ahol jó összhangot éreztek a csoporttagok végig a tréning során, ott 5-nél rosszabbra nem is értékelték a csoport együttműködését. Abban az esetben, ahol a gyakorlatok felszínre hoztak résztvevők közötti konfliktusokat, a csoport együttműködését szélesebb skálán ítélték meg.

#### 4. Hallgatói vélemények a tréner munkájáról

A tréner felkészültsége és együttműködése a csoporttal alapvetően befolyásolja a tréning eredményességét. Kezdve a tréning tematikájának kidolgozásától a ráhangolódáson át, egészen a kivitelezés fázisával bezáróan nagy odafigyelést igényel e munka.

A tréner szakmai tudása és igényessége, a személyisége nagymértékben hatással van a tréningen eltöltött idő minőségére. A tréner ebben a szerepében nem mint oktató van jelen, hanem a folyamatok irányítása, katalizálása a feladata. A tréningeken a résztvevők a főszerep, így szükséges, hogy a tréner jó kommunikációs képességekkel rendelkezzen.

Ezen kívül olyan képességekkel, készségekkel kell még birtokolnia, mint empátia, személyközi kapcsolatok jó menedzselése, problémafeltáró képesség, megfelelő visszacsatolás és a döntés képessége. Egy jó tréner képes aktívan hallgatni, türelemmel kivárni, és megfelelő időben közbelépni az adott szituációban. A tréningeken elengedhetetlen a jó légkör megteremtése, ami csak empátiával, megfelelő ráhangolódással, odafigyeléssel, humorral oldható meg. A hallgatói szóveges visszajelzések összesítése az alábbi táblázatban olvasható.

#### 4. táblázat

##### A 4. kérdés: hallgatói visszajelzések a tréner munkájára vonatkozóan, hétfokú skálán értékelve

	<i>HI I.</i> N=11	<i>HI II.</i> N=6	<i>TDK I.</i> N=7	<i>TDK II.</i> N=7	<i>TDK III.</i> N=4	<i>Kom I.</i> N=17	<i>Kom II.</i> N=6	<i>Karrier</i> N=8	<i>TFGY</i> N=5
0	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3	-	-	-	-	-	-	-	-	-
4	-	-	-	-	-	1 (5,9%)	1 (16,7%)	-	-
5	2 (18,2%)	1 (16,7%)	3 (42,9%)	2 (28,6%)	2 (50%)	1 (5,9%)	2 (33,3%)	1 (12,5%)	1 (20%)
6	9 (81,8%)	5 (83,3%)	4 (57,1%)	5 (71,4%)	2 (50%)	15 (88,2%)	3 (50%)	7 (87,5%)	4 (80%)
<b>Átlag:</b>	<b>5,82</b>	<b>5,83</b>	<b>5,57</b>	<b>5,71</b>	<b>5,50</b>	<b>5,82</b>	<b>5,33</b>	<b>5,88</b>	<b>5,80</b>
Szórás	0,39	0,37	0,49	0,45	0,50	0,51	0,75	0,33	0,40

A legjellemzőbb szóveges válaszok:

- „Szakmailag jól felkészültek, lelkiismeretesek.”
- „Maximális erőbedobás, lelkesek voltak, jó hangulatot teremtettek.”
- „Segítőkészek, együttműködőek voltak.”
- „Váratlan helyzeteket jól kezelték.”
- Általános jellemzés („profik munkát”, „jó vezetők”).

Összességében a résztvevők pozitívan ítélték meg a tréner munkáját. A TDK-felkészítő tréningben csak kevés szóveges értékelést írtak a hallgatók, így a véleményekből általános következtetés nem vonható le.

## 5. Hallgatói vélemények a technikai feltételekre vonatkozóan

A tréningek során a technikai feltételek biztosítása alapvető fontosságú. Már önmagában a helyszín kiválasztása, az időpont kijelölése befolyásolhatja a tréning hatékonyságát. Mind a három tréning az Általános Vállalkozási Főiskola keretei között, hasonló tantermi adottságok mellett, hasonló technikai – a tréning tematikájához szükséges – igények biztosításával zajlott. Flipchart, projektor, mozgatható asztalok és székek, hang és képfelvételt biztosító eszközök álltak rendelkezésre.

Mint a hallgatói vélemények között is szerepelt, az eszközök működése sokszor a „technika ördögének” volt kiszolgáltatva. A tréningek különböző évszakokban zajlottak, így a terem hőmérséklete is befolyásolta a véleményeket. (A TDK-felkészítő tréninget egy meleg nyári napon tartották, ahol is a hallgatók a melegről panaszkodtak, a *Hatékony időbeosztás* tréningnél azonban a fűtést nem találták megfelelőnek.) A *Kommunikációs hatékonyság* tréningen az eseményeket kamerával rögzítettük, majd visszajátszottuk a résztvevőknek. A kamera megbízhatóan működött, a hallgatók az ötletet is pozitívan értékelték, és ezt sokszor említették a szöveges válaszokban.

Összességében elmondható, és az alábbi táblázatból is kiolvasható, hogy a körülmények alapvetően nem befolyásolták lényegesen a tréningek hatékonyságát (5. táblázat). Elképzelhető, hogy a tréningek tematikája és egyéb fontosabb környezeti tényezők nagyobb hatással voltak a résztvevőkre, mint az infrastrukturális keretek.

### 5. táblázat

#### Az 5. kérdés: hallgatói visszajelzések a technikai feltételekre vonatkozóan, hétfokú skálán értékelve

	HI I. N=11	HI II. N=6	TDK I. N=7	TDK II. N=7	TDK III. N=4	Kom I. N=15	Kom II. N=6	Karrier N=8	TFGY N=5
0	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3	1 (9,1%)	-	2 (28,6%)	-	-	-	-	-	3 (60%)
4	-	-	2 (28,6%)	3 (42,9%)	-	2 (13,3%)	1 (16,7%)	1 (12,5%)	1 (20%)
5	6 (54,5%)	1 (16,7%)	2 (28,6%)	1 (14,3%)	1 (25%)	1 (6,7%)	2 (33,3%)	4 (50%)	0 (0%)
6	4 (36,4%)	5 (83,3%)	1 (14,3%)	3 (42,9%)	3 (75%)	12 (80%)	3 (50%)	3 (37,5%)	1 (20%)
Átlag:	5,18	5,83	4,29	5,00	5,75	5,67	5,33	5,25	3,80
Szórás	0,83	0,37	1,03	0,93	0,43	0,70	0,75	0,66	1,17

A Kommunikációs tréning I.-en csak 15 fő válaszolt erre a kérdésre, így az átlag is eszerint lett kiszámolva.

A legjellemzőbb szöveges válaszok:

- „Minden kiválóan, jól, megfelelően működött.”
- „A »technika ördöge« közbeszólt.”
- Terem hőmérsékletére vonatkozott (túl hideg, túl meleg).
- A büfé, ellátás hiányára vonatkozott.

## 6. Hallgatói javaslatok a jövőbeni tréningekre vonatkozóan

Bár a kérdőíven csak az „Egyéb visszajelzések” szerepelt, ennél a kérdésnél a hallgatók elsősorban javaslatokat tettek a jövőbeni tréningekre vonatkozóan. Az elégedettségi kérdőíveken rendszeresen szerepel ez kérdés, és gyakran üresen marad a válasz helye, vagy csak negatív véleményt írnak oda. A résztvevők szívesebben húzzák alá, karikázzák be a pontokat, válaszokat, és csak külön nógatásra írnak véleményt. Ennél a kérdésnél nem volt lehetőség a számszerű értékelésre, így különösen nagy jelentősége van a szöveges értékelésnek. Mi az az „üzenet”, hangulat, gondolat, amelyet a résztvevő feltétlenül meg szeretne osztani a trénerekkel? Vajon előre mutat vagy csak az aktuális hangulatot tükrözi? A legjellemzőbb válaszok az alábbiak voltak:

- „Nagyszerű, jól felépített tréning.”
- A tréning ismétlése, folytatása, a visszajelzés iránti igény kifejeződése.
- A több hasonló tréning irányt igény, a szélesebb körű hirdetés szükségességének megfogalmazása.
- Konkrét feladatokra, tematikára vonatkozó javaslat.

A hallgatók pozitív és előre mutató javaslatokkal éltek, és úgy tűnik, hogy igényt tartanak a tréningek folytatására, hasznosnak ítélték meg őket, és jónak tartanák, ha szélesebb körben is hirdetnék a tréninglehetőségeket.

## Következtetések

A hallgatói visszajelzések a tréningekről összességében pozitív képet mutatnak. Az alacsony résztvevői szám miatt a statisztikai eredmények, a szórások nem adnak teljes képet az egyes tréningekről, azonban világosan mutatják az összes tréningre vonatkozó általános megelégedettségi szintet.

A tréningek színesek, hangulatosak voltak, és ami a legfontosabb, hasznosak voltak. Résztvevő és tréner sokat tanult egymástól. A tréningek során a hallgatók közelebb jutottak a saját személyiségük megismeréséhez, és ezáltal érthetőbbé vált számukra a társaik viselkedése is. Ezeken a tréningeken nem az okokat kerestük, sokkal inkább a különböző viselkedések másokra való hatásán volt a hangsúly. Minél több alternatívát sikerült feltárnunk, annál szélesebb lehetőség nyílt a leghatékonyabbnak ítélt magatartás kiválasztására.

A hallgatók a felsőfokú képzésben igen sok elméleti ismeretet sajátítanak el. A Tehetséggondozó Programba felvételt nyert hallgatókra ez különösen igaz, hisz az átlagosnál jobb eredményt értek el. A való világban, az elméleti tudás gyakorlatba való ültetésekor, egy szervezet csapamunkájába való beilleszkedéskor, egy kollégával, egy beszállítóval vagy éppen egy versenytárral való interakció során számos más készségre is szükség van. Ezek elsajátítására a tréningek nyújtják a legmegfelelőbb terepet, ezért a TGP-ben résztvevő minden hallgatónak legalább három tréningen részt kell vennie a program során. A hallgatók a részvételt nem érezték kényszernek, örömmel jöttek a tréningekre és – összességében – megelégedetten távoztak.



## **Felhasznált irodalom**

*A Tehetséggondozó Program keretében megvalósuló tréning dokumentációk anyagai* (2010–2011). ÁVF Karrier Iroda.

Aronson, E. (2000): *A társas lény*. Budapest, KJK–Kerszöv.

Balogh László (2007): *Elméleti kiindulási pontok tehetséggondozó programokhoz*. *A Nemzeti Tehetségsegítő Tanács 2007. január 5–6-i tanácskozásához*. *Tehetség*, 2007., 1. sz., 3–5.

Harsányi István (1988): *A tehetségvédelem kis kalauza*. Budapest, PMPI.

Légrádiné Lakner Szilvia (2006): *Tréning módszer a felsőoktatásban*. *Tudásmenedzsment*, A Pécsi Tudományegyetem Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Karának periodikája, VII. évf., 1. sz., április.

Rudas László (1990): *Delfi örökösei. Önismereti csoportok: elmélet, módszer, gyakorlat*. Budapest, Kairosz.

Szendró Péter – Koósne Török Erzsébet: (2002): *Tudományos diákkörök – fél évszázad a tehetséggondozás szolgálatában*. *Magyar Tudomány*, október.



**Opitz Éva\*, Kovács István\*\***

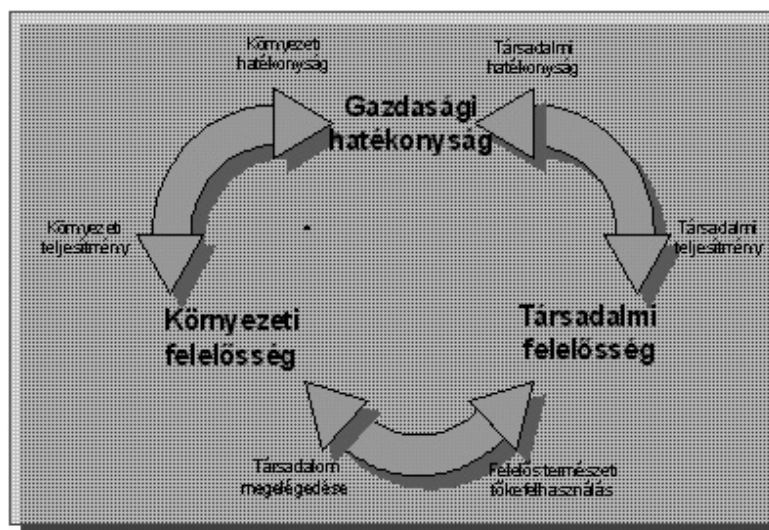
# **KÖRNYEZETTUDATOSSÁG A MINDENNAPJAINKBAN**

## **Empirikus kutatási eredmények bemutatása**

A vállalatoknak ahhoz, hogy fenntartható fejlődést érjenek el, három alaptőkét kell megfelelően kezelniük. Először a vállalkozások likviditásával kapcsolatos, vagyis hogy mindig rendelkezésre álljon elegendő cash flow, amely biztosíthatja a vállalatok likviditását. Másodsor, hogy a vállalat környezetileg is fenntartható legyen. Tehát olyan természeti erőforrásokkal dolgozzon tevékenysége során, melyek felhasználási üteme a természetes reprodukció üteme alatt marad, valamint nem veszélyezteti a környezetet. Harmadszor pedig figyelembe kell vennie azt, hogy társadalmilag fenntarthatóan működjön, és értékeket teremtsen környezetében. Ezen alaptőke előállhat az egyéni humán tőke növelése révén, valamint a társadalmi célok támogatása által is (Dyllick – Hockerts, 2002). A három alaptőke egymásra hatását mutatja be az 1. ábra.

### **1. ábra**

#### **A vállalati fenntarthatóság hármás alapjának kölcsönhatásai**



*Forrás: (Dyllick – Hockerts, 2002)*

\* *főiskolai tanár, Általános Vállalkozási Főiskola*

\*\* *PhD hallgat, BME*

Az ábrán látható, hogy a vállalati célok elérése érdekében minden egyes alaptőkénél figyelembe kell venni a társadalmi, környezeti hatásokat is. A gazdasági hatékonyságnál ez a természeti erőforrások felhasználásának hatékonyságát, a környezeti hatékonyságot jelenti. Ezt a vállalatok úgy tudják elérni, hogy versenyképes árú terméket kínálnak, melyek a fogyasztói igények kielégítését szolgálják, valamint mindezek mellett csökkentik a termék teljes életciklusa alatt keletkező káros környezeti hatásokat és a felhasznált erőforrások mennyiségét (DeSimone – Propoff, 1997).

A gazdasági hatékonyságnál a társadalmi hatékonyság fogalma is megjelenik, ami alatt a vállalat hozzáadott értékére vetített társadalmi hatásait értjük (Dyllick – Hockerts, 2002). Az ábrából továbbá kitűnik, hogy mind a társadalmi hatékonyság, mind a környezeti hatékonyság növekedése a gazdasági hatékonyság emelkedését eredményezi. A környezeti felelősség meghatározásánál fontos megállapítani, hogy milyen környezetben van jelen a vállalat. Hisz megeshet az is, hogy egy alig szennyezett környezetre hat negatívan a szervezet, vagy az is, hogy egy, a teljesítőképességének határain lévőre, melynek következménye a „rendszer” teljes összeomlását okozhatja. Ezek alapján tehát nem a környezeti hatékonyság, hanem a teljesítmény a mérvadó. A harmadik alaptőke a társadalmi felelősség. Fontos leszögezni, hogy kik az érintettek (szűkebb, tágabb értelemben). A társadalmi teljesítmény tehát a cég társadalmi hatásának és potenciális társadalmi hatásának arányát mutatja ki.

A fenntartható fejlődéssel kapcsolatban tehát fontos beszélnünk a fenntartható fogyasztásról is, melynek célja a termékek, szolgáltatások és beruházások hatékonyságának és eredményességének maximalizálása annak érdekében, hogy a társadalom igényeit a jövő generációk igényei teljesítésének veszélyeztetése nélkül lehessen kielégíteni (Norvég Környezetvédelmi Minisztérium, 2007). A nem fenntartható fogyasztás jellemzői közé tartozik a fogyasztás káros, egészségtelen hatása, a környezet pusztulása, a hulladék mennyiségének a növekedése stb. A nem fenntartható fogyasztás káros hatásainak kivédése nem csupán globalizációs és nemzeti szintű megoldások keresését jelenti, hanem az egyén és a szervezetek szintjén is megköveteli a termeléssel, az értékesítéssel és a fogyasztással kapcsolatos tevékenységek folyamatos mérlegelését.

## **A kutatás előzményei**

Az Általános Vállalkozási Főiskola kutatócsoportja a szervezetek, ezen belül is a bevásárlóközpontok környezettel kapcsolatos viselkedését és működését vizsgálja a vásárlók szemszögéből és véleménye alapján. A kérdőíves felmérés adatainak feldolgozása során képet kapunk a kereskedelmi egységek kínálatalkító politikájáról, működtetésének gyakorlatáról, a mikrokörnyezetbe való beilleszkedésének mikéntjéről, a fenntartható fogyasztást előtérbe helyező kommunikációs politikájukról.

Ezen kívül kíváncsiak vagyunk arra, hogy a bevásárlóközpontokat/hiper- és szupermarketeket látogató vásárlóknak milyen a környezet védelmével kapcsolatos attitűdjük, hogyan látják a látogatott üzleteknek a fenntartható környezet és a fenntartható fogyasztás érdekében folytatott tevékenységét, valamint milyen mértékben érvényesül a környezettudatosság saját háztartásukban, életvitelükben.

Kutatásunk fókuszál azért választottuk a bevásárlóközpontokat, a hiper- és szupermarketeket, mivel korábbi kutatások eredményei azt mutatták, hogy a mindennapi környezetterhelésnek 30–40%-a vezethető vissza a magánháztartások vásárlási magatartására, fogyasztási szokásaira, amelyeket a kiskereskedelmi „nagyüzemek” jelentősen befolyásolnak.

A kutatás végső célja az, hogy felmérjük az egyéneknek a fenntartható életmóddal kapcsolatos ismereteit, attitűdjeit, valamint a fenntarthatóságot szolgáló életmódját mindennapi viselkedésmintáik alapján. Ezen információk birtokában javaslatokat fogalmazunk meg az egyének és a kereskedelmi piaci szereplők számára a fenntarthatóságot szem előtt tartó felelős magatartásminták követésének a módjaira.

## A kutatásból származó fontosabb eredmények

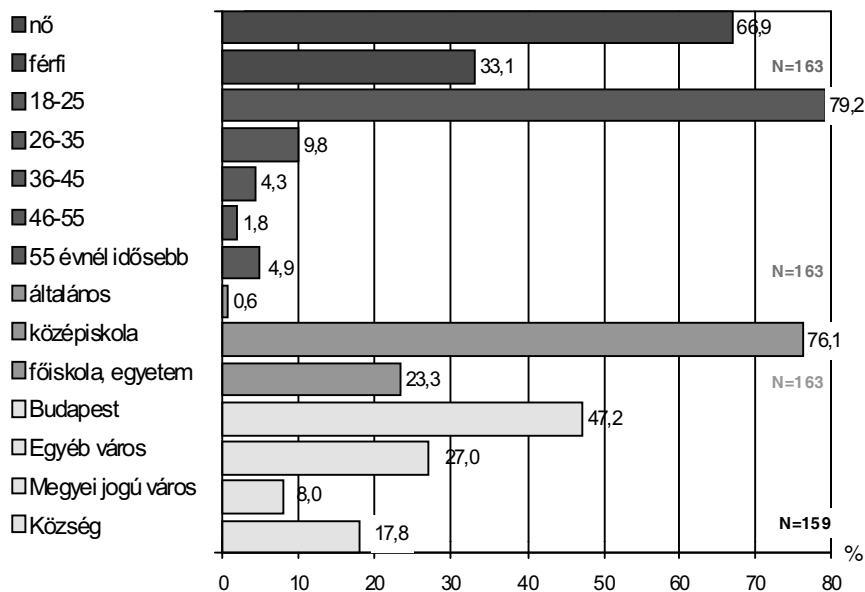
Felmérésünk során elsődleges, kvantitatív kutatást alkalmaztunk, mely online módon, sztenderd kérdőíven történő lekérdezést takar. Az adatokat Excel- és SPSS-programban dolgoztuk fel matematikai, statisztikai módszerek alkalmazásával.

A kényelmes mintavétel során a bevásárlóközpontok/hiper- és szupermarketek rendszeres vásárlói kerülnek a mintába. A célunk az volt, hogy olyan korú személyeket kérdezzünk, akik a fenntartható életmód és fogyasztás gyakorlatának fő szemléletformálói lehetnek egyrészt aktivitásuk, másrészt fogyasztásuk alapján. Ezért kutatásunk célcsoportja elsősorban fiatalok (18–35 évesek), háztartásban élők, családosok. Korukból adódóan – hosszú távon – ők a formálói a fenntartható életmódot szolgáló viselkedésmintáknak. A minta elemszáma 165 fő volt.

A mintánkról elmondható, hogy a megkérdezettek fő profilja a következők szerint alakult: nagyobb részben 18–35 éves, középiskolát végzett, városi lakos, aki több fős családban, alacsony, illetve közepes jövedelmű háztartásban él.

### 2. ábra

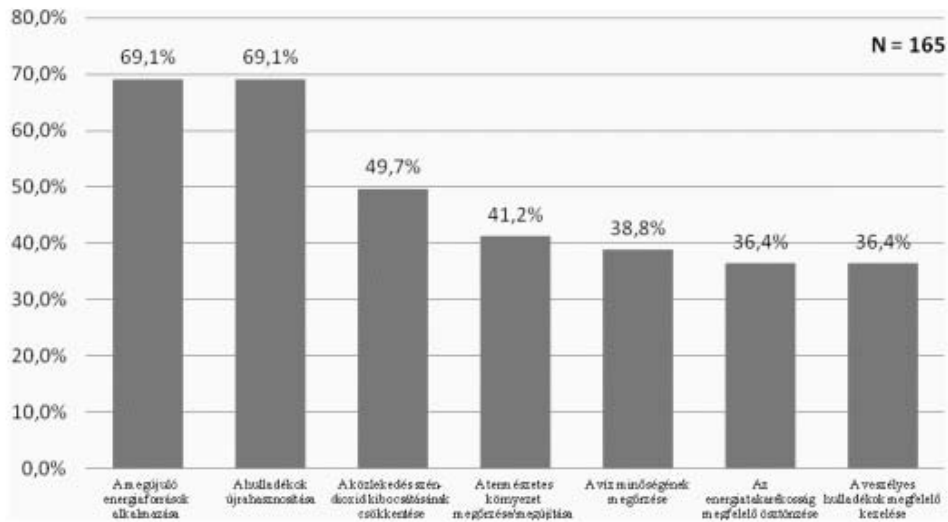
#### A minta szociodemográfiai profilja



Az alábbi, 3. ábrán szemléltetjük, hogy válaszadóink szerint társadalmunkban mely tevékenységek alkalmazása jelenti a környezeti károk kivédésében a legfontosabb szerepet. Látható, hogy a válaszadók többsége – 69,1 százalék – szerint a megújuló energiaforrások alkalmazása jelentheti a környezetben okozott károk csökkentésének egyik leghatékonyabb módját. Nem meglepő, hogy ugyanekkor szerepet kapott a hulladékok újrahasznosítása is (69,1 százalék). Mai társadalmunkban e két tevékenység kapja a legnagyobb társadalmi figyelmet (társadalmi célú hirdetések, közvéleményt befolyásoló tv-, rádióműsorok, és még sorolhatnánk). Ez az a két terület, amelyben a fogyasztói szféra ma már a különböző állami és európai uniós támogatásoknak és a közvéleményt befolyásoló marketingtevékenységeknek a hatására évről évre magasabb szerepet vállal.

### 3. ábra

#### A környezeti károk kivédésében jelentős szerepet játszanak I.



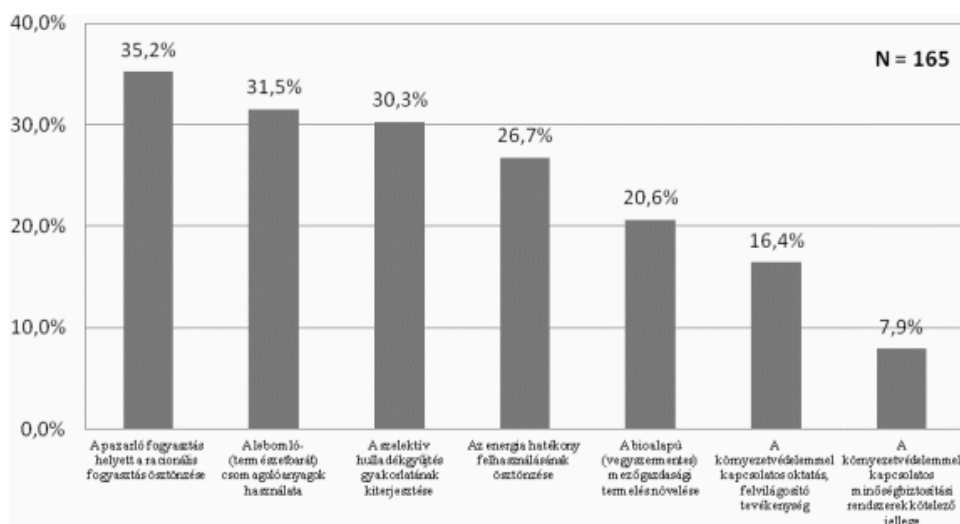
A harmadik helyen szerepel 49,7 százalékkal a közlekedés széndioxid-kibocsátásának csökkentése, majd ezt követi 41,2 százalékkal a természetes környezet megőrzése, megújítása, valamint 38,8 százalékkal a víz minőségének megőrzése. Manapság sok olyan hírt lehet olvasni és hallani, amelyben mind a Föld ivóvízkészletének csökkenésére hívják fel a figyelmet. Több olyan kereskedelmi hirdetést is láthattunk, amelyekben Magyarország gazdag ivóvízkészletére hívták fel a figyelmet. Valószínűleg ezek hatására növekszik évről évre a fontossága társadalmunkban is e kérdésnek.

A 4. ábrán láthatjuk azokat a területeket, amelyek a válaszadók szerint a legkisebb mértékben csökkentik a környezeti károk hatásait. Látható, hogy az utolsó helyet 7,9 százalékkal a környezetvédelemmel kapcsolatos minőségbiztosítási rendszerek kötelezővé tétele szerepel. Érezhető, hogy az emberek kevésbé bíznak meg ezekben a rendszerekben. Valószínű, hogy mindebben szerepe volt az elmúlt időszakok környezeti katasztrófáinak is (pl. a vörösiszap-katasztrófa).

Érdekesség, hogy míg a hulladékok újrahasznosítása az első helyen szerepelt 69,1 százalékkal, addig a szelektív hulladékgyűjtés gyakorlatának a kiterjesztése csupán 30,3 százalékos eredményt tudhat magáénak. Ebben közrejátszhat az a tény is, hogy az egyes társadalmi rétegeket nagyon nehéz mozgósítani, főleg úgy, hogy számukra ez „haszonmentes” tevékenység.

#### 4. ábra

#### A környezeti károk kivédésében jelentős szerepet játszanak II.

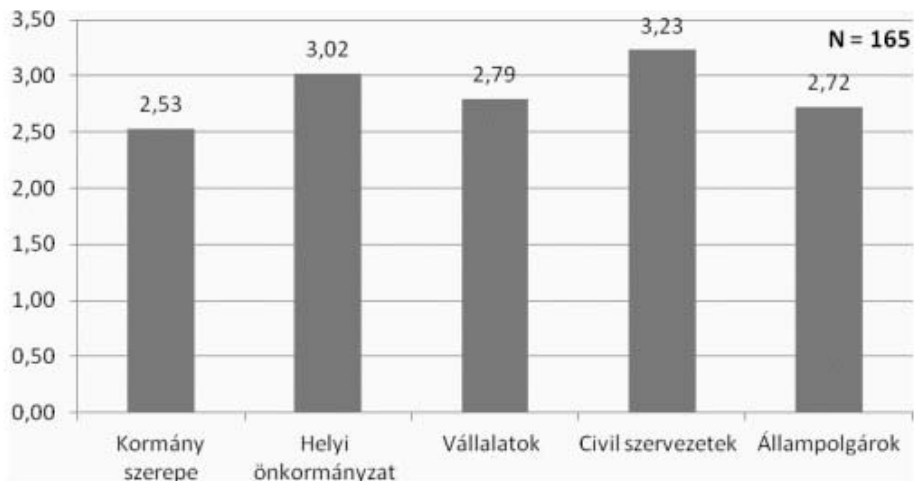


Össességében elmondható, hogy a megkérdezettek többsége a környezeti károk kivédését elsősorban a megújuló erőforrások alkalmazásában, valamint a hulladékok újrahasznosításában látja. A megkérdezettek harmada köti össze a környezet károsítását a pazarló fogyasztással, a természet megőrzésének, megújulásának szükségességével, az energiatakarékosság szerepével, a hulladékok megfelelő kezelésével.

Felmérésünkben arra is kíváncsiak voltunk, hogy hogyan vélekednek válaszadóink arról, hogy társadalmunkban kiknek a szerepe fontosabb a környezeti károk kivédésében. Ezt az eredményt szemlélíti az 5. ábra. Látható, hogy 3,2-es átlaggal a civil szervezetek szerepe a válaszadók véleménye szerint jelentős. Őket követik a helyi önkormányzatok 3,0-es átlaggal, majd a vállalatok 2,8-es átlaggal. Meglepő, hogy a legkisebb szerepet az államnak – 2,5-es átlag – szánták. A válaszadók saját szerepüket az utolsó előtti helyre rangsorolták, 2,7-es átlaggal.

## 5. ábra

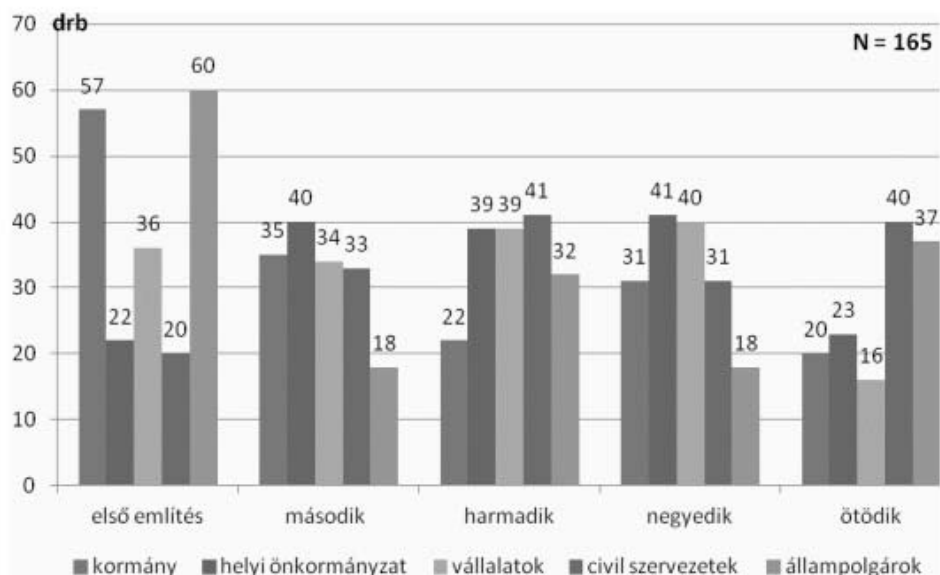
Átlagosan kinek a szerepe fontosabb a környezeti károk kivédésében?



Az alábbi ábrán láthatjuk, hogy az első említésnél az állampolgárok (60 darab első említés), valamint a kormány (57 darab első említés) szerepe a legfontosabb. Sajnálatos viszont, hogy az ötödik említésnél az állampolgárokat (37 darab ötödik említés), valamint a civil szervezeteket (40 darab ötödik említés) jelölték meg a legtöbben.

## 6. ábra

Kinek a szerepe fontosabb a környezetvédelem során?

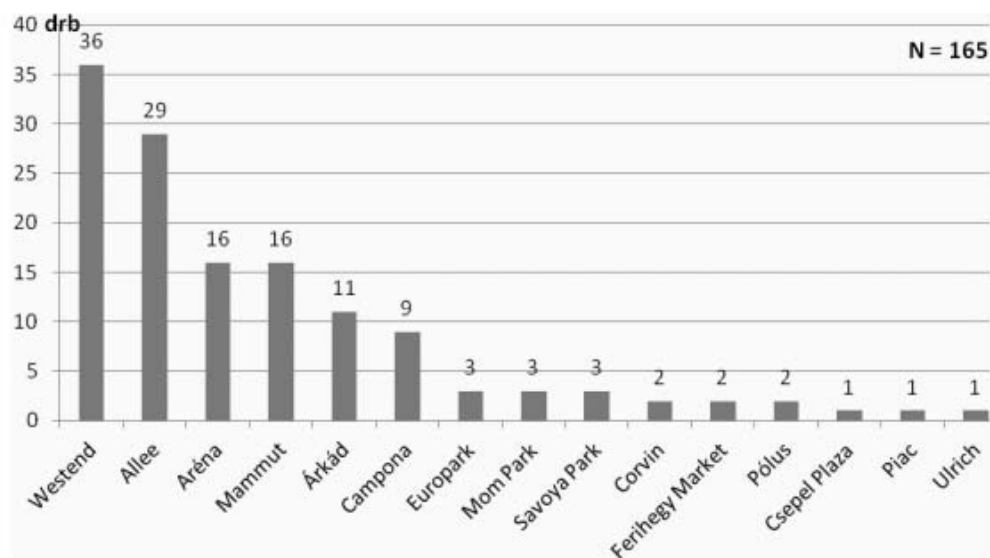




Összességében elmondható, hogy a válaszok azt mutatják, hogy a környezeti károk kivédésben elsősorban a civil szervezeteknek, valamint az önkormányzatoknak van tennivalójuk, míg a környezetet valójában használó vállalatoknak és egyéneknek jóval kisebb szerep jut. Az államnak tulajdonítják a legkisebb szerepet a környezet megóvásában.

Felmérésünk következő kérdése arra vonatkozott, hogy a válaszadók milyen bevásárlóközpontban vásárolnak a leggyakrabban. Ezt mutatja be a 6. ábra is, melyből jól láthatjuk, hogy a Westend 36 említéssel, míg az Allee 29 említéssel a leggyakrabban látogatott bevásárlóközpontok egyike. Őket követi az Aréna és a Mammut 16-16 említéssel, majd az Árkád 11 említéssel. Láthatjuk, hogy a megkérdezettek többsége, közel 70 százaléka a nagyobb bevásárlóközpontokat részesíti előnyben a kisebb, családiasabb bevásárlásokkal szemben.

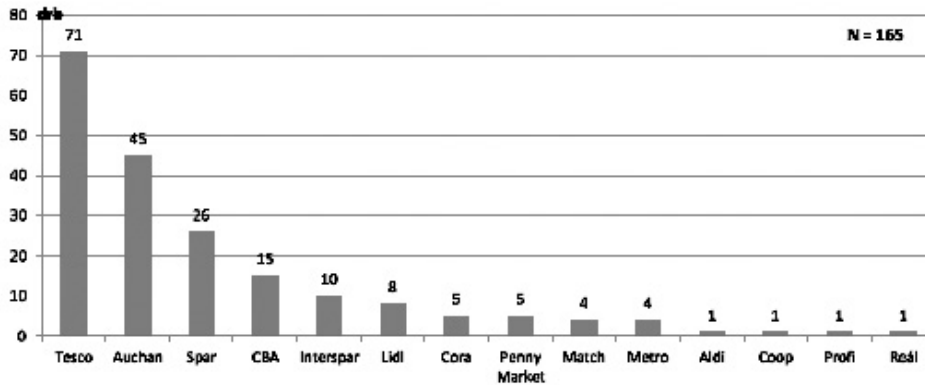
## 7. ábra Bevásárlóközpont, ahol a leggyakrabban vásárol



A 8. ábrán azt szemléltettük, hogy a válaszadók mely hiper- és szupermarketekben vásárolnak. Látható, hogy a Tesco 71 említéssel a leggyakrabban látogatott kereskedelmi központ. Őt követi az Auchan 45 említéssel, majd a Spar 26 említéssel. Az alábbi ábra összevetése a fenti ábrával is azt mutatja, hogy az állampolgárok sokszor nem tudják megkülönböztetni, hogy milyen típusú kereskedelmi központot látogatnak meg, valamint nem is érzik az egyes kategóriák közti különbséget. Ezt szemlélteti az is, hogy pl. a Tesco mint bevásárlóközpont és mint hiper- és szupermarket is megjelent a két kérdés során.

## 8. ábra

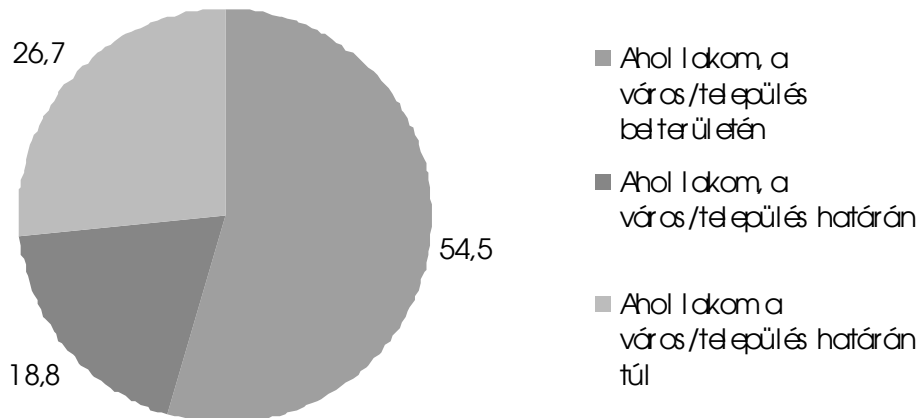
### A hiper- és szupermarket, ahol a leggyakrabban vásárol



Arra is kíváncsiak voltunk, hogy vajon ezek a kereskedelmi egységek hol és milyen földrajzi távolságban helyezkednek el a megkérdezettek lakhelyétől. Az 9. ábra bemutatja, hogy válaszadóink 54,5 százalékában a bevásárlóközpont annak a városnak a belterületén helyezkedik el, amelyben lakik. 26,7 százalék állította, hogy a bevásárlóközpont a város, település határán túl helyezkedik el.

## 9. ábra

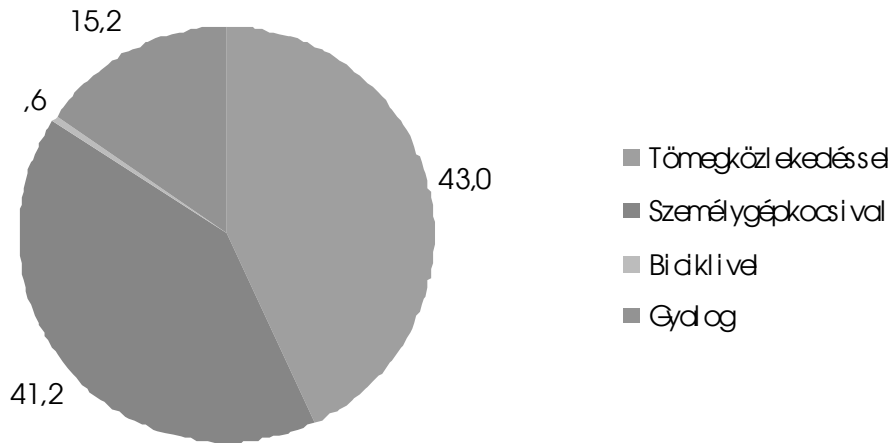
### A bevásárlóközpont elhelyezkedése



Mivel a környezetvédelemmel kapcsolatban fontos kérdéskör az is, hogy maguk az állampolgárok milyen közlekedési módot választanak, ezért mi is rákérdeztünk arra, hogy leggyakrabban mely közlekedési eszközöket veszik igénybe bevásárlásaik intézésekor. Az 10. ábrán azt mutatjuk be, hogy válaszadóink nagy aránya – 43 százalék – tömegközlekedéssel közelíti meg a bevásárlóközpontot. A válaszadók 41,2 százaléka személygépkocsival intézi bevásárlásai többségét.

### 10. ábra

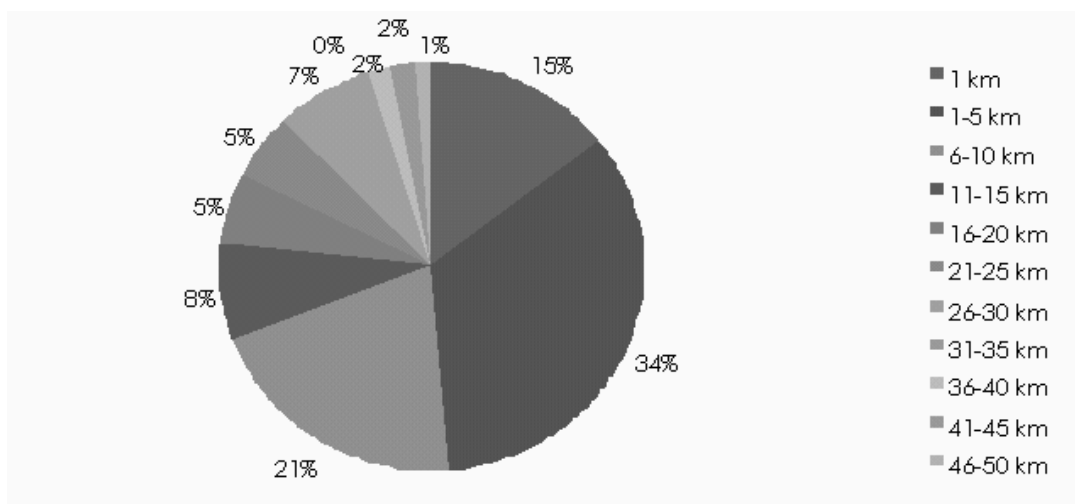
#### Milyen közlekedési eszközt vesz igénybe a bevásárlóközpont megközelítése során?



Felmérésünkben nyílt kérdéssel megvizsgáltuk azt is, hogy a bevásárlóközpontok hány kilométerre helyezkednek el a megkérdezettek lakóhelyétől. A 11. ábra bemutatja, hogy a bevásárlóközpontok 15 százaléka kevesebb mint 1 kilométerrel a megkérdezettek lakóhelyétől helyezkednek el a városban. Továbbá láthatjuk azt is, hogy a válaszadók 34 százaléka 1 és 5 kilométer közöttire becsüli a bevásárlóközpontnak a lakóhelyétől való távolságát. Tehát a fentebb tett kijelentésünket támasztja alá ez is, hisz a bevásárlóközpontok egyre több városban és kijelenthetjük, hogy egyre több fővárosi kerületben megtalálhatóak. Ma már nem tudunk úgy elutazni, hogy akár útközben se találkozzunk például egy Tescóval.

### 11. ábra

#### Hány kilométerre helyezkedik el lakóhelyétől a bevásárlóközpont?

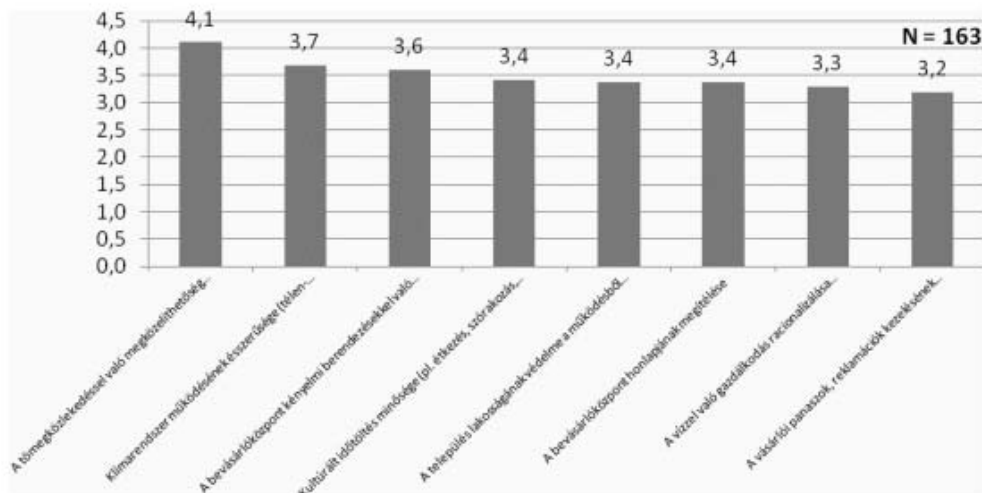


Összességében elmondható, hogy a bevásárlóközpontok felére jellemző az, hogy a város belterületén helyezkedik el, és a megközelítésükre a leggyakrabban tömegközlekedést, valamint személygépkocsit vesznek igénybe annak ellenére, hogy a bevásárlóközpontok távolsága a lakhelytől mindössze 1–5 kilométer között van, és átlagban jónak ítélték meg ezeknek a tömegközlekedéssel való megközelíthetőségét.

Kutatásunk során mértük azt is, hogy átlagosan mennyire elégedettek a válaszadók a bevásárlóközpontok egyes szolgáltatásaival, valamint, hogy ezek a szolgáltatások mennyire kínálnak környezetkímélő megoldásokat (12. és 13. ábra). A megkérdezettek többsége tömegközlekedéssel közelíti meg a bevásárlóközpontokat, ezért nem meglepő, hogy a legelégedettebbek azzal voltak, hogy a kereskedelmi egység megközelíthető tömegközlekedéssel – 4,1-es átlag –, esetleg külön buszjárat szállítja oda a vásárlókat.

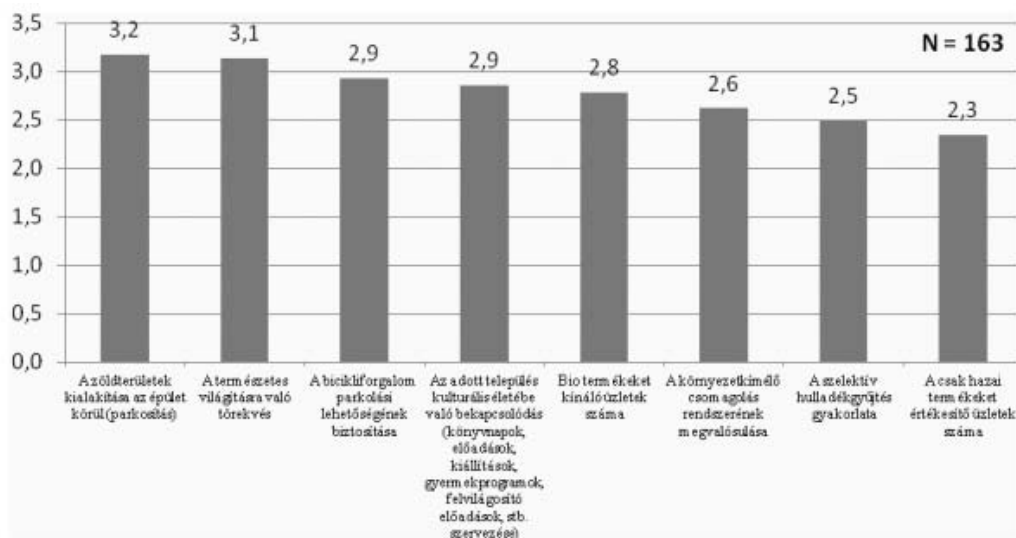
Az alábbi ábrán azt is láthatjuk, hogy 3,7-es átlaggal a klímaberendezések ésszerű működésével is elégedettek a megkérdezettek. Továbbá láthatjuk, hogy a kényelmet szolgáló berendezések, mint pl. a padok, ivókutak, wc-k stb., 3,6-es átlagú elégedettséget tudhatnak magukénak. Továbbá ma már minden bevásárlóközpont igyekszik odafigyelni arra, hogy kulturált időtöltést kínáljon (3,4-es átlag) látogatóinak, hisz ezáltal tudják elérni azt, hogy a vásárlók minél több időt eltöltsenek az ilyen kereskedelmi egységekben.

## 12. ábra Elégedettség a bevásárlóközpontok szolgáltatásaival I.



### 13. ábra

#### Elégedettség a bevásárlóközpontok szolgáltatásaival II.



A fenti ábrán pedig azt láthatjuk, hogy a válaszadók mely tevékenységekkel a legelégedetlenebbek. Jól látható, hogy a hazai termékeket kínáló üzletek száma csupán 2,3-es átlagot ért el a kutatásunk során. Ezt követi a szelektív hulladékgyűjtés gyakorlata 2,5-es átlaggal. Már több kérdés során is felmerült a szelektív hulladékgyűjtés gyakorlata. A felmérés során érzékeltek, hogy a megkérdezettek kevésbé elégedettek a szelektív hulladéklerakó helyek kialakításával, valamint azzal, hogy mindezek kevésbé megtalálhatóak a nagyobb bevásárlóközpontok, valamint a hiper- és szupermarketek környékén. Pedig az ilyen központok és nagyobb kereskedelmi egységek területei azok, ahol az állampolgárok nagyobb bevásárlásaikat végzik és például szükség esetén nem tudják az új elektrotechnikai cikkek megvásárlása után a régi elektromos hulladékot környezetkímélő módon eltávolítani háztartásukból. Ezért is lenne fontos odafigyelni ezekre a hulladékgyűjtő helyekre és a kialakításukra.

Összességében a bevásárlóközpontok által kínált kényelmi berendezésekkel (padok, ivóvíz, klíma, növények, gyermekmegőrző, ruhatár, tágas terek, stb.) mutatkozik a legnagyobb elégedettség, míg a kulturált időtöltés lehetőségeivel, a lakosság zajártalomtól való megvédésével, a vízzel való racionális gazdálkodással, a reklamációk kezelésének gyorsaságával szemben közepes elégedettség mutatkozik. Egyértelműen elégedetlenek a bevásárlóközpontok körüli zöld területek nagyságával, a nem természetes világítással, a bicikliforgalom parkolási lehetőségeivel, az adott település kulturális életébe való beilleszkedésével, a biotermékeket kínáló boltok számával, a nem környezetkímélő csomagolási rendszerrel, a szelektív hulladékgyűjtés megvalósulásával, valamint a csak magyar termékeket értékesítő üzletek alacsony számával.

#### Faktorelemzés a bevásárlóközpontok elégedettségének tényezői alapján

Faktorelemzés alapján a következő tényezőket tudtuk elkülöníteni egymástól:

*F1: Az egyes társadalmi rétegek informálása, valamint a közvetlen környezetüket érintő problémák csökkentése:* Első főfaktorunkhoz tartoznak azok a tényezők, melyek a lakosok informálására helyezik a hangsúlyt. Látható, hogy az ide került szolgáltatások közt szerepel a bevásárlóközpont

honlapja, valamint, hogy hogyan kezelik a központok a fogyasztói panaszokat. Továbbá ide tartozik még a település lakosságának, valamint környezetének védelme. Tehát ehhez a faktorhoz tartoznak egyrészt a kommunikációt és ügyintézését elősegítő tényezők, másrészt pedig a közvetlen környezetet óvó intézkedések is.

*F2: Természetesség:* Második főfaktorunkba soroljuk azokat a szolgáltatásokat, melyek a bevásárlás körülményeit minél természetesebben oldják meg, pl. természetes világítás, bicikliparkolás lehetősége, valamint biotermékeket kínáló üzletek megjelenése. Láthatjuk, hogy erre a faktorra a természetesség a jellemző.

*F3: Kultúra-, valamint kényelemorientáltság:* Következő főfaktorunk a kultúra, valamint kényelem orientált nevet kapta, mivel ide sorolhatóak azok a szolgáltatások, amelyek a kulturált időtöltést teszik lehetővé az egyes bevásárlóközpontokban, valamint a látogatók kényelmét szolgálják.

*F4: Környezetvédelem-orientált:* Negyedik főfaktorunkba tartoznak a környezetvédelemmel kapcsolatos szolgáltatások, tevékenységek. Ide soroljuk a szelektív hulladékgyűjtés gyakorlását, a környezetkímélő csomagolás rendszerének megvalósulását. Továbbá megjelenik a csak hazai termékeket kínáló kereskedelmi egységek iránti igény is.

*F5: Közlekedésorientált:* Az ötödik főfaktorunkhoz csupán egyetlen egy szolgáltatás tartozik, mégpedig, hogy a bevásárlóközpont megközelíthető legyen tömegközlekedéssel (külön busz, buszmegálló).

## Klaszterelemzés az elégedettségi tényezők főfaktorai alapján

A klaszterelemzéssel az volt a célunk, hogy a megfigyelt válaszadóinkat homogén csoportokba rendezzük. Az elemzésünkbe 163 esetet tudtunk bevonni.

### 1. táblázat A klaszterek jellemzői

Csoportátlagok	1. klaszter	2. klaszter	3. klaszter	4. klaszter
tagság (fő/%)	52 31,90%	27 16,56%	26 15,96%	58 35,58%
<i>F1</i> <i>az egyes társadalmi rétegek</i> <i>informálása, valamint a közvetlen</i> <i>környezetüket érintő problémák</i> <i>csökkentése</i>	0,081	-1,086	0,183	0,351
<i>F2</i> <i>Természetesség</i>	0,425	-0,037	-0,074	-0,331
<i>F3</i> <i>kultúra-, valamint</i> <i>kényelemorientáltság</i>	-0,204	-0,480	-0,722	0,730
<i>F4</i> <i>környezetvédelem-orientált</i>	0,908	-0,668	-0,017	-0,495
<i>F5</i> <i>Közlekedésorientált</i>	0,423	0,255	-1,534	0,190

Láthatjuk, hogy az első klaszterbe (N=52, 31,9%) sorolt válaszadók környezetvédelem-orientáltak (0,908-as faktorsúly), mivel fontos számukra az is, hogy a bevásárlóközpont természetes legyen (0,425-ös faktorsúly), valamint közlekedésorientáltak is (0,423-as faktorsúly).

A második klaszterbe (N=27, 16,6%) sorolt megkérdezettek a közlekedésorientáltság a legjellemzőbb (0,255-ös faktorsúly), valamint nem túlzottan érdeklik a közvetlen környezetüket érintő problémák (-1,086-os faktorsúly).

A harmadik klaszterünkbe 26 válaszadó tartozik, a minta 15,9 százaléka. Rájuk az jellemző, hogy informálódna a vásárlást megelőzően, érdekli őket a közvetlen környezetüket érintő környezeti problémák megoldása (0,183-as faktorsúly), ellenben nem sokat foglalkoznak a közlekedéssel (-1,534-es faktorsúly).

A negyedik klaszterünkbe (N=58, 35,6%) tartozó válaszadókra pedig a kultúra-, valamint kényelemorientáció a legjellemzőbb (0,730-as faktorsúly).

A továbbiakban megvizsgáljuk, hogy az egyes klaszterek milyen szociodemográfiai profillal írhatók le. (A keresztábra-elemzés során néhány profilismérv-kategóriát össze kellett vonnunk annak érdekében, hogy a keresztábra értékelhető legyen). (Lásd 7. táblázat).

## 2. táblázat

### A klaszterek szociodemográfiai profilja (N= 163)

	<i>Minta</i>	<i>1. klaszter</i>	<i>2. Klaszter</i>	<i>3. klaszter</i>	<i>4. klaszter</i>	<i>Klaszter-jellemző</i>
<i>Nő</i>	66,9	63,5	66,7	61,5	72,4	2,4
<i>Férfi</i>	33,1	36,5	33,3	38,5	27,6	1,2,3
<i>18–25</i>	79,1	88,5	74,1	57,7	82,8	2,4
<i>25 év feletti</i>	20,9	11,5	25,9	42,3	17,2	2,3
<i>Alap+középfokú végzettség</i>	77,3	86,5	66,7	73,1	75,9	1
<i>Felsőfokú végzettség</i>	22,7	13,5	33,3	26,9	24,1	2,3,4
<i>Alacsony-alsóközép jövedelemkategória (1–2–3–4)</i>	39,9	40,4	48,1	34,6	37,9	1,2
<i>Közép-felsőközép jövedelemkategória (5–6–7–8)</i>	60,1	59,6	51,9	65,4	62,1	3,4
<i>Háztartás nagysága (1–2–3)</i>	26,5	17,3	33,3	42,3	24,6	2,3
<i>Háztartás nagysága (4–5–6–7)</i>	73,5	82,7	66,7	57,7	75,4	1,4

Az alábbi táblázatban összefoglaltuk az egyes klaszterekkel kapcsolatos ismereteinket, valamint elneveztük a klasztereket ezek alapján az ismérvek alapján:

### 3. táblázat A klaszterek neve és profilja (N=163)

1. klaszter <i>Környezet- és természetorientált férfiak</i>	Inkább férfiak, 18–25 év közöttiek, alap- és középfokú végzettségűek, alacsony-alsóközép jövedelemkategóriába tartoznak, nagy háztartásban élnek.
2. klaszter <i>Közlekedésorientált nők és férfiak</i>	Férfiak és nők, 25 év felettek, felsőfokú végzettségűek alacsony-alsóközép jövedelemkategóriába tartoznak, 1–3 fős háztartásban élnek.
3. klaszter <i>Információs igényű és környezetbarát férfiak</i>	Inkább férfiak, 25 év felettek, felsőfokú végzettségűek, felsőközép-magas jövedelemkategóriába tartoznak, 1–3 fős háztartásban élnek.
4. klaszter <i>Kényelem- és kultúraigényes fiatal nők</i>	Inkább nők, 18–25 év közöttiek, felsőfokú végzettségűek, felsőközép-magas jövedelemkategóriába tartoznak, nagy családban élnek (4 főnél nagyobb családban).

A kutatás eredményei alapján javaslatainkat a fenntartható fogyasztást alakító három szereplő (kormány és önkormányzatok, kereskedelmi egységek) szintjén fogalmaztuk meg, az egyént függő változóként kezelve. Ennek oka elsősorban az, hogy – amint az a kutatásból is kiderült – az egyének a fenntarthatóságot szem előtt tartó viselkedésére jelentős befolyással vannak mind a kereskedelmi szereplők, mind az önkormányzati és kormányzati szintű döntések. Ezért javaslataink elsősorban arra irányulnak, hogy hogyan, milyen ösztönzőkkel lehetne a fenntarthatóság irányába nagyobb mértékben elmozdítani az egyének attitűdjét és viselkedését.

### Javaslatok a kereskedelem felé

Olyan üzleti és kommunikációs stratégiát javasolunk kidolgozni a bevásárlóközpontok, valamint a hiper- és szupermarketek számára, amelynek céljaiban tükröződik a cégnek a fenntartható életmóddal, a környezetvédelemmel, a társadalmi és szociális szükségletekkel kapcsolatos igények kielégítését illető elhivatottsága. Egy ilyen – a fenntarthatóságot szolgáló – stratégia a jelenlegi, főleg az élményt és kultúrát preferáló elsődleges – főleg fiatalokból álló – célcsoport vonzásán túl lehetőséget teremtene egy új, a fenntartható életmód iránt nagyobb elkötelezettséget mutató idősebb célcsoport megnyerésére is.



A nagy kereskedelmi központok a fenntarthatósággal kapcsolatos eseményeket az energiaszolgáltatók, önkormányzatok, környezetvédelmi szakemberek, fogyasztóvédelmi civil szervezetek bevonásával nagyobb hatékonysággal lenne képes megszervezni.

A bevásárlóközpontok üzletpolitikájában nagy hangsúlyt kellene helyezni magyar termékeket, valamint biotermékeket árusító boltok nyitására. Ezzel egy újabb célcsoport számára is kedvelté válhatnának.

A bevásárlóközpontok létesítésekor fontos szempontnak kellene lennie, hogy az új üzletközpont telepítése ne csupán gazdaságilag érje meg egy önkormányzat számára, hanem az ott élő lakosság szociális, társadalmi, kulturális igényeinek is megfelelően. Ennek érdekében olyan plusz szolgáltatásokat kellene nyújtania, amelyek a lakosság életmódjára, viselkedésére pozitív hatással vannak. Ezek egy része lehetne kényelmi, vagy kulturális szempontú igénykielégítés (gyermekmegőrző, parkoló, ruhatár, virágok, padok, megfelelő léptékű méretek), másrészt olyan beruházások és üzletpolitika, amelyek révén addicionális életmódjavulást realizálhatnának az idelátogatók, vagy éppen a környéken élők (bolt- és termékválaszték szélessége, természetes világítás, környezetbarát csomagolás, zöld területek megőrzése, játszóterek, nyitott éttermek, kávézók, különböző kulturális és a környezetvédelemmel kapcsolatos programok, biciklimegőrzők, sétálóutcák, stb.) (Jó példa erre az Allee bevásárlóközpont.). A fenntarthatóságot szem előtt tartó szempontok figyelembevétele azt követeli meg, hogy a bevásárlóközpont létesítésében ne az önkormányzatok bevételnövelési szempontjai domináljanak, hanem független környezet- és társadalomtudományi szakemberek véleménye legyen a döntő szempont.

## **Javaslatok az önkormányzat felé**

Az önkormányzatok is jelentős szerepet játszhatnak az egyének fenntarthatóságot szem előtt tartó életmódjának alakításában. Látható, hogy a szelektív hulladékgyűjtés terén elért eredmények bár jelentősek, de nem elegendők. Ugyanígy a veszélyes anyagok és az elektronikai hulladékok külön kezelése sem teljes körű a lakosság körében. E téren az önkormányzatok akkor tehetnének többet, ha a szolgáltatást minél közelebb vinnék a lakossághoz. A szelektív hulladékgyűjtést össze lehetne kapcsolni a háztartási hulladékok gyűjtésével helyileg, valamint az elektronikai és veszélyes hulladékgyűjtő szigetek kialakítása helyett (ahova csak a nagyon tudatosak szállítják el a berendezéseket), házhoz lehetne menni bizonyos napokon, vagy évente, amikor a lomtalanítások vannak.

A lakosság körében nem ismert, hogy mi lesz a szelektív hulladékok, valamint a veszélyes hulladékok sorsa. Erről tájékoztató anyagokat lehetne terjesztetni, ami ösztönözné az embereket, mivel látnák, hogy hogyan alakul a hulladékok újrahasznosítása vagy megsemmisítése tevékenységük következtében. Sokan csak legyintenek, hogy úgyis minden szelektív hulladék bekerül a szeméttelpre a háztartási hulladékkal együtt, így minek térjen át erre a gyakorlatra. Maximum az a motivációs érve a közös képviselőnek, hogy a szelektív hulladékgyűjtés következtében lassabban telik meg a háztartási hulladékgyűjtő kuka, így kevesebb kukára lesz szükség, és kevesebb közös költséget kell fizetni. Nagyobb motivációt jelenthetne például az, hogy az a ház, amelyik szelektív gyűjtőhelyet állít be, azok részére csökkennének a szemétszállítási költségek is. Ennek nevelő hatása hosszabb távon jelentősebb lenne, mivel a család minden tagjának napi tevékenységébe gyakorlatként beleivódna a szelektív hulladékkezelés. A most ismertetett javaslat elsősorban az önkormányzatok számára jelent feladatot, mivel a hulladékok elszállítóival ők kötnek szerződést.

További önkormányzati feladat annak ellenőrzése, hogy minden házzal, illetve minden vállalkozóval kötött-e a hulladékok elszállító cége szerződést. Az illegális hulladékok növekvő mennyiségének oka ennek hiányosságában rejlik.

## Javaslatok a kormányzat felé

A kormányzat szerepe a kereskedelmi központok és a háztartások fenntartható életmódot és a környezet védelmét prioritásként kezelő magatartásformájának kialakításában alapvető. E szerep megjelenési formái elsősorban a törvények és szabályok, a minőségbiztosítási rendszerek, a termék-szabványok, a fogyasztóvédelem, a hulladékhasznosító háttérpar, az önkormányzati szintű rendeletek.

Kutatásunk eredményei azt mutatják, hogy bizonyos területeken sikeres a kormányzat szerepvállalása a fenntartható viselkedésminták és magatartásformák alakításában, azonban az egyén szintjén a fenntarthatóságot szolgáló gyakorlat inkább közepes, ami az ismeretek – vagyis az oktatás – hiányosságaira, valamint a fenntarthatóságot szolgáló környezet hiányosságaira vezethető vissza. Ezen a téren az oktatáspolitikának lehet jelentős szerepe.

## Felhasznált irodalom

DeSimone, L. – Propoff, F. (1997): *Eco-Efficiency: the Business link to Sustainable Development*. Cambridge, MIT Press.

T. Dyllick – K. Hockerts (2002): *Beyond the business case for corporate sustainability*. Business strategy and the environment, március – április

*Corporate social responsibility: New Commission strategy to promote business contribution to sustainable development*. Press release, Brüsszel, 2002. július 2.

*Corporate Social Responsibility: Partners for Progress OECD 2001*. (Benne különösen: *The European Union's approach to corporate social responsibility*.)

*Corporate Social Responsibility: The EU Approach*. Athén, 2003. április 5. (Szerző: Anna Diamantopoulou)

Kenéz András (2005): *Az ökológiai marketing paradoxona – a tudatos fogyasztó és a materializmus taposómalma*. 146 – 154.  
[www.gti.sze.hu/mmt/data/mokka-cd/MOK%202005.pdf](http://www.gti.sze.hu/mmt/data/mokka-cd/MOK%202005.pdf)

Norvég Környezetvédelmi Minisztérium (2007): *Európa környezete, negyedik értékelés, 6. fejezet. Fenntartható fogyasztás és termelés*. Európai Környezetvédelmi Ügynökség, 1.

Porter, M. E. – Kramer, M. R. (2007): *Stratégia és társadalom*. Harvard Business Manager, február.

Zadek, S. (2005): *A vállalati felelősségvállaláshoz vezető út*. Harvard Business Manager, április.

**Andrásiné Sinkó Viktória\***

## **AZ INFORMATIKAI KÉSZSÉGEK FEJLESZTÉSÉNEK PROBLÉMÁI A FELSŐFOKÚ KÉPZÉSBEN**

### **A közoktatásról**

Az általános és középiskolai képzés sikeressége egyrészt az iskolákban folyó tanítás módszerein, illetve a tanárokon, másrészt a tanterven múlik. A közoktatás szabályozására készült NAT<sup>1</sup>, a kerettantervek és a helyi tantervek egymásra épülve határozzák meg az oktatási, tanári és intézményi célokat. Hazánkban a NAT 2003. évi átdolgozása helyezte a hangsúlyt a kompetenciafejlesztésre. Ugyanebben az évben (2003) készült el a műveltség értékelésének megvalósíthatósági tanulmánya<sup>2</sup> is, a PISA ICT.

Az addig szinte ismeretlen fogalom nyomán több új kompetenciafejlesztésre alkalmas módszert (Aranyosiné, é. n.) is kidolgoztak, amelyeket az iskolák általában frontális oktatási módszert alkalmazó, digitálisan korlátozottan írástudó tanárai nehezen vagy sehogyan sem alkalmaztak. A szabályozó intézkedések állandó változása megfelelő dinamikával biztosította, hogy a kompetencia fejlesztése mindig középpontban legyen az élethosszig tartó tanulás keretén belül az általános iskolától a felnőttképzésig. Születtek olyan fórumok, weboldalak, tanfolyamok, konferenciák, pályázatok, amelyekeken keresztül a tanárok megtanulhatták és átgondolhatták az új módszerek használatának indokait, és tapasztalatot cserélhettek. Ennek ellenére a 2001. évi Európai Unió Cselekvési Program<sup>3</sup> és a 2011. év közötti időben sajnos a diákok digitális kompetenciáit nem sikerült oly mértékben fejleszteni, ahogyan az a rendelkezések nyomán várható lett volna.

Az *általános iskolákban* folyó képzésre a felsőoktatásban és a felnőttképzésben csak közvetetten lehet támaszkodni. Csak a 6. osztály 2. félévétől kötelezően oktatandó a tantárgy, ahol készségfejlesztésről szóló program szerint (NAT) határozzák meg a helyi tanterveket, és az iskolai órán való tényleges munka minőségét olykor hiányosan biztosítják. A tanárok zömmel nem informatika szakos tanárok, és a heti 1 tanórás képzésben túl sok mindent nem tudnak tenni a diákok megfelelő fejlesztéséért.

A *középsiskolákban* már inkább folyhat valódi készségfejlesztő munka, ám a középiskolák a rendelkezésükre álló szintén heti egy tanórát általában két végletes módon használják fel. A középkategóriába sorolható néhány középiskola végzi azt a fáradságos munkát, amely a képzés első két tanévében zajlik, és amellyel megcélozható a középszintű érettségi, vagy egy ECDL-bizonyítvány megszerzése. A két végletes felhasználásból az egyik a semmit sem tanító tanárra épülő modell, aki

\* mestertanár, Általános Vállalkozási Főiskola

szerint az a jó gyerek, akinek nincsenek kérdései. Az óráin nagyrészt internethasználatot gyakorolnak a diákok, olykor hiányos rendszerfelügyelettel. A másik véglet a középiskola első évétől kizárólag programozni tanító tanárra épülő modell. E tanár diákjai szintén végletesen egysíkúan képzettké válnak. Attól a kompetenciafejlesztéstől, amit a NAT előír, bizony mindkét végletes oktatási modell messze áll.

Az informatikai szakközépiskolákban már van elég tanóra a megfelelő képzéshez, megvan a megfelelően felkészíteni tudó (és akaró) személyi erőforrás. Az itt végző diákok szinte mindegyike az informatika szakmából érettségizik, tehát felkészültségük színvonala többnyire meghaladja egy átlagos gimnáziumi hallgató felkészültségét. Mivel ebből az iskolatípusból Főiskolánkra nem érkezik hallgató, így velük nem is számolok a továbbiakban.

A NAT az Európai Unió ajánlásához illeszkedve magyarázza és határozza meg a kulcskompetencia fogalmát:

„Az oktatásnak – mind társadalmi, mind gazdasági funkciója miatt – alapvető szerepe van abban, hogy az európai polgárok megszerezzék azokat a kulcskompetenciákat, amelyek elengedhetetlenek a változásokhoz való rugalmas alkalmazkodáshoz, a változások befolyásolásához, saját sorsuk alakításához.

A kulcskompetenciák azok a kompetenciák, amelyekre minden egyénnek szüksége van személyes boldogulásához és fejlődéséhez, az aktív állampolgári létehez, a társadalmi beilleszkedéshez és a munkához.

Mindegyik egyformán fontos, mivel mindegyik hozzájárulhat a sikeres élethez egy tudás alapú társadalomban. Felértékelődik az egyén tanulási kompetenciájának fejlesztése, mert az emberi cselekvőképesség az egész életen át tartó tanulás folyamatában formálódik.” (Nemzeti Alaptanterv)

A digitális kompetencia az a kulcskompetencia, amelyet mi, informatikatanárok vagyunk leginkább hivatottak fejleszteni. Erről a következőképpen ír:

„A digitális kompetencia felöleli az információs társadalom technológiáinak (*Information Society Technology*, a továbbiakban: IST) magabiztos és kritikus használatát a munka, a kommunikáció és a szabadidő terén. Ez a következő készségeken, tevékenységeken alapul: információ felismerése, visszakeresése, értékelése, tárolása, előállítás, bemutatása és cseréje; továbbá kommunikáció és hálózati együttműködés az interneten keresztül.” (Nemzeti Alaptanterv)

Ugyanitt részletesen tárgyalásra kerül az informatika tantárgy tartalma is. A megvalósításban gyakorlatilag szabad kezet kap az iskola, a célok és a fejlesztendő területek meghatározása mellett a közoktatás mindhárom szintjén<sup>4</sup>. Szól a pedagógus és az iskola megváltozott szerepéről, és részletesen ismerteti a fejlesztési feladatokat.

A teljesség igénye nélkül szeretném felidézni pusztán a fejlesztési feladatok szerkezetét:

1. Az informatikai eszközök használata
2. Informatikaalkalmazói ismeretek
  - 2.1. A gyakorlati életben használt legfontosabb írásos formátumok gépi megvalósítása, igény a mondanivaló lényegét tükröző esztétikus külalak kialakítására
  - 2.2. Adatbázisok, adattáblák alkalmazása, keresés az adatbázisban
3. Infotechnológia (problémamegoldás informatikai eszközökkel és módszerekkel)
  - 3.1. Az adott probléma megoldásához szükséges módszerek és eszközök kiválasztása
  - 3.2. Algoritmizálás, adatmodellezés (a hétköznapi életben és az iskolában előforduló tevékenységek algoritmizálható részleteinek felismerése és különféle formákban történő megfogalmazása)
  - 3.3. Egyszerűbb folyamatok modellezése, a paraméterek módosítása
4. Infokommunikáció
  - 4.1. Információkeresés, információközlés
  - 4.2. Információs technológián alapuló kommunikációs formák

5. Médiainformatika
6. Az információs társadalom
7. Könyvtári informatika
8. Az elektronikus vásárlás szerepe a XXI. században

Az idézett tartalom is mutatja, hogy a NAT alaposan körülír minden területet, bár azt nem írja elő, hogy hogyan (milyen módszerekkel) oktassanak a tanárok és azt sem határozza meg, hogy egy-egy órára lebontva pontosan mi legyen annak tartalma. Ezekben meghagyja az iskolák szabadságát. Az iskola felelőssége tehát, hogy diákjait a kimeneti szintnek megfelelően képezze, a megadott feltételek mellett.

Az EU elvárásai, a NAT ajánlásai és a közoktatási törvény e téren összhangban vannak egymással. Mégsem lehet indifferens hozzáállással szemlélni az innen érkező tanulók tudásszintjét, annyira erősen szórt értéket mutat.

Az, hogy a felsőoktatásba érkező hallgatók tudása igen heterogén, különböző okokra vezethető vissza. Dobay szerint: „Jelenleg számolnunk kell olyan hallgatókkal, akik bármiféle formális informatika-oktatás nélkül, minimális (otthoni) előismeretekkel rendelkeznek, illetve olyanokkal is, akik – ellenkezőleg – alapos, szerteágazó tudással bírnak. Ezt a tényt kezelni kell, azaz az oktatás és a számonkérés során a „szintrehozást” is meg kell oldani.” (Dobay – Kormos, 2005.)

A tanár szakmai tapasztalata, személyisége, elhivatottsága, tanított tárgya iránti szeretete az, ami a legmeghatározóbb pillére a „jó tanár” jelzőjének. Szerintem a „jó tanár” az, aki képes a pedagógiából és a szakmából a szükséges mennyiséget megállapítani az aktuálisan tanított korosztálynak, megtalálja a legjobb módszereket, és nem csak tanítani, magyarázni, hanem motiválni és számon kérni is megfelelően tud. Persze ezt a szükséges minimumszintnek is lehetne mondani, és a listát tovább bővíteni olyan más jellemvonásokkal, amelyek gazdagabbá teszik a képzést. A lényeg, hogy képes a diákjainak tudását felépíteni a kimeneti szintnek megfelelően.

A megvalósításban az iskolák olyan tanárokat alkalmazhatnak az informatika oktatására, akik a közoktatási törvényben előírtaknak megfelelnek. Azaz általános iskolában szükséges végzettségek alsó tagozaton (1–4. osztály)<sup>5</sup> „valamennyi tantárgyhoz a tanítói, konduktor-tanítói, konduktori (a továbbiakban a konduktori és a konduktor-tanítói végzettség együtt: konduktor)” végzettségük lehetnek.

A 8. osztályig tanító tanár esetén tanári, a középiskolában pedig egyetemi szintű tanári végzettség szükséges<sup>6</sup>.

Középiskolában „a tantárgynak megfelelő szakos egyetemi szintű tanári” végzettséggel taníthatnak a tanárok. Szakközépiskolában „és szakiskolában a szakmai elméleti tantárgyat vagy szakmai előkészítő ismeretet, valamint a szakmai alapozó és a pályaorientáció ismeretet oktató pedagógusnak a képzés szakirányának megfelelő tanári vagy a képzés szakirányának megfelelő felsőfokú” végzettség szükséges. „[A] gyakorlati képzést végző pedagógusnak [...] a képzés szakirányának megfelelő tanári vagy a képzés szakirányának megfelelő felsőfokú” végzettsége kell rendelkeznie.

Ily módon az iskola felelőssége a megfelelő tanár kiválasztása, a tanár felelőssége pedig a diákok tudásának szintre hozása.

Ha a tanár nem képes diákjainak tudását felépíteni a kimeneti szintnek megfelelően, annak oka lehet. De bizony nem tartozik bele abba a „jó tanár” csoportba – akik által oktatott diákok tudását alapul lehet venni a következő tanulási lépcsőfokra való lépésnél –, akiknek a diákjai szintre hozásra, az alapozó képzés hiányosságainak pótlására szorulnak, hogyha eredményesen teljesíteni akarják a következő iskolai szintet.

De van-e egységes belépési tudásszint a felsőoktatásban?

Lehetne, hiszen az ECDL-t éppen arra „találták ki”, hogy egy egységes elveknek megfelelő digitális írástudást igazoljon, amire nekünk, a felsőoktatásban tanító tanároknak szüksége lenne. Erről kicsit később, részletesebben lesz szó.

Az is kérdés számomra, hogy vajon azok az iskolák, ahol a tanítók és tanárok tanulnak, képesek-e felkészíteni őket ezekre a feladatokra. Kialakulhatnak-e bennük a mesterséghez szükséges képességek és készségek? Mert az előbbiekből definiált „jó tanár” ritka, és talán épp ezért kevés a felsőoktatásba tudásában megfelelő alapokkal érkező hallgató. Vajon az egyetemi és főiskolai képzés tantárgyi és egyéb követelményei megfelelően képzett embereket tesznek-e a diploma birtokosaivá?

A tanári pályán az oktatók alapvető gondjai közé tartozik a megfelelő motiváltság hiánya, az alacsony bérek és juttatások. Ezeket szokás felhozni védekezésésképpen, ám azt gondolom, hogy a 2010–2011–2012-es esztendőben ezeket bárki, bármilyen témával kapcsolatban felhozhatja önmaga védelmére, épp ezért nem tartom etikusnak, sem pedig helyénvalónak a körülményre hivatkozva tétlenkedni.

A tanári feladatok ellátását még egy tényező nehezíti: a generációk közötti szakadék. A 2003-as év tanárai a ma élő „veterán generáció”<sup>7</sup> és a *baby-boom* tagjai<sup>8</sup>. Azok az emberek pedig, akiket akkor ők tanítottak, a mai tanárok, a tanítványaik/tanítványaink már az „ezredforduló” generáció, az Y-generáció-beli<sup>9</sup> fiatalok. Ez a generáció hajlamos arra a feltételezésre, hogy ha megfelelően tudja kezelni a böngészőprogramot, és használja a Facebook közösségi portált, akkor már elegendő ismeret birtokában van, olyannyira, hogy neki az ICT-kompetenciáit fejlesztenie sem kell. Ezzel szemben állnak azonban a munkáltatói oldalról megkérdezettek véleményei. „Sajnos, minden felhasználói kategóriában hiány van szakemberekből, illetve olyanokból, akik a munkakörhöz elengedhetetlen eszkilllek birtokában vannak. A fiatalok azt hiszik, hogy ha évekig játszottak, vagy interneteztek, akkor tudnak egy vállalati számítógépes rendszeren dolgozni. Ezért tartjuk nagy lépésnek az ECDL-t, ami jól mutatja, hogyan lehet egységesíteni kompetenciákat, bár a szövegszerkesztés és a táblázatkezelés mellett nagyon hasznos lenne alapszintű vállalati rendszerek használatát is begyakorolni [...] Kb. 2–10%-os szakemberhiánnyal számolunk 2015-ig, információrendszerek, információ-menedzsment és hasonló területeken” – idézi Dobay egy nagy iparvállalat, a Daimler AG egy vezetőjének nyilatkozatát az ICT-használatról (Dobay, 2011).

## Az ECDL

Az ECDL az utóbbi években – a szakmai vizsgák átszervezése óta – jelentőségét, erejét sajnos elveszteni látszik, de ennek okait egy külön tanulmányban lehetne elemezni. Mégis fontos beszélni róla, mert így, az időközben megváltozott körülmények között is igen nagy szerepe lehet a felsőoktatás belépési szintjének meghatározásában.

Az Európai Számítógép-használói Jogositvány<sup>10</sup> az Európai Unió által támogatott, 1996 óta létező, egységes európai számítógép-használói bizonyítvány, amely nem elsősorban az informatikai, hanem a felhasználói ismereteket, az informatikai írástudást igazolja. Célja az informatikai írástudás elterjesztése, hogy minél több ember az Információs Társadalom teljes értékű tagja lehessen. Olyan készségeket alakít ki, amelyek a hardver és szoftver típusától függetlenül biztosítják az alkalmazásokban való jártasságot. Különböző programokkal, időszakonkénti változtatásokkal segítik az embereket a megfelelő tudáshoz. Követelményrendszere egységes, a nemzetközi ECDL Alapítvány felügyelete alatt működik, megújulása illeszkedik a kor elvárásaihoz, moduláris felépítése előnyös minden korosztály számára. Egyre több felsőoktatási intézmény ismeri el az ECDL-t úgy, hogy beszámítja a tantárgyi követelményekbe, és a hallgatók ezáltal teljes vagy részleges felmentést és osztályzatot kaphatnak.

Jelentőségét mutatja egy projekt<sup>11</sup>, melynek keretében felbecsülték, mekkora gazdasági kár keletkezik a megfelelő informatikai képzettség hiánya, az elérhető technológiák mellőzése és a rendszerek ki nem használásának folytán. A számítások eredményeként kimutatták, hogy egy ECDL-vizsga 20% teljesítménynövekedést okoz, a banki munkakörökben a munkaidő 72%-ában képernyő előtt dolgozók képzettségi hiánya kb. 350 millió EUR veszteséget okoz, a közigazgatásban dolgozóknak mindössze kb. 25%-a rendelkezik ECDL-szintű készségekkel (a munkaidő-veszteség kb.

1500 EUR személyenként) és hogy az informatikai rendszereket használó munkaerő-állomány mintegy 50%-ának nincs semmiféle ICT-képzettsége. A Bocconi-kutatás eredményeként az következő meghatározás látott napvilágot: a társadalmi és gazdasági költségek a megfelelő informatikai ismeretek hiánya miatt (az ún. IT-tudatlanság költségei) Olaszországban mintegy 19 milliárd euróra becsülhetők évente. Ezt erősíti meg egy újabb megjelent felmérés, amit a görögországi ALBA Graduate Business School Alkalmazott Kutatás és Innováció tanszéke végzett. A 2011 januárjában közzé tett tanulmány minden kétséget kizáróan igazolja, hogy a munkavállalók számítógép-használói képzésébe és a tudásukat igazoló bizonyítvány megszerzésébe történő beruházás azonnali és igen nagymértékű megtérülést jelent bármely munkáltató számára.

Az EU által javasolt Európai Digitális Menetrend<sup>12</sup> feltételezi, hogy nincs akadálya annak, hogy a vállalatok és a munkavállalók technikailag hozzáférjenek az információs forrásokhoz. Az eSkills lényege, hogy hogyan tudják ezeket használni, hogyan tudják a benne rejlő lehetőségeket a saját javukra fordítani.

Az előrejelzések szerint 2015-re az EU-ban meghirdetett állások 90%-ánál előírás lesz valamilyen e-skill-szint felmutatása, bizonyítása.

## **A közoktatás során elért és az elvárt informatikai készségek és képességek**

Az oktatási reformok ellenére a középiskolából kikerülő diákok informatikai műveltsége igen széles skálán mozog. Hiába a szabályozó dokumentumok széles skálája, a frappáns elnevezések, mégis jól látható az a tendencia, hogy azok a hallgatók, akik a középiskolából hozzánk érkeznek (és nem tettek informatikából érettségit és/vagy nincs ECDL-bizonyítványuk), bizony sokszor az alapvető digitális írástudás birtokában sincsenek. Az Y-generáció tagjai, s mégis leszakadnak róla, mert nem volt olyan képzésben részükhöz, amelyben megfelelően fejlődhetek volna.

A digitális írástudók és a többi hallgató megszerzett ismeretei közötti szakadékot iskolánkban – más intézményekkel ellentétben<sup>13</sup> – semmi sem hidalja át.

Pedig mi más is lehetne a cél, mint az európai trendbe illeszkedve olyan hallgatók képzése, akik a Főiskola kapuján kilépve alkalmasak a hasznos munkára, és a munkáltatók szívesen alkalmazzák őket az elsajátított tudásuk miatt.

A megoldást nem csak mi keressük. Megnyugtató volt látni a különböző felsőoktatási intézmények neves oktatóinak publikációs jegyzékét, amelyekben olvashatók a saját intézményükkel kapcsolatos problémák, és a megoldáskeresések néhány állomásának ismertetése. (Dobay – Kormos, 2005; Füvesi, é. n.)

## **Kitekintés más intézmények képzéseire**

Az oktatás egységesítése régi törekvés az Európai Unión belül. Az OKJ-szakok revíziója és átalkotása is pontosan ezt a célt szolgálta. Ennek az egységesítő törekvésnek bár sok szenvedő alanya volt és van, mégis nemes célt szolgál: olyan tudásszinteket határoz meg egy-egy témakörön belül, amelyek egymással tetszőlegesen kombinálhatók. Szolgálja az élethosszig tartó tanulás gondolatát is, hiszen nincs korlátja a tanulásnak – ha bizonyos modulvizsgákkal rendelkezik a hallgató, bármikor folytathatja a képzést. A lényeg, hogy meghatározott területek sikeres modulvizsgája esetén szerzi meg a bizonyítványát, amelyet akár külföldön is felhasználhat<sup>14</sup>.

Az egységes kimenetet csak úgy lehet biztosítani, ha az iskolánkba érkező heterogén tudásszintet itt, a Főiskolán belül hozzuk egységes szintre, és építjük rá a különböző új ismereteket. Sajnos jelenleg a mi főiskolánkon nincs mód erre, hiszen a képzések során alkalmazott „Gazdaságinformatikai alapismeretek” tárgyunk sem óraszámában, sem tartalmában nem képes az egységes szint kialakítására.

A különböző intézmények a felzárkóztatás problémáját nagyjából egységesen oldják meg. Az SZTE Számítástudományi Tanszékén „Az informatika alapjai” és a „Bevezetés az informatikába” című tárgyak a különböző középiskolákból érkezett és különböző felkészültségű hallgatók egy szintre hozását is célozzák. „...[H]asonló tematikájú oktatásban részesül az összes nem informatika tanár és az egyéb területeken nem informatikai szakképzésben részesülő hallgató is.” (Füvesi, é. n.)

A Corvinus Egyetemen létezik egy „A gazdaságinformatika alapjai” c. tantárgy, amely feladata diákok heterogén tudásszintjének egységes alappá kovácsolása. E tárgy keretében az alapozáson kívül szakmai előkészítő funkció is szerepel, ennek okán a hardver- és szoftvereszközöktől a táblázatkezelésen keresztül a programozásig (OOP, *Visual Basic*) sok mindent tanulnak a hallgatók.<sup>15</sup>

A Dunaújvárosi Főiskolán az „Informatika I.” és „Informatika II.” tantárgyak alapozzák meg a későbbi, főiskolai szintű és jellegű informatika tantárgyak oktatását.<sup>16</sup>

A Zsigmond Király Főiskolán, a Károly Róbert Főiskolán szintén hasonló szerkezetű<sup>17</sup> alapozó képzéssel segítik a hallgatókat az alapismeretek megszerzéséhez.<sup>18</sup>

Ily módon az általam vizsgált intézmények képzési rendszere többnyire alaposan biztosítja a hallgatók felzárkózásának lehetőségét, a szakmai tárgyak pedig általános és szakmai részre tagoltan, egymásra épülve, illetve választható jelleggel teszik teljessé az informatikai képzési kínálatot.

A főiskolai informatikaképzés szintjei – az előírt képesség- és készségfejlesztés megvalósulása

A jelenlegi gyakorlat Főiskolánkon az 1. mellékletben található képzési struktúra szerint alakul. Nem kötünk ki a „Gasdáságinformatikai alapismeretek” tantárgy felvételéhez előfeltételként sem választható alapozó képzést, sem ECDL-bizonyítványt, sem jeles minősítésű középszintű informatika érettségit. Nem is biztosítjuk a hallgatók számára (akár választható tantárgy keretében sem), hogy megszerezze az alapvető digitális készségeket és képességeket. Így ezen igen csekély óraszámom belül kellene elvégezni egyszerre az informatikai alapozó, szintre hozó és a szakmai oktatást is. Az egységes kimenetre való felkészítési munkát tehát nagyban akadályozza, hogy nem tudjuk szétválasztani az alapozó tevékenységet a kimenetnek megfelelő komplex készségek kialakításának folyamatától. A tartalmi és szintbeli különbözőség már önmagában indokolná a tantárgyi szétválasztást.

A képességfejlesztő munka tehát a frontális munkán és begyakoroltatáson nem megy túl. A kialakult készségek némiképp továbbfejleszthetők, a meg nem levők viszont nem alakíthatók ki. Ennek feladata a hallgatóra hárul(na) oly módon, hogy megfelelő irányítással és vezetéssel saját maga zárkózzon fel és pótolja hiányosságait – ami legtöbb esetben tantárgyismétléssel megvalósult „időnyérés” keretében zajlik. Ilyenkor a hallgatót arra kötelezzük, hogy az ismételt felvett tantárgy óráit rendszeresen látogassa, és továbbhaladnia csak abban az esetben lehetséges, amennyiben eredményesen teljesíti a tárgyat. Hallgatóink tudásának nem elégséges szintjét igazolja az informatikai tantárgy bukásaránya is.

Többre nem vállalkozhatunk, mint amennyi a „kapott” órakeretbe befér (lásd a mellékletet). Viszont álljon itt a készségek kialakításához szükséges, központi program által előírt óraszámok néhány példája<sup>19</sup> a teljesség igénye nélkül<sup>20</sup>:



## 1. táblázat

Képzés megnevezése	Előírt elméleti (+elméletigényes gyakorlati) óraszám	Előírt gyakorlati óraszám	Összesen óraszám
Közösségi civil szervező szakképesítés (a projekt elmélettel és gyakorlattal együtt)	I. 0 félév: II. 0 félév: III. 90 félév: IV. 16 félév 5	I. 75 félév: II. 55 félév: III. 10 félév: 5 IV. 60 félév	550 óra (255 óra elmélet, 295 óra gyakorlat)
Kereskedelmi szakmenedzser képesítés	25	50	75 óra (25 óra elmélet, 50 óra gyakorlat)
Reklámszervező szakmenedzser képesítés	4 + 25	78	107 óra (4 óra elmélet, 25 óra elméletig. gyakorlat, 78 óra gyakorlat)

### Problémamegoldási lehetőségek

Mindannyiunk közös érdeke a munkaerőpiacra lépő hallgató tudásának megfelelő szintjével biztosítani főiskolánk jó hírnevét. A kapun kilépő hallgató elégedettségével együtt a munkaerőpiac elvárásait is kielégíteni, biztosítani az Európai Unióban való elhelyezkedni tudást. Így együtt a hírnév megalapozása, hiszen az a munkáltató, aki szívesebben alkalmaz nálunk végzett hallgatót, az iskolánkban folyó képzés színvonalát ismeri el, erősíti meg.

A jelenleg fennálló problémákkal nem vagyunk egyedül. Mindenütt látható a törekvés a hallgatói e-skilltek megalapozására, kialakítására és fejlesztésére. Az a kérdés, hogy a rendelkezésre álló lehetőségek közül melyiket választjuk.

Dobay szerint a tanulók tudásának egységes szintre hozása kétféle módon tehető meg:

„– »amerikai« stílusban egyszerűen megköveteljük, hogy a hallgató ez esetben vegyen fel egy választható ECDL-szerű gyakorlatot (ez a nyelvtanulásban már tért hódított, elfogadott megoldás!);

– vagy »magyarosan«: a tantárgyi programtervezetet olyan flexibilisen alakítjuk ki, hogy meg tudjon felelni a fent említett mindkét szélsőség igényeinek (jelentős oktatói, vagy legalábbis szervezési többletmunkával).” (Dobay, 2011.)

A választási alternatívák között természetesen megvan annak a lehetősége is, hogy a ránk erősen ható és a főiskola életét szabályozó külső kényszereknek engedve semmit sem teszünk. A létünket elbizonytalanító (ha nem is ilyen erősen fogalmazok, akkor is mindenképpen csonkítónak nevezhető) intézkedések, az állami főiskolák által tapasztalható összefogott és alkalmazott burkolt erőszak az, ami miatt a hallgatók már kevésbé szeretik választani a magánintézményeket. Az állami támogatás kivonása is ilyen kényszerpályára állító tényező, hiszen a hallgatónak fontos lenne megadni a lehetőséget, hogy az oktatást bárhol, bármelyik általa választott intézményben igénybe vehesse. Ezzel szemben az a középiskolás diák, aki ugyan a mi főiskolánkon szeretne tanulni, de anyagi lehetőségei erősen korlátozottak vagy hátrányos helyzetű (akár többszörösen is), az biztosan nem tud terveinek megfelelően dönteni az iskolaválasztásnál. És csak meg kell nézni az általános- és középiskolák statisztikáit a hátrányos helyzetű tanulók arányairól. A számok magukért beszélnek.

A másik választási lehetőségnek adódik, a változásokra való gyors reagálásként, a képzés színvonalának oly mértékű megerősítése, ami lehetetlenné teszi a hallgatókra külső kényszerek által erőszakkal útnak a követését, így – minket választva – képesek erősíteni az iskola elfogadottságát a munkáltatói oldalon.

Az előbbi megoldási javaslatok közül egy (a két véglet közötti) „középút”-nak tekinthető javaslat a következő. A fenti megoldási stílusok alapján Főiskolánkon az alapozó képzés hiányosságának kiküszöbölésére célszerű lenne a jelenlegi struktúrát megtartva, ám időben *fél évvel csúsztatva* szerepeltetni az új ismeretek átadását (a jelenlegi tantárgyakat: „Gazdaságinformatikai alapismeretek” és „Gazdaságinformatikai alkalmazások”), és a későbbi szakmai alapozó ismeretek átadását. Azt az egy félévet, ami a csúsztatásból eredő „nyereség”, lehetne felhasználni egy olyan speciális alapozó képzés megtartására, aminek tartalma az ECDL-szintű, alapkészségek kialakítását célzó digitális írástudás megszerzése lenne. (Azt, hogy ezen alapozó képzésen belül hogyan fogadja el a Főiskola a már megszerzett ECDL-bizonyítványokat, meggondolás tárgyává lehetne tenni.)

A további tárgyak felvételéhez *előfeltételként* szerepelhetne az alapszintű képességek megléte, így építhetnénk rá, elvárhatnák és továbbfejleszthetnénk az ott megszerzett tudást. Így lehetne leginkább a munkaerőpiac elvárásait teljesítő diplomás végzetteket képezni.

A „Gazdaságinformatikai alapismeretek”, a „Gazdaságinformatikai alkalmazások” és az „Elektronikus Dokumentumkészítés” tantárgyak szerepének változása: megtartva e tárgyakat, azok belső tartalma a „helyére kerülhetne”. Amennyiben a hallgatók alapkészségei egységes szinten vannak, e tárgyak megfelelően betölthetnék szerepüket abban az óraszámában, ahogyan most tanítjuk. Tartalmuk pedig nem jelentene olyan erős kihívást a hallgatók számára, amelyet a jelenlegi bukásarányok mutatnak.

*Új, a különböző szakmai képességeket fejlesztő tantárgyak bevezetése* a megfelelő szintű készségek kialakítására a jelenlegi tantárgyak megtartásával. Amennyiben az alapkészségeik egységes szinten vannak, és jelenlegi tárgyaink megfelelő tartalommal bírhatnak, betölthetnék azt a szerepüket, amiért valójában létrehozták őket. Az újonnan kialakítandó tantárgyak és leválasztott tartalmak kialakítását pedig képzésspecifikusan, a kimeneti szintre specializáltan képzelném el.

Ilyen lehetne például egy önálló „Prezentációkészítés és prezentációs technikák” tantárgy bevezetése a különböző szakokon, vagy egy önálló „Adatbázis-kezelés” tantárgy kialakítása, amelyben az alapokon túllépve, később, más tantárgyakban felhasználható szoftverekkel (pl. MySQL) bővíthetnénk a hallgatóink e területen eléggé hiányos ismereteit. Ez utóbbit több képzésben is nagy haszonnal alkalmazhatnánk.

A programozás oktatására a PHP oktatását javaslom, a jelenlegi *Visual Basic for Application* helyett vagy mellett. Ennek indoka a MySQL-lel való szinergia bemutatása révén a hallgatók piacképes tudásának kialakítása.

„A haladó szintű táblázatkezelés és szövegszerkesztés” tantárgyak bevezetését is fontosnak tartanám, ám csak választható jelleggel. Ezen tantárgyak specializált tartalommal, több platformra nyújthatnának olyan szintű ismereteket, amelyeket a piaci igények és a kimenet meghatároz, és általuk kialakíthatnánk az egyszerű digitális írástudást meghaladó e-skillket is.

*Megfelelő jegyzetek a platformfüggetlen oktatáshoz.* Jelenlegi tantárgyainkhoz írt jegyzeteink egyetlen szoftvergyártó cég termékeire korlátozódnak. A képzésben azonban a sokszínűsége és széles látókörű munkaerő képzésére kellene törekedni. Ennek feltétele az elrugaszkodás az „egyetlen létezőnek” tekintett Microsoft termékcsoporttól, és más, igényes szoftverek bemutatása, így megfelelően nyújthatnánk segítséget a várható munkavállaláshoz, a munkaerő-piaci megfeleléshez.

## 1. melléklet

### Képzések, tantárgyak és óraszámok az ÁVF-en

Csoport	Képzés jellege	Kód	1. év	Óraszám	2. év	Óraszám	Összesen
Gazdálkodási és menedzsment alapszak nappali	főiskolai	GN	Gazdálkodási alapsmeretek	26+4	Gazdálkodási alapsmeretek	26+4	60
Gazdálkodási és menedzsment alapszak levelező	főiskolai	GL	Gazdálkodási alapsmeretek	4+12	Gazdálkodási alapsmeretek	4+12	32
Nemzetközi szállítmányozási és logisztikai szakügyintéző	FSZ	NSZ	Gazdálkodási alapsmeretek	26+4	Gazdálkodási alapsmeretek	26+4	60
Reklámszervező szakmenedzser	FSZ	RSZ	Gazdálkodási alapsmeretek	26+5	Gazdálkodási alapsmeretek	26+5	60
Üzleti szakmenedzser	FSZ	ÚSZ	Gazdálkodási alapsmeretek	26+4	Gazdálkodási alapsmeretek	26+4	60
Közösségi-civil szervező szakügyintéző	FSZ	CSZ	Gazdálkodási alapsmeretek	4+12	Gazdálkodási alapsmeretek	4+12	32
Nemzetközi tanulmányok alapszak nappali	főiskolai	NN	Gazdálkodási alapsmeretek	26+4	Elektronikus dokumentumkezelés	26+4	60
Nemzetközi tanulmányok alapszak levelező	főiskolai	NL	Gazdálkodási alapsmeretek	4+12	Elektronikus dokumentumkezelés	4+12	32
Közszolgálati alapszak	főiskolai	KV	Gazdálkodási alapsmeretek	6+18	Gazdálkodási alapsmeretek	6+18	48

## Felhasznált irodalom

Aranyosiné Borsodi Éva (é. n.): *Nem szakrendszerű oktatás.*

[http://pedtanszulonek.extra.hu/downloads/nem\\_szakrendszeru.pdf](http://pedtanszulonek.extra.hu/downloads/nem_szakrendszeru.pdf)

Dobay Péter – Kormos János (2005): *Az informatika oktatása a gazdaságtudomány képzési területen.*

[www.gmi.ktk.pte.hu](http://www.gmi.ktk.pte.hu) 2005-07-26

Dobay Péter (2011): *A „gazdaság-informatika” tantervek hazai gyakorlata és az EU keretrendszerei.*

[www.gmi.ktk.pte.hu/files/tiny.../Dobay\\_eSkills%20final\\_IF2011.doc](http://www.gmi.ktk.pte.hu/files/tiny.../Dobay_eSkills%20final_IF2011.doc)

Füvesi István (é. n.): *Informatikaoktatás nem informatika szakosoknak a felsőoktatásban.*

<http://www.oki.hu/oldal.php?tipus=cikk&kod=egyeb-eger.fuvesi>

*Recommendation of the European Parliament and of the Council of 18 December 2006 on key competences for lifelong learning (2006/962/EC).* Official Journal of the European Union, L394/14. (2006.12.30.)

## Jegyzetek

<sup>1</sup> A Nemzeti Alaptanterv (NAT) a Magyar Köztársaságnak a közoktatásról szóló alapidokumentuma.

Feasibility Study for the PISA ICT Literacy Assessment: Report to Network A (<http://eric.ed.gov/>

[ERICWebPortal/search/](http://eric.ed.gov/ERICWebPortal/search/detailmini.jsp?_nfpb=true&_ERICExtSearch_SearchValue_0=ED504154&ERICExtSearch_SearchType_0=no&accno=ED504154)

[detailmini.jsp?\\_nfpb=true&\\_ERICExtSearch\\_SearchValue\\_0=ED504154&ERICExtSearch\\_SearchType\\_0=no&accno=ED504154](http://eric.ed.gov/ERICWebPortal/search/detailmini.jsp?_nfpb=true&_ERICExtSearch_SearchValue_0=ED504154&ERICExtSearch_SearchType_0=no&accno=ED504154))

<sup>3</sup> Making an European Area of Lifelong Learning a Reality

<sup>4</sup> A 3 szint: 1–4. osztály, 5–8. osztály, 9–12. osztály.

<sup>5</sup> 1993. évi LXXIX. törvény a közoktatásról ([http://net.jogtar.hu/jr/gen/](http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=99300079.TV)

[hjegy\\_doc.cgi?docid=99300079.TV](http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=99300079.TV))

<sup>6</sup> 5–6. osztályban: „a tantárgynak megfelelő szakos tanári vagy a műveltségi területnek megfelelő képesítést nyújtó tanítói”, 7–8. osztályban: „tantárgynak megfelelő szakos tanári”.

<sup>7</sup> Az 1925–1945-között születettek.

<sup>8</sup> E generációról bővebben ld.: „Digitális bennszülöttek, digitális bevándorlók” ([http://oktinf.elte.hu/wiki/](http://oktinf.elte.hu/wiki/index.php?title=Digit%C3%A1lis_bennsz%C3%BC1%C3%B6ttek,_digit%C3%A1lis_bev%C3%A1ndorl%C3%B3k&redirect=no)

[index.php?title=Digit%C3%A1lis\\_bennsz%C3%BC1%C3%B6ttek,\\_digit%C3%A1lis\\_bev%C3%A1ndorl%C3%B3k&redirect=no](http://oktinf.elte.hu/wiki/index.php?title=Digit%C3%A1lis_bennsz%C3%BC1%C3%B6ttek,_digit%C3%A1lis_bev%C3%A1ndorl%C3%B3k&redirect=no))

<sup>9</sup> „... a számítógépekkel együtt nőttek fel, szinte mind a „technológia örültjei”. A modern technikák és a számítógép nélkül el sem tudják az életüket képzelni. Ezzel együtt azonban igen gyakorlatiasak és már kisiskolás korukban tudnak számítógépezni és mobiltelefont használni.” Forrás: Wikipédia: Y generáció ([http://hu.wikipedia.org/wiki/Y\\_gener%C3%A1ci%C3%B3](http://hu.wikipedia.org/wiki/Y_gener%C3%A1ci%C3%B3))

<sup>10</sup> European Computer Driving Licence. Forrás: Neumann János Számítógép-tudományi Társaság - Európai Számítógép-használói Jogosítvány (ECDL) (<http://njszt.hu/ecdl>)

<sup>11</sup> 2007 Olaszország, Bocconi Egyetem. Idézi: Dobay, 2011.

<sup>12</sup> Europe’s Digital Agenda, 2010–2020

<sup>13</sup> Ld. később bővebben.

<sup>14</sup> Lásd: Europass (<http://www.europass.hu/>), valamint „Bizonyítványok és oklevelek elismerése külföldön” [http://www.europass.hu/tanulas/EPtanulnivegyoknak/vegzettsegelismertetes\\_euban](http://www.europass.hu/tanulas/EPtanulnivegyoknak/vegzettsegelismertetes_euban)

<sup>15</sup> Budapesti Corvinus Egyetem, Gazdaságinformatika alapjai Tantárgy adatlap (<http://www.uni-corvinus.hu/index.php?id=22720&tanKod=2SZ31NAK06B>)

<sup>16</sup> A Dunaújvárosi Főiskola Informatikai Intézetének tantárgylistája (http://inf.duf.hu/kepzesek/ tantárgyak), valamint Dunaújvárosi Főiskola Informatikai Intézetének e-learning rendszere (<https://inf2011-archiv-moodle.duf.hu/course/view.php?id=98>)

<sup>17</sup> Gazdaságinformatika alapjai, számítógép architektúrák, számítógép hálózatok, információ menedzsment, operációs rendszerek, programtervezés, adatbázis rendszerek, logisztika, e-business, folyamat-menedzsment, integrált rendszerek fejlesztése, adatbányászat, internet technológiák, és az információs rendszerek biztonsága. Választható többek között a weblapszerkesztés, titkosítás és adatretjtés, információs társadalom, közlekedésinformatika.

<sup>18</sup> Zsigmond Király Főiskola Gazdaságinformatika alapszak (<http://www.zskf.hu/kepzesek/olvas/permalink:gazdasaginformatica-alapszak>)

<sup>19</sup> Az aktuális Központi Programok és SZVK-k alapján.

<sup>20</sup> Közleményben kiadott központi programok ([https://www.nive.hu/index.php?option=com\\_jumi&view=application&fileid=7&tip=kpr](https://www.nive.hu/index.php?option=com_jumi&view=application&fileid=7&tip=kpr))



**Csorba Ferenc\***

## **A GAZDASÁGI VERSENYHIVATAL JOGI ESZKÖZTÁRA, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL SZANKCIONÁLÓ TEVÉKENYSÉGÉRE**

A gazdaság hatékonyságának, a gazdasági mutatók javulásának egyik jelentős akadálya a korrupció és a kartellezés, amely különösen a közbeszerzéseknél rendkívüli károkat okozhat. Mind a korrupció, mind a kartellezés felderítéséhez és megszüntetéséhez nyomós közérdek fűződik. Végül, mi, az ország lakosai fizetjük meg adónkban a titkos megállapodások árfelhajtó hatását, amely számítások szerint évente legalább 100-150 milliárd forintot jelenthet. Ezek miatt is egyre nagyobb az igény az államnak a gazdasági versenyt ellenőrző és szankcionáló feladatainak növelésére.

### **Jogtörténeti előzmények**

A versenykorlátozó megállapodások bírságkiszabással történő szankcionálása a magyar jogban viszonylag új keletű. Az 1923. évi V. tc. volt az első olyan törvényünk, amely a tisztességtelen verseny tilalmáról rendelkezett, de ebben bírságkiszabásról nem volt szó. Az 1931. évi XX. tc. már bizonyos szabályokat állított ez ügyben fel, de számottevő jelentőség nélkül. Az ismert politikai-gazdasági helyzet miatt 1948-tól a gazdaságirányítás új rendszerének 1968-as bevezetéséig nem beszélhetünk versenyszabályokról.

Az 1/1968. Korm. sz. rendeletben, majd az annak helyébe lépő 20/1973. MT. sz. rendeletben található először a gazdasági bírság jogintézménye. Bírság kiszabására akkor kerülhetett sor, ha árdrágítás, tisztességtelen haszonszerzés, gazdasági erőfölénnyel visszaélés útján jelentős anyagi előnyre tett szert a vállalat, valamint, ha rossz minőségű termék előállítására, illetve ezek forgalomba hozatala valósult meg.

A bírság összegének meghatározásánál a fő szempont az volt, hogy a bírság összege haladja meg az elért előnyt, illetve az okozott kár összegét. Tehát a bírság két elemből tevődött össze: egyrészt a jogosulatlan előny/okozott kár összegéből, mint reparációs összegből, másrészt a tulajdonképpeni bírság összegéből. Ennek a bírói gyakorlat által kialakított mértéke, a jogosulatlan előny/okozott kár összegének 10–30%-a volt. A szabályozás alkalmazásánál gyakori nehézséget jelentett a jogosulatlan előny/okozott kár összegszerűségének kiszámolása. Az összegszerűség számszaki meghatározásának megoldhatatlanságakor az eset összes körülményeinek vizsgálata és számbavétele útján becsléssel történt a jogosulatlan előny/okozott kár nagyságának megjelölése (György, 1976).

\* *főiskolai docens, Általános Vállalkozási Főiskola*

Az ezt követő versenytörvényünk az 1984. évi IV. törvény, majd ennek felülvizsgálata után az 1990. évi LXXXVI. törvény a gazdasági bírság kiszabásának szabályainál a korábbi rendelkezésekből indult ki. A bírság kiszabásának szempontjait összegezte azzal, hogy a bírság összege legalább az elért jogtalan előnyt/okozott kárt 30%-kal meg kell, hogy haladja, de legfeljebb a jogtalan előnyt/okozott kár összegének kétszerese lehet.

Abban az esetben, ha az összegszerűség nem meghatározható, akkor az eset összes körülményeire tekintettel, különösen a versenyhez fűződő érdek veszélyeztetésének mértékére tekintettel kellett azt megállapítani (Vörös, 1991).

## **A hatályos szabályozás**

A vázolt szabályozásokból kitűnik, hogy a versenytörvény rendelkezéseinek megsértéséért kiszabható bírság összegének meghatározása meglehetősen tág keretek között történhetett. Ehhez tartozik az is, hogy a versenyhatóság által megállapított jogsértést nem követi feltétlenül bírság kiszabása. A versenyhatóság többféle megoldás között is választhat a jogsértés megállapítását követően, például megtilthatja a további jogsértést bírság kiszabása nélkül is. Vagyis a bírság kiszabása teljes egészében a versenyhatóság mérlegelési jogkörébe tartozik, amely a következetes és kiszámítható jogalkalmazást veszélyeztetheti.

A jogbiztonság, a kiszámíthatóság, az átláthatóság, a diszkriminációmentes jogalkalmazás érdekében felmerült az igény a versenyhatóság szankcionáló politikájának egyértelmű szabályozására.

A bírságolási politika pontos menetének, szempontjainak rögzítése, azok nyilvánosságra hozása nagyban elősegíti a potenciális kartelltagok számára, hogy felmérhessék jogellenes magatartásuk lehetséges következményeit, tisztában legyenek annak anyagi és egyéb vonzatával.

Mindezek a körülmények indokolták, hogy az uniós szabályozásra is figyelemmel hatályos versenyjogunk – Tptv.<sup>1</sup> 78. § – kimondja: A bírság összegét az eset összes körülményeire – így különösen a jogsérelem súlyára, a jogsértő állapot időtartamára, a jogsértéssel elért előnyre, a jogsértő felek piaci helyzetére, a magatartás felróhatóságára, az eljárást segítő együttműködő magatartására, a törvénybe ütköző magatartás ismételt tanúsítására tekintettel kell meghatározni. A jogsérelem súlyát különösen a gazdasági verseny veszélyeztetésének foka, a fogyasztók, ügyfelek érdekei sérelmének köre, kiterjedtsége alapozhatja meg.

A bírság összegét a törvény maximálta, az legfeljebb a vállalkozásnak a jogsértést kimondó határozat meghozatalát megelőző évben elért nettó árbevételének tíz százaléka lehet. A versenytörvény a Gazdasági Versenyhivatal (GVH) hatáskörébe utalja a gazdasági bírság kiszabásának jogát.

Az Országgyűlés számára készült 2010. évi beszámoló adatai szerint 2010-ben 123 versenyfelügyeleti eljárást indítottak, az áthúzódó ügyekkel együtt 132 eljárást zártak le, összesen 10,4 milliárd forint bírságot szabtak ki. Ezen belül, kartellügyben 6 eljárást zártak le 9,6 milliárd forint bírság kiszabásával. (*Beszámoló...*, 2011.)

A jelentésből is kitűnik, hogy a versenyfelügyeletet ellátó GVH a bírságkiszabást a kartellekkel szembeni fellépésben kiemelt fontossággal kezeli.

## **A versenyfelügyeleti bírság összegének meghatározása**

A GVH kidolgozta a bírságösszeg megállapításának részletes menetét, szempontjait, azok tartalmát, egymáshoz viszonyított súlyát, a bírság kiszámításának módszerét.<sup>2</sup>

A bírság összegének megállapítása több lépcsőben történik.

Először az alapösszeget kell meghatározni. Az alapösszeget a jogsértő által az érintett piacon elért nettó árbevételből (releváns forgalom) kell kiszámolni a megadott pontszámok figyelembevételével.



Az alapösszeget meghatározó tényezők:

I. A jogsérelem súlya, amely függ:

1. A verseny veszélyeztetettségétől, amely adódik:

- a jogsértés típusából (pl. kőkemény kartell vagy más versenyszabálysértés),
- a verseny dimenzióinak érintettségéből (a versenyt milyen fokban csökkentette vagy zárta ki),

(Max. 30 pont);

2. A jogsértés piaci hatásától, amely adódik:

- a jogsértő piaci részesedéséből,
- a piac megtámadhatóságából (érzékenységből),
- az érintett fogyasztói kör és a termék jellegéből
- abból, hogy a jogsértő most lép piacra, vagy már régóta ott van,
- más piacra való hatásból.

(Max. 30 pont.)

II. Viszonyulás a jogsértésben, amely adódik:

- a jogsértésben való szerepéből (szervező vagy kiszolgáltató/kényszerített),
- a tevéleges jóvátételből,
- felróhatóságból (hanyagság),
- külső egyéb tényezőkből, ilyenek a nem egyértelmű korábbi GVH-döntések, állami ráhatás (pl. versenytörvény alóli mentesülést sugalló jogszabály félreértelmezhetősége).

(Max. 30 pont.)

III. Egyéb szempontok (nem kategorizált vagy specifikus tényezők).

(Max. 10 pont.)

Összesen: max. 100 pont.

Alapösszeg-korrekciók:

Az alapösszeg kiszámolását követően történhet a jogsértés időtartamának, ismétlődésének, a jogsértéssel elért előnyöknek a figyelembevétele, végezetül érvényesülhet az engedékenységi politika, és a jogsértő teherbíró-képességének szem előtt tartása.

A pontrendszerben meghatározott szempontokon túlmenően minden olyan tényezőt is figyelembe kell venni, amely a jogsértés teljes körű megítéléséhez szükséges.<sup>3</sup>

Súlyosbító tényező a kőkemény kartell, amit a GVH a legszigorúbban szankcionál. A kőkemény kartell (ez a GVH terminológiája) olyan tisztán versenykorlátozó megállapodás, összehangolt magatartás, amelynek lényege a verseny korlátozása, miközben hatékonysági vagy egyéb társadalmi előnnyel nem jár. Ide tartozik az árögzítés, piacfelosztás, a vevők elosztása, versenytárgyaláson történő összejátszás. A kőkemény kartell az előnyök jelentkezése nélkül korlátozza a versenyt, akár a verseny teljes kizárását is jelentheti.

Az ismétlődő jogsértés szintén súlyosbító tényező. Többszöri előfordulása akár az alapösszeg háromszorosának megfelelő bírság kiszabását is eredményezheti.

A bírság összege a pontszámok és azok korrekciója alapján a legsúlyosabb esetben (100 pont) a jogsértő releváns forgalmának 10%-áig terjedhet. Ez természetesen nem a jogsértő teljes forgalmának 10%-a, hanem a jogellenes magatartással érintett piacon (releváns piac) elért forgalom 10%-a.

Megfelelő adatok hiányában a GVH a nettó árbevételt becsléssel is megállapíthatja. Ez ismert az adóhatósági eljárásokban. Több éven át tartó jogsértéskor a releváns forgalom az utolsó teljes naptá-

ri év adatai alapján számolandó. A bírság, a törvényben meghatározott maximumot nem lépheti túl, összhangban az uniós rendelkezésekkel.<sup>4</sup>

## **Az engedékenységi politika**

A versenyszabályok megsértésének – különösen a titkos kartellezésnek – a feltárása, leleplezése rendkívüli nehézségekkel jár. Viszont szankcionálni csak a versenyszabályok megsértésének megállapítását követően lehet. Az adott tényállást részleteiben, kellő mélységben fel kell tárni, tisztázni szükséges a jogsértő magatartás kialakulását, következményeit, a jogsértés mértékét, a súlyosbító, illetve enyhítő körülményeket.

Az alapvető gond a kartellmegállapodások felderítésében: a titkosság. A „fehér asztal” melletti megállapodások dokumentálása, rögzítése a legnagyobb titokban történik, ezért a hallgatás, az „omerta” megtörése kulcskérdés; a legnehezebb feladat a belső bizalmas információk birtokába kerülni.

A kartellügyek felderítésének hatékonyabbá tétele érdekében a versenyjogban fejlettebb országokban már korábban felmerült annak lehetővé tétele, hogy a feltételezett kartelltagoknak felkínált különböző kedvezmények esetleg megnyissák a kellő bizonyítékok megszerzésének lehetőségét. Az e cél szolgálatába állított engedékenységi politika már bizonyította hatékonyságát. A feltárt kartellügyek döntő többsége az engedékenységi eljárást kezdeményező részes kartelltag adatszolgáltatásának köszönhető.

Jogpolitikai és közgazdasági szempontból is igazolható a kartellügy feltárásában részt vevő kartelltag magatartásának enyhébb megítélése. Kimondható, hogy az a közérdek, amely a titkos kartellek felderítéséhez és megszüntetéséhez fűződik, sokkal fontosabb közérdek, mint a kartellt felfedő részes vállalkozás megbírságolásához fűződő közérdek. (Stotz, 2010.) A titkos kartellezés hatékony feltárására az uniós szabályok és a Tpv. lehetőségeivel élve a GVH kiadta az engedékenységi politikájáról szóló közleményét<sup>5</sup>.

A közlemény pontosítja, részletezi azokat a körülményeket, amelyek értékelése mentén lehet és szükséges a kiszabásra kerülő bírság elengedését vagy mérséklését elhatározni, vagyis a kartellben részt vevő és a kartellmegállapodást feltáró vállalkozás feltáró tevékenységét értékelni.

A közlemény kiadása elősegíti azt, hogy a titkos kartellezésből kilépni szándékozó vállalkozás felmérhesse, hogy a versenyhatósággal való esetleges együttműködés számára milyen előnyökkel jár: mi ér a vállalkozásnak többet, bent maradni a titkos kartell megállapodásban, vagy azt feltárni a GVH előtt. Mik ebben az előnyök, hátrányok, a feltáró magatartás mennyiben befolyásolja a vállalkozás jövőbeli helyzetét az adott piacon. A jogsértő vállalkozás tisztában lehet azzal, hogy mire számíthat együttműködés esetén, tájékozódhat a bírságolási szabályokról, eljárásokról, részleteiben megismerheti a tényleges ellentételezést, és a kedvezmények szempontjából rendkívüli fontossággal bíró elsőbbségi elvet.

A GVH a jogsértő vállalkozás együttműködését kétfajta ellentételezéssel honorálhatja: a bírság teljes elengedésével, illetve a bírság összegének csökkentésével.

A teljes elengedés az eljárás megindításához, a jogsértés megállapításához elsőként nyújtott meghatározó jellegű segítségért járhat (közvetlen bizonyítékok szolgáltatása esetében).

A bírság csökkentése akkor jön szóba, ha a részes vállalkozás aktív közreműködésével a kartell feltárásához, a jogsértés megállapításához hozzájárul, tehát nem az első és nem meghatározó közreműködés esetében.

Ha egy adott ügy kapcsán a GVH már feltételesen elengedte a bírságösszeget az együttműködő vállalkozás számára, egy újabb együttműködő vállalkozás jelentkezésekor már nem lehet szó a bírság teljes elengedéséről, mivel az csak az első közreműködőt illetheti meg.

Ebből következik az, hogy a versenyfelügyeleti eljárás során a későbbiekben jelentkező együttműködni szándékozó vállalkozásnak a bírság összegének csökkentése csak akkor kerülhet szóba, ha többletértékű információkkal szolgál, olyanokkal, amelyek a GVH rendelkezésére álló bizonyíté-

koknál több információt tartalmaznak, a tényállás teljesebb, alaposabb, mélyebb feltárását segítik elő.

#### **A bírságösszeg csökkenthetőségének mértéke**

Újabb együttműködő, vagyis a második vállalkozás esetében a reá kiszabandó bírságösszeg 30–50%-kal csökkenthető. A harmadik együttműködőként jelentkező vállalkozásnál 20–30% közötti a bírságcsökkenés. Minden további együttműködő vállalkozásnál a vállalkozásra egyébként kiszabandó bírságösszeg csökkentésének mértéke 20%-ig terjedhet.

Az együttműködésen túlmenően van még három kritérium, amelyek együttes teljesülése feltétele a bírság elengedésének, illetve csökkentésének.

1. A kartellmegállapodás működtetésére, az abban való részvételre nem kényszerített más vállalkozást.
2. Az versenyfelügyeleti eljárás során folyamatosan együttműködik a GVH-val. Az átadott bizonyítékok valóságtartalmát nem változtatja meg.
3. Kartellbeli tevékenységét a bizonyítékok átadását követően megszüntette.

#### **Az engedékenységi kérelemre vonatkozó eljárás menete**

Amennyiben a részes vállalkozás a bírságösszeg teljes elengedését kívánja:

1. Anonim módon jelentkezik (közvetítőn keresztül) a GVH-nál, le kell írnia a kartellmegállapodás lényegét (árrögzítés, piacfelosztás, stb.), és ezek bizonyítékaival (jegyzőkönyvek, megállapodások) jegyzéket nyújt be tartalmi összefoglalással, de nem nevezi meg a résztvevőket és a konkrét esetet.
2. A vállalkozás a birtokában lévő összes bizonyítékot, információt benyújtja (konkrét nevekkal, eseményekkel) a GVH-nak.

A GVH a benyújtott anyagot megvizsgálja (mindkét esetben) és feltételeesen dönt a bírságösszeggel kapcsolatban. A vállalkozás vissza is vonhatja a beadványát (kérelmét), akkor a GVH saját döntése alapján indíthat eljárást, és a beadott anyagok alapján nem a bírságösszeg elengedését, hanem a csökkentését határozhatja el, ha a korábban részletezett feltételeknek a beadványok megfelelnek.

Fontos megemlíteni, hogy az elsőbbséghez kapcsolódó előnyök miatt a GVH az ugyanabban a tárgyban benyújtott bejelentéseket szigorúan időrendi sorrendben. Tehát az előbb benyújtott kérelem elbírálásáig az utóbb benyújtott beadványt nem vizsgálja, nem értékeli. A bírságösszeg teljes elengedéséről vagy csökkentéséről az eljárást befejező határozatban dönt a GVH, addig feltételes az ígérete.

### **Akadályok az engedékenységi politika érvényesülésében**

Említésre méltó, hogy az engedékenységi kérelmek száma nem változott az utóbbi évekhez képest. Ennek több oka is lehet, de kettő feltétlenül kiemelendő. Az egyik a közigazgatási hatósági eljárás és szolgáltatás általános szabályairól szóló 2004. évi CXL. törvény (Ket.) szabályozása, a másik a büntető törvénykönyvről szóló 1978. évi IV. törvény (Btk.) rendelkezése.

A Ket. 68. § (3) bekezdése szerint harmadik személy részére az ügy irataiba való betekintési jogot biztosítani kell, ha az igazolja, hogy az iratok megtekintése a jogai érvényesítéséhez szükséges. Ez azt jelenti, hogy a kartellügy károsultja a Ket.-re hivatkozva – ha korlátozott mértékben is, de – hozzájuthat az engedékenységi kérelmet benyújtó vállalkozás által beadott iratokhoz, abból lényegében meghatározhatja az adott vállalkozást és annak szerepét a kartellezésben. Az így szerzett információ a károsult vállalat polgári jogi (kártérítési) igényének érvényesítését a kartellezővel szemben megkönnyíti. Ez kifejezetten előnyös a kartellezés elleni küzdelemben, jó a károsult vállalatnak, de rossz a kartellt felfedőnek. Bírságot nem, vagy csökkentett mértékben kell fizetnie, de a vele szemben támasztott polgári jogi követelés teljesítése alól nem mentesülhet.

Itt csak megemlítem, hogy a kartellezővel szembeni polgári jogi (kártérítési) igény érvényesítése igen jelentős kárösszeg kifizetésével járhat. Utalok a Tpv. 88/C. § irányadó rendelkezése, mely

szerint bármely polgári jogi igény érvényesítése iránti perben a jogsértésnek a jogsértő által alkalmazott ár mértékére gyakorolt hatásának bizonyítása során – ellenkező bizonyításig – úgy kell tekinteni, hogy a jogsértés az árat tíz százaléknyi mértékben befolyásolta.

A Btk. 296/B. § (1), (2) és (3) bekezdése közbeszerzési és koncessziós eljárásban a versenyt korlátozó megállapodást öt évig terjedő szabadságvesztéssel, illetve jelentős értéket meg nem haladó (50 millió Ft alatti) közbeszerzési értéknél két évig terjedő szabadságvesztéssel bünteti.

A Btk. 296/B. § (4) bekezdése szerint nem büntethető az (1)–(3) bekezdésben meghatározott bűncselekmény elkövetője, ha a cselekményt, mielőtt az a hatóság tudomására jutott volna, a hatóságnak bejelenti, és az elkövetés körülményeit feltárja. Hatóság alatt a verseny- vagy pénzügyi felügyeletet ellátó szerveket és a közbeszerzésekkel kapcsolatos jogorvoslati eljárást lefolytató szervet is érteni kell.

Hogy kartellezés történt, azt a szakhatóság, azaz a GVH tudja megállapítani, tekintettel arra, hogy a büntetőjogszabályt tartalommal a Tpv. tölti ki, és a versenytörvény alapján lehet csak eldönteni a kérdést. Ebből az következik, hogy a versenyfelügyeleti eljárás során hiába tanúsít a kartellező bármilyen együttműködő magatartást, amelynek eredménye a bírság elengedése vagy csökkentése, a büntetőjogi felelőssége megállhat. Ugyanis a legkritikább esetben fordulhat az elő, hogy a kartellben részes vállalkozás minden előzmény nélkül jelentkezik a versenyhatóságnál, bejelenti a kartellezés tényét, és egyúttal engedékenységi kérelemmel él. A gyakorlatban a GVH már észleli a jogsértést, s a meghatározó bizonyítékokat ezután szolgáltatja az engedékenységi kérelemmel élő, vagyis a hatóság (GVH) már tudomással bír arról, hogy jogszerűtlen helyzet alakult ki. A GVH az eljárását elindította, ezért az engedékenységet kérő nem felel meg a Btk. idézett felmentő rendelkezésében foglaltaknak. Az más kérdés, hogy a büntetőjogi felelősségre vonás során enyhítő körülmény az együttműködés értékelése, de nem jelent büntethetőséget kizáró vagy büntethetőséget megszüntető okot. (Nagy, 2008.)

## **Az informátori díj**

A GVH szankcionáló politikájához szervesen kapcsolódó eszköztára 2010-ben kibővült. A Tpv. módosítása 2010. április 1-jei hatállyal bevezette az informátori díj jogintézményét. A módosítás a személyes érdekeltég előtérbe helyezését jelenti a „kőkemény kartell” feltárásánál. Hasonló céllal jött létre az informátori díjazás intézménye, mint az engedékenységi politika, vagyis a kartellezés minél hatékonyabb feltárásának újabb eszközeként. Azonban ez a két intézmény jelentősen különbözik egymástól.

Engedékenységi politika során a kartellező az, aki kezdeményezi az engedékenység alkalmazását, a bírság elengedését vagy mérséklését. Együttműködésével biztosít olyan bizonyítékokat, amelyek a GVH rendelkezésére nem állnak. A kartellező mérlegeli az együttműködés előnyét (bírságelengedés, -mérséklés) és az esetleges hátrányait, a további működésére gyakorolt hatását a kartellársak, a fogyasztók, ill. közvélemény részéről, vagyis a jövőbeli piaci pozíciójára gyakorolt hatásokat. Itt nemcsak a bírságokról van szó, hanem a közbeszerzéseken való további részvételi lehetőségről (kartellezésben való elmarasztalás ugyanis kizáró ok), illetve az esetleges polgári jogi (kártérítési) felelősségről más, a kartellel nem érintett vállalkozásokkal szemben.

Az informátor természetes személy, aki lehet, hogy tagja, alkalmazottja a kartellező vállalkozásnak, vagy annak ügyfele, de lehet attól teljesen független is. Bárki lehet informátor, aki „kőkemény kartell” létéről, működéséről nélkülözhetetlennek minősülő írásos bizonyítékkal rendelkezik. A hangsúly az írásos és nélkülözhetetlen bizonyítékokon van. Csak olyan bizonyíték alapozhatja meg az informátor díjra való jogát, amely aggálytalanul és hitelesen mutatja a „kőkemény kartell” mibenlétét, tagjait, tevékenységét, tehát jegyzőkönyvek, írásos és aláírt megállapodások, a tárgyban született és aláírt feljegyzések stb.

Alapvető szabály, hogy bűncselekmény vagy szabálysértés elkövetésével szerzett bizonyítékok után nem jár informátori díj. Mindenképpen elkerülendő az a helyzet, ami bizonyítékok mindenáron való megszerzésére inspirálná az informátort. Az informátor teljes anonimitást élvezhet, vagyis személye titokban maradhat. Lehetséges, hogy a személyes jutalom, vagyis az informátori díj elegendő ösztönző erővel bír a bejelentésre. Maga az informátori díj a bejelentés alapján kiszabott bírság-összeg 1%-a, de legfeljebb 50 millió forint. Rendkívül fontos szabály, hogy a GVH által kiszabott bírság alapján kifizetett díj visszakövetelésének akkor sincs helye, ha utóbb a bíróság a kiszabott bírságot bármilyen formában megváltoztatja.

Annak a kartellezésben részes vállalkozásnak a vezetője, amely vállalkozás engedékenységi kérelemmel élt, informátori díjra nem tarthat igényt.

Megjegyzendő, hogy az informátori díj jogintézménye példa nélküli a hazai jogban. Hatása egyelőre nem ismert, de várhatóan hozzájárul a nemzetgazdasági szinten igen nagy károkat okozó versenyszabály-sértések hatékonyabb felderítéséhez.

## Felhasznált irodalom

*Beszámoló az Országgyűlés részére* (2011). Budapest, Gazdasági Versenyhivatal.

György Ernő (1976): *A gazdasági verseny jogi kérdései*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Nagy Csongor István (2008): *Kartelljogi Kézikönyv*. Budapest, Hvg-Orac Lap és Könyvkiadó Kft.

Stotz Gyula (2010): *A kartellek üldözésének eszközrendszere: engedékenység, informátori díjfizetés*. Előadás. 2010. március 29. Gazdasági Versenyhivatal.

Vörös Imre (1991): *Verseny, kartell, ár*. Budapest, Triorg Kft.

## Jegyzetek

<sup>1</sup> A tisztességtelen piaci magatartás és a versenykorlátozás tilalmáról szóló 1996. évi LVII. törvény (Tpv.).

<sup>2</sup> A bírság összegének megállapítása antitröszt ügyekben. A Gazdasági Versenyhivatal 2/2005. számú közleményével módosított 2/2003. számú közleménye.

<sup>3</sup> [www.gvh.hu/gvh/alpha](http://www.gvh.hu/gvh/alpha) 2011. 10. 15.

<sup>4</sup> Az EUMSZ 101. és 102. cikke (eredetileg az EK-Szerződés 81. és 82. cikke).

<sup>5</sup> Engedékenységi politika. A Gazdasági Versenyhivatal 1/2006. számú és a 2/2009. számú közleményével módosított 3/2003. számú közleménye.



## ELŐNY A FOGADÓNÁL – INFORMÁCIÓS ASZIMMETRIA A BIZTOSÍTÓ SZEMSZÖGÉBŐL

### Bevezetés

E tanulmány az antiszelekció jelenségével foglalkozik a biztosítási piacon. A jelenség a szakirodalomban széles körben tárgyalt ugyan, mégis ritkán megfigyelhető a gyakorlati életben. Ennek számtalan oka van, kezdve onnan, hogy maguk a biztosítási termékek konstrukciói is folyamatosan változnak, illetve, hogy a kompetitív piacnak köszönhetően nehezen megfigyelhető a piacon jelenlévő ügyfelek viselkedése. Éppen a nehéz megfigyelhetőségnek köszönhetően e jelenség jóval kisebb figyelmet kap annál, mint, amit megérdemelne.

Az antiszelekció mint a biztosítótársaság számára meglehetősen káros folyamat, nem csupán elméleti modellekben fellelhető, és nem is igényel speciális feltételezéseket. Ennek demonstrálására készítettem egy szimulációkon alapuló modellsorozatot, mely kompromisszumot keres a gyakorlati életben nehezen megfigyelhető elvándorlás és az elméleti modellekben igazolt antiszelekciós jelenségek között. A modell maga, és egy, a következőkben bemutatásra kerülő szimulációsorozat eredményei megtalálhatók a következő elérhetőségen: <https://sites.google.com/site/orsiretaller/>

### Előfeltételek a modellben

Mivel vizsgálatom tárgyát elsősorban az antiszelekciós jelenségek képezik, így feltételezem, hogy a biztosított semmilyen befolyással nincs a saját kockázatának nagyságára. A biztosítás vásárlása nem kötelező, ami lehetőséget biztosít az ügyfélnek arra, hogy bármikor megszüntesse szerződését. Más biztosítónál történő szerződéskötésre nincs lehetőség, mivel a modell egyetlen biztosító létezését feltételezi. A biztosító kezdeti ügyfeleinek száma adott; az hogy ezen ügyfelek miért döntöttek úgy az első időszakban, hogy szerződést vásárolnak, az a modell keretein kívül áll. Az ügyfelek között – kockázatuk nagyságát leszámítva – semmilyen különbség nincs: mindannyian egy egységszintű értéket kívánnak biztosítani.

Egy időszakban legfeljebb egy kára keletkezhet egy ügyfélnek, ami azt jelenti, hogy a kárszám *dummy* változó. A kárnagyság – melynek maximális értéke az előzőekből következően 1 – független a kárszám eloszlásától. E változó a biztosítási piacon leggyakrabban előforduló eloszlások valamelyikét követi, név szerint Pareto-, gamma-, illetve lognormális eloszlásokat. (Technikai okoknál fogva modellem a karakterisztikus eloszlású kárnagyság eloszlásokat is megengedi.) Modellem tíz idő-

\* PhD hallgató, Budapesti Corvinus Egyetem Gazdaságinformatikai Doktori Iskola

szakon keresztül vizsgálja az ügyfelek viselkedését, ezalatt az adott eloszlás paraméterei állandónak tekinthetők, de a kárnagyság generálására – amennyiben kára volt az ügyfélnek – minden időszakban más véletlen számot használtam, ezzel biztosítva azt, hogy a károsult ügyfélnek ne mindig ugyanakora kára keletkezzen.

## A modell leírása

A következőkben modellemről kívánok egy rövid leírást adni. Számításaimhoz a Microsoft Excel 2007-es verzióját használtam, valamint VBA-makrókat. A változók elnevezéseit a következőkben magyarul és angolul is megadom, mivel modellemhez angol elnevezéseket használtam. A leírás olvasásához kifejezetten ajánlom a modell megnyitását, mivel enélkül meglehetősen nehezen követhetők a számítások.

Modellemben kétféle adat csoport található: időtől függő és független adatok. Az előbbi minden esetben egy diszkrétizált és egy folytonos kategóriába tagolódik tovább, de ez mindössze a kétféle modell összehasonlítását teszi lehetővé.

### Állandó adatok

Az időtől független adatok jellemzője, hogy periódusról periódusra ugyanaz marad az értékük. Ezek a következő változók lesznek: folytonos kockázat (*continuous risk*), kockázati típus (*type*) és diszkrét kockázat (*discrete risk*).

- Folytonos kockázat (*continuous risk*): az egyes ügyfelek kockázata, amely egy elméleti maximális kockázati értékkel megszorított 0 és 1 közötti véletlen szám. Ez az érték a biztosító számára ismeretlen, sőt, nem biztos az sem, hogy az ügyfél tisztában van vele. A modellben mindössze a kárbekövetkezések számítására használom ezt az értéket: a magasabb kockázati érték esetében valószínűbb, hogy az ügyfél kárt szenved el, mint az alacsonyabb értéknél.

- Kockázati típus (*type*): Folytonos kockázati értékek alapján az ügyfelek különböző kockázati csoportokba oszthatóak, ami egy diszkrét modell létrehozását teszi lehetővé a folytonos modellel párhuzamosan. A tipizálással sem a biztosító, sem az ügyfél nincs tisztában, ez ismételten csak azt a célt szolgálja, hogy meghatározza a kárszámot. Modellem öt különböző kockázati csoportot hoz létre, amelyek egyenletes hosszúságú intervallumokból állnak 0 és az elméleti maximális kockázati érték között. Mivel a folytonos kockázatok egyenletes eloszlásból származó véletlen számokon alapulnak, így alapértelmezésben a csoportok elemszáma várhatóan azonos lesz.

- Diszkrét kockázat (*discrete risk*): A diszkrét kockázat az előbbieken ismertetett kockázati csoportokon alapul: a kockázati típusokat meghatározó osztályok osztályközepét értem alatta.

### Időtől függő adatok

A következőkben az időtől függő adatok számítására térek ki, a teljesség igénye nélkül. A konkrét számítások megtalálhatók a fentebb hivatkozott Excel-fájlban, itt – terjedelmi okoknál fogva – mindössze azt kívánom ismertetni, hogy melyik változó, mely másik változók függvényében számolódik.

- Ügyfél dummy (*policyholder dummy*): Azt mutatja, hogy az adott ember az adott időszakban ügyfele-e a biztosítónak vagy nem. Ezt a saját kockázatáról alkotott elképzelése (*presumed risk*), és a kockázatkerülés mértéke (*premium tolerance*) befolyásolja.

- Kockázatról alkotott elképzelés (*presumed risk*): Az ügyfél nem biztos, hogy maga tisztában van a pontos kockázatával, így két esetet vizsgál a modell. Az első esetben pontosan tudja, hogy mekkora a folytonos kockázata, a másik esetben maga is csak becslést ad rá.

- Kár esély (*loss odds*): Egyenletes eloszlásból származó 0 és 1 közötti véletlen szám, mely segédváltozóként szolgál a kár dummy változóhoz.



- Kár dummy (*loss dummy*): Azt mutatja, hogy az ügyfélnek keletkezett-e kára az adott időszakban vagy sem.
- Kárnagyság (*amount of loss*): Különböző eloszlásokból (karakterisztikus, Pareto-, gamma- és lognormális) származó 0 és 1 közötti véletlen számok, melyeket egyenletes eloszlásokból származó véletlen számok segítségével inverz transzformációs eljárással készítettem.
- Valós kockázat (*actual risk*): A modell figyelembe veszi azt is, hogy az ügyfelek biztosítás vásárlása esetén jellemzően gondatlanabbakká válnak, így a szerződés vásárlásával felmerülhet a morális kockázat. A valós kockázat a morális kockázat nagyságával megnövelt kockázati érték.

### Paraméterek

Az időtől függő adatok esetében többször is előfordult, hogy nem egy, hanem több eljárást említettem azok számításakor. Ezeket a különböző kalkulációs eljárásokat a továbbiakban modellem paramétereinek nevezem.

Mivel alapvetően véletlen számokra alapoztam minden számítást, így különböző induló adatok esetén különböző eredmények adódhatnak. Éppen ezért úgy döntöttem, hogy az eredmények simítása érdekében nem egy, hanem több modell átlagát fogom képezni, és ezekből próbálok következtetéseket levonni a szimulációs paraméterekre nézve. Természetesen az extrém esetek ezáltal az elemzési kereteimen kívül maradnak, azonban az átlagos futtatási eredményekre viszonylag jó közelítést tudok adni.

- Kezdeti ügyfélszám (*initial number of policyholders*): Az ügyfelek kezdeti száma exogén változó, melynek maximális nagysága – technikai okoknál fogva – 1000 főben van maximalizálva.
- Kezdeti csoportmegoszlások (*initial frequencies*): Az egyes kockázati csoportok eloszlása megadható, amely lehetővé teszi, hogy sok alacsony kockázatú, vagy akár sok magas kockázatú ügyfél esetén is megvizsgáljuk az antiszelekciós hatást.
- Kárnagyság eloszlás (*distribution of amount of losses*): Modellemben választható, hogy a kárnagyságok milyen eloszlást kövessenek, és amennyiben arra szükség van, a paraméterek ezekhez megadhatók. A választható eloszlások: karakterisztikus, Pareto-, gamma- és lognormális eloszlás.
- Díjelv (*premium principle*): A biztosítótársaságok által alkalmazott legegyszerűbb díjszámítási elvek közül lehet választani. Ezek a következők: nettó díjelv, várható érték díjelv, variancia- és szórás-díjelv.
- Morális kockázat (*moral hazard*): Az ügyfelek gondatlanná válásának mértéke. A modellemben választható, hogy számoljon-e morális kockázattal, és ha igen, milyen mértékűvel, vagy hagyja azt figyelmen kívül.
- Kockázatról alkotott elképzelés (*policyholder's risk assumption*): Az ügyfél vagy pontosan tisztában van a saját kockázatával, vagy maga is csak becslést tud rá adni; modellem e két eset vizsgálatára ad lehetőséget. Az ügyfél saját kockázatáról alkotott becslése időben változó: minél több időszak telik el, annál pontosabban tudja megbecsülni saját kockázatát, mivel múltbéli tapasztalatait is felhasználja ehhez.
- Elméleti maximális kockázat (*maximal value of policyholders' risk*): A biztosítási piacon általában alacsony kockázati értékek jellemzőek, ritkán találkozni akár 80-90%-os kárvalószínűségekkel. Éppen ezért modellemben megadható egy elméleti maximális érték, amelyet az figyelembe vesz a kockázati értékek kalkulálásakor.
- Kockázatkerülés mértéke (*premium tolerance*): Modellem hasznossági függvényeket nem használ, helyette egy egységes értékben rögzíti a kockázatkerülés mértékét. Ez az érték azt mutatja, hogy az ügyfelek mekkora díjtöbbletet hajlandóak az általuk fairnek tartott értéknél fizetni, azért, hogy biztonságban érezzék magukat.

## Esettanulmány

A fentiekben egy meglehetősen komplex modell került ismertetésére, mely számtalan lehetőséget biztosít az antiszelekció vizsgálatára. Megvizsgálható például, hogy különböző kárnagyságeloszlások alkalmazása esetén van-e különbség az ügyfélszám alakulásában, de arra is választ kaphatunk, hogy az ügyfél kockázatismerete mennyiben befolyásolja a biztosítási díjak alakulását.

### A futtatás paraméterei

A következőkben egy szimulációsorozat eredményeit kívánom ismertetni, melyhez természetesen újabb megkötések kellett alkalmaznak. Minden modellt 1000 alkalommal futtattam. A következő paramétereket a vizsgálat során végig változatlanok tekintettem:

- Kezdeti ügyfélszám: 1000 fő
- Díjelv: nettó díjelv
- Maximális kockázat: 100%
- Kockázatkerülés mértéke: 5%

E megkötések mellett négy paraméter változását vizsgáltam, melyek a kezdeti csoportmegoszlás (3), a kárnagyságeloszlás (3), a morális kockázat (2) és a kockázatról alkotott elképzelés (2) voltak. A zárójelben jelzett értékek azt jelzik, hogy hány esetet vizsgáltam a megadott szempontok szerint. Így összesen  $3 \cdot 4 \cdot 2 \cdot 2 = 48$  modell összehasonlítását végeztem el. A paraméterek szempontjából a következő scenáriókat vizsgáltam:

- Kezdeti csoportmegoszlás
  1. nincs megadva
  2. 80-5-5-5-5%
  3. 5-5-5-5-80%
- Kárnagyság eloszlás
  1. karakterisztikus eloszlás
  2. Pareto-eloszlás ( $\hat{\alpha}=27,7$  és  $\hat{\alpha}=2$ )
  3. gamma-eloszlás ( $\hat{\alpha}=25,8$  és  $\hat{\alpha}=2$ )
  4. lognormális eloszlás ( $\mu=10$  és  $\sigma=0,1$ )
- Morális kockázat
  1. nincs morális kockázat
  2. szignifikáns morális kockázat (5%)
- Kockázatról alkotott elképzelés
  1. pontos ismeret a kockázatról
  2. becsült kockázatnagyság

Az eredmények áttekinthetőségének érdekében minden futtatást egy sorszámmal láttam el, amelyet a következő táblázat tartalmaz:

ssz.	Csoport	kár	morális	kockázat
01	1	1	1	1
02	1	1	1	2
03	1	1	2	1
04	1	1	2	2
05	1	2	1	1
06	1	2	1	2
07	1	2	2	1
08	1	2	2	2
09	1	3	1	1
10	1	3	1	2
11	1	3	2	1
12	1	3	2	2
13	1	4	1	1
14	1	4	1	2
15	1	4	2	1
16	1	4	2	2
17	2	1	1	1
18	2	1	1	2
19	2	1	2	1
20	2	1	2	2
21	2	2	1	1
22	2	2	1	2
23	2	2	2	1
24	2	2	2	2
25	2	3	1	1
26	2	3	1	2
27	2	3	2	1
28	2	3	2	2
29	2	4	1	1
30	2	4	1	2
31	2	4	2	1
32	2	4	2	2
33	3	1	1	1
34	3	1	1	2
35	3	1	2	1
36	3	1	2	2
37	3	2	1	1
38	3	2	1	2
39	3	2	2	1
40	3	2	2	2
41	3	3	1	1
42	3	3	1	2
43	3	3	2	1
44	3	3	2	2
45	3	4	1	1
46	3	4	1	2
47	3	4	2	1
48	3	4	2	2

### Hipotézisek

A konkrét szimulációsorozattal kapcsolatosan több feltevés is volt, melyek a következők:

*H1: Minden modellben csökken idővel az ügyfelek száma.*

Tekintve, hogy a kezdeti ügyfélszám 1000 főben van meghatározva, ami a modell elméleti maximumát jelenti, világos, hogy ennél szélesebb ügyfélkörre a biztosító nem tehet szert. Azonban hipotézisem szerint az esetleges kezdeti csökkenések után soha nem következik be növekedés az ügyfelek számában. Ez az antiszelekció erős jelenlétét is jelenti.

*H2: A biztosítási díj az idővel növekszik.*

E feltételezés közvetlenül az előzőből következik: mivel az ügyfelek száma várhatóan idővel csökken, és várhatóan éppen azok szüntetik meg biztosítási szerződésüket, akik kevés kárt szenvednek el, így a kárkifizetések emelkedni fognak. Ennek eredményeképpen a biztosítótársaság kénytelen folyamatosan emelni a díjakat. Úgy gondolom, hogy az egyéb paraméter beállításoktól függetlenül a díjemelkedésre vonatkozó hipotézis helytálló.

*H3: A 10 időszakra vonatkozó teljes eredmény negatív.*

A biztosító kénytelen folyamatosan emelni a biztosítási díjakat annak érdekében, hogy finanszírozni tudja az egyre növekvő kárkifizetéseket. A probléma azonban az, hogy mindig csupán az időszak végén tudják változtatni a díjakat, amikor már világos, hogy a kárkifizetésekből származó ráfordítások értéke magasabb a díjbevételnél. Mivel mindig az előző időszak alapján kalkulálják a díjakat, és minden időszakban várhatóan újabb – alacsony kockázatú – ügyfelek szüntetik meg a biztosítóval kötött szerződésüket, így a társaság következetesen alulbecsüli a várható kárkifizetések értékét. Ez a feltételezés egyébként összhangban áll Kunreuther és Pauly (1985) modelljével.

*H4: Minél alacsonyabb kategóriában van az ügyfél a kockázati típusa szerint, annál hamarabb szünteti meg a szerződését.*

Ez a hipotézis a diszkrét modell esetében figyelhető meg. Mivel ebben az esetben csak ötféle kockázati csoport létezik, így a szerződés újrakötését egy adott időszakban vagy az egész csoport elutasítja, vagy az egész csoport elfogadja. Hogy egy adott csoport hogyan dönt, az a biztosítási díjtól függ, de az alacsonyabb kockázatú ügyfelek várhatóan kevesebb időszakon keresztül fognak biztosítást vásárolni, mint a magasabb kockázatúak.

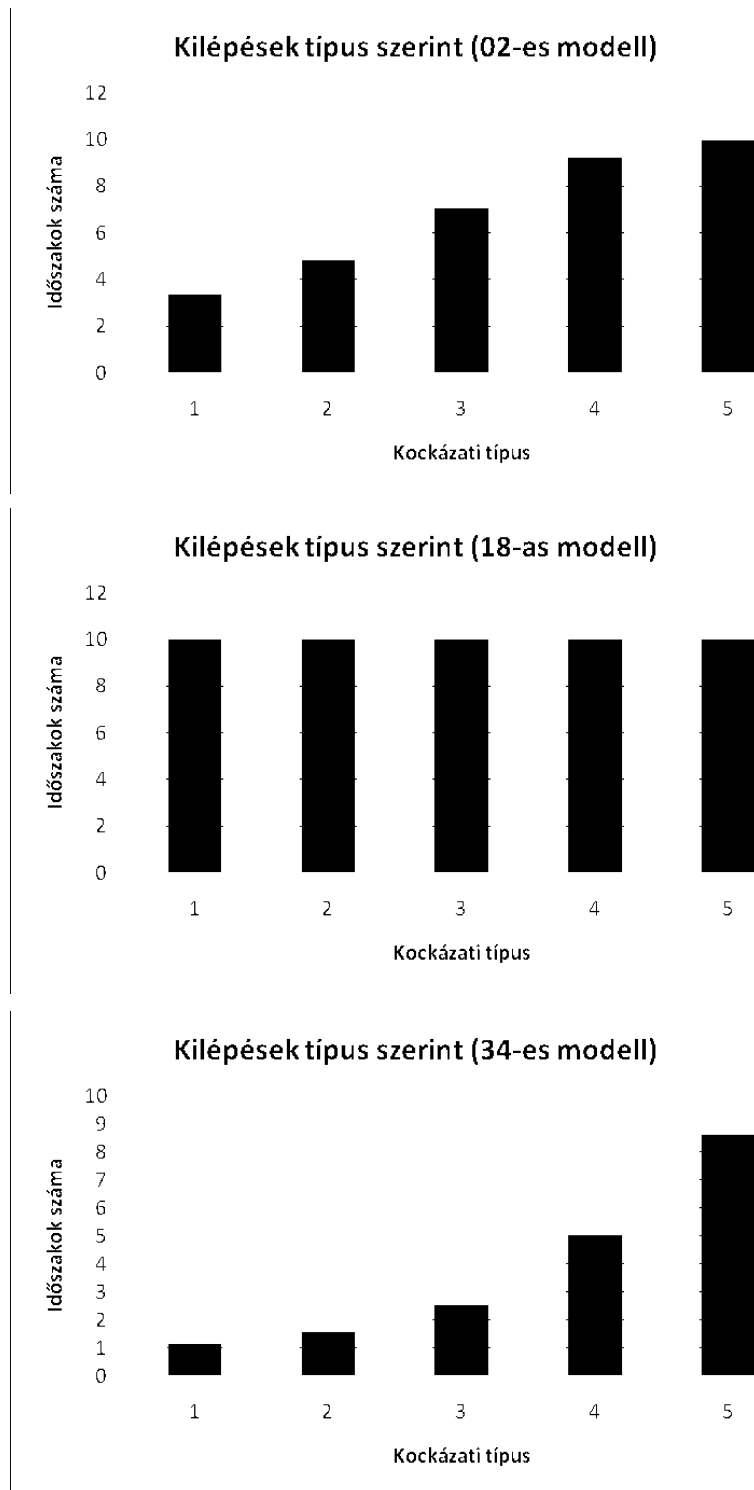
### **Általános eredmények**

A fent ismertetett futtatássorozat 48 modellt eredményezett, ezeket természetesen nehéz egyszerre minden szempontot figyelembe véve összehasonlítani. Ennek megfelelően a közgazdászok által jól ismert komparatív statika eljárását alkalmaztam, vagyis egyszerre csak egy szempont változására koncentráltam. Eredményeim mindegyike megtalálható a korábban hivatkozott internetcímen, de azon ábrákat, melyek a leglátványosabban alátámasztják eredményeimet a következőkben is bemutatom.

#### *Kezdeti csoportmegoszlások*

A kezdeti csoportmegoszlások összehasonlításakor különös gondot fordítottam arra, hogy minden egyéb feltétel változatlan legyen. Éppen ezért a következő eredményeket hasonlítottam össze (a fentiekben ismertetett sorszámozást használva): 01-17-33, 02-18-34, 03-19-35, stb. Ezek közül a legmarkánsabban elkülönülő ábraszorozat a kilépésekről álljon itt illusztrációként.

## 1. ábra



Abban az esetben, mikor nem előre adott az eloszlás (02-es modell), és ennek megfelelően relatíve sok magas kockázatú ügyfele van a biztosítónak, az alacsonyabb kockázatú ügyfelek néhány időszak után úgy döntenek, hogy nem kötnek a továbbiakban biztosítást. Minél alacsonyabb kockázati típusba tartozik az ügyfél, annál hamarabb következnek ez be, ennek köszönhetően az idő előrehaladtával a magas kockázatú ügyfelek aránya egyre növekszik.

Amennyiben a kezdeti csoportmegoszlásban különösen nagy a magas kockázatú ügyfelek aránya (34-es modell), akkor az elvándorlás még gyorsabban végbemegy. Azonban, ha túlnyomó többségben vannak az alacsonyabb kockázatú ügyfelek (18-as modell), úgy az ügyfélállomány végig állandó marad. Ez elsősorban annak köszönhető, hogy a magas kockázatú ügyfelek potyautasként tudnak viselkedni az alacsonyabb kockázatú ügyfelek kockázatkerülő magatartásának köszönhetően.

Érdekes eredményt mutat a profit alakulása is a különböző csoportok esetén: amennyiben sok alacsony kockázatú ügyfél van jelen a piacon (17-32. modellek), úgy a biztosító alkalmanként képes a tíz időszak alatt profitot realizálni. Külön említést érdemel, hogy a nyereségesség szempontjából a diszkrét és a folytonos modell között időnként komoly eltérés mutatkozik. A tíz időszakra vonatkozó összesített eredményeket az alábbi táblázat mutatja. Dölttel a pozitív eredmények láthatók:

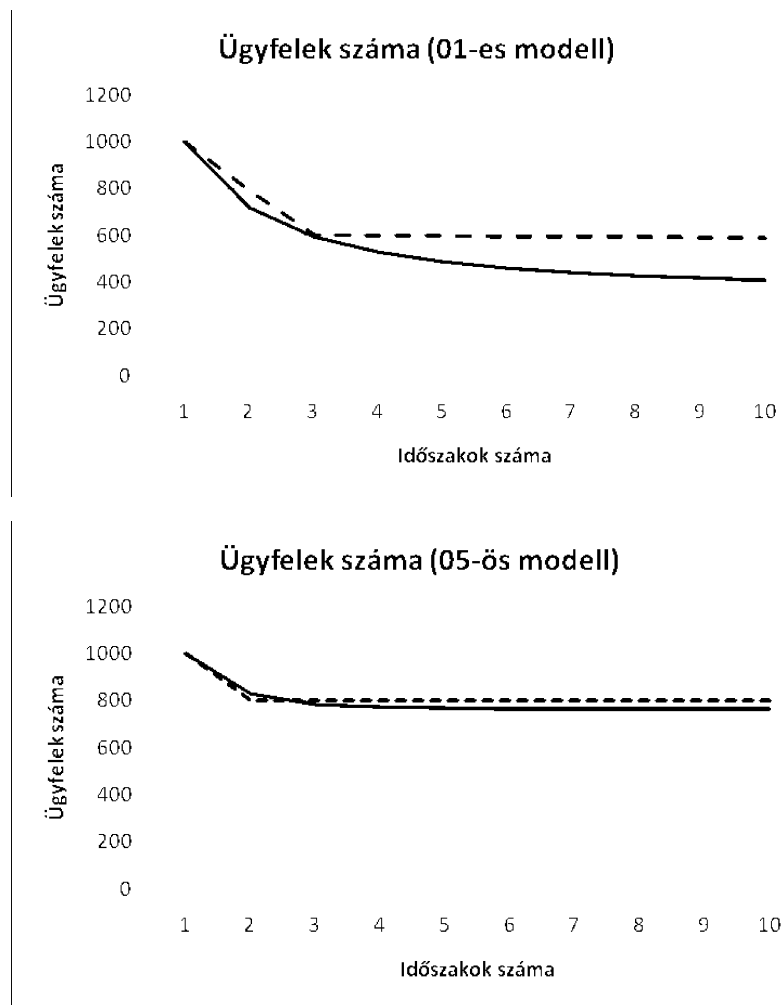
ssz.	folytonos	diszkrét	ssz.	Folytonos	diszkrét
01	-187,44	-130,87	25	0,13	0,14
02	-142,76	-137,88	26	5,03	5,67
03	-247,48	-247,48	27	-2,20	-0,29
04	-169,12	-166,00	28	0,00	-0,03
05	-52,71	-42,48	29	-4,10	-0,13
06	-55,20	-52,34	30	-0,24	-0,25
07	-74,34	-46,76	31	-12,10	0,79
08	-58,22	-57,82	32	0,05	0,04
09	-22,16	-31,01	33	-98,95	-101,52
10	-24,97	-22,61	34	-89,07	-82,02
11	-30,80	-34,30	35	-154,60	-74,52
12	-26,61	-26,41	36	-106,32	-101,14
13	-51,13	-41,94	37	-48,80	-42,60
14	-51,83	-48,46	38	-48,84	-48,36
15	-71,36	-46,04	39	-57,49	-64,65
16	-57,09	-56,71	40	-51,13	-51,22
17	-51,43	-0,25	41	-25,13	-32,03
18	-0,01	-0,01	42	-23,03	-22,89
19	-164,02	9,57	43	-30,20	-33,52
20	-0,20	-0,20	44	-30,00	-30,08
21	-4,26	0,09	45	-27,75	-22,22
22	0,00	-0,03	46	-47,81	-47,03
23	-13,26	0,56	47	-55,81	-63,52
24	0,04	0,03	48	-50,46	-50,52

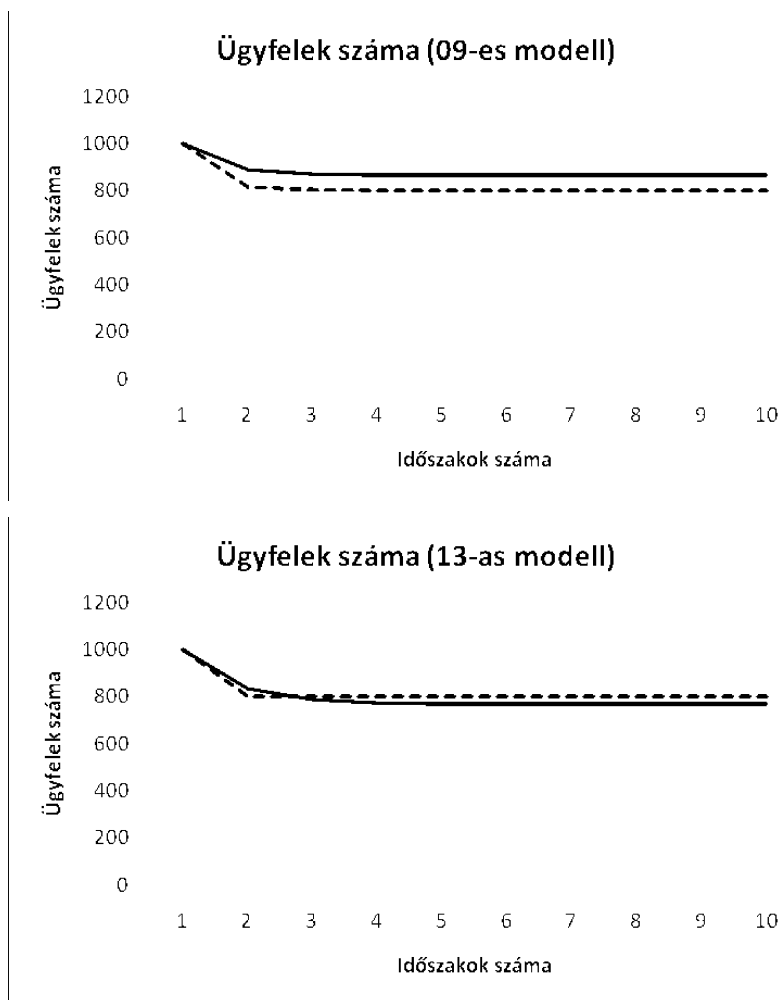
### *Kárnagyságeloszlások*

A kárnagyságeloszlások antiszelekcióra gyakorolt hatásának vizsgálatokor ismét ceteris paribus összehasonlításokat végeztem: csak azon modelleket vettem össze, melyekben minden más tényező változatlan volt. A következő összehasonlítások adódtak: 01-05-09-13, 02-06-10-14, 03-07-11-15, 04-08-12-16, majd 17-21-25-29, stb.

Összességében elmondható, hogy a Pareto-, gamma- és lognormális eloszlások esetében nem látszanak szignifikáns különbségek. A karakterisztikus eloszlás valamelyest eltér ezektől, de ez mindössze technikai okoknál fogva szerepelt a modellben. Éppen ezért megállapítható, hogy a biztosítási piacon releváns kárnagyság eloszlások nem befolyásolják az antiszelekciót. Ennek illusztrálására álljon itt az ügyfelek száma a 01-05-09-13 modellekből. Folytonos vonallal a folytonos, míg szaggatott vonallal a diszkrét modell került ábrázolásra:

## **2. ábra**





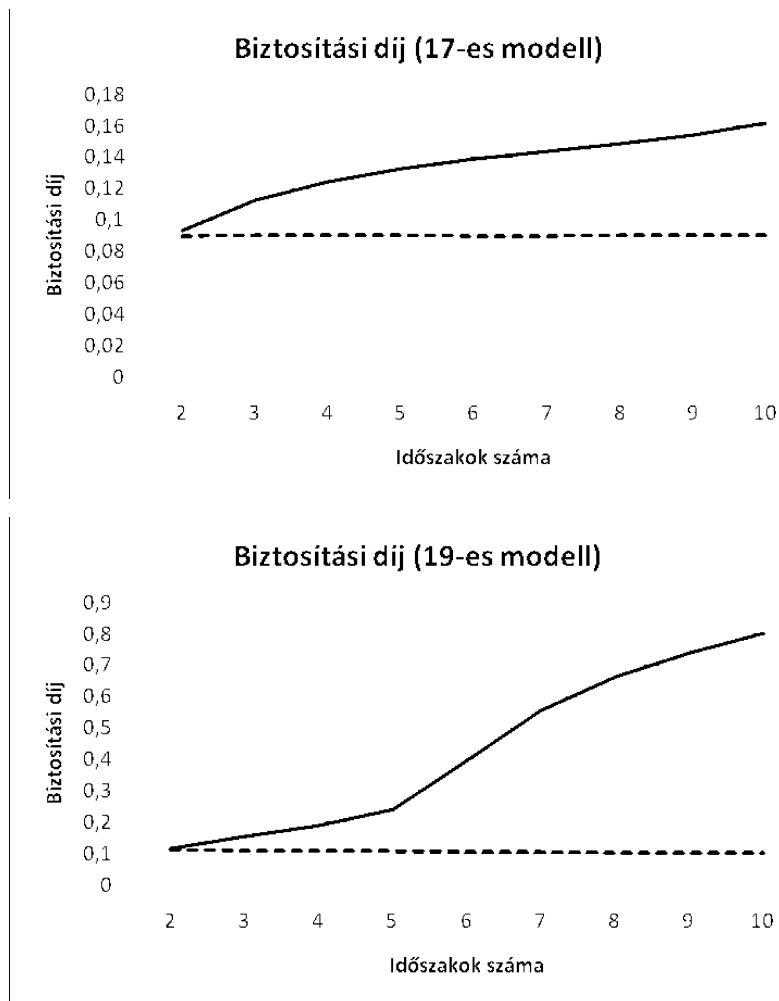
*Morális kockázat*

Ezúttal a morális kockázat szempontjából hasonlítottam össze minden más szempontból azonos modelleket. A következő összehasonlításokat végeztem el: 01-03, 02-04, 05-06, 07-08, stb.

Összességében úgy találtam, hogy a morális kockázat jelenléte a folytonos és a diszkrét modell között fennálló rést tágítja. Ez ismételten rávilágít arra, hogy a probléma diszkrétizálása nem biztos, hogy mindig indokolt – ez már a tíz időszak összesített eredményének vizsgálatakor is felmerült. A leglátványosabban eltérés ebben a futtatássorozatban a 17-es és a 19-es modell összehasonlításakor jelentkezett:



### 3. ábra



#### *A kockázatról alkotott elképzelés*

Végül, de nem utolsósorban, olyan modelleket hasonlítottam össze, amelyek az ügyfél saját kockázatáról alkotott elképzelése szempontjából különböztek. Így a következő modellek eredményei kerültek összehasonlításra: 01-02, 03-04, stb.

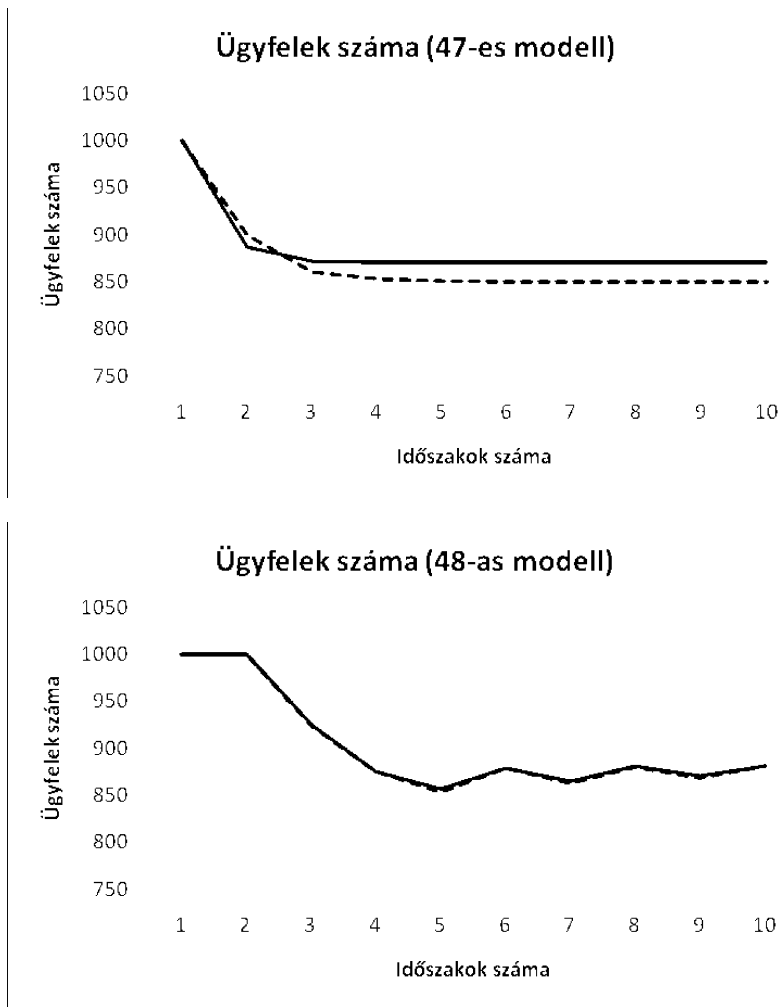
Mivel mindössze 10 időszakon keresztül figyeltem meg az ügyfelek viselkedését, így a becslésük pontossága természetesen korlátozott. Tapasztalatom, és egy rövid, jelenleg nem részletezett kísérletem szerint, azon ügyfelek sokkal jobb becslést képesek adni saját kockázatukra, akik magasabb kockázattal rendelkeznek. Éppen ezért döntöttem úgy, hogy 100%-ban rögzítem az elméleti kockázat nagyságát, mert így tudtam maximalizálni a kockázat „tanulásának” hatékonyságát. Meg kell jegyeznem azt is, hogy a tanulási folyamat figyelmen kívül hagyja az esetleges morális kockázatból származó plusz kockázatot.

A pontos kockázatismeret és a becslés között látványos különbség adódik. Az előbbi esetben sokkal simább ábrákat kaptam eredményül, míg az utóbbi sokkal hektikusabb. Amikor az ügyfelek maguk is csak becsülni tudják saját kockázatukat, gyakran rájönnek, hogy rossz becslést adtak, hi-

báztak, és így hajlandóak visszatérni a biztosítóhoz. Más esetekben erre nem volt példa, egyedül ilyenkor fordul elő az, hogy a biztosító ügyfeleinek száma növekedést mutat egyik időszakra a másikkal. Mégis, összességében egy oszcilláló grafikont kapunk, amely érdekes módon éppen ahhoz az ügyfélszámhoz tart, amit a pontos kockázatismeret segítségével érne el a biztosító.

Az előbbieket illusztrálására ismételtelen bemutatok egy példát, ezúttal a 47-es és 48-as modell ügyfélszámát hasonlítottam össze:

#### 4. ábra



## Hipotézisek eredményei

A korábbiakban ismertetett hipotézisem mindegyikét igazolta vagy cáfolta a vizsgálat. Ebben a részben ezeket kívánom még egyszer, röviden összefoglalni.

*H1: Minden modellben csökken idővel az ügyfelek száma.*

Ez a hipotézis megdőlt, mivel azon modellekben, ahol az ügyekek nem ismerik pontosan a saját kockázatukat, vannak olyanok, akik újrakötik már felbontott szerződésüket, ezáltal növelve az ügyfélszámot.

*H2: A biztosítási díj az idővel növekszik.*

Az előző hipotézis megdőléséből következően ez sem tartható fenn. Rövid távon elképzelhető a biztosítási díj csökkenése, mivel az alacsony kockázatú ügyfekek rosszul mérik fel saját kockázatukat, és visszatérnek a biztosítóhoz annak ellenére, hogy az számukra nem éri meg.

*H3: A tíz időszakra vonatkozó teljes eredmény negatív.*

E hipotézis sem igazolódt be, köszönhetően annak az esetnek, mikor az alacsony kockázatú ügyfekek nagy aránya potyautas viselkedésre ösztönzi a magas kockázatú ügyfeleket. Ezen alkalmakkor a biztosító időnként profitot képes realizálni.

*H4: Minél alacsonyabb kategóriában van az ügyfél a kockázati típusa szerint, annál hamarabb szünteti meg a szerződését.*

Az adott modell keretei között e hipotézis, úgy tűnik, megállja a helyét.

## Konklúzió

Tanulmányom világosan megmutatja, hogy az antiszelekció nem csupán elméleti síkon létező jelenség, a biztosítótársaságok számára igenis komoly problémát jelenthet. Az általam alkotott modell világosan rámutat arra, hogy e jelenség komoly hatást gyakorolhat a biztosítótársaság ügyfeleinek számára, a díjakra, kárkifizetésekre, díjbevételekre és az eredményre is. Sok esetben egy biztosító azért kénytelen veszteséget elszemvedni, mert nem veszi figyelembe az antiszelekció és a morális kockázat káros hatásait a díjkalkuláció során. A keletkezett veszteséget a hibás kalkuláció számlájára írja, és nem veszi észre, hogy az utólagos korrekciók ismételt veszteségeket fognak okozni a következő időszakokban. Úgy tűnik mégis, hogy a kezdeti hibák után a helyzet legtöbbször egy fix ügyfélszámban állapodik meg, és egy bizonyos idő után a biztosítótársaság képes ténylegesen profitot realizálni.

De valóban szükséges elszemvedni a kezdeti veszteségeket ahhoz, hogy elkezdhessen a biztosító pozitív eredményt termelni? Nyilvánvalóan nem. Amennyiben egy társaság tisztában van e jelenségek veszélyeivel, úgy lehetősége van ezt a folyamatot befolyásolni. Éppen ezért fontos, hogy jobban megismerjük az antiszelekció jelenségét, hiszen az nem csupán a biztosító, de az ügyfelek számára is káros hatásokkal járhat.

## Felhasznált irodalom

- Akerlof, G. A. (1970): *The Market for "Lemons": Quality Uncertainty and the Market Mechanism*. The Quarterly Journal of Economics, 84. évf., 3. sz., 488–500.
- Bodoni, S. (2011): *EU Court Ruling Could Force Women to Pay More for Insurance*. Letöltve: <http://www.bloomberg.com/news/2011-03-01/highest-eu-court-cancels-gender-related-calculation-of-insurance-premiums.html> Letöltési idő: 2011.03.02, 09:37
- Cooper, R. – Hayes, B. (1987): *Multi-Period Insurance Contracts*. International Journal of Industrial Organization, 5. évf., 2. sz. 211–231.
- D'Arcy, S. P. – Doherty, N. A. (1990): *Adverse Selection, Private Information, and Lowballing in Insurance Markets*. Journal of Business, 63. évf., 2. sz., 145–164.
- Dionne, G. (1983): *Adverse Selection and Repeated Insurance Contracts*. Geneva Papers on Risk and Insurance, 8. évf., 29. sz., 316–332.
- Dionne, G. (2000): *Handbook of Insurance*. Kluwer Academic Publishers.
- Dionne, G. – Lasserre, P. (1985): *Adverse Selection, Repeated Insurance Contracts and Announcement Strategy*. Review of Economic Studies, 52. évf., 719–723.
- Komáromi Éva (2009): *Kockázat, díj, tartalék. Matematikai módszerek a biztosításban*. Budapesti Corvinus Egyetem, Operációkutatás Tanszék.
- Kovács Erzsébet (2003): *Kárstatisztikai elemzések*. Aktuárius Jegyzetek 2., Budapest.
- Kunreuther, H. – Pauly, M. (1985): *Market Equilibrium with Private Knowledge: An Insurance Example*. Journal of Public Economics, 26. évf., 3. sz., 269–288.
- Ludkovski, M. – Young, V. (2010): *Ex Post Moral Hazard and Bayesian Learning in Insurance*. The Journal of Risk and Insurance, 77. évf., 4. sz. 829–856.
- Mas-Collel, A. – Whinston, M. D. – Green, J. R. (1995): *Microeconomic Theory*. New York, Oxford, Oxford University Press.
- Palkó István (2011): *Nagy galibát okoztak a magyar biztosítóknak*. Letöltve: [http://portfolio.hu/vallalatok/ongondoskodas/nagy\\_galibat\\_ozoktak\\_a\\_magyar\\_biztositoknak.146531.html](http://portfolio.hu/vallalatok/ongondoskodas/nagy_galibat_ozoktak_a_magyar_biztositoknak.146531.html) Letöltési idő: 2011.03.11, 10:02
- Rétallér Orsolya (2011): *I know that I don't know what you do. Informational asymmetry from the insurer's point of view*. Szakdolgozat. Budapesti Corvinus Egyetem.
- Rothschild, M. – Stiglitz, J. E. (1976): *Equilibrium in Competitive Insurance markets: An Essay in the Economics of Imperfect Information*. Quarterly Journal of Economics, 80. sz., 629–649.
- Spence, A. M. (1973): *Job Market Signaling*. Quarterly Journal of Economics, 87. sz., 355–374.
- Spence, A. M. (1974): *Market Signaling*. Cambridge, Mass., Harvard University Press.
- Stiglitz, J. E. (1977): *Monopoly, Non-linear Pricing and Imperfect Information: The Insurance Market*. Review of Economic Studies, 44. sz., 407–430.
- Young, V. R. (2004): *Premium Principles*. Letöltve: [http://media.wiley.com/product\\_data/excerpt/63/04708467/0470846763-6.pdf](http://media.wiley.com/product_data/excerpt/63/04708467/0470846763-6.pdf) Letöltési idő: 2011.03.12, 17:53
- Wilson, C. (1977): *A Model of Insurance Markets with Incomplete Information*. Journal of Economic Theory, 16. sz., 167–207.

**Kertész Gábor\***

## **A KETTŐS ÁLLAMPOLGÁRSÁG – KEDVEZMÉNYES HONOSÍTÁS ADÓJOGI ÖSSZEFÜGGÉSEI**

A Magyar Köztársaság Országgyűlése a rendszerváltás óta ritkaságszámba menő egyetértéssel<sup>1</sup> elfogadta a T/29 számú törvényjavaslatot, amely a magyar állampolgárságról szóló 1993. évi LV. tv.-t módosította. A Köztársasági elnök 2010. június 1-jén hirdette ki az elfogadott törvényt, mint a 2010. évi XLIV. tv.-t, amely 2010. augusztus 20-án lépett hatályba, és rendelkezései a 2011. január 1. után induló eljárásokban alkalmazhatóak. A törvény általános indokolása szerint a módosítás célja a határon túli magyar nemzetiségű személyek kedvezményes honosítása kettős állampolgárság biztosítása révén. Ezen jogalkotói aktus révén eddig csak külföldi állampolgársággal bíró személyek – saját döntésük révén – az eddigi mellett magyar állampolgárságot is szerezhettek. Ennek egy, a kérdéssel kapcsolatban eddig kevésbé érintett kérdését, az adójogi illetőséggel kapcsolatos következményeit vizsgálom a jelen tanulmányban.

### **A magyar állampolgársági jog kérdései**

Az állampolgárság megadása és a törvényes keretek között attól való megfosztás az állam szuverenitásába tartozik. Ebből viszont az következik, hogy egy adott állampolgárságtól egy másik állam nem foszthat meg senkit, legfeljebb ráveheti az adott személyt, hogy mondjon le állampolgárságáról. Vagyis csak Magyarország<sup>2</sup> hozhatott határozatot a magyar állampolgárságtól való megfosztásról, vagy vehette tudomásul a magyar állampolgárságról való lemondást.

Az állampolgársági jogban nemzetközi összehasonlítás alapján két elvvel találkozunk: a leszármazás és a születési hely elvével.

A magyar állampolgársági jog az első állampolgársági törvényünk, az 1879:L. tc. óta a leszármazás elvén áll, vagyis a magyar állampolgár gyermeke magyar állampolgár lesz. A leszármazás elvét az 1879:L. tc. 3. § definiálta, eszerint a magyar állampolgár törvényes gyermekei és a magyar állampolgárságú nő törvényes és törvénytelen<sup>3</sup> gyermekei magyar állampolárok akkor is, ha a születés helye külföldön van. Ezt az elvet vette át utóbb az 1948. évi LX. tv. 2. § (1) bekezdése, a leszármazás definícióját kiegészítve azzal, hogy a szülők utólagos házasságkötését is elismerte állampolgárságot keletkeztető ténynek. Az 1957. évi V. tv. a leszármazás kifejezést már nem alkalmazza, azonban az 1. § (1) bekezdés a) pontjában definiálja, hogy a magyar állampolgárságú szülő gyermeke magyar állampolgár. A jelenlegi állampolgársági törvény: az 1993. évi LV. tv. 3. § (1) bekezdés tartalmi változ-

\* *adjunktus, PhD hallgató, Általános Vállalkozási Főiskola*

tatás nélkül veszi át ezt a szabályt. Függetlenül attól, hogy a leszármazás néven nevezése az idők során kikopott a szövegből, és azt csak a mostani módosítás vette be újra a szövegbe [a 2010. évi XLIV. tv. 1. §, amely módosította az 1993. évi LV. tv. 3. § (1) bekezdését], a magyar állampolgársági jog folyamatosan a leszármazás elvén áll.

Tekintettel arra a tényre, hogy az állampolgárságot csak az érintett állam tudja – külön döntéssel, vagy a törvény erejénél fogva – megvonni, valamint a konzekvensen alkalmazott leszármazás elvére, mielőtt az adójogi illetőség kérdésével kezdünk foglalkozni, fontos tisztázni, hogy a 2010. évi XLIV. tv. alapján kedvezményesen honosított személyek – vagy felmenőik – mikor és milyen módon veszítették el magyar állampolgárságukat. A kérdés tisztázása két okból jelentős.

Egyfelől, mert ha az érintett személy már rendelkezett magyar állampolgársággal, azt ismételtelen nem szerezheti meg. Ha állampolgárságát nem tudja bizonyítani, ennek tisztázására külön eljárásban kérheti állampolgársága megállapítását, amely közigazgatási eljárás eredményeként [2004. évi CXL. tv. 83. §] a hatóság állampolgársági bizonyítványt állít ki [1993. évi LV. tv. 10. §], amennyiben az eljárása során nem azt állapítja meg, hogy a kérelmezőnek személyazonosító igazolvánnyal kell rendelkeznie [168/1999. (XI. 24.) Korm. r. 11. §].

A másik ok az adójog szempontjából jelentősebb. Az állam szuverenitásából következik, hogy ha állampolgára saját elhatározásból másik állam állampolgárságát – is – fel kívánja venni, ehhez különböző jogkövetkezményeket fűzhet.

A határon túli magyarság, bár ezt a 2010. évi XLIV. tv. indokolása explicite nem nevesíti, döntő többségben a XX. századi határváltozások miatt a jelenlegi magyar határokon kívül élő személyeket jelenti. A módosítás kérelemre azt teszi lehetővé, hogy ezek a személyek, ha igazolják, hogy felmenőjük magyar állampolgár volt, vagy a magyarországi származást és magyar nyelvtudásukat igazolják, az általános szabályoknál jóval rövidebb idő alatt kaphatnak magyar állampolgárságot magyarországi tartózkodás nélkül is [2010. évi XLIV. tv. 2. § (2) bekezdésével módosított 1993. évi LV. tv. 4. § (3) bekezdése].

Az állampolgársági jog egyik sarkalatos szabálya, hogy minden személy állampolgárságára az állampolgárságának megszerzésekor hatályban volt állampolgársági törvényt kell alkalmazni [EBH.2001.482.], ezért az állampolgársági jog területén az állampolgárság vizsgálatakor jogtörténeti jogszabályokat is figyelembe kell venni. Mivel az első állampolgársági törvény, az 1879:L. tc. 1948. december 30. napján veszítette hatályát, ezért nagy számban élnek olyan személyek, akik magyar állampolgársága ezen törvény alapján keletkezett.

Az első világháborút lezáró trianoni békeszerződés rendelkezett arról, hogy a békeszerződés által módosított új magyar államhatáron kívül élő személyek a határváltoztatás tényével magyar állampolgárságukat elvesztették [1921:XXXIII. tc.]. Erre tekintettel, mivel az I. és II. Bécsi Döntés alapján megváltozott államhatárok alapján az ott élő személyek magyar állampolgárságot szereztek és ezeken a területeken e döntések érvényben léte alatt születő személyek leszármazásukkal magyar állampolgárságot szereztek, vizsgálatunkat a II. világháborút lezárása utáni helyzetre kell koncentrálnunk. A II. világháborút lezáró békeszerződés az állampolgárságra vonatkozó szabályt nem tartalmazott, mindössze a határok visszaállítását eszközölte a Bécsi Döntések semmisségének kimondásával.

Erre tekintettel szükséges áttekinteni, hogy azok a személyek, akik a Bécsi Döntések által érintett területen annak hatályba lépésekor éltek, valamint annak hatálya alatt ott születtek, és ezáltal a rájuk hatályos állampolgársági törvény(ek) alapján megszerezték a magyar állampolgárságot, elvesztették-e azt bármilyen módon. Áttekintve a vonatkozó magyar joganyagot, az állampolgárságtól való megfosztás szabályait az alábbi jogszabályokban lelhetjük fel.

A II. világháborút követően a csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezmény [megkötve 1946. február 27-én, kihirdette az 1946. évi XV. tv.] I. cikkének utolsó bekezdése értelmében a lakosságcsere keretében a Csehszlovákiába áttelepülő személyek az áttelepülés tényénél fogva elvesztették magyar állampolgárságukat. Ez az áttelepülés döntően cseh vagy szlovák nemzetiségű személyekre vonatkozott. Arról az egyezmény nem rendelkezett, hogy a Csehszlovákia területén maradó magyar nemzetiségű személyek elvesztenék magyar állampolgárságukat.

A magyar állampolgárságtól való megfosztásról a II. világháború után először az 1947. évi X. tv. rendelkezett. Eszerint megfosztható állampolgárságától az a személy, aki a demokratikus államrend és a köztársaság büntetőjogi védelméről szóló 1946. évi VII. tv.-ben meghatározott bűncselekmények<sup>4</sup> gyanúja miatt áll büntetőeljárás hatálya alatt, s a hazatérésre vonatkozó felhívásnak a Magyar Közlönyben való közzétételét követő hatvan napon belül nem tért haza [1947. évi X. tv. 1. § (1) bekezdés].

A másik állampolgárságtól való megfosztásról szóló törvény az 1948. évi XXVI. tv. Eszerint a Kormány megfoszthatja állampolgárságától a külföldön tartózkodó személyt, ha a felhívásnak a Magyar Közlönyben való közzétételét követő 60 napon belül nem tér haza [1948. évi XXVI. tv. 1. §]. Ez már egy általános felhatalmazást ad valamennyi külföldön tartózkodó személy vonatkozásában, nem szükséges az államellenes bűncselekmény vádja. Viszont a törvény a Kormánynak mérlegelési lehetőséget ad, nem kijelentő módon (megfosztja), hanem feltételes (megengedő) módon rendelkezik, vagyis a kormány vagy megfosztja, vagy nem fosztja meg állampolgárságától az adott személyt. Ráadásul a megfosztás csak az erről szóló határozatnak a Magyar Közlönyben való közzétételével történik meg. A Kormány a törvény 1948. május 14-i hatályba lépését követően egy pár soros határozatot tehetett volna közzé a Magyar Közlönyben minden külföldön lévő személy állampolgárságtól való megfosztása tárgyában – ez azonban nem történt meg. Azonban a 4. § szerint a határozat csak akkor terjed ki a megfosztott személy feleségére és kiskorú gyermekére, ha ezt a határozat külön kimondja. Ebből pedig az következik, hogy valamennyi, a felhívásra haza nem tért személy – de legalább a családfők – tekintetében szükséges volt határozatot hozni, és azt a Magyar Közlönyben közzétenni. Figyelemmel arra, hogy a II. Bécsi Döntés utáni és a Párizsi Békeszerződés szerinti határok között a lakosság szempontjából több milliós különbségek voltak, még ha csak családonként egy határozattal számolunk, akkor is közel egymillió állampolgárságtól megfosztó határozatnak kellett volna megjelennie a Magyar Közlönyben. A Magyar Közlöny időszaki lapszámainak tanúsága szerint ilyen határozatokat nem találunk.

A II. világháború után hatályban volt az 1939. évi XIII. törvénycikk, amely az állampolgárság elvesztése tárgyában módosította az akkor hatályos állampolgársági törvényt, az 1879:L. tc.-t. A módosítás szerint elvesztette magyar állampolgárságát, aki honosítás útján külföldi állampolgárságot szerzett, vagy a kormánytól kapott megbízás nélkül tíz évet meghaladóan külföldön tartózkodott. Ez viszont nem alkalmazható, két oknál fogva. A világháború utáni határmódosítások következtében a lecsökkentett államterületen kívül „került” személyek nem honosítási eljárás, hanem a határmódosításról szóló nemzetközi egyezmény és állandó lakhelyük alapján szereztek állampolgárságot. A honosítás fogalma az akkor hatályos magyar jogban az 1879:L. tc. 6. § alapján határozható meg, amely szerint honosítással nyer állampolgárságot, aki erről szóló okiratot szerez és állampolgársági esküt, vagy fogadalmat tesz. Vagyis ennek a magyar jog általi elismerhetőségéhez két feltétel együttes fennállása szükséges: az állampolgárságról szóló okirat megléte és az állampolgársági eskü vagy fogadalom tételének megtörténte. Ezek a személyek a lakhelyük szerinti állam saját jogszabályai szerint szereztek meg ezen állam állampolgárságát, a magyar jogszabály pedig kifejezetten nevesítette a két feltétel teljesülését. Az időmúlás miatti állampolgárság-vesztés sem következett be, hiszen tíz év a Párizsi Békeszerződés hatályba lépése (1947. július 25.) – amikor az ország területén kívülre kerültek ezek a személyek – és az új állampolgársági törvény, az 1948. évi LX. tv. – amely már nem ismerte az időmúlás miatti állampolgárság elvesztést – hatályba lépése (1948. december 30.) között nem telt el.

Ezek alapján – figyelemmel arra, hogy 1948. december 30-a óta időmúlásra tekintettel az állampolgárság elvesztésére nincs törvényi lehetőség – a magyar állampolgárság elvesztése csak akkor következik be, ha attól a személyt a magyar állam külön aktussal megfosztja, vagy az érintett személy másik állam állampolgárságát a magyar honosítási eljárásnak megfelelő módon megszerzi.

A békeszerződés folytán új állampolgárságot szerző személyek döntően a szomszédos államok állampolgárságát szereztek meg, kisebb részben a szülőföldjüket végleges jelleggel elhagyó személyek Magyarországgal nem szomszédos – harmadik ország – állampolgárságát szereztek meg. Ugyan-

csak harmadik ország állampolgárságát szerezték meg a kommunista diktatúra uralma elől – zömmel 1956 után – külföldre távozott személyek.

A magyar jogalkotó által elfogadott kedvezményes honosítás jogintézménye következtében ehhez pozitív cselekmény szükséges az illető személy részéről. Ennek az az újdonsága, hogy az állampolgárság megszerzésének és megvonásának eddig tárgyalt eseteiben az illető személy részéről pozitív akarati cselekményre nem volt szükség, az állam valamely tény révén adta meg (leszármazás), vagy vonta meg (időmúlás, bűncselekmény) az állampolgárságot.

## **Az állampolgárság kérdése Szlovákia vonatkozásában**

Szlovákia és Magyarország napjainkban, mint két egymás mellett elhelyezkedő Európai Unió tagállam, a befektetők vonzása érdekében adóversenyt folytat egymással. Jelen vizsgálatunk viszont nem a befektetők adókérdéseivel kapcsolatos, hanem az egyes magánszemélyek – állampolgárok – adójogi joghatóságának meghatározásával foglalkozik.

Még a Csehszlovák Szocialista Köztársaság észlelte azt a helyzetet, hogy az államterületének jelentős részén élő személyek magyar állampolgársággal rendelkeznek. A kérdés tisztázására a függőben maradt kettős állampolgárság eshetőleges problémáit rendezendő, a két ország 1960. november 4. napján nemzetközi egyezményt írt alá. A megerősítő okmányok kicserélése 1961. február 17-én megtörtént, az egyezmény ezek alapján a 10. cikk (2) bek. szerint 1961. március 19. napján lépett hatályba. Az egyezményt az 1961. évi 6. tvr. hirdette ki. Eszerint a kettős állampolgárságú személyeknek az egyezmény hatálybalépésétől számított egy éves határidőn belül kellett nyilatkozniuk, melyik állampolgárságot választják. Választás hiányában az állandó lakhelyük szerinti állampolgárságukat tartották csak meg, a másik állampolgárság az egy éves határidő lejártával megszűnt a 6. cikk (3) bek. szerint. Ezek alapján 1963. március 20. napján azok a személyek, akik az I. Bécsi Döntéssel érintett területen laktak annak meghozatalakor, és a Párizsi Békeszerződés után sem tértek vissza a Magyarországra, elvesztették magyar állampolgárságukat.

Csehszlovákia felbomlásával az egyezmény az államutódlásról szóló nemzetközi egyezmény alapján a Szlovák Köztársaság és a Magyar Köztársaság között maradt hatályban. Az egyezményt a Magyar Köztársaság felmondta 1999. június 24. napjával. A felmondás sajátossága abból adódott, hogy azt nem nemzetközi jogi úton, diplomáciai jegyzékben mondta fel, hanem az egyezményt kihirdető 1961. évi 6. tvr. hatályon kívül helyezésével. Az egyezményben a felmondás lehetőségét nem említik. A nemzetközi szerződések jogáról szóló, az ENSZ égisze alatt 1969. május 23. napján kötött nemzetközi egyezmény szerint, ha a szerződés nem rendelkezik a felmondásról, abból nem lehet kilépni, kivéve, ha megállapítható, hogy a felek meg akarták adni a felmondás lehetőségét, vagy az annak természetéből következik [az egyezményt kihirdette az 1987. évi 12. tvr.].

Magyarország és Szlovákia között az állampolgárságról szóló egyezmény hatályban létének azért van jelentősége, mivel a szlovák törvényhozás szuverenitása keretein belül olyan jogszabályt alkotott, amely szerint, ha egy állampolgára kérelmezi más állampolgárság megszerzését, akkor elveszti szlovák állampolgárságát. Ezen jól látszik, hogy a szlovák jogalkotó csak azzal az esettel tud saját joghatóságán belül foglalkozni, ha az ő állampolgára pozitív aktussal folyamodik másik állampolgárságért.

Ugyanez a probléma felmerült a Bécsi Döntések következtében megváltozott országhatárok miatt Ausztria kivételével valamennyi szomszédos országgal kapcsolatban<sup>5</sup>, azonban ezen országokkal Magyarország nem kötött hasonló tárgyú egyezményt, amely a kettős állampolgárságot megszüntette volna.

A vizsgált jogszabályokat és a II. világháborút követő időszakra vonatkozó történeti munkákat, valamint államférfiak visszaemlékezéseit áttekintve egyértelműnek tűnik, hogy akkor teljes nemzetközi politikai közmegegyezés volt a térség országai között a tekintetben, hogy a határmódosítás miatt más államba kerülő személyek ennek az államnak lesznek az állampolgárai és Magyarország ettől kezdve nem fordított külön figyelmet rájuk, de elmulasztotta deklarálni, hogy állampolgárságtól



megfosztja őket. 1948. december 30-a óta viszont a távollét alapján a törvény erejénél fogva nem szűnik meg az állampolgárság.

Az állampolgárság kérdése vizsgálatának egy, a kettős adóztatás elkerülésével foglalkozó cikkben azért van kiemelt jelentősége, mivel az adott személy adójogi illetősége annak állampolgárságával is kapcsolatban van.

## **Az adójogi joghatóság**

A kettős adóztatás elkerüléséről szóló nemzetközi egyezmények azt a kérdést kívánják tisztázni, hogy az egyezményben részes két állam az egyes jogalanyok tekintetében adójogi joghatóságát milyen módon korlátozza annak érdekében, hogy az adott jogalanyt ne adóztassa meg ugyanazon vagyontárgy vagy jövedelem tekintetében ugyanazon időszak vonatkozásában azonos vagy hasonló adó tekintetében mindkét állam.

A kettős adóztatás elkerülése érdekében kötött bilaterális nemzetközi egyezmények jellemzően az OECD erre vonatkozó modellegyezményét veszik alapul. A Magyarország által kötött egyezmények is a modellegyezmény tematikáját követik.

Az alapul vett modell – és az ez alapján kötött magyar egyezmények – szerint a joghatóság kiválasztását elsősorban az állandó lakhely, másodsorban a létérdekek központja<sup>6</sup>, harmadsorban a szokásos tartózkodási hely<sup>7</sup>, negyedsorban az állampolgárság határozza meg. A sorban következő szempont alapján a kérdést akkor lehet vizsgálni, ha a sorban előtte álló tényező alapján a döntés nem vezetett eredményre.

Bár az állampolgárság a joghatóság-választási sorrendben hátul helyezkedik el, hatással tud lenni az állandó lakhelyre, hiszen valamennyi állam a saját államterületén maga határozza meg az állandó lakhely regisztrációjának szabályait. Ez alapján egy magánszemély több állam joga szerint is rendelkezhet állandó lakhellyel. Ha egy személy – akár más állampolgárság mellett is – magyar állampolgársággal rendelkezik, azt a magyar nyilvántartás csak magyar állampolgárként regisztrálja.

## **Az egyes adótárgyak**

A vonatkozó egyezmények a kettős adóztatással eshetőlegesen érintett adótárgyakat sorolják fel, és ezek esetében vizsgálják, hogy az adójogi joghatóság vagy az adóztatással érintett jövedelem forrása szerinti állam jogosult-e annak adóztatására. Az egyezményekben szereplő, magánszemélyek esetében értelmezhető típusok:

- ingatlanból származó jövedelem,
- osztalék,
- kamat,
- jogdíj,
- szabad foglalkozás,
- nem önálló munka díja<sup>8</sup>,
- igazgatók tiszteletdíja,
- művészek és sportolók díja,
- nyugdíj,
- közszolgálati díj<sup>9</sup>,
- diákok, tanárok és kutatók díja,
- egyéb jövedelem,
- vagyon.

Az ingatlanból származó jövedelem kizárólag annak fekvése szerinti államban adóztatható. A nyugdíjat és a közszolgálati díjat csak az az állam adóztathatja, amelyet az juttatja. A diákok, tanárok és kutatók díját csak a tevékenység folytatásának helye szerinti állam adóztathatja, kivéve, ha a díjat ezen államon kívüli forrás juttatja<sup>10</sup>. Amennyiben az érintett magánszemély olyan jövedelemre tesz szert, amelyet az egyezmény nem említ, azt csak az adójogi illetőség szerinti állam adóztathatja.

## **Adótervezés**

Míg a megelőző évtizedben a kettős adóztatás kérdése gyakorlati jelentőséggel csak a társadalom egy meglehetősen szűk rétegénél merült föl, a kedvezményes honosítással jelentős számban szereztek olyan személyek magyar állampolgárságot, akik korábban más állam adójogi joghatósága alatt álltak kizárólagos jelleggel, azonban az újonnan megszerzett magyar állampolgárságra tekintettel, feltételezve korábbi életvitelük változatlan folytatását, célszerű az adójogi joghatóság kérdését tisztázni. A kedvezményes honosítás révén magyar állampolgárságot szerzett személyek döntő többségénél vélhetően nem változik meg az adójogi joghatóság.

Azonban az aktív életpályájuk elején vagy közepén lévő személyeknél, akik az eddig a kettős adóztatás kérdésével adómérséklési célból foglalkozó személyeknél kissé mérsékeltebb jövedelmi és vagyoni viszonyokkal rendelkeznek, várható a számukra releváns államok adórendszerei közti adóoptimalizálás céljából folytatott adótervezés motiválta életmód-változtatás. Hiszen az illetőség megállapítása szempontjából releváns szokásos tartózkodási helyet, illetve a létérdekek központját tudatos tervezéssel meg lehet változtatni. Ezek alapján ezen személyek akár a kedvezményes honosítás igénylésekor, akár azt követően racionális tervezéssel – esetleges adótanácsadói közreműködéssel – tudják életmódjukat adójogi illetőségük optimális megválasztásának megfelelően alakítani, vagyis ha a magánszemélyek számára a magyar adókönyvet a kedvezőbb, számítani lehet az adóalanyok növekvő számára.

## **Felhasznált jogszabályok**

1879:L. tc.  
1921:XXXIII. tc.  
1939:XIII. tc.  
1948. LX. tv.  
1946. VII. tv.  
1946. XV. tv.  
1947. X. tv.  
1948. XXVI. tv.  
1957. X. tv.  
2004. CXL. tv.  
2010. XLIV. tv.  
Magyarország Alaptörvénye  
1961. 6. tvr.  
1987. 12. tvr.  
168/1999. (XI. 24.) Korm. r.  
EBH.2001.482.

## Jegyzetek

<sup>1</sup> Az Országgyűlés a T/29 számú törvényjavaslatot az állampolgárságról szóló törvény módosításáról 344 „igen”, 3 „nem” szavazat és 5 tartózkodás mellett fogadta el.

<sup>2</sup> A „Magyarország” megjelölés használatát indokolja egyfelől az Alaptörvény A. cikke, mely szerint „HAZÁNK neve Magyarország”, másfelől az a történelmi tény, hogy a magyar állam megjelölése az államformára utaló elnevezésre tekintettel az állampolgársági joggal érintett időszakban többször változott.

<sup>3</sup> A korabeli felfogást tükröző jogszabályok a házasságban született gyermeket tekintették törvényes gyermeknek, a házasságon kívül született, törvénytelen gyermekkel szemben a jogalkotó több joghátrányt alkalmazott.

<sup>4</sup> Az 1946. évi VII. tv. 2. § által meghatározott bűncselekmények:

- a) *demokratikus államrend vagy a köztársaság megváltoztatására való lázítás;*
- b) *demokratikus államrend vagy annak alapintézményei elleni gyűlöletre izgatás;*
- c) *egyes személyek vagy csoportok demokratikus vagy köztársasági meggyőződése miatti gyűlöletre izgatás;*
- d) *az állampolgári szabadság vagy jogegyenlőség érvényesülése ellen vagy nemzetiségi, faji vagy felekezeti gyűlölködésre izgatás, illetőleg annak felkeltésére alkalmas más cselekmény elkövetése.*

<sup>5</sup> Kétségtelen tény, hogy a népesség és a területarányok tekintetében Csehszlovákia – és a mai határok között Szlovákia – a kérdés által leginkább érintett állam.

<sup>6</sup> Létérdekek központja: amely állammal a legszorosabbak a személyi és gazdasági kapcsolatai.

<sup>7</sup> Szokásos tartózkodási hely: amely állam területén egy naptári éven belül 184 naptári napot eltöltött.

<sup>8</sup> Munkaviszonyból, vagy munkavégzésre irányuló más jogviszonyból származó munkabér, vagy azzal egy tekintet alá eső díj, kivéve az igazgatók díja.

<sup>9</sup> Az adott állam vagy annak politikai egysége, helyi önkormányzata által a közszolgálatban végzett rendszeres munkavégzésre tekintettel adott közszolgálati munka díja.

<sup>10</sup> Az illető személy nem állami ösztöndíjban részesül.



**Csákné Filep Judit\*, Pákozdi Imre\*\***

# **UTÓDLÁS, GENERÁCIÓVÁLTÁS A MAGYAR KKV-SZEKTORBAN<sup>1</sup>**

## **Bevezetés**

A Budapesti Corvinus Egyetem Kisvállalkozás-fejlesztési Központja (KfK) elkötelezett a magyarországi KKV-szektorban zajló jelentős folyamatok nyomon követése, feltérképezése mellett. Az utódlás, generációváltás kérdésköre különösen fontos téma a magyar vállalkozások életében. Azok a vállalkozók, akik a rendszerváltást követően harmincas, negyvenes éveikben alapították cégüket, hamarosan elérik a nyugdíjkorhatárt, és habár többségük valószínűleg nem vonul ki a cégvezetésből, a vállalkozás irányításának operatív feladatait, a napi ügymenet irányítását egyre inkább a második generációra bízva. A cégátadás, utódlás minden országban kritikus esemény a vállalkozók és cégek életében. Hazánkban a téma különleges aktualitását az adja, hogy a magyar vállalkozók tömegesen, lökészerűen, korábbi tapasztalatok hiányában szembesülnek majd az utódlás, a generációváltás kihívásaival (Filep – Szirmai, 2006). A KfK 2007 őszén kutatást indított, hogy megismerje a magyar kis- és középvállalkozásokban zajló utódlási, generációváltási folyamatok jellemzőit (Filep et al., 2007).

A kutatás három fázisból állt:

- I. fázis: 3008 postai levél kiküldése a később személyesen lekérdezendő kérdőív mintájának megteremtése érdekében,
- II. fázis: az első fázisban meghatározott mintán 270 kérdőív személyes lekérdezése,
- III. fázis: 25 esettanulmány elkészítése az utódlás, generációváltás témakörében.

A mintaválasztás a D&B magyarországi adatbázisa alapján történt, a mintavételi kritériumok és a hozzájuk kapcsolódó elemszám a következőképpen alakultak:

2722 vállalkozás, mely a következő jellemzőkkel bír:

- társasági forma: bt., kft., kkt., rt.;
- árbevétel: 50 millió forinttól 5 Mrd forintig;

\* PhD hallgató, Budapesti Corvinus Egyetem Kisvállalkozás-fejlesztési Központ

\*\* ügyvezető, Vitenge Kft.

<sup>1</sup> A tanulmány alapját képező kutatás a Budapesti Corvinus Egyetem Kisvállalkozás-fejlesztési Központjában a Budapest Bank Nyrt. támogatásával készült 2007-ben, Szirmai Péter részvételével.

- foglalkoztatottak száma: 4–100 fő között;
- alapítás dátuma 2002 előtti (ezzel kívántuk biztosítani, hogy stabil, több éve működő cégek kerüljenek a mintába, melyek nagyobb valószínűséggel élik az utódlás, generációváltás időszakát);
- magyar tulajdonú (a nem magyar tulajdonú vállalkozásokat a kérdőív kitöltésének nyelvi nehézségei miatt hagytuk ki a mintából).

286 vállalkozás, mely a következő jellemzőkkel bír:

- társasági forma: bt., kft., kkt., rt.;
- árbevétel: 18 millió forinttól 49 millió forintig;
- foglalkoztatottak száma: 3–100 fő között;
- alapítás dátuma 2002 előtti (ld. fentebb);
- magyar tulajdonú (ld. fentebb).

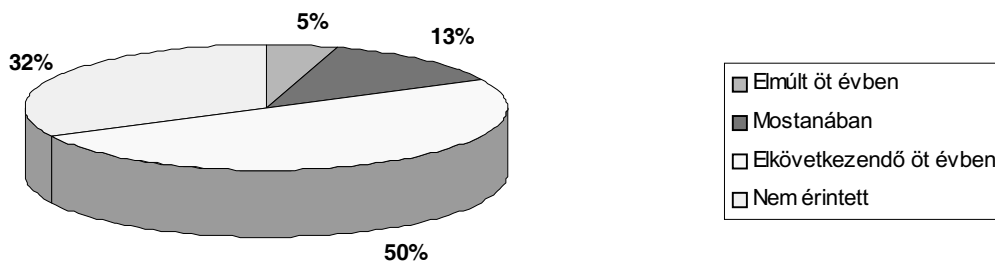
A 3008 postai levél kiküldésének célja az volt, hogy a személyes interjúkhoz olyan válaszadókat találjunk, akik érintettek a generációváltás, utódlás kérdésében, s a kérdésekre adott válaszaikkal érvényes módon segítsék a folyamat megismerését.

Jelen írás keretei között néhány, a postai levelek alapján kapott eredmény és a személyesen lekérdezett kérdőívek tanulságainak bemutatására vállalkozunk. A kutatás adatbázisa gazdag elemzési anyagot szolgáltatott, amelyek közül három fő témakör: az előd jellemzői, terveit; a lehetséges átadási kimenetek és az utóddal szembeni elvárások kapcsán kapott eredményeket ismertetjük a kapcsolódó nemzetközi szakirodalmi háttér áttekintésével.

Habár a postai levelek kiküldésének nem az volt a célja, hogy elemezhető adatbázist kapjunk, a válaszok vizsgálatával mégis érdekes eredményekhez jutottunk.

Az 528 visszaérkezett postai levél adatainak tisztítása után a 460 megkérdezett válaszainak figyelembevételével a válaszadók 32%-a nem tartotta magát érintettnek az utódlás, generációváltás kérdéskörében. (Ezt azonban fenntartással kellett kezelni, hiszen a felkérő levél kitöltésével és visszaküldésével ezek a vállalkozók is készségüket nyilvánították a generációváltási kutatásban való részvételre, ami arra utal, hogy nem közömbösek a téma iránt.) Az összes válaszadó 63%-a válaszolta azt, hogy mostanában vagy az elkövetkezendő öt évben érintetté válik a kérdésben. Viszonylag alacsony (5%) azok aránya, akik az elmúlt öt évben voltak érintettek, azaz már végigjárták az utódlás folyamatát.

## 1. ábra Az utódlási folyamatban való érintettség



Forrás: saját szerkesztés

A „nem érintettek” és az elkövetkezendő öt évben érintettek között szerepel a megkérdezett fiatalabb korosztály zöme. Az 51–70 év közötti korosztály többsége pedig úgy ítélte meg, hogy mostanában és az elkövetkezendő öt évben lesz érintett az utódlás témakörében.

Az eredmények igazolják előzetes feltevésünket, miszerint az utódlás, generációváltás lényeges, jelentős vállalkozói csoportokat érintő téma, amelynek kutatása fontos és időszerű feladat.

A személyesen lekérdezendő, az utódlási folyamatot részletesen vizsgáló kérdőív mintájának tervezése során törekedtünk arra, hogy területi megoszlás szempontjából kellően diverzifikált mintát kapjunk. Nagyon fontosnak találtuk, hogy Budapest semmiképpen ne legyen túlreprezentált a mintában. A megkérdezett cégek 35,5%-a budapesti székhelyű, a többi esetében pedig a székhely egyenletesen szóródik Magyarország megyéi között. A mintába került vállalkozások tevékenységi köre igen változatos, szinte minden ágazat képviselteti magát. Ugyanakkor a minta sem a székhely, sem a tevékenységi kör tekintetében nem reprezentatív, hiszen a kutatás fő célja nem az volt, hogy a változók mentén reprezentatív mintán vonjunk le következtetéseket, hanem az, hogy az utódlásban érintett cégeket érjünk el.

A személyesen lekérdezett kérdőív mintájában szereplő vállalkozások 83,7%-át a megkérdezett vállalkozó alapította. Az alapítás évének megoszlása híven tükrözi a politikai viszonyok húsz évvel ezelőtti megváltozását. Ez, valamint az alapított cégek számának csökkenése az idő előrehaladtával egyaránt arra utal, hogy felmérésünkben többnyire megállapodott vállalkozásokról van szó.

### **Az előd jellemzői, tervei**

Az elődök, alapítók az utódlási folyamatban kulcsszerepet játszanak, hiszen ők azok, akiktől függ, hogy elindul-e az átadási folyamat, illetve mikor indul el. Annak ellenére, hogy az érintett vállalkozók széleskörű tapasztalattal bírnak, és évtizedes múlttal, valamint számos alkalmazottal rendelkező, tehát sikeres vállalkozást vezetnek, az utódlás területén járatlanok, hiszen ehhez hasonló problémával aligha találkoztak korábban. Azok a vállalkozók, akik nem alapították, hanem átvették a céget, szerencsésebb helyzetben vannak, mert igaz, éppen ellentétes szerepkörben, utódként, de már végigélték egy átadási folyamatot. Ezzel szemben azoknak – és a magyar vállalkozók többsége ebbe a kategóriába tartozik –, akiknek nincsen tapasztalata az utódlásban, a saját bőrükön kell megtapasztalniuk a folyamat buktatóit.

Az elődök többsége úgy véli, az idő, amit a cég vezetőjeként el kíván tölteni, minden érintett számára teljes mértékben érthető és magyarázható. Többük fejében megszületik a nyugdíjazás, visszavonulás, a szerepkörük megváltoztatásának gondolata, ám csak kevesen jutnak el a tényleges cselekvésig, és igen ritka, hogy kommunikációjukkal, viselkedésükkel egyértelműen utaljanak ebbéli szándékukra és annak várható időpontjára (Poza, 2007).

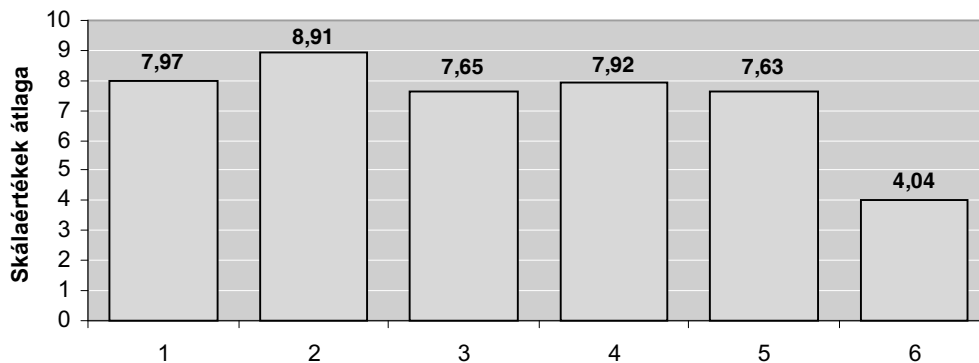
Az előd életmódbeli, pszichológiai, illetve viselkedésbeli indokok miatt aktívan gátolhatja vagy késleltetheti az utódlással kapcsolatos döntéshozatalt. Gyakori, hogy az előd képtelen a család és a vállalkozás érdekeit különválasztani, és idejétmúlt menedzsmenteszközöket alkalmazva, nem tudja proaktív módon megtervezni az egyre közeledő, elkerülhetlenné váló utódlási folyamatot (Westhead, 2003). Nagyon sok családi vállalkozásban az alapító központi szerepet tölt be, amelynek révén hatással van a stratégiai célokra, kultúrára, arra, hogy a cég kifelé vagy befelé orientált lesz-e, továbbá meghatározza a vállalkozás külső környezethez való viszonyát és ezek eredőjeként jelentős befolyást gyakorol a cég teljesítményére (Kelly et al., 2000; Vecsenyi, 2009). Sharma (2004) szintén kiemeli, hogy a családi vállalkozások alapítói nem egyszerű vezetők; szimbolikus szerepüknek köszönhetően nagy hatással vannak a céges kultúrára, értékekre és teljesítményre. Lussier és munkatársai (2007) négy országra kiterjedő kutatásukban bizonyították, hogy az elődnek, a családi vállalkozás alapítójának hatása van az őt követő vezetők által alkalmazott menedzsmenttevékenységre, -stílusra és -gyakorlatra.

A kutatás során igyekeztünk megismerni a mintánkat alkotó, tehát visszavonulás előtt álló és – mint említettük – sikeresnek tekinthető vállalkozókat, ezért megkértük őket, hogy értékeljék 10-es skálán, bizonyos állítások mennyire jellemzők rájuk. A válaszok átlagai alapján a megkérdezett vállalkozók többsége számára a vállalkozás egyfajta életpályának tekinthető, a vállalkozói létet egyáltalán nem kényszerpályaként élik meg. A folyamatos modernizáció, újítás híveinek tartják magukat, de ebben mértékletesség jellemzi őket, nem céljuk az iparági átlagot meghaladó növekedés. Megfontoltak, ritkán meggondolatlanok üzleti döntéseik meghozatalakor. Erősen jellemzőnek tartják magukra, hogy tudják, hogyan kell úgy vezetni a vállalkozást, hogy annak üzletmenete stabil legyen. Mindezt dinamikus cégvezetőként teszik, aki számára a vállalkozás egyfajta önmegvalósítás. A viszonylag magas átlagpontoszámból kiderül, hogy elért sikereikben a kapcsolataik is nagyon fontos szerepet játszottak.

A kutatás során arról is megkérdeztük a vállalkozókat, mit tartanak, ill. tartottak a legfontosabbnak vezetői tevékenységük során az utódlást megelőző 5 év folyamán. A válaszokat 1-től 10-ig terjedő skálán mértük. Ahol az 1 „egyáltalán nem tartotta fontosnak”, a 10 pedig „nagyon fontosnak tartotta” jelentéssel bírt. Az egyes állításokra adott válaszok átlagpontoszámát a következő ábra tartalmazza.

## 2. ábra

**Mit tart fontosnak vezetői tevékenysége során az utódlást megelőző öt évben?**



- 1 - Műszaki, technológiai, szolgáltatási színvonal fejlesztését
- 2 - Pénzügyi stabilitás megteremtését
- 3 - Az alkalmazottak elégedettségét
- 4 - A piacbővítést
- 5 - A növekedést
- 6 - A versenytársak végleges legyőzését

*Forrás: saját szerkesztés*

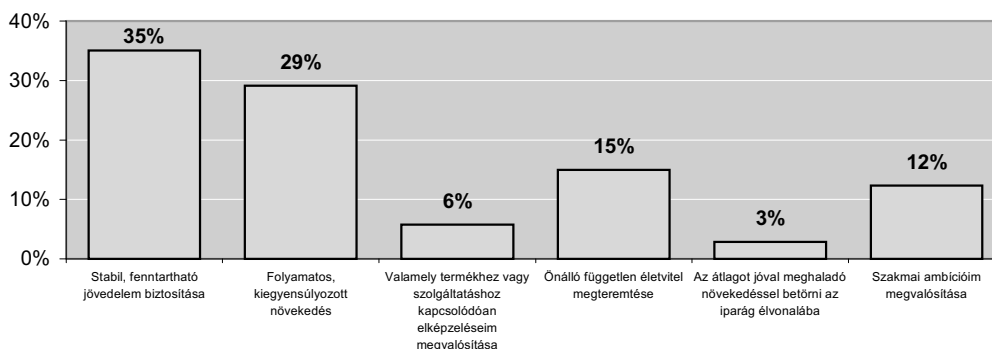


Az átlagok jól mutatják, hogy a megkérdezett vállalkozók számára vezetői tevékenységük legfontosabb eleme a pénzügyi stabilitás fenntartása, mely mellett jelentős szerepet kap a műszaki-technológiai, szolgáltatási színvonal fejlesztése, az alkalmazottak elégedettsége, a piacbővítés és a növekedés. A vezetői tevékenységek során a legkisebb, a többitől jócskán elmaradó prioritással a versenytársak végleges legyőzése rendelkezik.

A vállalkozókat megkérdeztük, mi a céljuk a vállalkozásukkal. Az összes említés százalékában vizsgáltuk az eredményeket, amelyekből az derült ki, hogy a legtöbb említést a stabil, fenntartható jövedelem biztosítása kapta, mely mellett a kiegyensúlyozott növekedés is jelentős szerepet kap. Ezzel szemben – némiképp meglepően – a megkérdezett vállalkozóknak nem célja az átlagot meghaladó növekedés elérése, az említések mindössze 3%-a kapcsolódik ehhez a célhoz.

### 3. ábra

**Mi a célja a vállalkozásával? (Az összes említés százalékában)**



*Forrás: saját szerkesztés*

A kutatás rávilágított, hogy a visszavonulni készülő vállalkozók többsége „biztonsági játékos”, stabil, szolidan növekvő, biztos jövedelemtermelésre képes céget kíván átadni a következő generációnak. Ez a stabilitásra törekvő hozzáállás egyrészt pozitív hatásokat vált ki, hiszen egy biztos működési alapokon álló cég átadása könnyebb feladat, mint egy olyan vállalkozásé, ahol éppen jelentős változások zajlanak. Ugyanakkor az elődök hozzáállása a fejlődés gátjaként is jelentkezhet, ami új piaci, fejlesztési lehetőségek elszalasztásában ölthet testet. A 2008-as pénzügyi, gazdasági válság szintén megkérdőjelezheti az általunk azonosított üzleti viselkedésmód helytállóságát.

### Utódlási stratégiák és jellemzőik

Az utódlási folyamat során fontos kérdés, hogy a visszavonuló vállalkozó milyen átadási kimenetet tervez. Duh és munkatársai (2009) Szlovéniában végzett felmérésük alapján azt találták, hogy az általuk megkérdezett 132 kis- és középvállalkozás 31,8%-ában várható utódlás a következő öt évben, és több mint 70%-uk a családon belül kívánja átadni a céget. A PricewaterhouseCoopers (2008) felmérése szerint az általuk vizsgált átadás előtt álló cégek fele esetében tervezik a családon belül történő átadást. Különösen magas (84%) Észak-Amerikában azon cégek aránya, amelyeknek családi tulajdonban tartását tervezik. Poutziouris (2001) a családi utódláson túl a legjellemzőbb exitopcióként „a harmadik félnek történő eladást”, „a vállalkozás menedzsmentjének történő eladást”, „a külső menedzsmentnek való eladást”, „a részleges exitet némi kontroll feladásával stratégiai befektető ré-

szére”, „a tulajdonjog megtartását professzionális menedzsment felvételével” és „a tulajdonjog megtartását családi menedzsmenttel” lehetőségeket jelöli meg.

Bjuggren és Sund (2001) a családi vállalkozás folytatása legfontosabb alternatívájának a családon kívüli eladást, illetve a családon belüli átadást látják. Arra hívják fel a figyelmet, hogy mennyire fontos a vállalkozás eladását, illetve családon belüli átadását akár öröklés, akár ajándékozás formájában támogató jogi szabályozás megteremtése.

Ip és Jacobs (2006) a korábban már említett utódlási kimeneteleken kívül a franchise-rendszerré történő alakítást és ilyen módon való működtetést, a közös vállalat alapítását, a tőzsdei bevezetést, más vállalkozással való összeolvadást és a cég bezárását jelölik meg mint lehetséges opciókat. A Grant Thornton (2002) felmérése alapján a családi vállalkozások átadással kapcsolatos preferencialistáját a családon belüli átörökítés (56%) vezeti, amelyet az eladás (26%) és a külső tőkebefektető bevonása követ (10%). A nem családi vállalkozások esetében a leginkább valószínűsített kimenet az eladás (39%), amelyet a külső tőkebefektető bevonása (22%) és a családon belüli tulajdonátruházás (17%) követ. A nem családi vállalkozások esetében, komplexitásuk és az előkészítésükkel járó jelentős munkaerő-ráfordítás ellenére, sokkal nagyobb jelentőséggel bírnak a teljes, illetve részleges eladással járó opciók (Poutziouris et al., 2002).

Leach (2007) szerint a családi vállalkozás vezetőjének az utódlás kapcsán a következő lehetőségei vannak:

- egy családtag kinevezése,
- interim (átmeneti) menedzser kinevezése,
- professzionális menedzser kinevezése,
- exit a vállalkozás teljes vagy részbeni értékesítésével,
- exit a vállalkozás végelszámolásával,
- nem tenni semmit.

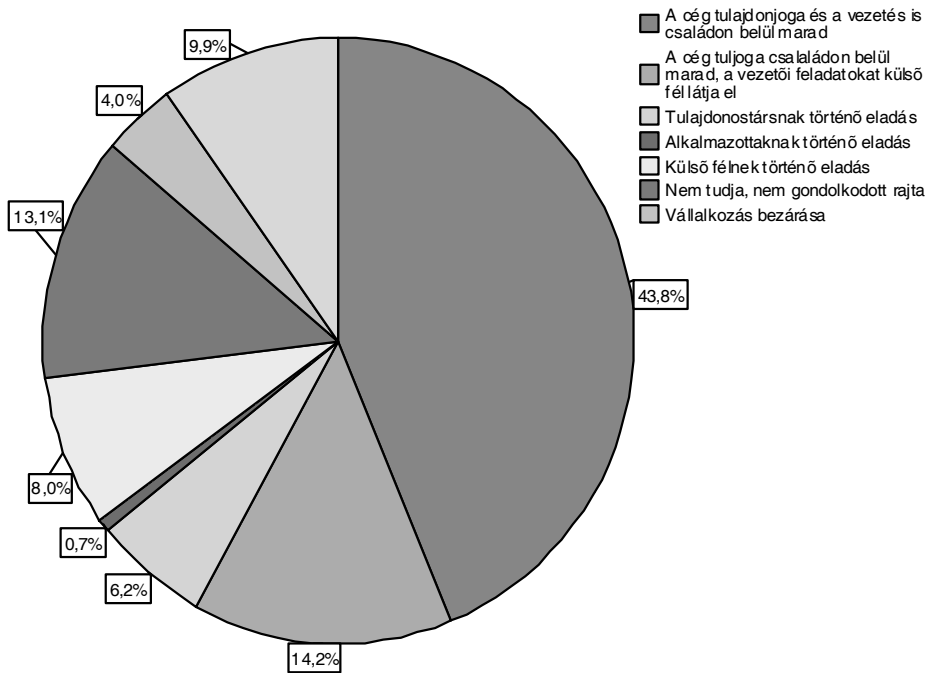
A családi vállalkozások utódlása kapcsán felmerülő, bár nem túl gyakran emlegetett lehetőség a család részvételének „megnyirbálása” a vállalkozásban. A családi cégekben jelentkező probléma, hogy a tulajdonosi kör egyre szélesebbé válásával, felhígulásával nehézkessé válik a cég irányítása, több, gyakran egymásnak ellentmondó elvárásnak kell megfelelni. Ezen nehézségek megoldásának egyik módja lehet a tulajdonosi kör szűkítése, amelynek megvalósítása komoly előkészítő munkát és kompromisszumkészséget igényel (Lambrecht – Lievens, 2008).

A magyarországi középvállalkozásokban jellemző utódlási stratégiákat és azok hátterét Bálint (2002; 2004; 2006) vizsgálja részletesen.

Kutatásunkra visszatérve, a mintába került vállalkozókat megkérdeztük, milyen utódlási kimenetelt tartanak valószínűnek a cégük esetében. A legtöbben (43,8%) a teljesen családi utódlást részesítik előnyben, amely során a cég tulajdonjogát és a vezetést is családon belül tartják. Ezt követik 14,2%-kal azon vállalkozók, akik azt tervezik, hogy a cég tulajdonjogát családon belül tartják, míg a vezetést külső félre bízzák. 13,1% azok aránya, akik még nem gondolkodtak el ezen a kérdésen. 8% tervezi a külső félnek történő értékesítést, míg 6,2% a tulajdonostársnak történő eladást. A legkevésbé preferált kimenetek a vállalkozás bezárása (4%) és az alkalmazottaknak történő eladás (0,7%).

#### 4. ábra

### Lehetséges utódlási kimenetek megoszlása



Forrás: saját szerkesztés

A családi utódlást előnyben részesítők 40,7%-a a családon belül már meg is találta a megfelelő utódot. A megkérdezettek 9%-a a családon kívül talált utódot. Azok aránya, akik még nem találták meg a megfelelő utódot, igen magas: 20,1%. Érdekes, hogy a válaszadók 26,1%-a nem tarja még szükségesnek az utód megtalálását. Ez abból adódhat, hogy ebben a kategóriában szerepelnek azon válaszadók, akik már átvették a céget (kb. 10%), vagy olyan a fiatalabb korosztályba tartozó vállalkozók, akiket már foglalkoztat az utódlás kérdése, de valójában még nem időszerű, hogy utódot válasszanak. Az is előfordulhat, hogy a kérdés az utódlási folyamat egy nagyon kritikus részére tapint: azon vállalkozók egy része, akiknek nincs utódjelöltjük, a probléma jelentőségét azzal igyekeznek csökkenteni, hogy nem tekintik időszerűnek a kérdést. A kérdésre az „Egyéb” kategóriát választók aránya 4,1%. Ők a következő dolgokat jelölték meg: cégen belül találtak utódot, külföldi befektetőnek adják el a céget, a gyerekeiket szeretnék utódnak, de ők még túl fiatalok, két utód is van, pl. egy a családon belülről és egy külső.

A kutatás érdekes betekintést adott az elődök által tervezett átadási kimenetek megoszlásába. Ugyanakkor közel sem tekinthető biztosnak, hogy a felmérés időpontjában preferált kimenetet sikerül végigvezetni. Az utódlási folyamat végső alakulására mind a piaci, mind a személyes, családi viszonyok változásai nagy hatással lehetnek. A kutatás mintáját képező vállalkozók újbóli lekérdezése, az utódlási folyamattal kapcsolatos tapasztalataik és terveik megvalósulásának megismerése bizonyára érdekes eredményekkel szolgálna.

## **Az utóddal szembeni elvárások**

A vállalkozások többségében jelentős kihívást jelent a megfelelő utód kiválasztása és felkészítése. Ibrahim és munkatársai (2004) feltérképezték, milyen tulajdonságokkal, képességekkel kell rendelkeznie a kiszemelt utódnak ahhoz, hogy sikeresen tölthesse be a szerepét. Kiemelték a vezetői képességeket, a mások irányításának, befolyásolásának képességét, az önálló döntéshozatalra való alkalmasságot, a munkatársak motiválásának képességét, a jó kommunikációs és konfliktusmegoldó készséget. Fontosak a menedzsmentképességek, a stratégiai tervezés, piaci pozicionálás, pénzügyi és általánosmenedzsment-ismeretek, iparági tapasztalatok. Az utód elkötelezettsége, motivációja, családja és a nem családtag alkalmazottak iránti tisztelet szintén a hatékony utód jellemzői.

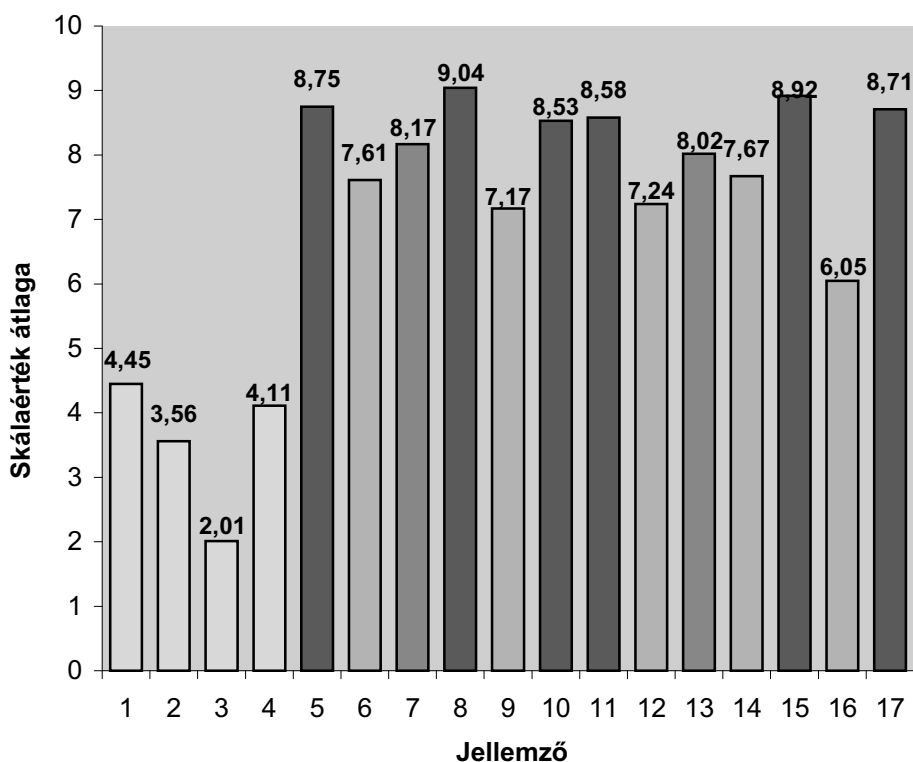
Sharma és Rao (2000) kanadai és indiai családi vállalkozások vezetőinek véleményét térképezték fel arról, hogy a leendő utód tulajdonságai közül melyeket tartják a legfontosabbaknak. Mind a kanadai, mind az indiai elődök az utód tisztességességét és vállalkozás iránti elkötelezettségét tekintették a legfontosabb jellemzőknek. Ezen kívül az indiai vállalkozástulajdonosok a vérségi és családi kapcsolatokat tartották lényegesnek, míg a kanadai elődök számára a személyközi kapcsolatok, a múltbeli teljesítmény és a tapasztalat voltak fontosak. Egy Ausztráliában végzett felmérés alapján az utódok leglényegesebb tulajdonságai a tisztességesség, vállalkozás iránti elkötelezettség, intelligencia, döntéshozatali képességek és az önbizalom. A kevésbé fontos tulajdonságok között a születési sorrendet, a nemet és a rokonsági fokot találjuk, míg a közepesnél fontosabb tulajdonságok között a személyközi kapcsolatok kezelése, illetve a stratégia megtervezésének képessége és a tapasztalat szerepel. A kutatás arra is rávilágított, hogy nagyobb cégek esetében fontosabb, hogy a potenciális utód jó kapcsolatot ápoljon a család többi tagjával, meglegyenek a szükséges technikai képességei, tapasztalata, megfelelő legyen az életkora és személyes kapcsolatban álljon a cég első számú vezetőjével (Romano, 2000).

Az általunk megkérdezett vállalkozók véleménye alapján a legfontosabb tulajdonságok, tudás, amelyekkel a leendő utódnak rendelkeznie kell, a következők:

- jó szervezőképesség,
- jó kommunikációs készség,
- szakmai ismeretek,
- pénzzel való „bánni tudás”, a felesleges költségek kerülése,
- iparágak, versenytársak, versenytényezők ismerete,
- a vállalkozás ismerete.

## 5. ábra

### Mely jellemzőkkel kell rendelkeznie a leendő utódnak?



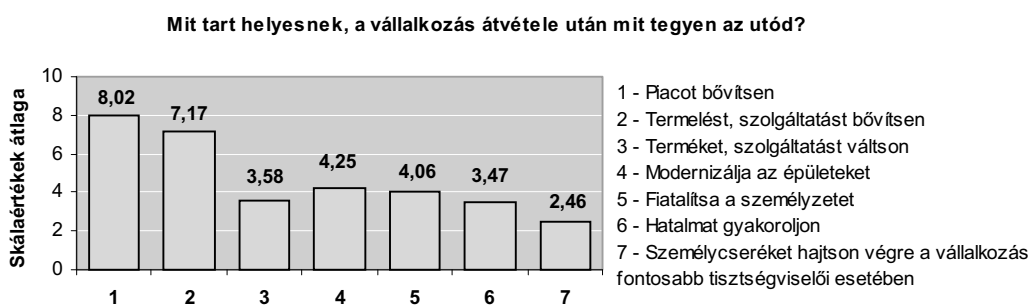
- 1 - Rokoni kapcsolatban álljon velem
- 2 - Férfi legyen
- 3 - Nő legyen
- 4 - 30 évesnél idősebb legyen
- 5 - Megfelelő szintű szakmai ismeretekkel rendelkezzen
- 6 - Diplomás legyen
- 7 - Értsen a pénzügyekhez
- 8 - Jó szervezőképességgel rendelkezzen
- 9 - Legyen vezetői tapasztalata
- 10 - Ismerje a vállalkozást

- 11 - Ismerje az iparágat, a versenytársakat, a fő versenytényezőket
- 12 - Széles kapcsolati tőkével rendelkezzen
- 13 - Ismerje a vállalkozás fő vevőit és beszállítóit
- 14 - Jó viszonyban legyen a vállalkozás alkalmazottaival
- 15 - Jó kommunikációs készséggel rendelkezzen
- 16 - Legyen korábban szerzett munkatapasztalata más cégnél
- 17 - Tudjon bánni a pénzzel, ne költsékezzen feleslegesen

*Forrás: saját szerkesztés*

Az elődök rendelkeznek egyfajta elképzeléssel, visszavonulásuk után az utód mit tegyen a cég vezetőjeként. Látható, hogy az előd jellemzően egyetért az utód piacbővítési, valamint termelést, szolgáltatást bővítő szándékaival és erőfeszítéseivel. Ezek ugyanis a vállalkozás eddigi fejlődési nyomvonalá mentén végrehajtott fejlesztések. Amint azonban érdemi irányváltásra kerülne sor, tehát az utód terméket, szolgáltatást váltana, alkalmazottakat – különösen vezető állásúakat – cserélné le, vagy akár csak az épületeket modernizálná, megszűnik az egyetértés.

## 6. ábra



*Forrás: saját szerkesztés*

Feltételezésünk, miszerint az utód vezetői pozícióba kerülésével a vállalkozásban jelentős irányváltásokra, új fejlődési irányok felkutatására kerül sor, mely jelentős változtatásokkal, dinamikus növekedéssel és a finanszírozási igények megnövekedésével jár, az eredmények alapján megkérdőjeleződni látszik, hiszen az elődök a jelentős változtatásokat elutasítják, így a vállalkozásokon belüli erőviszonyok és konfliktustűrő képesség határozza majd meg a cég stratégiáját.

Az utódlásban érintett vállalkozások átvételére készülő utódok nincsenek könnyű helyzetben. Személyes jellemzőikkel és szakmai felkészültségükkel kapcsolatban is jelentős elvárásoknak kell megfelelniük. Külön nehézséget jelent, hogy a velük szemben támasztott elvárások nincsenek egyértelműen megfogalmazva, gyakran az átadási folyamat és a közös munka során derül ki, mire lenne szükség, min kell változtatni, melyek a fejlesztendő területek. Az utódlási folyamat sikeres lebonyolítása mind az előd, mind az utód részéről jelentős empátiát, kooperációs készséget és akaratot kíván meg.

## Összegzés, további kutatási irányok

A vállalkozások utódlása – különösen a KKV-szektor cégei, amelyeknek jellemzően kevesebb lehetőségük van professzionális segítség igénybe vételére – fontos témakör. A jelen írásban az utódlási folyamat csupán néhány érdekes mozzanatára világítottunk rá, adóssá maradván a folyamat mély elemzésével. Bemutattuk a folyamat két leglényegesebb szereplőjével kapcsolatos eredményeket. Milyenek a visszavonulni kívánó elődök, mik a cégükkel kapcsolatos terveik, illetve kitértünk a második generációval szemben támasztott elvárásokra. Bemutattuk, hogy a felmérés időszakában az elődök milyen átadási kimenetet valószínűsítettek. Habár az általunk folytatott kutatás alaposan feltérképezte az utódlási folyamatot, az utódlással kapcsolatos fontos kutatási irányoknak tarjuk az érintett vállalkozások már meglévő és potenciális utódai körében történő felmérések készítését. A nem-

zetközi és hazai kutatásokban egyaránt túlsúlyban vannak azok, amelyek az előd, a jelenleg vezető szerepet betöltő vállalkozó szemszögéből vizsgálják az utódlási folyamatot. Viszonylag keveset tudunk arról, hogy az utódok hogyan élik meg ezt a különleges helyzetet. Milyen tényezők befolyásolják a vállalkozáshoz való csatlakozási szándékukat, szerintük mi a folyamat legnagyobb nehézsége, milyen típusú támogatás segítené őket a leginkább, mit gondolnak, milyen felkészültségre van szükségük a sikeres cégátvételhez?

Bizonyára érdekes eredményekre vezetne egy olyan kvalitatív kutatás, amely longitudinális módon vizsgálja végig az előd és az utód kapcsolatának alakulását az utódlási folyamat során.

Hasznos információkra derülhetne fény egy olyan felmérés végrehajtásával is, amely a vállalkozásoknak az utódlási folyamat előtti, alatti és utáni teljesítményére irányulna.

A legérdekesebb eredményeket az akár kvantitatív, akár kvalitatív longitudinális kutatások szolgáltatnák, amelyek nemcsak egy-egy pillanatfelvételt biztosítanak az érintett vállalkozások életéből, hanem hosszú távú elemzéseket, összehasonlításokat tennének lehetővé, bepillantást engedve egyes döntések hátterébe és hosszú távú következményeibe.

## Felhasznált irodalom

Bálint András (2002): *A magyar kis- és középvállalkozások jövőképeinek jellemzői*. Vezetéstudomány, 33. évf., 1. sz., 36–42.

Bálint András (2004): *Hogyan tovább kis és középvállalkozások? – Stratégiai lehetőségek az utódlás folyamatában*. Vezetéstudomány, 35. évf., különszám.

Bálint András (2006): *Merre tovább középvállalkozások? – Stratégiai lehetőségek a vállalkozásátadás folyamatában*. Ph.D.-értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest.

Bjuggren, P. O. – Sund, L. G. (2001): *Strategic decision making in intergenerational succession of small- and medium-sized family-owned businesses*. Family Business Review, XIV. évf., 1. sz., 11–24.

Duh, M. – Tominc, P. – Rebernik, M. (2009): *Growth ambitions and succession solutions in family businesses*. Journal of Small Business and Enterprise Development, 16. évf., 2. sz., 256–269.

Filep Judit – Pákozdi Imre – Szirmai Péter (2007): *Utódlás, generációváltás a magyar vállalkozói szektorban és ennek finansiális következményei*. Kutatási jelentés a Budapest Bank Nyrt. megbízásából.

Filep Judit – Szirmai Péter (2006): *A generációváltás kihívásai a magyar KKV szektorban*. Vezetéstudomány, 37. évf., 6. sz.

Grant, Thornton (2002): *Family Business*. FAMBUS/0902, 1–8.

Ibrahim, A. B. – McGuire, J. – Soufani, K. – Poutziouris, P. (2004): *Patterns in strategy formation in a family firm*. International Journal of Entrepreneurial Behaviour & Research, 10. évf., 1-2. sz., 127–140.

Ip, B. – Jacobs, G. (2006): *Business succession planning: a review of the evidence*. Journal of Small Business and Enterprise Development, 13. évf., 3. sz., 326–350.

- Kelly, L. M. – Athanassiou, N. – Crittenden, W. F. (2000): *Founder centrality and strategic behavior in the family owned firm*. Entrepreneurship Theory and Practice, 25. évf., 4. sz., 27–42.
- Lambrecht, J. – Lievens, J. (2008): *Pruning the family tree: An unexplored path to family business continuity and family harmony*. Family Business Review, XXI. évf., 4. sz., 295–313.
- Leach, P. (2007): *Family businesses: The essentials*. London, Profile Books.
- Lussier, R. N. – Sonfield, M. C. – Pfeifer, S. – Manikutty, S. – Maherault, I. – Verdier, L. (2007): *Founder influence in family business: A multinational correlational analysis*. <http://usasbe.org/knowledge/proceedings/proceedingsDocs/2007/data/papers/cases/064.pdf>, Letöltés dátuma: 2011. 05. 07., 11:25.
- Poutziouris, P. Z. (2001): *The views of family companies on venture capital: Empirical evidence from the UK small to medium-size enterprising economy*. Family Business Review, XIV. évf., 3. sz., 277–291.
- Poutziouris, P. – Hudson, J. – Andrews, P. (2002): *The financial affairs of family companies, Grant Thornton*. Sand Aire and Manchester Business School.
- Poza, E. J. (2007): *Family business*. Thomson South-Western.
- Pricewaterhouse Coopers (2008): *Making a difference – the Pricewaterhouse Coopers family business survey*. 2007/08., 1–60.  
<http://www.pwc.com/gx/en/family-business-survey>  
Letöltés dátuma: 2010. 07. 21., 10:10.
- Romano, C. (2000): *Succession matters: The Australian family business survey 2000*. CPA Australia and Monash University.
- Sharma, P. (2004): *An overview of the field of family business studies: current status and direction for the future*. Family Business Review, XVII. évf., 1. sz., 1–36.
- Sharma, P. – Rao, A. S. (2000): *Successor attributes in Indian and Canadian family firms: A comparative study*. Family Business Review, XIII. évf., 4. sz., 311–330.
- Vecsenyi, J. (2009): *Kisvállalkozások indítása és működtetése*. Budapest, Aula Kiadó.
- Westhead, P. (2003): *Succession decision – Making outcomes reported by private family companies*. International Small Business Journal, 21. sz., 369.



**Varga János\***

# **A KIS- ÉS KÖZEPES VÁLLALKOZÓI SEKTOR HELYZETE MAGYARORSZÁGON<sup>1</sup>**

## **Bevezető gondolatok**

Napjaink világgazdaságát jelentős korszakváltás jellemzi, amelyben egyre intenzívebb versenyhelyzettel kénytelenek szembenézni a gazdasági élet szereplői. Ebből a helyzetből azok az országok fognak kiemelkedni, amelyek dinamikusan alkalmazkodnak a változásokhoz, és a megfelelő gazdaságpolitikai eszközök alkalmazása mellett képesek lesznek a gazdaság és a társadalom szereplőit versenyképesebbé tenni. Felismerték azt a tényt, hogy egy nemzetgazdaság versenyképes működése nem teremthető meg a vállalkozások versenyképes működése nélkül. Sajnálatos módon, ugyanez a felfogás a hazai gazdasági és politikai életben még nem fedezhető fel. A hazai vállalkozások nap mint nap komoly problémákkal kénytelenek szembesülni, amelyek megoldása a gazdaságpolitika részéről várat magára.

Komoly felismerésre és elhatározásra lenne szükség, hogy a magyar vállalkozások fejlődésnek induljanak. A hazai vállalkozói szektort megerősítve megindulhatna a gazdasági növekedés, a munkanélküliség felszámolása és ezeken keresztül Magyarország felzárkózása a fejlettebb országok közé. Nem csupán a KKV-k fejlesztése jelenti az egyedüli eszközt a versenyképességünk növeléséhez, azonban szerepük, számuk olyan jelentős a hazai gazdaság szerkezetében, hogy a KKV-k támogatása és fejlődése nélkül jelentősen csökkenhet az esély a gazdasági felzárkózás tekintetében.

## **A hazai KKV-szektor helyzete**

„Magyarország gazdasági növekedésének egyik legfontosabb lehetősége a KKV-k fejlődési tartalékaiban rejlik. Ezek a vállalkozások foglalkoztatják ugyanis a magyar munkavállalók kétharmadát, ők állítják elő a hazai GDP felét.” (Kállai et. al., 2008.) „Amíg a kisvállalkozásoknak összességében jelentős szerepük van napjaink gazdaságaiban, addig az egyes kis cégek kilátásai bizonytalanok. Nagyon sok fiatal vállalkozás szűnik meg a működése első évében, illetve sokuk élete egyfolytában a túlélésért való küzdelemmel telik. Ezért övezi fokozott figyelem a folyamatosan magas növekedést felmutatni képes, a tulajdonosok számára jelentős hasznot hozó dinamikusan növekvő vállalkozásokat. Az Amerikai Egyesült Államokban David Birch (1998) által vizsgált időszakban az új munkahelyek háromnegyedét a gyorsan növekvő cégeknél hozták létre, az *Innovation in Industry* tanulmánya pedig azt emeli ki, hogy az amerikai gazdasági növekedés fele olyan „gazella” vállalko-

\* PhD hallgató, óraadó tanár Kodolányi János Főiskola

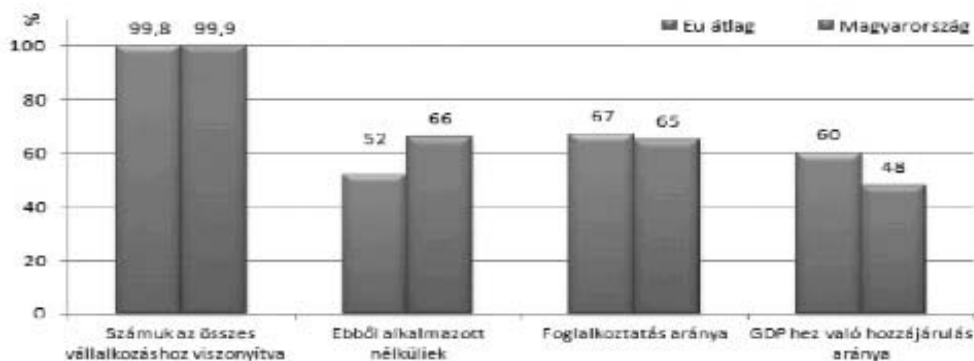
<sup>1</sup> MMV-kutatás: *Mozgalom a Magyar Vállalkozásokért – A mikro-, kis- és közepes vállalkozások helyzete 2002 és 2009 között*. Kutatásvezető: Csath Magdolna

zásoknak tudható be, amelyek egy évtizeddel korábban még nem is léteztek. A gyorsan növekvő cégek azonban nemcsak a munkahelyteremtésben és a GDP előállításában járnak élen, hanem a többi vállalkozásnál sokkal innovatívabbak is” (Csapó, 2009:11).

„A vállalkozók a társadalom nélkülözhetetlen tagjai, de nem csupán azért, mert léteznek, hanem mert értéket tudnak teremteni mind a vállalkozás, mind a társadalom számára (Low – MacMillan, 1988: 139–161). A vállalkozói tevékenység az értékteremtésen keresztül segíti a vállalat versenyképességének megőrzését, és ezért kritikus a gazdaság hosszú távú életképességéhez.” (Stevenson, 1983.)

„Magyarországon a vállalkozások számának növekedése 2000 után lelassult. Bár abszolút értékben ma több céget tartanak nyilván, mint néhány évvel ezelőtt, a működők aránya, ezzel vállalkozói aktivitásunk csökkent. 2001-ben Magyarország a vállalkozási aktivitás területén még második volt Európában Írország mögött, azonban 2004-re az európai átlag alá kerültünk” (GEM, 2010).

## 1. ábra A KKV-k szerepe Magyarországn és az EU-ban



*Forrás: saját szerkesztés a KSH, illetve EuroStat adatai alapján*

A vállalkozások szerepe a nemzetgazdaság versenyképességének építésében vitathatatlan. Maguk a vállalkozások azok, amelyek gazdasági tevékenységükkel folyamatos változást és fejlődést generálhatnak a piacon, ezzel közvetett módon hozzájárulnak a gazdasági és a társadalmi jólét fokozásához. Amellett, hogy a vállalkozások előállítják a társadalom szükségleteit kielégítő javakat és szolgáltatásokat, azon túl a társadalomért és a környezetért felelős koncepciójukban értéket teremthetnek nemcsak a gazdaság, hanem a társadalom, a környezet, és ezen keresztül a teljes nemzetgazdaság számára is.

A vállalkozások tevékenysége és versenye határozza meg egy-egy ágazat fejlettségi szintjét, így ha a cégek semelyik ágazatban nem teljesítenek kiemelkedő mértékben, az ország húzóágazat nélkül marad. Mindez azért jelenthet problémát a gazdasági növekedés szempontjából, mert ha a vállalkozások és ezen keresztül a nemzetgazdaság nem rendelkezik valamely területen speciális versenyelőnnyel, úgy a globális piacokon a pozíció megtartása lehetetlenné válik. Ezzel folyamatosan növekszik a hátrányunk azokhoz az országokhoz képest, amelyek ugyanezt a versenyelőnyt képesek voltak felmutatni.

A modern piacgazdaság arra a feltételezésre épül, hogy a verseny elősegíti az életszínvonal növekedését, hiszen a verseny arra kényszeríti a vállalkozásokat, hogy folyamatosan változzanak, fejlőd-

jenek és a korábbinál jobb minőségű termékeket és szolgáltatásokat állítsanak elő. Ehhez azonban megfelelő feltételekre és változtatni, újítani akaró vállalkozásokra van szükség, az újításhoz pedig igen magas fokú innovációs tevékenységet kell folytatni.

Schumpeter szerint az emberek innovációs erőfeszítése gazdasági nyereséget hoz költségcsökkentés vagy az extra bevételek révén (Schumpeter, 1934). A gazdasági nyereség ebben az esetben nem vonatkozik – eltérően a hagyományos gazdasági modellektől – a bérek csökkentésére vagy az árak emelésére. Itt inkább egy minőségi előrelépésről van szó, amelyet a változás váltott ki: új elemekről beszélhetünk, amelyek újak az adott szektorban vagy iparágban.

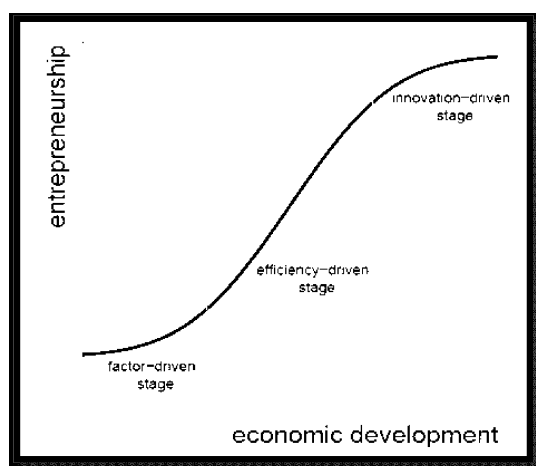
## Vállalkozó-e a vállalkozó?

Kirzner szerint a versengő viselkedés az, amely a piaci folyamatokat előremozdítja, míg Simon szerint az új gazdasági tevékenységek bevezetése az a mozzanat, ami a piacon változáshoz vezet (Kirzner, 1973). „A két definíció közös jellemzője, hogy a vállalkozás végső soron változást vált ki, és amennyiben nincs változás, akkor a tevékenység nem vállalkozás” (Davidsson, 2003: 318). Ebben a javasolt elméleti keretben gondolkozva, a vállalkozói tevékenység révén valami újnak kell a piacra kerülnie, vagyis az az üzlet tekinthető vállalkozónak, amely a vásárlóknak új választási alternatívát kínál fel, kihívást jelent a meglévő piaci szereplőknek és ugyanakkor új belépőket is vonz követőként. A vállalkozói tevékenység eredményeként az erőforrások eredményesebben és hatékonyabban kerülnek felhasználásra és végeredményben ez az, ami a piacot előremozdítja.

A hazai KKV-knak azokon a területeken vannak lemaradásai, amelyek nélkülözhetetlen feltételek lennének az értékteremtéshez és a magasabb hozzáadott érték előállításához. Az innováció, a tudás, a kreatív alkalmazottak, az együttműködés és a bizalom jelentik ma a legfontosabb versenyképességi forrásokat a globalizált világban, így akik nem ezekkel a tényezőkkel próbálnak versenyezni, azok előbb vagy utóbb a fejlődés perifériájára fognak szorulni. A vállalkozások innovációja és a gazdasági fejlődés közötti kapcsolat egyértelműen kimutatható, ezt a 2. ábra grafikusán is szemlélteti. Az ábrából látható, hogy változtatni és fejleszteni akaró vállalkozások nélkül nem érhető el látványosabb gazdasági növekedés.

## 2. ábra

### A vállalkozások és a gazdasági fejlődés közötti korreláció

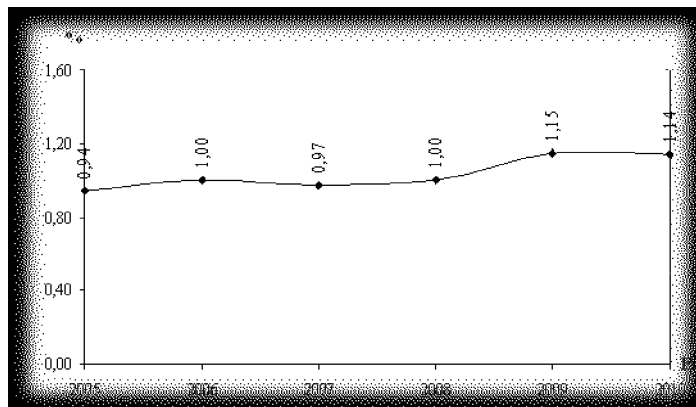


Forrás: Ács et. al., 2010.

„Egyre szélesebb körben felismert tény, hogy az innováció a gazdasági és társadalmi változások mozgatórugója. A modern gazdaságok versenyképességében – akárcsak életszínvonalában és jólétében – fontos szerepe van a tudásnak, a kutatásnak és az innovációnak. Nemcsak az egyes vállalkozások, hanem a gazdasági szektorok és ágazatok, a nemzetgazdaságok és a régiók versenyképessége is nagymértékben múlik az innováción.” (Inzelt, 2010: 24.)

A világ gazdaság fejlődésében csak azok az országok emelkedhetnek ki a versenyképesség szempontjából, amelyek nem sajnálnak a költségvetésükből magasabb arányban is az innovációra fordítani. Magyarországon nemcsak gazdaságpolitikai aspektusból, hanem a vállalkozók részéről is nagyobb áldozatot kell hozni annak érdekében, hogy ezen a területen javulást prognosztizálhassunk az elkövetkező évtizedekre.

### 3. ábra Az innovációs ráfordítások Magyarországon a GDP %-ában

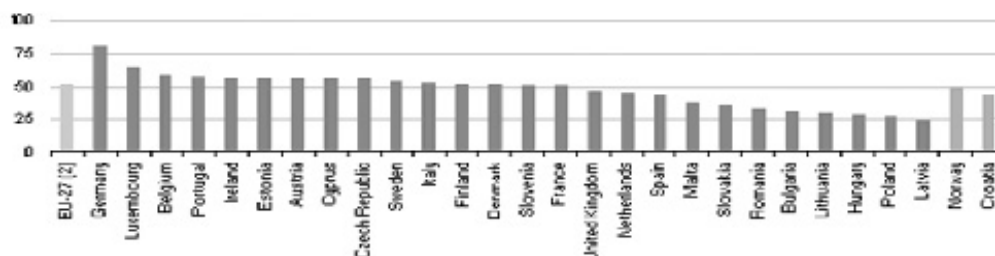


*Forrás: saját szerkesztés a KSH adatai alapján*

A magyar vállalkozások lemaradásának egyik legnagyobb oka az alacsony innovációs tevékenységben rejlik. Míg a legtöbb európai uniós tagország igen jelentős arányban támogatja a vállalkozások innovációs tevékenységét – és biztosítják a megfelelő gazdasági feltételeket – addig Magyarországon ezek a ráfordítások elmaradnak az európai uniós átlagtól. Ezen túlmenően a vállalkozásbarát üzleti környezet kialakítására sem fordít megfelelő figyelmet a kormányzati gazdaságpolitika.

Az EuroStat felméréséből látható, hogy milyen arányban vannak jelen az innovatív vállalkozások egy-egy ország gazdaság szerkezetében. A magyar cégek körülbelül egynegyede tekinthető innovatívnak. Ha ehhez hozzávesszük, hogy az innovációra, K+F-re mindössze a GDP 1%-át fordítjuk, akkor jogosan minősíthetjük alacsony szintűnek az innovációs törekvésünket (tevékenységünket) nemcsak vállalati, hanem nemzetgazdasági szinten is. Miközben a fejlettebb világ innovációval versenyez, és tudatosan épít annak előnyeire, addig hazánkban ugyanez a folyamat nem fedezhető fel. Az egyre élesedő versenyhelyzetben csak azok kerülhetnek a versenyképességi listák élére, akik az újítások, az innovációk tekintetében vezető szerepet játszanak. Ha a 4. ábrára pillantunk, láthatjuk, hogy ebben az innovációs versenyben is egyre inkább lemaradunk, ami a versenyképességi hátrányunk egyik legfontosabb magyarázatát szolgáltatja.

**4. ábra**  
**Az innovatív vállalkozások aránya, 2008**  
**(az összes vállalkozás %-ában)**

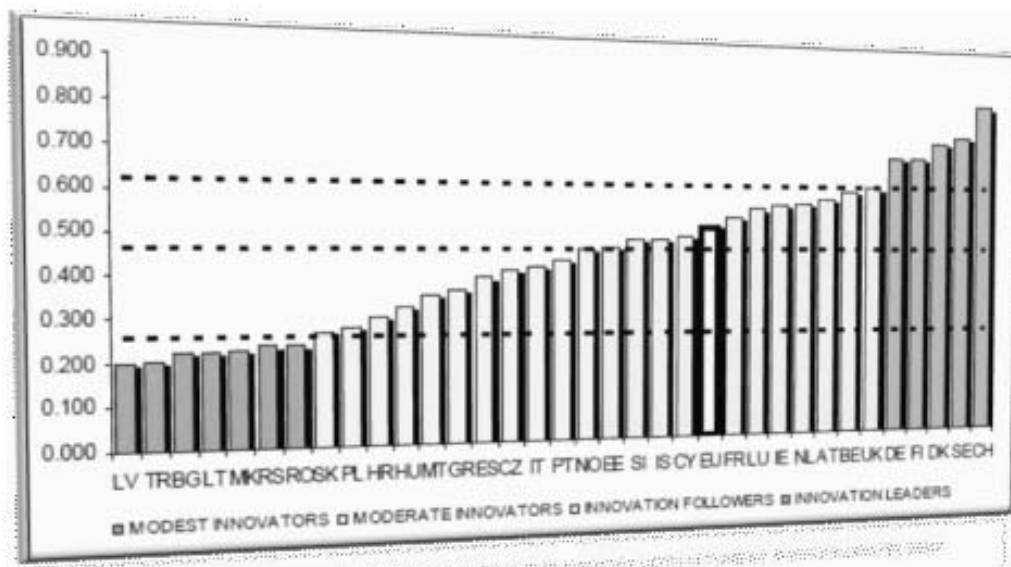


*Forrás: Eurostat*

Hasonló eredményekkel találkozhatunk az Európai Innovációs Eredménytábla innovációs indexének áttekintésekor is. (5. ábra)

Láthatjuk, hogy az innovációs teljesítmény tekintetében jócskán az európai uniós átlag alatt teljesítünk, és a lista utolsó felében foglalunk helyet. Ez újfent a hazai vállalkozások gazdasági lemaradását magyarázza, hiszen addig, amíg a fejlettebb régiókban az újítás, a fejlesztés magasabb szinten jellemezhető, addig mi ebben a folyamatban alacsonyabb szinten teljesítünk.

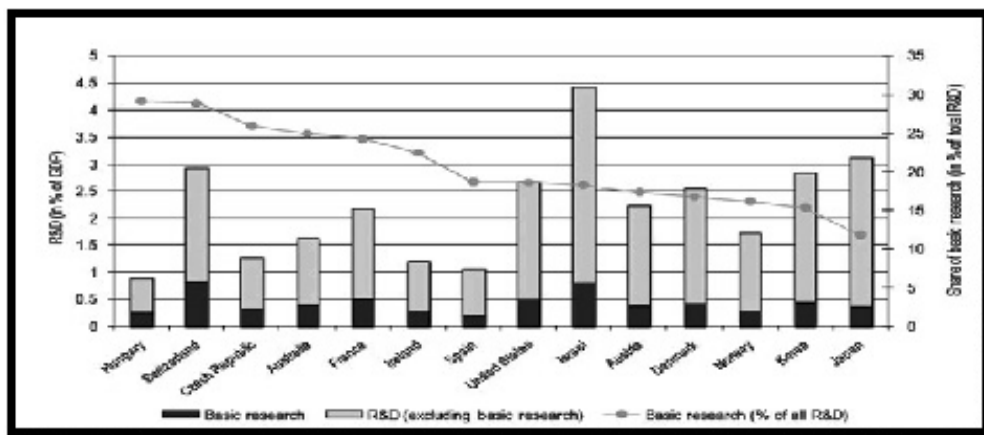
**5. ábra**  
**A European Union Innovation Scoreboard indexei 2010-ben**



*Forrás: IUS, 2010*

Az OECD összehasonlította néhány ország K+F-re fordított kiadásait (6. ábra). Ebben a listában is az „előkelő” utolsó helyezést értük el. Miközben más országokban a GDP jelentős arányát költik ennek a területnek a finanszírozására, addig Magyarország jelentősen elmarad az ilyen jellegű ráfordítások kapcsán. A cégek jelentősebb részére nem is jellemző a K+F-tevékenység, több cégnél kiemelhető innovációs tevékenységet sem végeznek. Ilyen eredmények ismeretében nem meglepő, hogy a magyar KKV-szektor aggregált teljesítménye és fejlődési lehetőségei igen alacsonyak. A nem túl vállalkozásbarát üzleti környezet és a nem megfelelő gazdaságpolitika csak tovább nehezíti az egyébként sem könnyű helyzetben lévő KKV-k működését.

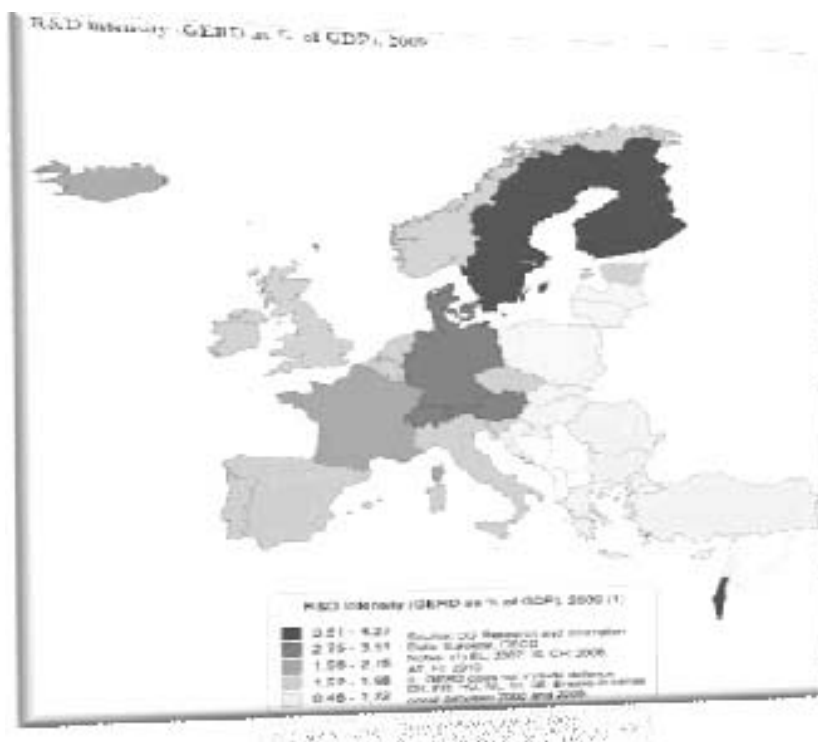
**6. ábra**  
**A K+F-kiadások mértékének összehasonlítása, 2008**



Forrás: OECD

A K+F intenzitások összehasonlítását mutatja a 7. ábra, amelyet az *Innovation Union Atlas*ban találhatunk. Az országokat különböző árnyalatokkal ábrázolva láthatjuk, hogy a közép-kelet-európai régió sokkal kevesebbet fordít a K+F finanszírozására, mint a fejlettebb nyugat-európai országok. Magyarország sem emelkedik ki látványosan ebben a régióban.

**7. ábra**  
**A kutatás-fejlesztési intenzitás az Európai Unióban**  
**(a GDP %-ában)**

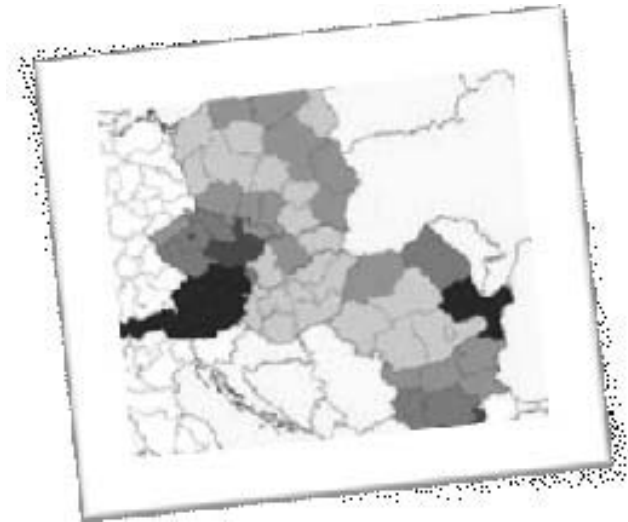


*Forrás: IUA 2011*

A fejlett országok jóval nagyobb arányban fordítanak a (radikális) fejlesztésekre, ami azt is jelentheti, hogy sokkal magasabb arányban képesek az új termékek és szolgáltatások előállítására, mint a keletrebbre lévő versenytársaik. A folyamatos megújulással képesek maguknak olyan versenyelőnyt teremteni, amelyet a közép-kelet-európai országok nem tudnak felmutatni. Mivel az utóbbi országok csak az alkalmazkodással vannak elfoglalva, addig a fejlettebb országok egyre csak fejlesztenek, újítanak, és ezzel növekszik a technológiai szakadék (Posner technológiai koncepció) a két „tömb” között.

A Regionális Innovációs Eredménytábla eredményeiből láthatjuk, hogy a magyar vállalkozások nemcsak a K+F ráfordítások tekintetében vannak hátrányban (8. ábra). A közép-európai régiót vizsgálva megállapítható, hogy nincs olyan régiója az országunknak, ahol az együttműködés, a bizalom szintje kimagasló mértékű lenne. Ezzel szemben Ausztriában, Csehországban, Lengyelországban és Bulgáriában sokkal több olyan régiót találunk, ahol az együttműködés szintje magasabb, mint bármelyik magyarországi vonatkozásában.

**8. ábra**  
**A KKV-k együttműködési hajlandósága (2006)**

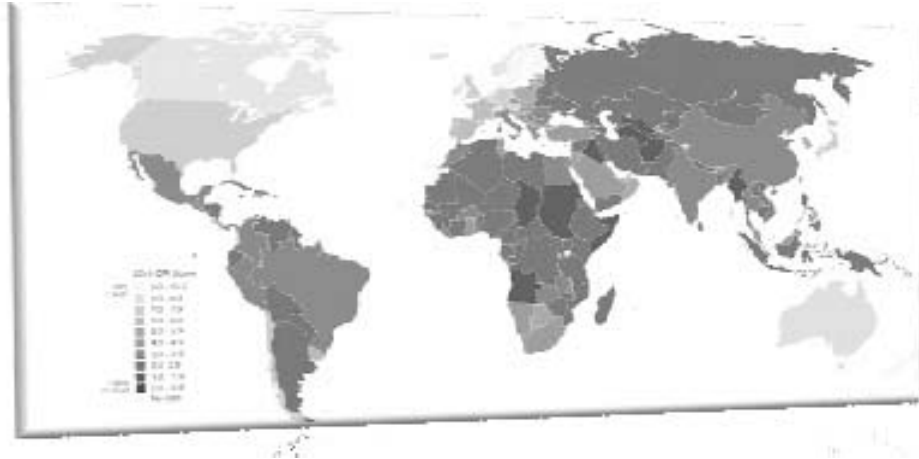


*Forrás: RIS, 2009*

A magyar cégek versenyképességi lemaradásuk egyik okaként az igen erősen jellemző korrupciót emelik ki. A *Transparency International* rendszeresen rangsorolja az országokat aszerint, hogy milyen szinten jellemezhető a korrupció az adott országban. A 9. ábrán azt láthatjuk, hogy minél sötétebb színnel szerepel egy ország, annál jellemzőbb a korrupció az üzleti és gazdasági folyamataira. Magyarország világviszonylatban kedvezőbb pozícióban van, hiszen jócskán találunk olyan országokat, amelyeket a magyarországinál is sötétebb árnyalattal jelölnek. Azonban az Európai Uniót tekintve már korántsem ilyen fényes a helyzet, hiszen az európai uniós országok döntő többsége kedvezőbb helyzetben van a korrupció szempontjából, mint Magyarország. A korrupció nem segíti elő a versenyképességet és a gazdasági növekedést, mert erőteljesebb feketegazdaságra, alacsonyabb társadalmi tőkére, nagyobb adóelkerülésre, és tisztességtelen versenyre utal.



## 9. ábra Global Corruption Perception Index, 2010



*Forrás: Transparency International*

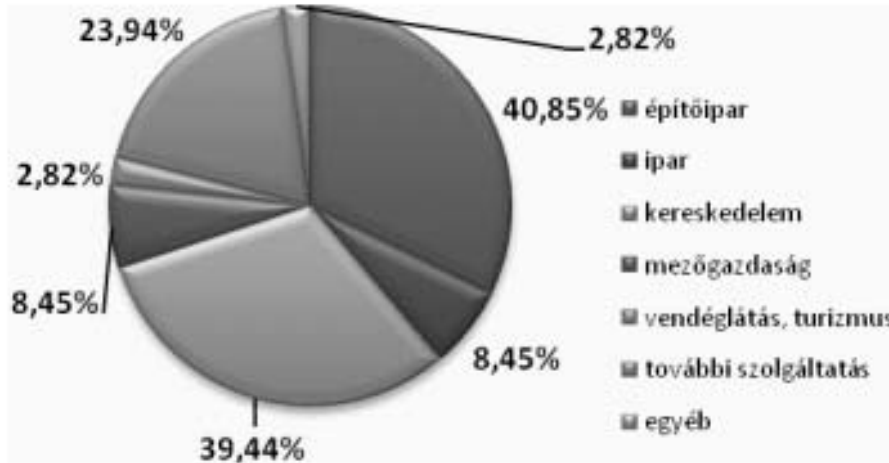
A nemzetközi szervezetek tanulmányaiból az derült ki, hogy a magyar vállalkozások olyan meghatározó területeken is lemaradással rendelkeznek, mint az innováció, a K+F, vagy az együttműködés és a bizalom szintje. Azonban nem csupán ezek a tényezők magyarázzák a magyar KKV-k gyengébb versenyképességét. A legfontosabb okok között a nem éppen KKV-barát nemzeti gazdaságpolitikát kell kiemelni, amely nem volt képes eddig megteremteni azt a támogató üzleti környezetet, mely a szektor eredményesebb működéséhez nélkülözhetetlen lenne.

A KKV-szektor helyzete az elmúlt években nem alakult kedvezően, és ezt a válságos állapotot a gazdasági recesszió csak tovább mélyítette. Ezt a tényt támasztják alá annak a kutatásnak az eredményei, amelyet a Mozgalom a Magyar Vállalkozásokért Alapítvány (MMV) szervezett<sup>1</sup>. A kérdőívet 71 vállalkozás töltötte ki, és leginkább arra próbáltunk a kutatás során választ találni, hogy hogyan alakult a magyar cégek helyzete 2002 és 2009 között. Az eredmények ismeretében ez egyetlen szóval jellemezhető: rosszabbodott.

A válságot megelőző időszakban sem voltak kiemelkedően jó helyzetben a hazai kis- és közepes vállalkozások, míg a gazdasági válság eredményeképpen ezek a cégek egyre nehezebb helyzetbe kerültek, és sokan mára kilátástalannak érzik helyzetüket. Intenzívebb kisvállalkozás-fejlesztési politikára lenne szükség a kormányzat részéről, hiszen a KKV-szektor eredményesebb működése nélkül nem sok eséllyel próbáljuk a nemzetgazdaság versenyképességét javítani.

A felmérés országos méretű kutatási program volt, a kérdőív kitöltői valamennyi régióban megtalálhatók, és a legkülönbözőbb tevékenységi körökkel rendelkeznek.

## 10. ábra A vállalkozások tevékenységi köre



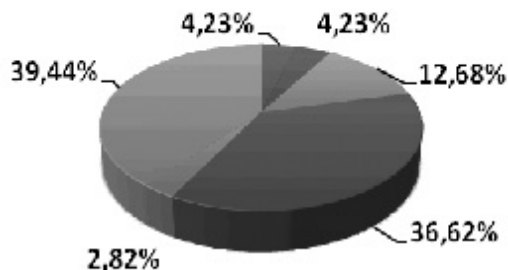
*Forrás: saját szerkesztés a MMV adatai alapján*

A tanulmány terjedelmi korlátai miatt csak a legjelentősebb kérdéseket emelném ki. Az elmúlt évek rossz gazdaságpolitikájának hatására tömegesen mennek tönkre a hazai vállalkozások. A kérdőív arra is rákérdezett, hogy az elmúlt években hogyan alakult a hazai kis- és közepes vállalkozások helyzete Magyarországon, illetve hogyan érintette a gazdasági válság ezeknek a cégeknek a működését. Az eredményeket a következő (10.) ábra mutatja be grafikusán.

Ebből kiválóan leolvasható, hogy a megkeresett vállalkozások jelentősebb részénél a gazdasági körülmények rosszabbodtak az elmúlt években, és csak nagyon kevés cégnél volt megfigyelhető a pozitív változás. Mivel a kutatás nem reprezentatív, így nem csak erre alapozva jelentem ki a tanulmányom legfőbb tézisé, vagyis a hazai KKV-k helyzetének folyamatos – mai napig tartó – romlását, hanem más kutatásokra is építkezem, amelyeknél jóval több vállalkozástól kaptunk kérdőívet és készítettünk interjúkat, esettanulmányokat.

## 11. ábra

### A vállalkozások helyzete napjainkban a gazdaságpolitika és a válság hatására



- A vállalkozás az elmúlt évek negatív gazdasági folyamatai ellenére növekedni tudott
- A cég stagnált, jelentős veszteséget nem kellett elkönyvelni
- Az elmúlt években a forgalom csökkent
- Jelentős forgalomcsökkenés, amely kockáztatta a cég működését
- A cég csődhelyzetbe került, de ez nem veszélyeztette a családi megélhetését
- A cég helyzete a magánvagyon, a megélhetést alapjaiban veszélyezteti

*Forrás: saját szerkesztés a MMV adatai alapján*

A hazai vállalkozásokat azonban nemcsak a gazdaságpolitika gátolja, hanem maga a gazdasági környezet sem megfelelő a cégek számára. A kérdőívben a következő kijelentésekről el kellett döntenie a válaszadónak, hogy jellemzik-e azok a cég működését, vagy sem. A kijelentések a következők voltak:

1. *A válság hatására nehezebben lehet vállalkozói hitelhez jutni.*
2. *Vállalkozásom működését bürokratikus akadályok nehezítik.*
3. *Napi likviditási gondokkal küszködök a kiszámíthatatlan fizetési feltételek miatt.*
4. *Kintlévőségeim miatt kölcsönt kellett felvennem, hogy gazdasági partnereimet ki tudjam fizetni.*
5. *A forgalom visszaesése miatt jelentős létszámcsökkentést kellett végrehajtanom.*
6. *A korábban felvett vállalkozói hiteleimet nehezen, vagy egyáltalán nem tudom törleszteni.*
7. *A korábban megnyert pályázat fenntartási feltételeit – létszámbővítés, forgalomnövelés – nehezen, vagy egyáltalán nem tudom teljesíteni.*
8. *Az APEH adóbehajtási gyakorlata komoly nehézséget okoz/ott cégem működésében.*
9. *Előfordult (akár többször is) hogy anyagi ellenszolgáltatást kellett adnom a munka/szolgáltatás megnyeréséért.*
10. *A folyamatosan változó gazdasági környezet, vállalkozói körülmények miatt úgy érzem, hogy lehetetlen megfelelni a hatósági elvárásoknak.*

Ezekre a lehetőségekre igennel, vagy nemmel lehetett válaszolni aszerint, hogy az jellemző-e az adott vállalkozásra, vagy sem. Az eredményeket a következő ábra foglalja össze grafikusán.

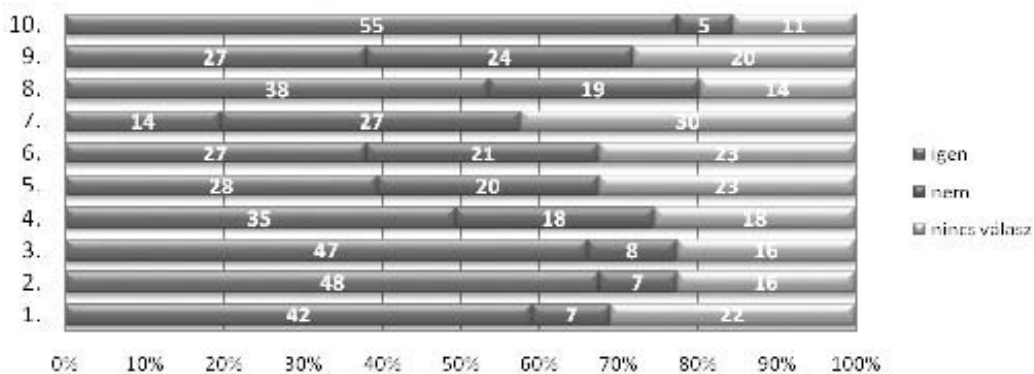
Jól látható, hogy a magyar cégekre leginkább jellemző állítások az 1-es, 2-es, 3-as, 8-as és az 10-es állítások voltak. Ezek alapján elmondhatjuk, hogy a magyar cégek is úgy érzik, folyamatosan

változnak a gazdasági körülmények, és emiatt nem tudnak megfelelni a hatósági elvárásoknak. A magyar gazdaságra jellemző bürokratikus működést a hazai vállalkozások is alátámasztják. A bürokrácia olyan érezhető akadályt jelent a versenyképesség építése előtt, amely megnehezíti, hogy a vállalkozások az egyszerűség elve mentén más területekre összpontosíthassák erőforrásaikat. A vállalkozások jelentős része napi likviditási gondokkal küszködik.

Az adóhatóságot akadályozó tényezőnek nevezték meg a túlzott szigor és a folyamatos ellenőrzések miatt. Emellett kiemelték a magyar adórendszer túlzott komplexitását, és az adótörvények átláthatatlanságát. Mindezek ellehetetlenítik a magyar KKV-k tevékenységét.

A gazdasági válság hatása egyértelműen negatív volt a magyar cégek tevékenységére. Nem csupán piacokat veszítettek, a finanszírozási forrásokhoz való hozzájutás is nehezebb lett számukra.

## 12. ábra A vállalkozások tevékenységére ható tényezők



Forrás: saját szerkesztés a MMV adatai alapján

A kutatás időtartama alatt a vállalkozások kicsivel több mint háromnegyedének voltak kintlévőségei. Ennek összege megoszlik a cégek között, a legtipikusabb válaszok az 1–50 millió Ft közötti kategóriába estek, de akadt olyan cég is, amelynek 1 milliárd forintot is meghaladta a kintlévőségeinek összege. E kintlévőségek az elmúlt néhány évben keletkeztek és halmozódtak fel a vállalkozásokban.

A kintlévőségek nagyságát a gazdasági válság tovább növelte, a körbetartozások egyre meghatározóbb problémát jelentenek a hazai kis- és közepes cégek számára. Többek között a körbetartozások elterjedése, a korrupció magas szintje és a feketegazdaság virágzása jelentik azokat a tényezőket és okokat, amelyek miatt a társadalmi tőke és a bizalom szintje igen alacsonynak jellemezhető a hazai üzleti életben. Többek között ezek felszámolásával, megoldásával kellene elősegíteni a nemzeti gazdaságpolitikának a hazai vállalkozások versenyképesebb működését.

Az Új Széchenyi Terv gazdaságélénkítő hatásait a szakemberek 2011 végére, 2012 első felére várták, de egyelőre semmilyen komolyabb gazdasági fellendülésnek nem lehetünk szemtanúi. A hitelhez jutás önmagában még nem hordozza magában a fellendülés lehetőségét, csupán átmeneti megoldást jelenthet. Azt is ki kell emelni, hogy ez nem minden cég számára jelenthet lehetőséget, hiszen a hitelhez jutás feltételei még mindig nehezen teremthetők meg a vállalkozások részéről, emellett a bürokrácia és a bizonytalanság továbbra is meghatározó szempont. Az Új Széchenyi Tervtől látványosabb fellendülést és hatékonyabb segítséget várt a hazai KKV-k többsége. Olyan segítséget re-

méltek, amellyel sikerül a válságos időszakot követően újra talpra állni és gazdasági eredményeket elérni.

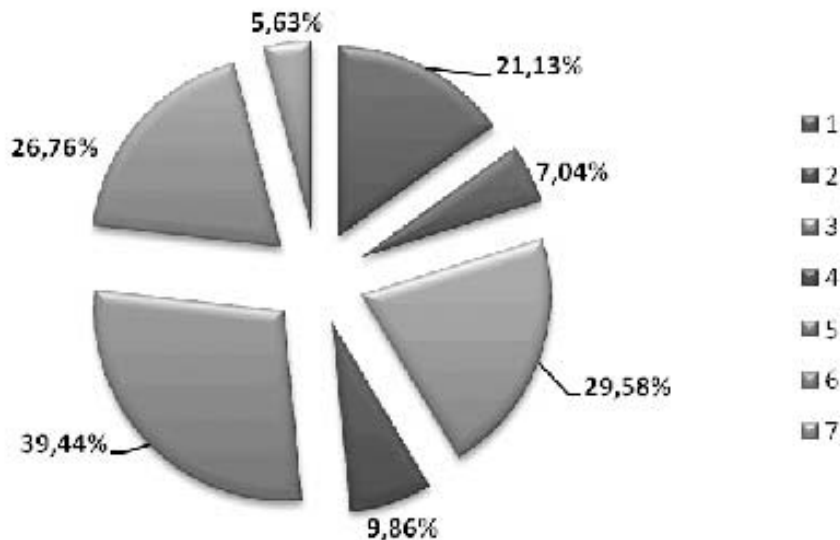
A kérdőívben az Új Széchenyi Tervvel kapcsolatban is feltettünk egy kérdést:

Az Új Széchenyi Terv gazdaságélénkítő programjai 2011 tavaszán indulhatnak, hatását a szakemberek véleménye szerint 2011 végén, 2012 első félévében kezdjük majd érezni. Mit gondol, hogy megfelelő állami intézkedések nélkül képes lesz-e átvészelni a programok beindításáig hátralévő időszakot? Kérem, húzza alá az Ön számára megfelelő választ!

A kérdőív kitöltői 7 lehetőség közül dönthették el, hogy melyik állítás jellemző a leginkább a cégük működésére. A válaszlehetőségek a következők voltak:

1. Igen, a cég költségeinek csökkentésével, esetleg hitelfelvétellel képesek leszünk talpon maradni.
2. Igen, megfelelő mennyiségű megrendeléssel rendelkezem, nem okoz gondot a gazdaságélénkítés kezdetéig előttünk álló időszak.
3. Amennyiben kintlévőségeink legalább egy része megtérül és a folyamatban lévő munkáinkat kifizetik, át tudjuk vészteni 2011 tavaszáig.
4. Amennyiben nem kapunk segítséget kintlévőségeink behajtásához, semmilyen esélyünk sincs túlélni az előttünk lévő hónapokat.
5. Teljesen bizonytalan a jövő, nincs elég megrendelésünk, ezért csak reménykedünk a túlélésben.
6. Olyan alacsony áron tudunk vállalkozni, melyből nem lehet a cég működési költségeit finanszírozni, így legfeljebb csak néhány napra tudunk előre tervezni.  
Kizárólag a szerencsén múlik, hogy túléljük-e a kérdéses időszakot.
7. Sajnos már semmilyen esélyünk sincs, a cégünk csődhelyzetben van.

### 13. ábra Előrejelzések a cég várható jövőjéről



*Forrás: saját szerkesztés a MMV adatai alapján*

A cégek 39,44%-a szerint teljesen bizonytalan a jövő, nincs elég megrendelésük, ezért csak reménykednek a túlélésben. Szintén jelentős arányban vélekedtek úgy a cégek, hogy kizárólag a szerencsén múlik majd, hogy túlélik-e a kérdéses időszakot.

Vannak ugyanakkor optimistább vélemények is. 21 kérdőívben azt válaszolták a vállalkozók, hogy amennyiben kintlévőségeik legalább egy része megtérül és a folyamatban lévő munkáikat kifizetik, át tudják vészelni a 2011 tavaszáig tartó időszakot.

Többen úgy vélik, hogy a cég költségeinek csökkentésével, esetleg hitelfelvétellel lesznek csak képesek talpon maradni. A 12. ábra egyértelműen szemlélteti, hogy külső segítség nélkül nem lesznek képesek a hazai KKV-k fennmaradni. Ennek ellenére a hazai gazdaságpolitika csak igen gyenge lépéseket hozott eddig a szektor megsegítése érdekében.

A válaszadóknak lehetőségük volt arra is, hogy megfogalmazzák azokat a lépéseket, amelyeket a nemzeti gazdaságpolitikának kellene meghoznia annak érdekében, hogy a kis- és közepes vállalkozások a jövőben talpon tudjanak maradni. A hazai vállalkozások döntő többsége a következő feladatokat emelte ki:

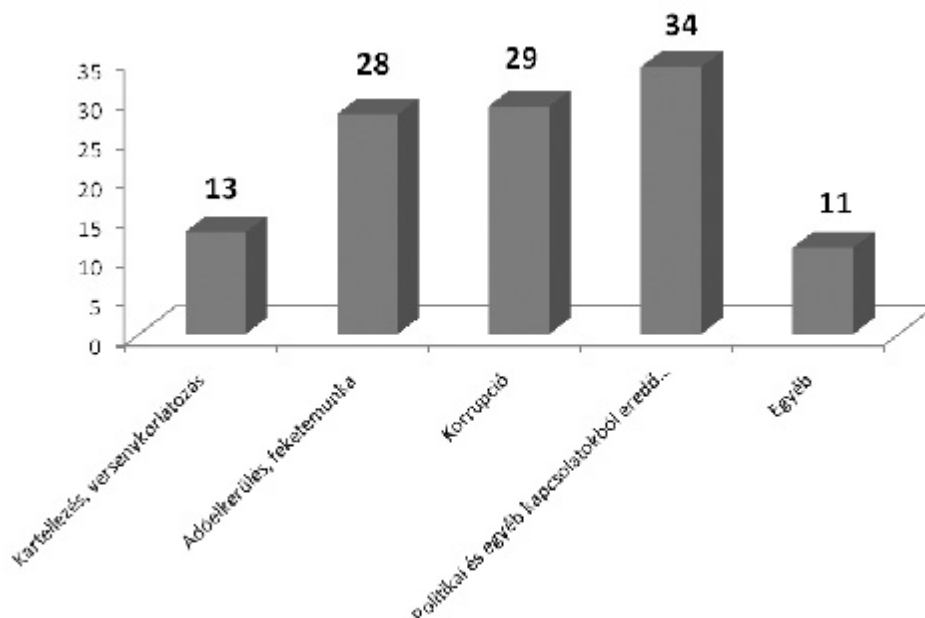
- *Az állam részéről határozott intézkedések a láncartozásos ügyek felszámolására.*
- *Állami követeléskezelő intézet felállítása a vállalkozások „befagyott” kintlévőségeinek behajtására.*
- *Az abnormálisan alacsony vállalási árak szankcionálása minden vállalkozói szektorban. A „tisztességtelen ár” fogalmának bevezetése. A működési költséget nem fedező, hasznot nem tartalmazó ár tisztességtelen, mert nem teszi lehetővé a becsületes működést, foglalkoztatást!*
- *Állami megrendeléseknél, közbeszerzéseknél az érdemi munkát végző, foglalkoztató cégek megrendeléshez juttatása, projektcégek kiiktatása.*
- *Közbeszerzési eljárások azonnali felülvizsgálata (árak, pályázati feltételek, stb.).*
- *Állami, önkormányzati munkáknál kis volumenű megrendelés azonnali kifizetése, nagyobb projekteknél előleg, illetve leszállított anyag azonnali kifizetése.*
- *A 10 év alatt behajthatatlan követelések után befizetett ÁFA visszatérítése.*
- *Az EU-s pénzekből azonnali átcsoportosítás a hazai kisvállalkozások támogatására.*
- *Állami gazdaságstratégia kidolgozása a hazai kisvállalkozások fellendítésére.*

Hogy mennyire nem megfelelőek a gazdasági körülmények, arról a 13. ábra tanúskodik. Arra a kérdésre próbáltunk választ találni, hogy milyennek tartják saját piaci környezetüket a vállalkozások. A legtöbb vállalkozás tisztességtelen piaci körülményekről beszélt, kiemelték a feketegazdaságot, a korrupciót. A korrupció azonban nemcsak az üzleti kapcsolatokban, hanem a politikában is tetten érhető, amint arra 34 válasz utal.

Az előző pontban már láthattuk, hogy a cégvezetők többsége szerint nincs olyan gazdaságstratégia Magyarországon, amely a hazai kisvállalkozások fellendítésére irányulna. Itt tehetné meg az első lépést a nemzeti gazdaságpolitika, amely egy jól megfogalmazott stratégiával megkezdhetné a KKV-szektor feltámasztását. Ebben a gazdaságstratégiában ki lehetne dolgozni azokat a megoldásokat, amelyek a 13. ábrában megfogalmazott problémákra is kezelési módszereket jelenthetnének.

## 14. ábra

### A cégek piaci környezetének néhány tipikus jellemzője



*Forrás: saját szerkesztés a MMV adatai alapján*

A hazai cégek igyekeznek hosszú távon fenntartani működésüket, azonban bizonyos körülmények között már nem tartható fenn tovább a gazdasági tevékenység. A kérdőív arra is rákérdezett, hogy hosszabb távon hogyan tudják majd sikeresen működtetni a vállalkozást a cégvezetők. A kérdésre a legkülönbözőbb válaszok érkeztek, a következőket emeljük ki:

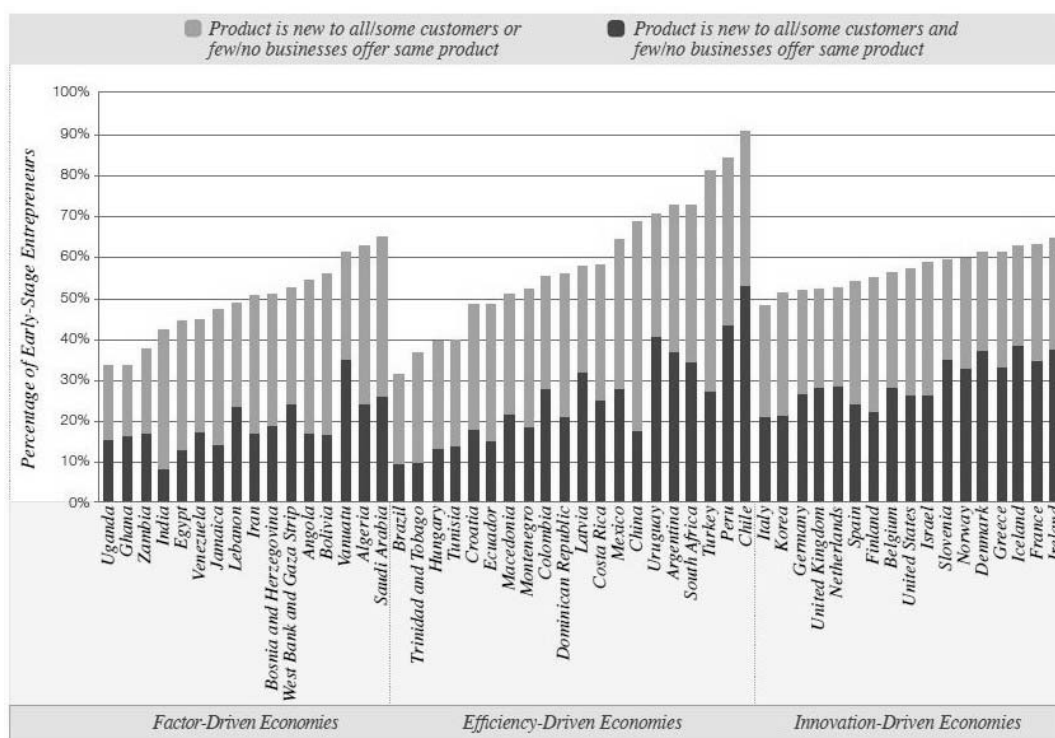
- *Új termék vagy szolgáltatás bevezetésére lenne szükség.*
- *Új piacokat kell keresni.*
- *Költséget kell csökkenteni.*
- *Új technológiát kellene alkalmazni.*
- *Vezetési módszereket kellene megújítani.*
- *Hitelre lesz szükség.*

Ezekből a válaszokból is látható, hogy mely területeken kellene segíteni a hazai KKV-kat. Az újdonság keresése, az új dolgok előállítása csak innovációval, stratégiaalkotással, a változtatás folyamatos menedzselésével lehetséges.

A magyar cégek árbevételének innovációra, K+F-re fordított aránya az Európai Unióban az egyik legalacsonyabb. Nem véletlenül fejlettebbek a nyugat-európai vállalkozások, amelyek az újításra, a változtatásra tudatosan költenek többet, hiszen ezek a cégek már felismerték, hogy a versenyképesség forrásai pontosan ebben rejlenek. Az innovációs versenyben való lemaradásunkat jól szemléltették a tanulmány elején található ábrák. A 14. ábrából láthatjuk, hogy mely országokkal említene meg minket egy csoportban a fiatal vállalkozások innovációs aktivitása szempontjából. Az ábrából az is kitűnik, hogy mely országok próbálnak innovációval versenyezni, és melyek törekednek a hatékonyságra és az olcsóságra.

Akik az innovációban élen járnak, azok az országok a versenyképesség, a gazdasági fejlettség és az életszínvonal szempontjából mind előrébb tartanak, mint Magyarország. Azt természetesen hangsúlyoznom kell, hogy nemcsak ez az egyetlen tényező eredményezi a gazdaságilag fejlettebb állapotot, de jelentős mértékben hozzájárul ahhoz. A gazdaságpolitika számára a gazdasági stratégia egyik prioritásának kellene lennie, hogy a középső csoportból átkerüljünk a jobb szélső csoportba, hiszen ma már mindenki ismeri és belátja az innovativitás szükségszerűségét. Sajnos, mi ebben is versenyhátrányban vagyunk, és a konkrét lépéseket még nem tettük meg. A 14. ábrán a középső csoportban Magyarország mellett olyan országokat találunk, mint például Trinidad és Tobago, Kolumbia, Costa Rica, Peru, Chile, Mexikó vagy Uruguay. Gyakorlatilag EU-s országok itt nem is szerepelnek. Nem véletlenül vagyunk az európai uniós átlag alatt nemcsak innováció, hanem a versenyképesség szempontjából is.

**15. ábra**  
**Innovációs aktivitás az új vállalkozásoknál, 2008–2010**



Forrás: GEM 2010

## Zárszó

A KKV-k helyzetével, problémáival számos kutatás, disszertáció, tanulmány és szakdolgozat is foglalkozott már. Ebből a szempontból tanulmányom témája nem tekinthető újszerűnek, aktualitása azonban továbbra is vitathatatlan. A KKV-szektor több éve húzódó problémáit a nemzeti gazdaságpolitika a mai napig nem tudta megoldani, így ezzel a kérdéssel mindaddig foglalkozni kell, amíg arra tényleges megoldási javaslat nem születik.



Tanulmányom megpróbálja felhívni a figyelmet arra, hogy a hazai KKV-k helyzete olyan területeken vált problémássá, amelyek a versenyképességük forrásait jelenthetnék. Ezeket változatlanul hagyva, támogatás és segítség nélkül nem biztos, hogy önerőből javítani tudnak saját helyzetükön.

Az Új Széchenyi Terv leginkább a hitelhez jutási lehetőségekben igyekszik segíteni a magyar vállalkozásoknak. A hitelek rendelkezésre állása még nem jelenti azt, hogy a vállalkozásokat a leg hatékonyabb módon támogatták, hiszen működésük és sikereik előtt még számos akadályt le kellene bontani. A bürokrácia leépítésétől kezdve a kedvezőbb adórendszer kialakításáig egy sor olyan intézkedést kellene meghozni, amelyek elősegíthetnék a magyar KKV-szektor működését. Emellett a versenyképességük puha tényezőivel is foglalkozni kellene, építeni kell a tudásra, az innováció, a minőségre.

Új szemléletre lenne szükség nemcsak a gazdaságpolitika, hanem a KKV-k részéről is, hogy a közös érdekek mentén versenyképesebb szereplők, egy dinamikusabban fejlődő KKV-szektor jöjjön létre. A különböző kutatások és tanulmányok eredményeiből világosan látszik, hogy mely területeken vannak lemaradásaink, és mely területeken kellene a KKV-szektornak is látványosan fejlődnie. Ehhez a megfelelő háttért, a támogató gazdasági és üzleti környezetet meg kell tudni teremteni, és ez a mindenkorai gazdaságpolitika felelőssége kell, hogy legyen.

## Felhasznált irodalom

Ács Zoltán – Szerb László (2010): *The global entrepreneurship and development index (GEDI), "Opening Up Innovation: Strategy, Organization and Technology"*. Imperial College London Business School.

Birch, D. (1998): *Corporate Almanac*. Boston, Cognetics, Inc.

Csapó Krisztián (2009): *A gyorsan növekvő kis- és középvállalkozások jellemzői és fejlesztési lehetőségei Magyarországon*. PhD-értekezés. Budapest, Budapesti Corvinus Egyetem Gazdálkodástani PhD-program.

Davidsson, P. (2003): *The domain of entrepreneurship research: Some suggestions*. In Katz – Shepherd (2003): *Advances in Entrepreneurship, Firm Emergence and Growth*. 6., Amsterdam, Elsevier JAI.

GEM (2010): *Global Entrepreneurship Monitor, The Global Report*.

Inzelt Annamária (2010): *A kis- és középvállalatok innovációs teljesítménye és nemzetköziesedése*. „A hazai kis- és középvállalkozások esélyei a nemzetköziesedő tudásgazdaságok korában” konferencia a Tudomány hónapja alkalmából 2010. november 24. A tanulmányok a „KKVENT\_8, A hazai kis- és középvállalkozások esélyei a nemzetköziesedő tudásgazdaságok korában, 2008–2010, (NKTH INNOTARS08 pályázat)” c. kutatás keretében készültek.

Kállay László – Kissné Kovács Eszter – Köhegyi Kálmán – Maszlag Ludmilla (2008): *A kis- és középvállalkozások helyzete 2007*. Budapest, Nemzeti Fejlesztési és Gazdasági Minisztérium.

Kirzner, I. M. (1973): *Competition and entrepreneurship*. Chicago, University of Chicago Press.

Low, M.B – MacMillan I.C. (1988): *Entrepreneurship: Past Research and Future Challenges*. Journal of Management, 14, 139–161.

Schumpeter, J. A. (1934): *Theory of economic development: An inquiry into profits, capital, credit, interest, and the business cycle*. Harvard University Press. Magyar kiadás (1980): A gazdasági fejlődés elmélete. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Stevenson, H.H (1983): *A perspective on entrepreneurship*. Harvard Business School, Working Paper, 9-384-131.

Szerb László (szerk.) (2005): *Vállalkozásindítás, vállalkozói hajlandóság, és a vállalkozási környezeti tényezők alakulása Magyarországon a 2000-es évek első felében*. Pécsi Tudományegyetem.

*Innovation Union Atlas* (2011), European Commission, Brussels, Research and Innovation: Economic analysis and indicators.

Hollanders, Hugo – Tarantola, Stefano – Loschky, Alexander (2009): *Regional Innovation Scoreboard (RIS) 2009*, Pro Inno Europe – Inno Metrics.

*Corruption Perceptions Index* (2010) – Transparency International. [www.transparency.org](http://www.transparency.org)

**Hoffman István\***

# **ÚJ UTAK AZ ÖNKORMÁNYZATOK KÖZÖTTI EGYÜTTMŰKÖDÉSSEN: A KÖZSZOLGÁLTATÁSOK TÁRSULÁSOS MEGSZERVEZÉSE**

A posztindusztriális társadalmak kialakulásával jelentősen megnőtt a szolgáltatások szerepe a gazdaságokban. Ezzel egyidejűleg – az időszakonként visszatérő gazdasági (világ)válságok hatására is – az állam gazdasági feladatainak szerepe is megnőtt. Az 1930-as évektől kialakuló jóléti államokban így a közszolgáltatások szervezése fontos kérdéssé vált. A hatékony, rugalmas és a polgárokhoz közeli feladatellátás érdekében ezeknek a közszolgáltatásoknak a megszervezésében a helyi önkormányzatok is fontos szerepet vállaltak.

A társadalmi és technikai fejlődés az 1970-es évektől új kihívások elé állította az egyes helyi önkormányzatokat is. A szolgáltatások megnövekvő költségigénye miatt a hagyományos szolgáltatási kereteket több esetben újra kellett gondolni, megjelentek az alternatív feladatellátási formák. A tanulmány ezen alternatív feladatellátási formák közül a társulások megoldást járja körül részletesen, azt az eszközt, amely az önkormányzati igazgatási szervezetrendszeren belül kísérte meg kezelni a felmerült problémákat. A vizsgálat során nemcsak a hazai, hanem a nemzetközi szabályozási modelleket és mintákat is át kívánom tekinteni.

## **A szolgáltatások, közszolgáltatások és az önkormányzatok**

A szolgáltatások szerepének vizsgálata az elmúlt 50 évben a gazdaságtudományok mellett a jogtudományok vizsgálódásainak egyik központi elemévé vált, figyelemmel arra, hogy a posztindusztriális társadalmak megjelenésével felértékelődött azok szerepe (Craig – de Burca, 2003: 801). Mára *a fejlett társadalmak gazdaságának központi ágazatává vált* a kereskedelem, a közlekedés és az egyéb szolgáltatások, azaz *a terciér szektor* (Annesley, 2004: 28–29).

Amennyiben hazánk statisztikai adataira tekintünk, hasonló jelenségeket figyelhetünk meg. A Központi Statisztikai Hivatal által közzétett nemzeti számlákat összegezve 2009-ben a szolgáltatási szektor termelte meg a hazai bruttó össztermék 67,28%-át, míg az ipar ennek 29,42%-át, a mezőgazdaság pedig a 3,31%-át (Szabó – Pozsonyi, 2010: 26–29).

A szolgáltatási szektor megerősödése mellett a XX. század gazdasági fejlődésének fontos eleme volt, hogy – bár többször is kétségbe vonták ennek indokoltságát és kiterjedtségének mértékét – a

\* egyetemi adjunktus, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar

gazdaságban egyre inkább megjelent az állam, mint a piaci vezérlés hibáinak legfontosabb korrekciós eszköze (Forgács, 2009). Ennek keretében az államok gazdasági szerepvállalása, s ezzel együtt az állami kiadások aránya is jelentősen megnövekedett a XX. század elejétől kezdődően.

Az államok egyre erősödő gazdasági beavatkozásának eredményeképpen alakultak ki a fejlett nyugati demokráciákban a második világháborút követő időszakban a jóléti államok. Ezekre az államokra az volt a jellemző, hogy állampolgári jogon a juttatások magas szintjét garantálták, s kialakult a szociális, egészségügyi és oktatási közszolgáltatások, valamint a nyugdíjrendszer és a munkanélküli ellátások fejlett rendszere. Ezekben az országokban így az állami újraelosztás hányada viszonylag magas volt, s jelentősen megnövekedett a közsférában foglalkoztatottak száma (Horváth M., 2005: 31). Az új jóléti államok a hatékony és polgárok közeli ellátórendszer biztosítása érdekében szélesebb körben támaszkodtak a helyi önkormányzatokra, mint a szolgáltatások megszervezőire (Horváth M., 2002: 16–17).

A jóléti államok működésének azonban bizonyos problematikus pontjai is jelentkeztek az 1970-es évek valuta-, majd olajválságainak kialakulásával. A gondoskodó és beavatkozó államot jelentős kritikák érték a kialakuló neokonzervatív közgazdasági, ideológiai és politikai irányzatok részéről, úgy vélték, hogy az állami ellátórendszerek csökkentésével az öngondoskodást és a versenyszektort kell előtérbe helyezni (Horváth M., 2005: 32–33; Forgács, 2009). A neokonzervatív politika dominanciáját hozó 1980-as években és az 1990-es évek idején így jelentős kormányzati szerepvállalási csökkentésekre került sor a *hatékonyság* kérdéskörét a központba helyezve. Az 1990-es évek elején, közepén kialakuló új baloldali kormányzatok a kialakult menedzsmentmódszereket nem iktatták ki a kormányzati gyakorlatból, azokra bizonyos körben építettek (Horváth M., 2005: 33–34).

A jóléti államok kialakulása és azok reformjai így jelentősen átalakították az önkormányzati rendszer felépítését is. Az új kihívások két fő irányból jelentkeztek. Egyrészt a közszolgáltatások széles körben történő megjelenése mellett a XX. században jelentős technikai forradalmakra is sor került, amely változások miatt sok tekintetben újra kellett gondolni a szolgáltatások kereteit. Hiszen a megváltozó viszonyok között a korábban mérhető egységek a nagy beruházási, infrastrukturális és képzett munkaerő iránti igények miatt általában csak nagyobb egységekben voltak megfelelően megszervezhetők. Így míg 1940-ben Benisch Artúr az 1000–1500 lakosú községeket a feladatait hatékonyan ellátó településeknek tekintette (Benisch, 1940: 32–33), addig az új helyi önkormányzatokról szóló törvény minisztériumi tervezete a kötelező közös hivatalok legkisebb nagyságát még 3000, az elfogadott önkormányzati törvény 85. §-a pedig 2000 főben határozta meg.

A hagyományos önkormányzati rendszert érő másik kihívást az állami kiadások csökkentését célul kitűző kormányzati politikák jelentették, amelyek különböző eszközökkel kívánták elérni a közszolgáltatási kiadások csökkentését, sok esetben úgy, hogy a szolgáltatás színvonala lehetőleg ne csökkenjen (Horváth M., 2002: 79–80).

Az 1980-as és 1990-es években – jellemzően az új közmenedzsment-irányzatok, valamint részben azok kritikáinak hatására – jelentős önkormányzati reformokra került sor a fejlett nyugat-európai államokban, majd a rendszerváltozások folyamatában a korábbi államszocialista országokban (Horváth M., 2002: 42–43). Ezeknek az önkormányzati reformoknak hangsúlyos eleme volt a korábbi, közvetlen állami-önkormányzati szolgáltatásszervezés mellett bizonyos alternatív közfeladat-ellátási formák szélesebb körű alkalmazása a helyi közszolgáltatások körében.

Horváth M. Tamás – a nemzetközi szakirodalommal összhangban – az alternatív közszolgáltatásszervezési eszközök közé sorolta a kiszervezést (*outsourcing*), a különféle önkormányzati társulások széles körű alkalmazását, a köz-magán szervezetek és megállapodások alkalmazását (PPP), a közfeladat-ellátási megállapodásokat, a különféle állami és önkormányzati támogatások szolgáltatásszervezési célú alkalmazását, az önkéntes közérdekű tevékenységet, valamint a díjpolitika kiterjesztett szerepét (Horváth M., 2005: 152–153).

Jelen cikkben ezen eszközök közül egy elemet, az önkormányzati közszolgáltatások körében az önkormányzatok eltérő méreteiből fakadó mérhető hatékonysági jellegű problémák kezelésére szolgáló *önkormányzati társulások kérdéskörét* tekintem át.

## Vázlatos áttekintés a térszerkezeti különbségek kezelésének modelljeiről

A különböző önkormányzati jogok eltérő megoldásokat alkalmaztak az önkormányzatok eltérő méreteiből fakadó térszerkezeti egyenlenségből származó problémák megoldására. Ezek a megoldások egyrészt csoportosíthatók azon az alapon, hogy az adott önkormányzati rendszer *melyik nagy önkormányzati modellbe* sorolható, másrészt azon az alapon is, hogy *milyen térszerkezeti megoldást* választott az érintett ország vagy országcsoport. Természetesen a preferált térszerkezeti megoldásokat is jelentős mértékben meghatározza az adott állam önkormányzati rendszerének felépítése, azonban eltérő közjogi szerkezeteket követő államok is hasonló megoldásokat választanak, ha térszerkezeti felépítésük hasonló. A társulásos együttműködések vizsgálata szempontjából kiemelkedő szerepű települési szint felépítését és hatáskörét mindazonáltal alapvető jelleggel meghatározza a *középszint szerepe és annak felépítése*. Ennek keretében az, hogy erős vagy gyenge-e a középszint, továbbá, hogy egységes, vagy alsó és felső középszintre tagolt szerkezetről beszélhetünk-e. Meghatározó továbbá a *településközi szint szerepe vagy jelentősége* – e körben különösen annak a kérdése, hogy ismeri-e az adott jogrendszer a településközi szintű szerveződéseket, s ha igen, akkor azokat egyfajta alsó középszintnek, vagy a települési teherbíró képességet kiegyenlítő egységnek értelmezi-e. A fentiekre figyelemmel több különböző modellt különíthetünk el.

### A települési önkormányzatok összevonása

A települések eltérő nagyságának problémáját ez a modell úgy kísérli meg kezelni, hogy szükség esetén a kisebb települések bizonyos mértékű összevonásával olyan méretű egységeket hoz létre, amelyek az adott önkormányzati rendszerben alapszintűként meghatározott feladatok ellátására önmagában képesek. A fenti modellt alkalmazó államokban a települési önkormányzatok számának csökkentésével felszámolták „az egy település – egy önkormányzat” elvét. Az összevonással érintett települések száma és mérete azonban jelentős eltéréseket mutat még e modellen belül, így két alípust is elkülöníthetünk.

#### *A települési önkormányzatok radikális összevonása: a skandináv modell*

A skandináv modellben a települési önkormányzatok alapszolgáltatásait viszonylag széles körben határozta meg a törvényhozás.<sup>1</sup> Ezzel egyidejűleg arra törekedtek, hogy olyan méretű települési önkormányzati egységeket alakítsanak ki, amelyek e széles körben meghatározott feladatok *mind-egyikét* képesek megfelelően ellátni. Erre figyelemmel a skandináv államokban *a települési önkormányzatok számának radikális csökkentésére* került sor az 1960-as évektől kezdődően napjainkig. Svédországban – több lépcsőben – az 1944-es közel 2000 települési önkormányzatot mára 290 helyi egységbe vonták össze (Strönholm, 1981: 91), Norvégiában mára már csak 430 (Baldersheim – Rose, 2011: 286–287), a legkevésbé radikális összevonást elvégző Finnországban pedig 446 települési szintű önkormányzat működik (Bordás, 2006: 125; Outila, 1985: 73). A települések számának legnagyobb mértékű csökkentésére Dániában került sor, ahol a 2007-es önkormányzati reform során a települési önkormányzatok – több ízben már csökkentett – 271-es számát 98-ra csökkentették. A skandináv modell hátrányaként a kritikusai éppen azt róják fel, hogy a széles feladatkörök hatékony ellátásához szükséges koncentráció révén a települési autonómia túl messzire került a polgároktól, hiszen az összevont települési önkormányzatok leginkább az európai államok településközi szintű egységeihez hasonlítanak méretük és területük alapján, amit jól mutat az alábbi táblázat is.

## 1. táblázat

### Települési önkormányzatok átlagos népessége és területe Skandináviában és Magyarországon

<i>Ország</i>	<i>Települési önkormányzatok átlagos népessége (fő)</i>	<i>Települési önkormányzatok átlagos területe (km<sup>2</sup>)</i>
<i>Dánia</i>	52 870	439,7
<i>Svédország</i>	30 170	1 551,6
<i>Norvégia</i>	10 000	753,2
<i>Finnország</i>	11 300	758,2
<b>MAGYARORSZÁG</b>	3 150	29,3

*A települési önkormányzatok összevonása erős középszintű egységek léte mellett*

A fenti altípust követő államokban a települési önkormányzatok összevonásával szintén sor került az alapszolgáltatások ellátására képes méretű egységek kialakítására. Azonban ezen államokban az erős középszint működésére figyelemmel<sup>2</sup> kisebb települési egységeket alakítottak ki, ugyanis a területi önkormányzatok szélesebb hatáskörei miatt szűkebb volt a települések szolgáltatási kötelezettsége: körülbelül 6000–10 000 fős települési egységeket hoztak létre. A fenti megoldást elsősorban a délnémet tartományok (Bajorország és Baden-Württemberg) alkalmazták, amelyekben az 1960-as és '80-as évek között – a magyar közös tanácsi átszervezéssel időben párhuzamosan – került sor a község számának felére, harmadára csökkentésére. Az összevonás mértékét jól mutatja az alábbi táblázat is, amely azért is különösen érdekes, mivel a két délnémet tartomány népessége, területe és településszerkezete nagyon hasonló hazánk jelenlegi helyzetéhez.

## 2. táblázat

### Települési önkormányzatok átlagos népessége és területe a délnémet tartományokban és Magyarországon

<i>Ország</i>	<i>Települési önkormányzatok átlagos népessége (fő)</i>	<i>Települési önkormányzatok átlagos területe (km<sup>2</sup>)</i>
<i>Bajorország</i>	6 090	34,3
<i>Baden-Württemberg</i>	9 770	32,5
<b>MAGYARORSZÁG</b>	3 150	29,3

### **Gyenge települési önkormányzat erős és tagolt középszinttel**

A közszolgáltatások megfelelő színvonalának és a közhatalmi eszközök kielégítő alkalmazásának biztosítása nemcsak a települések összevonásával lehetséges. Egy másik megoldást jelent az, ha valamennyi település önkormányzatiságát fenntartva a területi szintet erősíti meg a törvényalkotó. Ebben a rendszerben a települések csak a legalapvetőbb szolgáltatásokért felelősek, a legtöbb alapfokú közszolgáltatás nyújtása a középszint feladata. Sok esetben a középszint is tagolt ezekben az országokban: az alapszolgáltatásokat és az alsó középfokú szolgáltatásokat ekkor az alsó középszint (Franciaországban a megye – *département*), míg a felső középfokú szolgáltatásokat a felső középszint (Franciaországban a régió – *région*) nyújtja. A modell mintaalkotó államának Franciaországot tekinthetjük, ahol megőrizték az „egy település – egy önkormányzat” elvét – így ma Franciaországban 36 682 települési önkormányzat (*commune*) működik, 1780 fős átlagos népességgel –, azonban a települések hatásköre erősen korlátozott, s már az alapszolgáltatások jelentős részének ellátása is az alsó középszint hatáskörébe tartozik (Bernard, 1983: 219–221). A települési szint erősítése érdekében az 1970-es évek végétől mind a mintaalkotó Franciaországban, mind a hasonló modellt követő dél-európai államokban ösztönözték a településközi társulások együttműködések kialakítását.

### **Gyenge települési önkormányzat településközi jellegű alapszolgáltató szinttel**

Az „egy település – egy önkormányzat” elvének megtartására úgy is lehetőség nyílik, hogy a települési önkormányzatok szűk szolgáltatási felelőssége mellett nem az alsó középszintű egységre, hanem egy településközi szintű szervezetre ruházzák az alapszolgáltatások ellátásával kapcsolatos feladat- és hatásköröket. A fenti modell mintaalkotó állama az Egyesült Királyság, azon belül is Anglia, ahol az alapszolgáltatásokért a településközi szintnek tekinthető körzeti (*district*) önkormányzatok – valamint az azokkal azonos jogállású körzeti jogú városok (*borough*) és a megyei feladatokat is ellátó nagyvárosi önkormányzatok (*unitary authorities*) – felelősek. Az erős urbanizációra figyelemmel az Egyesült Királyságban a középszint is differenciált, a már említett nagyvárosi önkormányzatok elkülönülnek a megyei (grófsági) önkormányzatoktól (*county*) (Arden – Manning – Collins, 1999: 95–100).

### **A térszerkezeti egyenetlenségek korrekciója társulásokkal**

Az előző modellek a települések eltérő méretét vagy a települések összevonásával, vagy a települések ellátási felelősségének szűkítésével és a középszint megerősítésével kezelték. A társulásokat középpontba helyező önkormányzati rendszerek ezzel szemben fenntartják a települések széles körű szolgáltatási felelősségét, nagyjából érintetlenül hagyják, vagy alig érintik az „egy település – egy önkormányzat” elvét, azonban az önkéntes vagy kötelező települési együttműködések előírásával kívánják megfelelő szolgáltatási egységeket kialakítani. A települési demokrácia erősödésével a települések összevonását és a középszint megerősítését választó országokban is megjelent a települések szerepét támogató társulások együttműködések ösztönzése (Marcou – Verebélyi, 1993: 23).

#### *Kötelező társulások*

A települési önkormányzatok széles ellátási felelőssége esetén a térszerkezetből fakadó különbségek társulások jellegű kezelése során az első altípust az a megoldás jelenti, ha a törvényalkotó (vagy törvény felhatalmazása alapján a központi államigazgatás) előírhatja a települési önkormányzatoknak a szolgáltatások közös megszervezését, azaz *kötelező társulás kialakítását*. A kötelező

társulások kialakítására két módon kerül sor: a modellt választó államok és tartományok egy részében egy-egy feladat közös ellátására hoznak létre *céltársulásokat* – ilyenek például az osztrák és egyes német tartományok, valamint bizonyos svájci kantonok kötelező céltársulásai (*Zweckverbände*) (Neuhoffer, 1994: 40; Rüegg, 1994: 52) – vagy *általános jelleggel*, az alapfokú szolgáltatások széles körére hoznak létre *többcélú társulásokat* – amilyen például a Rajna-vidék–Pfalz tartomány kötelező községi szövetsége (*Gemeindeverband*) (Schmidt-Aßmann, 2005: 120). E típuson belül speciális az a megoldás, amikor a társulás meghatározott területen önkéntesen jön létre, azonban meghatározott arányú részvétel esetén a társulásban részt vevő települések a részt nem vevő településeket rákényszeríthetik az együttműködéshez történő csatlakozásra.

#### *Központi pénzügyi ösztönzőkkel támogatott önkéntes társulások*

A térszerkezeti egyenlenségek társulásos korrekciójának másik altípusáról akkor beszélünk, amikor a települési önkormányzatok önállósága fennmarad, ám a központi jogalkotónak nincs alkotmányos lehetősége arra, hogy a kötelező (kényszer)társulásokat alakítsa ki, vagy ez nem áll szándékában. Ebben az esetben az általa elérni kívánt szolgáltatási szerkezet kialakítását különböző finanszírozási és szabályozási eszközökkel támogatja. A fenti altípus Európában széles körben elterjedt: ez ugyanis nem jár a települések önkormányzatiságának és szervezetalkítási szabadságának alkotmányos korlátozásával, mégis a financiai „gyengéd kényszer” hatékonyan segítheti elő a települések közötti együttműködések kialakulását. Erre figyelemmel ilyen, központilag támogatott, önkéntes társulási rezsimeket találunk (részben) Franciaországban, a dél-európai államokban, valamint a visegrádi országokban (Hoffman, 2009: 70–75, 79–83).

#### *Szabadon vállalt feladatokra létrehozott önkéntes társulások*

A szabadon vállalt önkormányzati feladatok alapvetően a kontinentális államokra jellemzőek, az *ultra vires* elvet követő angolszász államokban a szabadon vállalt feladatok köre ugyanis jóval szűkebb (Arden – Manning – Collins, 1999: 143). Az európai szárazföld államainak önkormányzati jogai a hatékony feladatellátás érdekében ugyanis általában lehetővé teszik, hogy a szabadon vállalt feladatok tekintetében is önkéntes társulásokat hozzanak létre (Schmidt-Aßmann, 2005: 120). Figyelemmel a feladatok önkéntes elvállalására ezen együttműködési formákat a központi költségvetések csak kivételesen támogatják.

*Látható, hogy az egyes országok térszerkezeti egyenlenségeinek korrekciója érdekében különböző modellek alakultak ki, amelyek között fontos helyet foglalnak el a társulásos együttműködések. Az európai példák áttekintését követően a társulásos együttműködések hazai szabályozásának múltját, jelenét, valamint az új önkormányzati törvény rendelkezéseire figyelemmel annak a lehetséges jövőjét kívánom áttekinteni.*

## **Társulások Magyarországon**

Az önkormányzati társulásokkal kapcsolatban ki kell emelnem, hogy e jogintézmény már a polgári korszaktól kezdve része a magyar önkormányzati jognak, azonban e körben is jelezni kell, hogy a megalapozott tudományos kutatást számos körülmény nehezíti. Ezen akadályok között elsőként azt kell említenem, hogy jelenleg a társulásoknak – a jogi személyiségű társulások kivételével – nincs egy egységes, közhiteles nyilvántartása. A társulások számát csak az egyes megyei közigazgatási hivatalok „önkéntes nyilvántartásai” alapján állapíthatjuk meg. A társulások száma azonban mindemellett rendkívül csúszka, ugyanis egyes társulások csak egy, mások pedig több feladatot is ellát-



nak: azaz a társulások által ellátott feladatok számáról végképp nem állnak rendelkezésre megbízható adatok. Az egységes országos regiszter hiányában csak egyes „önkéntes” adatgyűjtésekre – például egyes megyei közigazgatási hivatalok és jogelődjei ellátási térképeire, valamint az MTA Regionális Kutatások Központja e tárgy körben végzett és publikált kutatási eredményeire – támaszkodhatunk. Ezen körülményekre figyelemmel a rendelkezésre álló adatokat is óvatosan, adott esetben kellő fenntartással kell kezelni.

### **A helyi autonómiák közötti együttműködések 1870-től az 1990-es évek végéig**

A polgári magyar közigazgatási rendszer létrejöttének kezdetétől ismert volt hazánkban a helyi (Erekly Ferenc szavaival élve a helyhatósági) önkormányzatok társulásának jogintézménye. Az 1870-es és az 1886-os községi törvények alapján a kötelező községi feladatokat önállóan ellátni nem képes községeket a vármegyei önkormányzat kötelező társulásokba, úgynevezett körökbe szervezhette. Ezek a körök elláthattak hatósági feladatokat – így például a jegyzőt közösen foglalkoztató körjegyzőségek, valamint az 1877: XX. tc. alapján a gyámhatósági területén meghatározott feladatokért felelős, több község által foglalkoztatott körgyámok – valamint közszolgáltatási feladatokat, amelyeknek a legjellemzőbbje a több község orvosi alapellátását ellátó körorvos volt. A polgári korszak alapvetően kötelező – vármegyei, később részben belügyminiszteri – kötelezésen alapuló (kényszer)társulásai mellett lehetőség volt a községek önkéntes együttműködésére is.

A tanácsrendszer időszakában az együttműködések szabályozásában szintén a kötelező elem volt a meghatározó, elég, ha a községi közös tanácsok rendszerére gondolunk. Azonban az 1970-es évektől – elsőként a középszintű (megyei) tanácsok, majd később a települési szint tekintetében is – megjelentek az önkéntes tanácsú együttműködések. Az 1980-as évektől jelentősen megnőtt az igény ezen együttműködések kialakítására, ezzel egyidejűleg a fenti együttműködésekre vonatkozó jogszabályi háttér kialakítására (Kiss, 1985: 155).

A rendszerváltás folyamatában a tanácsrendszert felváltotta az önkormányzati rendszer. Az 1990-ben módosított Alkotmány és az akkor megalkotott, a helyi önkormányzatokról szóló 1990: LXV. tv. (Ötv.) az önkormányzati autonómia alapjogias és településközpontú szemléletére épített. Éppen ez a széles hatáskörű, alapjogias szemléletű rendszer magában rejtette a társulások jogintézményének szabályozása iránti igényt: hiszen az „egy település – egy önkormányzat” elve miatt számos olyan kis önkormányzat jöhetett – jött – létre, amely önállóan nem volt képes ellátni a kötelező feladatait. Azonban az Ötv. – összhangban az Alkotmány alapjogias önkormányzat-felfogásával – a *szabad társulás* alapján állt, amely alól csak a „félkötelezőnek” tekinthető körjegyzőség képezett kivételt. A rendszerben fontosnak szánt társulásokkal kapcsolatban azonban az Ötv. csupán az *ellátott funkcióra összpontosító keretszabályokat* tartalmazott. Mindezekre figyelemmel az 1990-es évek elején nagymértékű *dezintegráció* játszódott le az önkormányzatok közötti együttműködések tekintetében. A közös tanácsok gyakorlatilag eltűntek, a helyettük kínált közös képviselőtestületi formát 1992-ben csak 20 községcsoport választotta: 2005-re e 20 együttműködés száma négyre, 2006-ra pedig háromra csökkent. A közös tanácsok felbomlásával egyidejűleg a hatósági-döntéshozzájárulási integrációk is eltűntek: 1991-ben csak 591 körjegyzőség működött, amelyek száma 1997-re 492-re csökkent. Mindemellett a várakozásokkal ellentétben csak rendkívül mérsékelt számban alakultak meg a közszolgáltatások közös ellátását biztosító intézményi társulások: 1992-ben a körülbelül 3200 önkormányzat csak 120 ilyen együttműködést alakított ki. A dezintegrációnak több okát különítette el a közigazgatás-tudomány. Kiemelték, hogy a tanácsrendszer kényszerének megszűnése is a korábbi társulások jellegű intézmények felszámolása irányába hatott, ugyanis a kistéleplések számára az önálló feladatellátás vált kívánatos céllá. A társulásokra vonatkozó szabályozás hiányosságai sem segítették elő a jogintézmény széles körben történő elterjedését (Csefkó, 2002: 75). Az állami támogatási rendszer sem hatott ösztönzőleg, sőt a cél- és címzett támogatások modellje kifejezetten a kistéleplési intézményi önállóságot erősítette. Mindemellett a frissen megalakuló törvényességi el-

lenőrzést ellátó köztársasági megbízotti hivataloknak sem tette lehetővé az Ötv. az önkormányzatok részére a szakmai segítségnyújtást.

Az 1990-es évtized folyamán egyre több jele mutatkozott annak, hogy az önálló feladatellátás számos gazdasági-társadalmi hátránnyal jár. Az önálló feladatellátás „érzékeny pontjainak” elsősorban az oktatás (kistelepülési iskolák), az egészségügyi és szociális alapellátás bizonyult. Mindezekre tekintettel a társulásos együttműködések szerepe felértékelődött. Ennek keretében a költségvetési törvényekben megjelentek a társulások megalakulását elősegítő pénzügyi ösztönzők („gyengéd kényszer”), valamint egyes ágazati törvényekben társulást ösztönző szabályokat helyeztek el<sup>3</sup>, valamint a korábbi szabályozási hiányosságokat megszüntették az új, a szervezeti és pénzügyi kérdéseket rendező, a társulásokat szervezeti alapon csoportosító társulási törvény (1997: CXXXV. törvény) megalkotásával.

### A társulási rendszer jelenlegi állapota

A társulások által ellátható feladatok tekintetében az Ötv. ad eligazítást. Két fő ellátható feladattípust különböztet meg: az első csoportba a *közszolgáltatások ellátását* sorolhatjuk, amelynek tekintetében az Ötv. az *intézményi társulások* megalakítását teszi lehetővé. A rendelkezésre álló adatok alapján megállapíthatjuk, hogy ezek az együttműködések elsősorban a legalapvetőbb humán közszolgáltatások alapszolgáltatásainak nyújtására, jellemzően a közoktatás feladatainak ellátására, az egészségügyi, szociális, gyermekjóléti, kulturális és közművelődési alapellátás feladatainak ellátására alakultak. Az együttműködések kialakításának ösztönzésére az 1990-es évek közepétől „pántlikázott” forrásokat biztosított a központi költségvetés. Ezen költségvetési többlettámogatások a kistérségi rendszer kialakításával párhuzamosan 2004-től folyamatosan a kistérségi normatívák „ernyőjébe” kerültek, így a korábbi községi szinten szerveződő mikrokozterek jelentős részben beépültek a kistérség „ernyője” alá, amely beépülés miatt a társulások számának növekedési üteme visszaesett. A társulások körének bővülése során egyértelműen látható az is, hogy azok számának jelentősebb emelkedése erős korrelációt mutat az ösztönző normák mértékével.

### 3. táblázat

#### Intézményi társulások számának alakulása Magyarországon<sup>4</sup>

Év	Intézményi társulások száma
1992	120
2003	1 274
2005	1 586

Az Ötv. alapján a második ellátható feladatcsoport a *közhatalom együttes gyakorlása*, amelynek ellátására a *hatósági igazgatási társulások* kialakítását tette lehetővé. Ezek a társulások a közigazgatási hivatalok felmérései szerint azonban nem az önkormányzati hatósági ügyek, hanem az Ötv. 7. § (1) bekezdése alapján a jegyzőre és a polgármesteri hivatalok ügyintézőire átruházott államigazgatási hatáskörök közös ellátására jöttek létre. 2003-ban az összes hatósági igazgatási társulás 46,5%-a építéshatósági, 24,4%-a pedig gyámügyi igazgatási feladatok ellátására jött létre. Ezen együttműködések száma 2003 óta folyamatosan csökken (2003-ban még 303, 2005-ben már csak 227 ilyen társulás működött), elsősorban az építésügy területén a települési és társulásos hatáskörgyakorlás átvállalásának szigorodó feltételei, valamint a körzetközponti (a kistérség székhelyvárosában működő) jegyzők feladat- és hatáskörének szélesedése miatt.

A teljes döntés-előkészítési és döntéshozatali rendszert integráló, mára már alig létező *társult képviselőtestület* (és annak hivatala) mellett az Ötv. az átruházott államigazgatási hatáskörök gyakorlása, valamint az önkormányzati döntés-előkészítésnek a kistéleplési szinten történő közös feladatellátása érdekében rendelkezett a közhatalmi és közszolgáltatási döntés-előkészítési feladatokat integráltan ellátó *körjegyzőségek* kialakításáról, amelyek a közös döntés-előkészítéssel további társulások alapjaivá is válhatnak. Az 1000 főnél kisebb népességű községek tekintetében a körjegyzőség kötelező együttműködés, kivéve, ha a település tud foglalkoztatni a képzettségi előírásoknak megfelelő jegyzőt – emiatt a körjegyzőség egyfajta „félkötelező”, községközi (mikrokörzeti) jellegű társulásként írható le. A körjegyzőségek száma 1991 és 1997 között – a '90-es évek dezintegrációs folyamataival összefüggésben – folyamatosan csökkent. Ez a tendencia 1998-tól kezdődően megfordult, s azóta a számuk növekszik. Ki kell emelni, hogy e növekedés ellenére is közel kétszer annyi helyi hivatal működik még ma is Magyarországon, mint 1990-ben.<sup>5</sup>

#### 4. táblázat

#### Körjegyzőségek és a körjegyzőségekben résztvevő települések száma, 1991–2007

Év	Körjegyzőségek száma	Körjegyzőségekben résztvevő települések száma
1991	529	1535
1997	492	868
2003	605	1622
2005	634	1696
2006	633	n. a.
2007	718	n. a.

Akárcsak az intézményi társulások számának alakulása, a körjegyzőségek kiteljesedése is szoros összefüggésben áll a központi költségvetés pénzügyi szabályozóinak változásaival. E körben elég, ha példaként a 2006/7. esztendő jelentős mértékű bővülésére – a körjegyzőségek száma 633-ról 718-ra, 13,4%-kal növekedett – gondolunk, amely szoros összefüggésben állt azzal, hogy emelkedett a körjegyzőségi kiegészítő normatíva, s a költségvetési törvényben jelentősen megnehezítették az önálló hivatallal rendelkező kistéleplések hozzáférését az önhibájukon kívül hátrányos helyzetű önkormányzatok kiegészítő támogatásához (ÖNHKI).

A XXI. század első évtizedének a hazai társulási rendszert érintő jelentős változását a *többcélú kistérségi társulások* kialakulása jelentette. A többcélú kistérségi társulások kialakításának hazai elméleti előzményét Erdei Ferenc és Bibó István városmegyei (majd Bibó ún. nagyjárásai) koncepciója, továbbá a Magyary Zoltán járásközpontú szolgáltatási és közhatalmi koncepciója jelentette. (Erdei, 1939; Magyary – Kiss, 1939). A kistérségi társuláshoz hasonló jellegű, több feladatot integráltan ellátó önkormányzati együttműködés például a már korábban említett francia SIVOM, valamint a rajna-vidék–pfalzi községsszövetség. A kezdetben az 1997. évi CXXXV. törvény szabályain alapuló, a Belügyminisztérium és a megyei közigazgatási hivatalok szakmai segítségnyújtásával kialakuló és a központi költségvetés által támogatott társulások széles körű kiépülését követően ezt a társulási típust a 2004. évi CVII. törvény intézményesítette a magyar jogban. Ez a társulás is *önkéntes* jellegű, de az Alkotmánybíróság két iránymutató határozatára figyelemmel csak és kizárólag a

törvény mellékletében meghatározott települések hozhatják létre. A társulások erőteljes központi költségvetési támogatásának is köszönhetően már az ország valamennyi kistérségében megalakult a többcélú társulás. Ezek az együttműködések *elsősorban humán közszolgáltatások* – mind szakosított, mind alapszolgáltatások – *szervezését* vállalták magukra. A korábbi társulási normatíváknak a folyamatosan növekvő mértékű kistérségi normatív támogatásba történő beépülése miatt a kistérségi társulások egyfajta „ernyőként” részben integrálták magukba a korábbi községközi (mikrokörzeti) jellegű együttműködések – igaz, mára már egy ellentétes, kilépési folyamatot is megfigyelhetünk egyes kistérségek tekintetében. A humán közszolgáltatások mellett ezek a társulások csak kivételesen látnak el közhatalmi feladatokat, leginkább a hatósági határozatok végrehajtására létrejött korábbi társulások feladatait vették át.

## 5. táblázat

### A települési önkormányzatok többcélú kistérségi társulásainak támogatása az éves költségvetési törvények alapján

Év	Támogatás aránya	Év	Támogatás aránya
2004	1,19%	2009	2,28%
2005	1,74%	2010	2,53%
2006	1,94%	2011	2,91%
2007	2,31%	2012 (terv)	2,79%
2008	2,08%		

### Quo vadis magyar társulási rendszer?

A kutatás nehézségeivel kapcsolatban már jeleztem, hogy a magyar társulási rendszerrel kapcsolatos megalapozott döntéshozatalhoz hiteles adatokra is szükség van, ezért indokolt lenne a társulásokról egy, az ellátott feladatokat is rögzítő egységes nyilvántartás vezetése. A társulási rendszer továbbfejlesztésének alapkérdése véleményem szerint az, hogy a jelenlegi magyar önkormányzati rendszerben elegendő-e az önkéntes társulás, vagy indokolt lehet-e a kötelező (kényszer)társulás intézményének (ismételt) megteremtése, hogy ezzel alakítsanak ki mérethatékony ellátási egységeket.

A 2011. évi őszi törvényalkotás a mérethatékonyág kérdéseinek megoldását azonban *nem az önkormányzatiságon* belül kereste. Az őszi törvényalkotási roham mögött álló elsődleges koncepció ugyanis a közszolgáltatások *államigazgatási kézbe vétele*, azaz a korábbi decentralizáció feladása volt. Az új önkormányzati törvény 13. §-a, valamint a megyei önkormányzatok konszolidációjáról, a megyei önkormányzati intézmények és a Fővárosi Önkormányzat egyes egészségügyi intézményeinek átvételéről szóló 2011. évi CLIV. törvény rendelkezései egyértelműen jelzik, hogy az önkormányzati rendszerben a helyi közösségek *gyakorlatilag csak az alapszolgáltatások megszervezéséért lesznek felelősek*. E körben is kivételt jelentenek a közoktatási közszolgáltatások, ahol a helyi autonómiák az új, nemzeti köznevelésről szóló törvény alapján az alapfokú nevelési és oktatási feladatok közül csak az óvodák fenntartásáért lesznek felelősek. Szintén ezt a koncepciót támasztja alá Esztergom Város Önkormányzata egyes intézményeinek átvételéről szóló 2011. évi CLXXXVI. törvény is, amely valamennyi, középfokú szolgáltatást nyújtó esztergomi önkormányzati intézményt az államigazgatás ellátási körébe vont.

Az új szabályozásban így a költségesebb, nagyobb szakértelmet igénylő középfokú szolgáltatások, valamint az egyik kiemelkedő társadalmi és költségvetési jellegű közszolgáltatás kapcsán *megszűnik az önkormányzati feladatellátás, direkt államigazgatási szolgáltatásszervezési rezsim alakul ki.*

Ehhez kapcsolódik az új nemzeti vagyronról szóló törvény szabályozása is, amely az elfogadott Alaptörvénnyel összhangban megszünteti az önkormányzatok vagyonának az állammal szembeni védelmét. Ezzel összhangban került sor a 2011. december 31-éig hatályos, a Magyar Köztársaság Alkotmányáról szóló 1949. évi XX. törvény egyik utolsó módosítására, amely hasonló tartalommal módosította az Alkotmány 12. §-ának (2) bekezdését.

Az új Alaptörvény a szabad társulás elvének minden körülmények közötti érvényesítésével, valamint a kényszerszűrés szükségességével kapcsolatos vitákat lezárta azzal, hogy a 34. cikk (2) bekezdésében lehetővé tette, hogy akár egyszerű többséggel elfogadott törvény is létrehozhatson kötelező önkormányzati társulást az önkormányzatok kötelező feladatellátásának körében.

Bár elvileg az új Alaptörvény lehetővé tette a kötelező társulások kialakítását, azonban az új önkormányzati törvény a társulásos feladatellátás helyett az 1970-es és '80-as évek kedvelt korrekciós eszközt, a *differenciált feladat- és hatáskör-telepítést* (Hoffman, 2009: 167–170) alkalmazza, akkor, amikor a 21. §-ban a városok, a járásszékhely-városok és a megyei városok körzeti szolgáltatási illetékességéről rendelkezik a külön törvényben meghatározott kötelező feladatok tekintetében.

A kötelező társulások csak egy körben jelennek meg expressis verbis az új Ötv.-ben: a 2000 főnél kisebb önkormányzatok az igazgatási feladataikat egy kötelező társulásnak tekinthető integrált szervezet, az ún. *közös hivatal* keretei között kell ellátniuk. A társulások várható szerepéről és jelentőségéről azonban az új Ötv. alapján még nem kaphatunk képet, ugyanis a társulási törvény, illetve a várhatóan a kötelező társulásokat széles körben alkalmazó külön törvényeket eddig még nem fogadta el az Országgyűlés.

Álláspontom szerint indokolt a kényszerszűrés megteremtése lehetőségének kialakítása, és ehhez kapcsolódóan rendezni kellene a jövőben a kistérségek (új megjelölésük szerint a járások) és a községek (mikrokörzeti) együttműködések viszonyát is. A mikrokörzetek és a kistérség (járás) viszonyának rendezése szoros kapcsolatban áll a problémával is, hogy maga a kistérség (járás) is válaszüton áll: alapszolgáltatásokat ellátó községzövetséggé alakul vagy alsó középfokú szolgáltatásokat a megyétől átvállaló járássá. A Dunántúlon ugyanis a községzövetséggé, míg az alföldi területeken a járássá válás irányába indultak el a kistérségek.<sup>6</sup> Az államosítás széles körben történő alkalmazása azonban számos problémát vethet fel, amelyek alapvetően arra vezethetők vissza, hogy bár ez a módszer lehetővé teszi a mérethatékony egységek kialakítását, de egyben eltünteti a helyi demokrácia és a decentralizáció alkalmazásának számos előnyét, s egy sokkal merevebb és rugalmatlanabb közszolgáltatási szektor kialakulásához vezethet.

Mindezen felvetések a magyar önkormányzati rendszer régóta megválaszolatlan kérdései, amelyek rendezése a jelen és a jövő szakembereinek fontos feladata.

## Felhasznált irodalom

Annesley, Claire (2004): *Postindustrial Germany. Services, technological transformation and knowledge in unified Germany*. Manchester, Manchester University Press.

Arden, Andrew – Manning, Jonathan – Collins, Scott (1999): *Local Government Constitutional and Administrative Law*. London, Sweet & Maxwell.

Baldersheim, Harald – Rose, Lawrence E. (2011): *Norway: The Decline of Subnational Democracy?* In: Loughlin, John – Hendriks, Frank – Lidström, Anders (szerk.): *The Oxford Handbook of Local and Regional Democracy in Europe*. Oxford, Oxford University Press.

Benisch Artúr (1940): *Közigazgatásunk területi beosztásának országos rendezése*. In: Mártonffy Károly (szerk.): *Városfejlesztés, városrendezés, városépítés*. Az V. Közigazgatási Továbbképző Tanfolyam előadásai. Budapest, Magyar Királyi Állami Nyomda.

Bernard, Paul (1983): *L'État et la décentralisation. Du préfet au commissaire de la République*. Paris, La Documentation française.

Bordás Mária (2006): *Finnország közigazgatása*. In: Lőrincz Lajos (szerk.): *Közigazgatás az Európai Unió tagállamaiban. Összehasonlító közigazgatás*. Budapest, Unió Kiadó.

Craig, Paul – de Burca, Gráinne (2003): *EU Law. Text, Cases and Materials*. Oxford, Oxford University Press.

Csefkó Ferenc (2002): *A települések differenciált hatásköri rendje kialakításának alapjai (I.)*. Magyar Közigazgatás, L. évf., 2. sz., 66–82.

Erdei Ferenc (1939): *A magyar város*. Budapest, Athaeneum.

Forgács Imre (2009): *Mégsem éjjeliőr? A kormányzás esélyei és a pénzügyi válság*. Budapest, Zrínyi Kiadó – Osiris Kiadó.

Hoffman István (2009): *Önkormányzati közszolgáltatások szervezése és igazgatása. Az elmélet és a gyakorlat tükrében*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.

Horváth M. Tamás (2002): *Helyi közszolgáltatások szervezése*. Budapest – Pécs, Dialóg Campus Kiadó.

Horváth M. Tamás (2005): *Közmenedzsment*. Budapest – Pécs, Dialóg Campus Kiadó.

Kiss László (1985): *Az igazgatási társulások helye, szerepe és fejlesztésük irányai Baranya megyében*. In: Ádám Antal – Farkas Károly (szerk.): *Államigazgatás, terület- és településpolitika. Tanulmányok Baranya megyéből*. Pécs, JPTE ÁJK.

Magyary Zoltán – Kiss István (1939): *A közigazgatás és az emberek. Ténymegállapító tanulmány a tatai járás közigazgatásáról*. Budapest, Magyar Közigazgatástudományi Intézet.

Marcou, Gérard – Verebélyi, Imre (1993): *New Trends in Local Government in Western and Eastern Europe*. Brüsszel, International Institute of Administrative Sciences.

Neuhoffer, Hans (1994): *Österreich*. In: Hans-Georg Wehling (szerk.): *Kommunalpolitik in Europa*. Stuttgart – Berlin – Köln, Verlag W. Kohlhammer.

Outila, Jaakko (1985): *The Finnish Legal System*. Helsinki, Finnish Lawyers Publishing Company.

Rüegg, Erwin (1994): *Die Schweiz*. In: Hans-Georg Wehling (szerk.): *Kommunalpolitik in Europa*. Stuttgart – Berlin – Köln, Verlag W. Kohlhammer.

Schmidt-Abmann, Eberhardt (2005): *Besonderes Verwaltungsrecht*. Berlin, De Gruyter Rechtswissenschaften Verlag.

Strönholm, Stig (1981): *An Introduction to Swedish Law*. Deventer – Boston – Antwerpen – Frankfurt, Kluwer.

Szabó Péter – Pozsonyi Pál (2010): *Magyarország nemzeti számlái 2007–2009*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.

## Jegyzetek

<sup>1</sup> Így például Svédországban valamennyi személyes jellegű szociális szolgáltatás – ide értve a bentlakásos szociális szolgáltatásokat is – nyújtásáért a települési önkormányzatok a felelősek. A megyei önkormányzatok így szociális feladat- és hatáskörökkel egyáltalán nem rendelkeznek. Ld.: a svédországi szociális szolgáltatásokról szóló 2001. évi 453. törvényt (SFS 2001:453).

<sup>2</sup> A középszint szerepét több esetben az is növelte, hogy azon belül is kialakítottak alsó és felső középszintű egységeket, amelynek révén az alsó középszinthez további alapszolgáltatási feladatokat csoportosíthattak át.

<sup>3</sup> Így például a területfejlesztésről és a területrendezésről szóló 1996. évi XXI. törvényben a különféle területfejlesztési társulásokról szóló szabályokat.

<sup>4</sup> A társulások számával kapcsolatos adatok forrása a 2008-as Egységes közigazgatási hivatalai adatbázis (kiadja: ÖM), valamint a Belügyminisztérium 2005-ös 15. évi a magyar demokrácia szolgálatában c. kiadványa.

<sup>5</sup> 1990-ben összesen körülbelül 1100 tanácsi és közös tanácsi igazgatási szervezet működött, míg 2008-ban az önálló polgármesteri hivatalok, körjegyzőségek, társult képviselőtestületek hivatalának összes száma 2026 volt.

<sup>6</sup> Magyarországon – Budapest nélkül – egy átlagos kistérség népessége 48 425 fő, míg ez az átlag Somogy megyében 30 179 fő, Zala megyében 32 065 fő, ezzel szemben ez a szám Hajdú-Bihar megyében 60 144 fő, Csongrád megyében pedig 62 034 fő.





**Csegődi Tibor László\***

## **A KÖRNYEZETBARÁT VÁLLALKOZÁSIRÁNYÍTÁS EGYES LEHETŐSÉGEI**

### **Bevezetés: az önszabályozás módszere**

E tanulmány a környezettudatos vállalatirányítás eszköztárának egyes elemeit veszi górcső alá, kettős céllal. A cél egyrészt az eszköztár fejlődésének bemutatása, másrészt annak szemléltetése, hogy mára a környezettudatos vállalatirányításnak az energiahatékonyságot is kellene szolgálnia. A tanulmány a meglévő rendszerek közül az ISO-rendszerek egyes elemeire támaszkodik.

A fenntarthatóság filozófiája – mint az a későbbiekben kifejtésre kerül – már hosszabb ideje épül be az egyes vállalatok mindennapos működésébe. Ugyanakkor az energiahatékonyság, ezen keresztül a klímabarát jelleg azonban viszonylag új elvárás. A gazdálkodó szervezetek és a természeti környezet kapcsolatát érintő 1980-as és 1990-es évek kutatásai négy főbb vállalati környezeti felelősséget növelő tényezőt különböztettek meg: a jogalkotást, az érdekelt felek által gyakorolt nyomást, az etikai motívumokat, és a gazdasági lehetőségeket. Egyes kutatók, pl. Bansal – Roth (2000) és Tóth (2007) azóta e felfogást tanulmányaikban bírálták, bizonyos fokig meg is haladták. Mindenesetre a végső mondanivaló számára alkalmas alapot nyújtanak, ezért hivatkozunk rájuk itt is. A tanulmány további részeiben indokoljuk majd az imént mondottakat. A mindenkori állam immár több mint száz éve igyekszik szabályozni a piaci szereplők környezethasználatot is eredményező tevékenységét. Az idők során ennek három módszere alakul ki. Ez a csoportosítás nem feltétlenül jelent fejlettségbeli különbséget, sokkal inkább az alkalmazott eszközökben mutatható lényeges különbség. Az említett három módszer a közvetlen, a közvetett szabályozás és az önszabályozás. A jelen esszé tekintetében leginkább az utóbbinak van jelentősége, az előbbi kettő megemlítésére csak azért kerül sor, hogy minél teljesebbé tegyék a képet.

A *közvetlen beavatkozási eszközök* (Bándi, 2006) leginkább a környezethasználó tevékenység megkezdésének, tényleges aktivizálódásának időszakában kerülnek bevezetésre. Amikor közvetlen szabályozásról van szó, akkor a hagyományos, jogszabály – végrehajtás jogkövetkezmény – sorrendű szabályozási módszerrel állunk szemben, ahol az előbbi helyében az annak alapján nyugvó határozat, az utóbbiében a határozatban foglaltak betartásának ellenőrzése is állhat. Ebben az esetben a jogalkotó meghatározza a kívánt állapotot, a szükséges eszközök körét, majd az állam a végrehajtást ellenőrzi, és szükség esetén negatív, hátrányos jogkövetkezményeket, szankciókat is alkalmazhat. Mindezek miatt a vázolt rendszer működéséhez mindenképp szükséges a környezetpolitikai koncepció kidolgozása, és a tervezés, az elvi állásfoglalások gyűjteményei. Ezután következhet csak – felelősen – a környezeti jogszabályok kidolgozása. A kitűzött cél megvalósulásáról ellenőrzés útján kell meggyőződni, valamint szükség esetén jogkövetkezményeket kell alkalmazni. Az így megvalósuló visszacsatolások további jogalkotási, jogszabály módosítási lépések alapjai lehetnek. Számos tanul-

\* *PhD hallgató, Szent István Egyetem*

mány bírálta már korábban is a közvetlen szabályozó eszközök alkalmazását, leginkább azért, mert ezek úgynevezett rendszeridegen eszközök, vagyis a gazdasági rendszeren kívülről jönnek, ezért a gazdaság, vagy annak szereplői nem képesek azonosulni az abban foglaltakkal, annak ellenére sem, hogy az utóbbiak szabálykövető magatartást tanúsítanak. Mindezek ellenére a közvetlen szabályozók alkalmazása bizonyos fokig elkerülhetetlen.

A *közvetett beavatkozási eszközök*, vagyis a gazdasági eszközök mindazon jogi formában megjelenő eszközök, amelyek a negatív külső gazdasági hatásokat piacósítani igyekeznek, illetve a piaci árakat valamennyi érték elfogadására alkalmassá tenni törekuszenek.

Az imént említett piacbefolyásoló eszközök közötti fő különbség a gazdasági folyamatok befolyásolásának módszerében rejlik – az előbbiek közvetlenül gyakorolnak hatást a gazdasági folyamatok egyes elemeire. Az utóbbiak ezzel szemben arra törekednek, hogy a környezeti igényeket a piaci feltételek, a gazdasági tevékenység feltételrendszerének egészébe illesszék bele. Annak ellenére, hogy a potenciális szennyező választási lehetősége megmarad – szennyez, vagy nem szennyez –, ha szennyez, azért bizonyosan piaci árat kell fizetnie. A piaci ár nem csak pénzben kifejezhető árat jelent. Vagyis ebben az esetben a jogi előírások nem közvetlenül az érintettek felé, hanem előbb a piac egésze felé csatornázódnak be, majd a piac rendszerében átalakulnak és onnét már, mint piaci ösztönzők, folytatják útjukat az egyes gazdasági szereplők irányába. A gazdasági szabályozók alkalmazásakor nem szabad elfelejteni, hogy alkalmazásuk elsődleges kritériuma a környezeti érdekek megfelelő képviselése, védelme.

Az *önszabályozás módszere* a fenti két eszközt, módszert igyekszik egyesíteni, együtt alkalmazni, hiszen keretében a jogi szabályozás és a piaci hatások olyan együttes szabályozottsági hátteret alakítanak ki, amelyre hagyatkozva a környezethasználók saját tevékenységük megszervezése révén olyan hasonló követelményeket valósítanak meg, mint a hagyományos szabályozás esetében az állam. Az önszabályozás részben hagyományos eszközöket alkalmaz, részben új eszközöket is igénybe vesz, mint a vállalatvezetés és vállalati menedzsment. A mondottak alapján már körvonalazódik, hogy az önszabályozás módszere jogalkotást és jogon kívüli szabályozást egyaránt feltételez, hiszen a jogalkotás adja meg a kereteket a szabályozott közösség és a közigazgatás közötti, a társadalom bevonásával kialakuló együttműködésnek. A jogon kívüli szabályozás pedig a szabványosítás valamilyen formáját jelenti, mégpedig leginkább az ISO – *International Standardization Organisation* – rendszereinek alkalmazásával. A környezetvédelem tekintetében legtöbbször az ISO 14001-es környezetközpontú irányítási rendszerről beszélhetünk, de itt említhető még az ISO 50001-es energia-központú irányítási rendszer is. A szabályozott közösség, illetve a piac reagál a fentiek alapján kialakított követelményekre, vagyis az önkéntesség érvényesül. Az önszabályozási döntések – pl. a menedzsment változása – jelentik a módszer következő lépését; a környezethasználó döntése nyomán működik tovább a rendszer, nem pedig a jogi és a jogon kívüli szabályok következtében. Az önszabályozási döntések elfogadhatóságát a környezet, a társadalom és a piac reakciói mutatják meg. A társadalmi válaszok az együttműködés elvének gyakorlati megvalósulása miatt értékelhetőek. A nem megfelelő környezethasználói döntések folyamatos korrekciója az egész önszabályozási folyamat szerves része, itt szükség van azonban a közigazgatás ellenőrzésére és a visszacsatolásra, mint bármilyen más szabályozási módszernél is.

A gazdasági eszközök és az önszabályozás módszerének alkalmazása nem teszi feleslegessé a direkt eszközök alkalmazását, hanem kiegészíti azt, és e három együttes hatása formálja a környezeti jog egészét.

## **A vállalati szféra környezetileg felelős gondolkodásának fejlődése**

A vállalatok társadalmi felelőssége, vagyis a *corporate social responsibility* (CSR) fogalmának az eredete nem tisztázott. Valószínű, hogy Howard Bowen 1953-as „*Az üzletember társadalmi felelőssége*” című könyvének megjelenésére vezethető vissza. A CSR-mozgalom megindítójának az üz-

leti etikára szakosodott Kenneth Goodpaster és a vállalatirányítást oktató John B. Matthews 1982-ben megjelent cikkét tarthatjuk. Ebben igenlő választ adnak a következő kérdésre: „Lehet egy vállalatnak lelkiismerete?” (Tóth, 2007). Két dolog tehát bizonyos. Az egyik, hogy az ipari forradalom idején született (a vállalat és annak környezete kapcsolatát feszegető) elmélet szerint a vállalkozóknak, vállalkozásoknak csak úgy sikerülhet kiemelni széles tömegeket a nyomorból, ha a tisztaság helyett a kapzsiságot teszik életformájukká. A másik szerint a Brundtland Bizottság működésével szinte egy időben, az 1980-as évek közepétől hódított egyre inkább teret a fenntarthatóság eszméje a vállalati szférában. Az ekkori felfogás szerint lehetséges a gazdasági növekedés és a környezet védelme követelményének eleget tenni egyszerre. Sőt, az akkori vélekedés szerint a gazdasági növekedés következtében javulhat a környezet állapota. Ezt a nyilvánvalóan problematikus felfogást tette magáévá a gazdasági növekedés pápájáról – a GDP „feltalálójától” –, Simon Kuznetsről elnevezett *környezeti Kuznets-görbék* elmélete. Az elmélet alapján kapcsolat mutatható ki egyes szennyező anyagok egy főre eső kibocsátása (például egyes helyi szennyezők, így a nitrogén oxidok, kén-dioxid, nehézfémek) és a GDP egy főre eső értékének alakulása között (Stern-jelentés, 2006). E kapcsolat fordított U-alakú görbével írható le. Számos államban meglehetősen magas bevételi szinten fedezhetünk csak fel érdemi visszaesést a karbonkibocsátásban. A kutatók véleménye szerint az emisszió akár 2050-ig is növekedő tendenciát mutathat, függően energiahatékonysági lépéseinktől, valamint az új technikák kifejlesztésétől, alkalmazásától. Nyilvánvalóan a környezeti Kuznets-görbék elmélete – annak ellenére, hogy statisztikai adatok alapján működőképessége a fejlett államok tekintetében igazolható – egyfajta kényelmességi felfogást tükröz. Nem tartja ugyanis szükségesnek – számos hibája és diszfunkciója ellenére sem – jelenlegi gazdasági rendszerünk működésének átgondolását, a számos hiba kijavítását sem. Sajnos az 1990-es évektől teret hódító felfogás nagyban megfelelt az iménti elmélettel kapcsolatban kifejtett aggályoknak (Tóth, 2007).

1991. április 12-én tartotta első ülését a *Business Council for Sustainable Development*, vagyis az Üzleti Világtanács a Fenntartható Fejlődésért (WBCSD, 2011) Hágában. A szervezetnek egy év múlva már megjelent a *Changing Course: A Global Business Perspective on Development and the Environment* című kiadványa, az első, amely az üzleti világ szerepét vizsgálja a környezetvédelemben és a fejlődésben. A kiadvány 13 nyelven, kétszáz ezer példányban kelt el. Ez a szervezet alakította ki az ökohatékonyság koncepcióját, azzal a mottóval, hogy „teremtünk több értéket, de okozunk kevesebb [káros] hatást”. Az üzleti világban akkortól egyre inkább elterjedő felfogás szerint úgy kell termékeket és szolgáltatásokat előállítani, hogy kevesebb erőforrást használnak fel, egyben kevesebb szennyezést és hulladékot állítanak elő. Ez a szervezet – az 1990-es évek elején – megkereste az ISO-t, környezetvédelmi szabványok kidolgozása érdekében. Szintén 1991-ben jelent meg a nemzetközi kereskedelmi kamara Fenntartható Fejlődés Üzleti Kartája (a párizsi világgazdasági konferencia fogadta el) (ICC, 1991), amely magában foglalja a környezetbarát menedzsment 16 alapelvét a nagy nemzetközi vállalatok irányában. Jelen tárgyat érintően két lényeges alapelv emelhető itt ki. Az egyik szerint létesítmények kifejlesztése, tervezése és működtetése, valamint a tevékenységek folytatása terén figyelembe kell venni az energia és az anyagok hatékony felhasználását, a megújuló energiák fenntartható használatát, a káros környezeti hatások minimalizálását, így a hulladékok keletkezését, illetve a maradék hulladék biztonságos és felelős ártalmatlanítását is. Míg a másik alapján olyan termékek és szolgáltatások kifejlesztése és forgalmazása érdekében szükséges lépéseket tenni, amelyek nem járnak káros környezeti hatásokkal, valamint rendeltetésszerű használatuk biztonságos, hatékonyan használják fel az energiát és a természetes erőforrásokat, anyagukban vagy funkciójukban újrahasznosíthatóak, továbbá biztonságosan ártalmatlaníthatóak. A kartában részes felek általánosságban azt vállalták, hogy a dokumentum tizenhat alapelvével összhangban fejlesztik környezeti tevékenységüket, javítják vállalatvezetési módszereiket, az elért eredményeket folyamatosan értékelik és azokról a munkatársakat és a közvéleményt egyaránt tájékoztatják. A mondottakkal nagyjából egy időben körvonalazódott egy alapfogalom-páros pontos jelentése, amelyek alapján elhatárolandó egymástól a környezettudatos vállalatirányítás és a környezetközpontú irányítási rendszerek alkalmazása. Az előbbi a vállalatok üzemeltetése során azt jelenti, hogy maga a tevékenység és a

kibocsátott termék, illetve a nyújtott szolgáltatás nem veszélyezteti, minél kevésbé terheli a telepítési, munkahelyi és természeti környezetet. Ez egyfajta vállalat-működtetési alapkonceptió, megközelítés, akár magatartási forma, amely alapján a vállalat menedzsmentje a tevékenységét végzi. Ezzel szemben a környezeti menedzsment rendszere, vagy közismertebb elnevezéssel élve a környezettudatos irányítási rendszer a vállalat általános menedzsmentjének azon aspektusa, amely kialakítja, végrehajtja, bevezeti, és folyamatosan megújítja a környezeti politikákat, illetőleg a célokat. A tevékenysége kiterjed a szervezeti felépítésre, a tervezési folyamatokra, a feladatkörökre, eljárásokra, és mindazokra az erőforrásokra, amelyek a környezeti menedzsment rendszerének kialakításához, működtetéséhez szükségesek.

A részletezett felismerések ellenére is sok esetben elképzelhetetlen volt, hogy teljes körben elfogadott legyen az alapvető kapcsolat a környezetszennyezés csökkentése és a profitabilitás között. Ez utóbbi tételt támasztja alá egy 2003-ban készült amerikai tanulmány is (Melnik – Sroufe – Calantone, 2003). A cikk rögtön a bevezetőjében megjegyzi, hogy többek között az iménti tényezőből ered a bizonytalanság, amely megakadályozza, hogy a vállalatok szélesebb körben átültessék a gyakorlatba az egyes környezetvédelmi intézkedéseket, illetve, hogy ezek megszerezzék, elérhessék az ISO 14001-es minősítést. A piaci-liberális érvelés szerint, ha a profitmotívum összeegyeztethető a környezeti és társadalmi érdekekkel, annál jobb, de ha már nem, akkor a vállalati felelősség luxusnak számít (Tóth, 2007). Tényként kezelték ekkoriban azt, hogy a környezetvédelmi célok megvalósítása ellentétes a hatékony és eredményes üzleti stratégia követelményével, továbbá azt is lehetségesnek tekintették, hogy ezzel eljátszanák a menedzserek a bizalmat a részvényesekkel szemben. Ráadásul úgy vélték, hogy minden beruházás, amelynek célja (többek között) a jobb környezetvédelmi teljesítmény, egyben nagyobb átfutási idejű lesz, valamint vagy a minőség romlik majd, vagy a költségek emelkednek meg – ennek következtében csökken a profit, és csökken az osztalék is. Helyenként mind a mai napig igaz, hogy ha a külső hatás egyenletes és folyamatos, azt körülbelül öt év után ismerik be a vállalatok és kezdenek vele foglalkozni. Kitartó változás esetén egy évtized alatt a vállalatnál a kérdés intézményesül. A legtöbben itt megállnak, de újabb fél évtized esetleg kihozhatja a valódi élenjárókat. Elsőpró erejű változásnál pedig az intézményesülés és szakterületté válás meg is állhat, azaz a hatás állandósul minden vezető és dolgozó gondolkodásában (Tóth, 2007). Több mint másfél évtizede megtámadták ezeket a görcsös hiedelmeket (Porter, 1995), ezáltal vitát generálva, amely nemcsak növelte az elméleti és gyakorlati érdeklődést aziránt, hogy a környezetszennyezés és a profitabilitás mégsem egymást kizáró célok, hanem ráadásul magával hozta a gyártók attitűdjének drámai eltolódását a környezeti felelősség irányába. Porter véleménye szerint (idézi: Melnik – Sroufe – Calantone, 2003) a szennyezés egyszerűen csak hulladék, függetlenül a forrásától stb., egyszerűen csak tüneti megjelenése a gyártási folyamatoknak. Épp ezért a szennyezés és a hulladékok mennyiségének csökkentése avagy kiküszöbölése nem gyengíti, hanem sokkal inkább erősíti a vállalati versenyképességet. Ebbe a folyamatosan megkérdőjelezett, alapvető kapcsolatba, ami a „dollár és a környezeti pusztulás” között áll fenn, jött egy teljesen új, váratlan változó: az ISO 14001-es szabvány. 1996-ban az ISO elfogadta az új nemzetközi standardot, az ISO-EMS 14001-et, elsősorban azzal a szándékkal, hogy megfelelő választ adjon a vállalati környezetvédelmi gyakorlatokkal szemben világviszonylatban megnyilvánuló emelkedő elvárásokra. A szabvány elfogadása azonban további előnyökkel kecsegtetett. Először is az ISO 14001-es szabvány bevezetése volt a következő logikus lépés az ISO 9000-es szabvány és annak autóiipari változata a QS9000 elterjesztését, sikerét követően. Másodszor a szabványt úgy hirdették, hogy egységesítheti a különböző országokban található – egymással gyakran összeütköző – kritériumrendszereket a környezetvédelem és a minőségbiztosítás terén. Harmadszor ez a standard nem az eredményekre összpontosít, mint például a szennyezés csökkentésére, hanem olyan folyamatokra koncentrál, amelyek a gyártásban, a vezetésben és a szennyezés megszüntetésében jelennek meg. Negyedszer a szabvány támogatói amiatt is dicsőítik az ISO 14001-est, hogy nagyobb szerepet játszik a teljes vállalati teljesítményben. Az ISO 14001 felöleli az alábbi általános területeket: az EMS, az audit, a teljesítményértékelés, a címkézés, az életciklus-értékelés, a termék-szabványok. Az első 5-6 évben több mint 50 állam képviselői fogadták el hivatalosan ezt a standar-

dot, illetve több mint 250 000 cég alkalmazta világviszonylatban. Ez a számarány annak idején évente 50 000-rel emelkedett, még a nemzetközi OEM (*Original Equipment Manufacturers*) is ISO 14001-es tanúsítványt követelt meg beszállítóitól.

### **Miért nem végezzük jól a dolgunkat?**

A fent említettek alapján – első megközelítésben – elégedettnek érezhetjük magunkat. Mintegy két évtized alatt a környezetvédelem számos vállalat mindennapos működésébe illeszkedett bele. Világviszonylatban az ISO 14001 által tanúsított vállalatok száma 129 000 volt 2007 januárjában. Magyarországon 2007 júniusában ez a szám az 1200 közelében volt (Tóth, 2007). Mit gondol a tisztelt olvasó, elégedettek lehetünk-e? Valójában sajnos nem, távolról sem! Ennek több oka van. Részben az, hogy csak hazánkban millió felül van a vállalatok száma, amelyek nagy része persze kis- és középvállalkozás. Vagyis a környezettudatosság számos vállalat számára elérhetetlen, vagy pedig figyelmük erre a kérdésre nem terjed ki. A vállalatok fenntartható működésének lényege a *triple bottom line*, avagy háromlábú megközelítés. E szerint a fenntarthatóság három oszlopa a környezeti, a társadalmi és a gazdasági fenntarthatóság. Mértékadó megközelítés szerint a „vállalati fenntarthatóság” megvalósításakor a környezeti fenntarthatóságot az ökohatékonyssággal, a társadalmi fenntarthatóságot leginkább bizonyos alapszabványokhoz, gyakorlatokhoz való ragaszkodással és pénzügyi jótékonyssággal, a gazdasági fenntarthatóságot pedig a cég nyereséges, hosszú távon versenyképes voltával azonosítják (Tóth, 2007). A valóban felelős vállalat elmélete alapján nyilvánvaló, hogy a *stakeholder*-elmélet – amely szerint a vállalat a részvényeseknek vagy az egyéb tulajdonosoknak felelős – hibás. Vannak olyan társadalmi csoportok, amelyek ugyan nem tulajdonosok, de a negatív externáliák megléte miatt mégis érintettek a vállalat tevékenysége által, nekik nincsen képviselőjük a vállalatban, s ráadásul, ha lenne is képviselőjük, egy vállalat képtelen egyszerre számos csoport eltérő érdekeinek megfelelni.

További problémákat okoz e téren is az évek óta húzódó gazdasági válság. Úgy tűnhet számunkra, jól ismerjük már a természetét, ez azonban nem igaz. Jelen pillanatban ugyanis nem egy válsággal állunk szemben, hanem egyszerre hárommal. A *Green New Deal Group* londoni szakértői csoport 2008-ban publikált első jelentésében (The Green New Deal, 2008) elsők között beszél a világot megrázó hármas válságról és a megoldási kísérletekről. Ezek szerint két évvel ezelőtt felbukkant egy közel nyolc-tíz éve húzódó pénzügyi, és egy harminc-nyolcvan éve – az első kőolajválság óta – húzódó energetikai és környezetvédelmi-klímavédelmi válság. A gazdasági szakemberek, politikusok a hármas válság egyik ágát, a pénzügyi válságot próbálják kezelni mindössze, azt is tünetileg, holott mind a három ág kezelést igényelne, mégpedig azonnal. Világviszonylatban 2010-ben 512 millió tonnával nőtt az üvegházhatású gázok kibocsátása az előző évhez képest. Az energiafelhasználás mikéntje, valamint az energiatartalom, az energiatermelés mértéke szoros kapcsolatban van az üvegházhatású gázok kibocsátásának alakulásával. Az ökológiai közgazdaságtan kialakította a papírmentes iroda mítoszának megközelítését (York, 2008): minél több informatikai eszközt alkalmazunk egy irodában, annál több papírt is fogunk alkalmazni. Analógia útján a mondottak alapján hibás az a megközelítés, hogy az emberiség egyre növekvő energiaigényességét megújuló energiatartalékokból lehet táplálni, sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonítanak az energiatartalékoknak e téren. Egy meglehetősen leegyszerűsített modell alapján az állítható, hogy a gazdasági növekedéshez egyre több, de legalábbis ugyanakkora mértékű energia szükséges. Annak érdekében, hogy az egyes vállalatok és a kormányok elérjék egyik legfőbb közös céljukat, a gazdasági növekedést, vagy legalábbis fenntartsák azt, még mindig egyre több energiára van szükségük, holott a globális recesszióra nem adható korszerűbb és alkalmasabb válasz, mint az úgynevezett zöld galléros munkahelyek megteremtése (Feroohar, 2010). Sajnos az egyes kormányok épp az egyébként tökéletesen „zöld beruházások” támogatását kurtítják meg vagy vonják meg a válság és az elszegényedés következtében. Semmiképp sem vonhatunk le pozitív következtetéseket abból a tényből, hogy a válság hatására

ténylegesen csökkent számos fejlett államban az energiafogyasztás mértéke. A csökkenés valójában az áremelkedéseknek, és az általános szegényedésnek tudható be, nem pedig annak, hogy ezekben az államokban környezettudatos struktúrák lennének születőben.

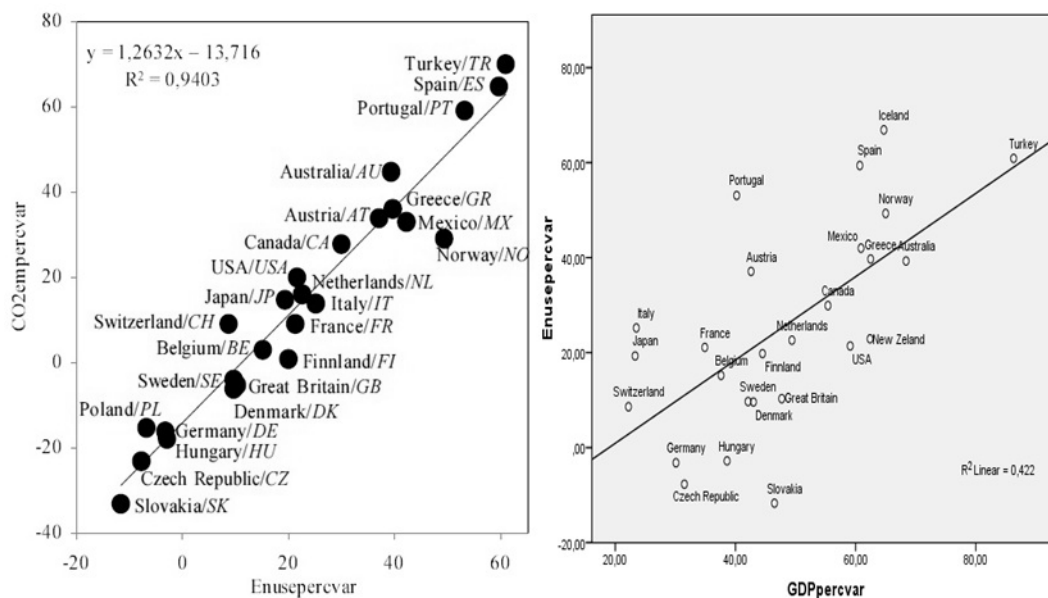
A mondottak tekintetében a környezettudatos vállalatirányítás eszközei közül – a téma szempontjából – a leglényegesebb először is az energiaracionalizálás. E tekintetben csak az energiapazarlás kiküszöbölésére törekednek egy szervezetenél vagy egy épület esetében. A megteendő lépések lehetnek komoly anyagi befektetést igénylő technikai változtatások, vagy csak viselkedésbeli módosítások. Másodszor ide tartozó eszköz még az ökohatékonyság: ennek követelménye szerint minél több terméket akarunk előállítani minél kevesebb erőforrás felhasználásával és szennyezés okozásával. Végezetül a környezetbarát vállalatirányítás dönthet úgy, hogy a vállalat esetében környezetbarát teljesítményértékelés eszközével él. Környezeti teljesítményen a vállalat tevékenysége és termékei által okozott összes környezeti terhet, valamint az ezek csökkentésére tett erőfeszítéseket értjük. Sokszor abszolút, vagy relatív mérőszámokban történik mérése, megfigyelése. Ma már azonban még egy, környezetközpontú irányítási rendszernek minősülő eszköz áll a rendelkezésre az energiahatékonyság növelése érdekében.

### **Néhány további érv az energetikai megközelítés mellett**

A világ legfejlettebb államait tömörítő OECD egyes tagállamainak környezeti mutatóit (OECD, 2008) vizsgálva további – statisztikai jellegű – muníciót találhatunk mondanivalónk alátámasztására. A statisztikai vizsgálat elvégzéséhez kilenc megfigyelési változót választunk ki, és huszonegy megfigyelési egységet. A huszonegy megfigyelési egység mindegyike OECD-tagállam, a kilenc megfigyelési változó pedig három nagyobb csoportba osztható: a gazdasági fejlettséggel kapcsolatos indikátorok, az energiatermeléssel és felhasználással kapcsolatos indikátorok, és végül az üvegházhatású gázok kibocsátásával kapcsolatos indikátorok. Még a fejlett nyugati államokban is 1990 és 2006 között a szén-dioxid kibocsátás emelkedett, a nitrogén-oxidok kibocsátása változó tendencia szerint alakult, hol emelkedett, hol csökkent. Ha az említett adatokat – viszonylag egyszerű – statisztikai vizsgálatoknak vetjük alá, így korrelációs, lineáris regressziós vizsgálatokat, főkomponens-analízist végzünk, azt találhatjuk, hogy statisztikailag szignifikáns kapcsolat mutatkozik (Farkas – Csegődi, 2011) például a GDP mértékének százalékos változása, az energiaigényesség százalékos változása, valamint az üvegházhatású gázok (legfőképp a CO<sub>2</sub>) kibocsátása között (lásd bővebben az 1. ábrát). Mindez annak ellenére is igaz, hogy 1990 és 2006 között – az egyes OECD-államokban eltérő mértékben – az egyes gazdaságokban 0–20%-os mértékben csökkent az energiatenzitás mértéke. Az imént említett kapcsolatok közül a legerősebb a felhasznált energia mennyiségének alakulása és a kibocsátott szén-dioxid mennyiségének alakulása között áll fenn. E tekintetben a négyzetes R-érték meghaladja a 0,9-et. Ez azt jelenti, hogy még a legfejlettebb államokban is az energetika, illetve az energiafelhasználás és termelés mikéntje felelős a leginkább a karbonemisszióért. Ez pedig tanulságul szolgálhat a jövő vállalkozásai számára is. Úgy vélem, hogy mindmiatt is idővel az mutatja majd egy vállalkozás által használt technika fejlettségét, vagy épp az minősít egy vállalkozást, hogy energiafelhasználása a termék, szolgáltatás előállítás tekintetében hogyan alakul.

## 1. ábra

Bal oldalon a felhasznált energia mennyisége és a karbonemisszió; jobb oldalon a GDP százalékos változása és a felhasznált energia mennyiségének alakulása közötti lineáris regresszió



Forrás: (Farkas – Csegődi, 2011)

A 2010-re elkészült EUROMA 2020 című bizottsági közlemény alapján a Bizottság azt javasolta, hogy a foglalkoztatás, a K+F, az éghajlatváltozás, az energetika, az oktatás, és a szegénység elleni küzdelem területén tüzzön ki az Unió megvalósítható célokat, amelyekből nemzeti célokat vezetnek majd le. Az EUROMA 2020 dokumentumban három – egymást kölcsönösen erősítő – prioritást tartanak szem előtt, így a tudáson és innováción alapuló növekedést, amely környezeti és energetikai szempontból is fenntartható, valamint a foglalkoztatás szintjének növelését, továbbá a szociális és területi kohézió kialakítását. Közbevetőleg megjegyezhető, hogy hazánk energiatüggősége jelenleg 70% feletti, várhatólag 2020-ra elérni a 80%-ot. Ha ehhez hozzáteszük a kedvezőtlen valutaárfolyamok okozta, a nemzetközi kereskedelemben megnyilvánuló árváltozásokat, valamint a politikai okokból történő gázcsap-elzárások kockázatát, akkor továbbra is igaz az a megállapítás, hogy a fogyasztók és a vállalkozások ártalmas és költséges árváltozásoknak vannak kitéve, ami veszélyezteti gazdasági biztonságunkat, és hozzájárul az éghajlatváltozáshoz (ld. EUROMA 2020, 10. oldal).

A vállalatok életében követelményként megjelenő energiatüggőséggel mellett van a kérdésnek egy, a vidékfejlesztéssel kapcsolatos aspektusa is.

## Egy új standard bemutatása – ISO 50001: az energiatüggőségi irányítási rendszer

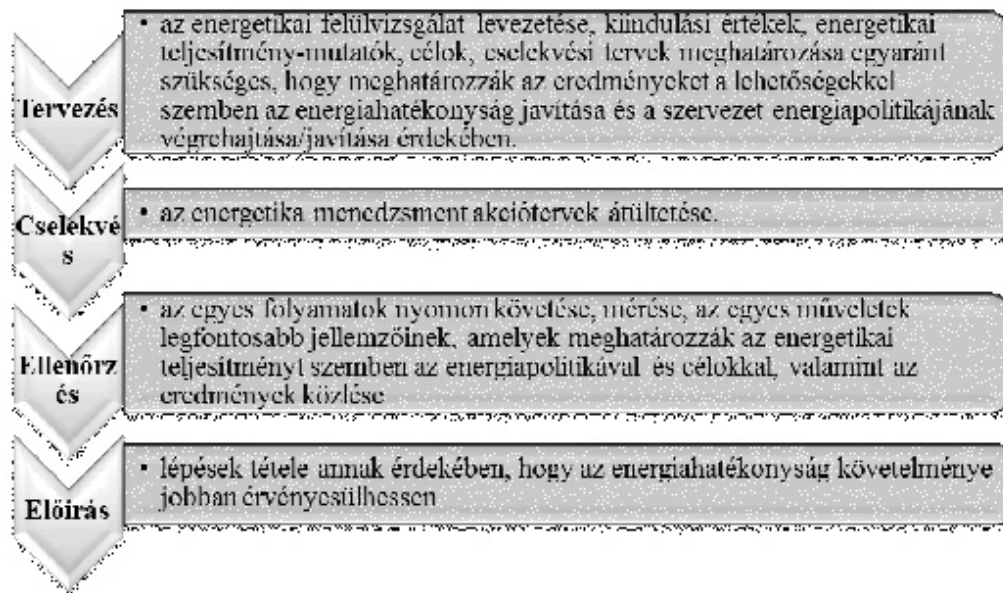
Az ISO 50001:2011-es szabványt a Nemzetközi Szabványügyi Testület fejlesztette ki, 2011 nyarára. Az ilyen, vagy ehhez hasonló rendszereknél egyszerre kell cél legyen a kisebb energiatüggősítés, valamint a megtakarítás, továbbá a versenyképesség növelése és a környezettudatosság közvetíté-

tése a fogyasztó felé. A kérés – hogy dolgozzon ki egy nemzetközi energiagazdálkodási standardot – az ISO felé az ENSZ-től érkezett (ENSZ Iparfejlesztési Szervezete), amely észlelte, hogy az ipar hatékony választ kell adjon a klímaváltozás problémájára, valamint nemzeti energetikai szabványok elterjedésére. Az ISO-ban azonban már ekkorra azonosították az energiagazdálkodást, mint egyet a top 5 területből, amelyekben nemzetközi szabványok kifejlesztése indokolt. 2008-ban projektbizottság alakult, hogy folytassa ezt a munkát. Összesen 44 ISO-tagállam nemzeti szabványügyi testületei vettek részt az ISO 50001 kifejlesztésében, további 14 állam megfigyelőként működött közre. A kifejlesztésben részt vett még az ENSZ Iparfejlesztési Szervezete és az Energetikai Világtanács is.

Ez a szabvány egyfajta keretet ad mind a kisebb, mind pedig a nagyobb vállalatoknak, illetve egyes szervezeteknek (továbbiakban: vállalatok), akár a szolgáltatások, akár mondjuk az ipari előállítás tekintetében az energiamenedzsment területén. A szabvány célja legfőképp a minél szélesebb körű hasznosíthatóság az egyes nemzeti gazdasági szektorokban, emiatt – várhatólag – akár a világ energiafelhasználásának 60%-át is érintheti. A vállalatok – tevékenységtől függetlenül – legfontosabb költsége bizonyosan energiával kapcsolatos. Épp ezért fontos, hogy az energiahasználat szempontját vegyék figyelembe az ellátási lánc működtetése során a nyersanyagoktól egészen a késztermékekig. Ráadásul egy vállalat számára az energiahasználatnak nemcsak gazdasági költségei, hanem környezetvédelmi és társadalmi költségei egyaránt vannak az erőforrások kimerítése, valamint a klímaváltozáshoz való hozzájárulás okán. Az új technológiák kifejlesztése, telepítése új energiaforrások nyerése és megújuló felhasználása érdekében pedig nagyon időigényes folyamat. A tökéletesített energiaellátás ezek szerint nagyon gyors hasznot hozhat egy-egy vállalat, vagy épp egy szervezet számára azáltal, hogy így maximálhatja az energiaforrások és kapcsolatos eszközök felhasználását, csökkentve az energiafelhasználást és a költségeket egyaránt. E szabvány – legalábbis támogatói, kifejlesztői úgy remélik – mivel a korábban kifejlesztett ISO-rendszerekre épül, ezáltal pozitív hatást fog gyakorolni mindenfajta vállalat és szervezet számára rövid távon, továbbá támogatja azok hosszú távú erőfeszítéseit hatékony energiafelhasználású technológiák kifejlesztésére. Ez azt is jelenti, hogy az ISO 50001-es szabvány azon vállalkozások számára a legmegfelelőbb, amelyek már esetleg rendelkeznek vállalatirányítási stratégiával. Ez a szabvány segít a vállalatoknak, hogy tökéletesíthessék energiafelhasználásukat, átláthatóságot teremtsen és javítja a kommunikációt az energiaforrások menedzsmentje tekintetében, továbbá energiafelhasználási jó példák reklámozását végzi, s (ezáltal is) erősíti a jó energiamenedzsment gyakorlatát. Segít még a létesítmények energetikai értékelésében, és rangsorolja a lépéseket az energetikailag hatékony új technológiák átültetésének folyamatában, keretet biztosít az energiahatékonyság előmozdítása érdekében a teljes ellátási láncban, elősegíti az energetikai fejlesztéseket az üvegházhatású gázok emisszióját csökkentő projektek számára, végül lehetővé teszi az integrációt az egyes szervezeti menedzsmentrendszerek között, mint a környezetvédelem, az egészségügy és a biztonság. Az ISO 50001-es szabvány bevezeti a beszerzett energia eredetének szempontját is. Ezért külön szabványpont foglalkozik az energiabeszerzéssel, ahol döntési szempontnak kell lennie az előállítás környezeti hatásainak, illetve annak, hogy megújuló energiáról van-e szó. Az ISO 50001-es szabvány követi a már jól ismert tervezés–cselekvés–ellenőrzés–előírás folyamat (PDCA-folyamat, lásd a 2. ábrát) lépcsőfokait azért, hogy mindig fejleszthesse az energetikai menedzsment rendszerét.



## 2. ábra A PCDA-folyamatábra



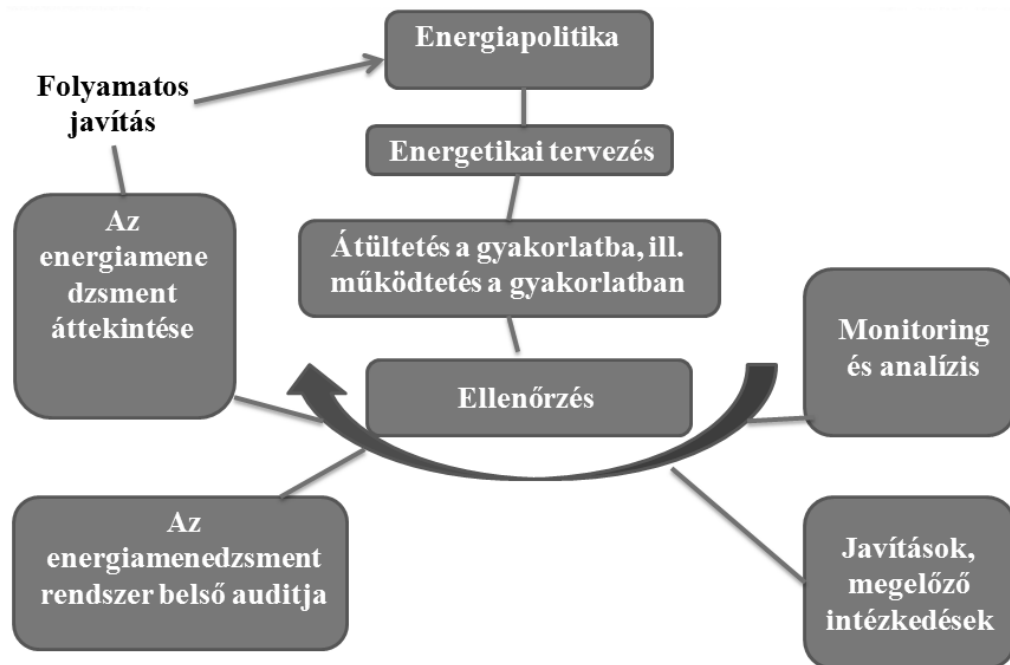
*Forrás: ISO, 2011 alapján saját szerkesztés*

Azért fontos egy – legalábbis az ismertetett ISO 50001-eshez hasonló (működési ábráját lásd a 3. ábrán) – energiaközpontú irányítási rendszer alkalmazása a vállalatokban, mert lehetővé teszi hatékony energiafelhasználási politika kifejlesztését, ennek a politikának megfelelő fix közelebbi és távolabbi célok rendszerének kidolgozását, az energiafelhasználás és fogyasztás jobb megértése érdekében pontos, friss adatok megszerzését és használatát, az eredmények jobb mérését, végül a mondtak által az energiagazdálkodás folyamatos fejlesztését. Az ISO 50001-es szabvány által bevezetett új alapfogalmak közül kétségtelen a legfontosabb az energia-alapvonal (*energy baseline*), amelynek célja, hogy mérhető hivatkozási alapot nyújtson az energia teljesítményének értékeléséhez a további időszakokban. Az energia-alapvonalat a rendszer bevezetése előtt egy teljes termelési időszakra (minimum 12 hónap) meg kell határozni, és módosítani kell, amennyiben a termelési folyamatokban változás következik be. A rendszer bevezetése után a bizonylatolási időszakban mérhető összes, a termelési mutatókkal a viszonyítási időszakhoz hasonlóan arányba állított energiahasználat-csökkenésen lehet lemérni a rendszer eredményességét. Ezáltal nemcsak a rendszer eredményességét lehet mérni, hanem az energiatakarékosság révén komoly költségcsökkentés is elérhető, vagyis a rendszer használata közvetlen anyagi haszonnal jár.

A teljesen független auditor által adott igazolások ennél a szabványnál nem minősülnek alapkövetelménynek. Azt, hogy készüljenek ilyen igazolások vagy sem, majd a standard használója dönti el, hacsak a szabályozás mást elő nem ír. Az igazolások egyébként származhatnak teljesen független harmadik személytől, vagy ügyfelek részéről, esetleg saját deklaráció által.

### 3. ábra

#### Az ISO 50001-es energiaközpontú irányítási rendszer működési sémája



Forrás: ISO, 2011 nyomán saját szerkesztés

### Konklúzió – út a vidékfejlesztéshez

Meglepőnek tűnhet, hogy egy, a vállalatok energiahatékony és környezetbarát működését hangsúlyozó tanulmány konklúzió gyanánt a vidékfejlesztést hozza fel a végén. Ugyanakkor ennek két igen komoly indoka van.

Egyrészt az, hogy az ISO-rendszerek bevezetése, használata eddig számos hazai kis- és középvállalkozásnak azért nem volt elérhető, mert az meghaladta az anyagi lehetőségeit. Annak ellenére, hogy a hazai vállalatok, vállalkozások tekintélyes hányada Budapesten székel – bár inkább a fajsúlyosabb vállalkozások – mégis számos KKV működik vidéken. Nem állítható, hogy az energiahatékonysági standardok alkalmazása, bevezetése ne kerülne pénzbe, az viszont mindenképpen előny, hogy általuk számottevő megtakarítás érhető el a működés során, ezáltal mégis gazdaságosak lehetnek akár egyes KKV-k számára is. A vidéki KKV-k megmaradása nemcsak a vidéki, hanem a teljes magyar társadalom egyik elemi érdeke.

Másodrészből az energiatakarékosságot és a környezettudatosságot minél közelebb kell vinni az egyes állampolgárokhoz. Azaz előnyös lenne, ha az egyes helyi önkormányzatok, valamint a munkáltatók, az egyes cégek, vállalkozások nagy többsége energiahatékony, környezetbarát módon működhetne. Mindez nagy segítséget nyújtana abban, hogy az egyes állampolgárok „beleszocializálódjanak” a „zöld gondolkodásmódba”, az minél szélesebb körben elterjedhessen. Összességében pedig a fejlettebb, energiatakarékos technológiák megválasztásával csökkenthető az energiaintenzitás, to-

vábbi fejlesztésekre fordítható megtakarítások érhetőek el. Az előbb elmondottakkal összefüggésben így a vállalkozások hozzájárulhatnak – még ha önkéntelenül is – a vidéki társadalom felzárkóztatásához is.

## **Felhasznált irodalom**

Bándi Gyula (2006): *Környezetjog*. Budapest, Osiris Kiadó.

Bansal, Pratima – Roth, Kendall (2000): *Why Companies Go Green: A Model of Ecological Responsiveness*. *Academy of Management Journal*, 43. évf., 4. sz., 717–736.

Bárczi István (2011): *Átlátható energiagazdálkodás – két új rendszerszabványra is érdemes figyelni*. In: *Vidék és Gazdaság* (online kiadása) 2011. 10. 12.

Csegődi Tibor László – Farkas Tibor (2011): *Analysis of Selected Environmental, Economic and Energy Efficiency Indicators of OECD Countries Based on the Environmental Kuznets Curves Theory*. In: *Annals of The Polish Association of Agricultural and Agribusiness Economists*, Varsó, XIII. évf., 6. sz., 24–29.

*Európa 2020 – Az EU stratégiája az intelligens, fenntartható és inkluzív növekedésért*. Brüsszel, Az Európai Unió Kiadóhivatala, 39.

Foroohar, Rana (2010): *Growing Green Jobs*. *Newsweek*, március 29., április 5., 40–41.

International Standardization Organisation (2011): *ISO 50001 Energy Management Brochure*. 14. [www.iso.org](http://www.iso.org)

*ICC Business Charter for Sustainable Development*. 1991.

Melnyk, Steven A. – Sroufe, Robert P. – Calantone, Roger (2003): *Assessing the impact of environmental management systems on corporate and environmental performance*. *Journal of Operations Management*, 21. évf., 3. sz., 329–351.

*Milestones of the history of World Business Council for Sustainable Development*. 2011.

<http://www.wbcsd.org/about/history.aspx>

Letöltés dátuma: 2012. 01. 03.

OECD (2008): *OECD Environmental Policy Benchmarking – Hungary*. Paris–Budapest, 256.

Porter, Michael E. – Linde, Claas van der (1995): *Green and Competitive: Ending the Stalemate*. *Harvard Business Review*, szeptember–október, 16.

*Stern-jelentés* (2006): Part III, Annex 7/A, London, 191–192. [http://](http://webarchive.nationalarchives.gov.uk/20110218142827/webarchive.nationalarchives.gov.uk/+http://www.hm-treasury.gov.uk/sternreview_index.htm)

[webarchive.nationalarchives.gov.uk/20110218142827/webarchive.nationalarchives.gov.uk/+http://www.hm-treasury.gov.uk/sternreview\\_index.htm](http://webarchive.nationalarchives.gov.uk/20110218142827/webarchive.nationalarchives.gov.uk/+http://www.hm-treasury.gov.uk/sternreview_index.htm)

Letöltés időpontja: 2011. 04. 02.

*The Green New Deal Group, First report* (2008). London, New Economics Foundation, 45.

<http://www.neweconomics.org/projects/green-new-deal>

Tóth Gergely (2007): *A valóban felelős vállalat*. Budapest, Környezettudatos Vállalatirányítási Egyesület, 108.

York, Richard (2008): *Ökológiai paradoxonok*. Kovász, tavasz–nyár, fordítói melléklet, 5–15.

## A CSR MINT A VÁLLALKOZÁSOK IRÁNYÍTÁSÁNAK ÚJ PRIORITÁSA

### Bevezetés

A klasszikus elképzelés, mely szerint a vállalat egyetlen célja – lényegéből adódóan – a hatékony profitmaximalizálás (Friedman, 1970), mára már nem helytálló. E helyett a vállalatoknak olyan elméleti célkitűzéseket kell követniük, mint például a hármas optimalizálás (Elkington, 1998), mely a pénzügyi hatékonyság elérésével egyidejűleg környezeti és társadalmi hatékonyságot és felelősséget vár el. A közgazdaságtudomány és a gazdaság is paradigmaváltás előtt áll tehát. Egy új korszakba átlépni azonban nem lehet vezényszóra. A változás igényének szükségszerűen az emberek fejében kell megszületnie. Válhat a mély, stratégiai módon értelmezett felelősségvállalás mint a vállalatok gazdasági filozófiájának fontos eleme új eszmévé, mely átvezeti őket egy jövőbe mutató, a társadalom iránt felelős módon működő korszakba? Jelen cikk PhD-kutatásom bemutatását tűzte ki céljául, mely a vállalatok társadalmi felelősségét (*Corporate Social Responsibility* – CSR) vizsgálja. Pontosabban azt, hogy mely dimenziók mentén mérhető a vállalatok belső társadalmi felelősségvállalásához köthető gyakorlat és a felelősségvállalás érettsége. A kutatás célja meghatározni az egyes szervezeti jellemzők és a vállalatok belső társadalmi felelősségvállalásának érettsége közti kapcsolatokat. A téma azért fontos, mert bár a társadalmi felelősség egyre fontosabb szerepet játszik a vállalatok életében, a vállalatvezetőknek mégis fontos egyre többet megtudniuk a felelősségvállalás pozitív vállalati és egyéb hatásairól, hogy azt a vállalati stratégia hasznos részévé tehessek.

### A CSR fogalmi áttekintése – a vállalati felelősség

A vállalatok társadalmi felelősségvállalásának (VF, CSR) fogalmi gyökere több évtizedre vezethető vissza, az első modern kori értelmezések azonban csak az 1950-es évek elején keletkeztek. Bár szerte a világon számtalan, a vállalati felelősségvállaláshoz köthető fontos megállapítás született, mégis azt mondhatjuk, hogy a társadalmi felelősségvállalás gondolata elsősorban az Amerikai Egyesült Államokban és más fejlett országokban indult hódító útjára. Az 1950-es évek korai irodalmában társadalmi felelősségvállalásként említett fogalom egyik sokat idézett meghatározása Bowen (1953) nevéhez fűződik. Bowen a több száz legnagyobb amerikai vállalat vizsgálatára alapozva kimondja, hogy a hatalom és a döntéshozatal központjaivá váltak, melynek eredményeként működésük és cselekedeteik számtalan formában hatnak a társadalom tagjainak életére. A Bowen által feltett legfontosabb kérdés, melyre munkája során a választ kereste, az volt, hogy „[m]ilyen társadalmilag felelős

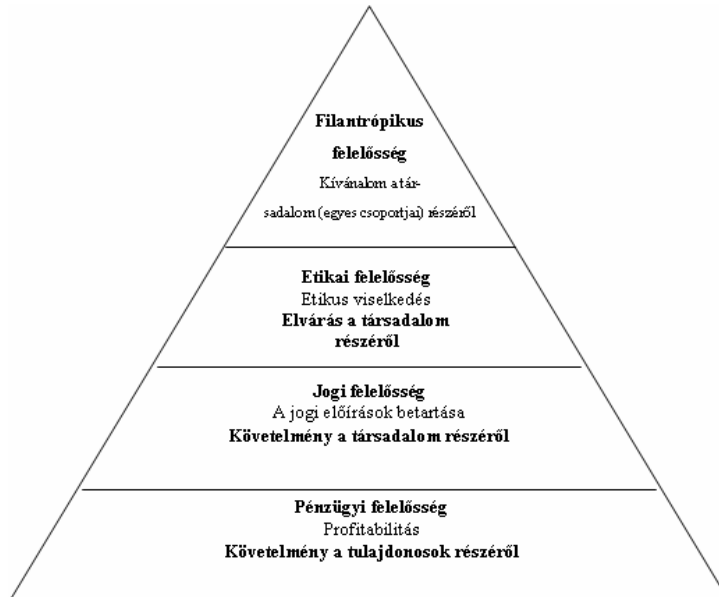
\* PhD hallgató, gazdasági tanár, Pannon Egyetem

*magatartás várható el joggal az üzletemberektől?”* Válaszul Bowen úgy foglalta össze a társadalmi felelősségvállalás lényegét, hogy az nem más, mint az üzletemberek döntéseiben megnyilvánuló kötelezettségvállalások, melyek eredményeként nemcsak a vállalat, hanem a társadalom egészének céljai és érdekei is érvényesülhetnek (Bowen, 1953). A vállalatok általánosan elvárt felelős viselkedésének hosszú időre visszanyúló történetét Angyal (2009) a következőként foglalta össze: *„A felelős viselkedés nyomai a gazdaságtörténetben mindig is tetten érhetők. Az alattvalókról való gondoskodás a történelem minden önkényuralmi rendszerében bizonyos értelemben elvárt szokás, sőt törvény is volt. Hasonlóképp a szegények vagy a művészetek támogatása, az adományozás a tehetősebbek részéről évezredek hagyomány. Azt a közgazdaságtan története már a korai kapitalizmusban is feljegyezte, hogy az üzletember nem csak haszongyártó, hanem társadalomalkotó felelős személy is.”* (Angyal, 2009: 14).

Az 1960-as és 1970-es évek még több és pontosabban megfogalmazott társadalmi felelősségvállalás-értelmezést hoztak az ezzel foglalkozó szakemberek és vállalatvezetők számára. Davis (1970), a társadalom és az üzlet kapcsolatát kutatva tett fontos megállapításokat. Megfogalmazása szervesen kapcsolódik Bowen definíciójához, hiszen társadalmi felelősségvállalás alatt olyan vállalati döntéseket és lépéseket ért, melyekhez nem csupán a vállalat gazdasági és technológiai érdekei köthetők. Bowen a 20. század közepén működő vállalatok fontos jellemzőjeként fogalmazta meg a hatalom központi szerepét a vállalatok életében. Ezt a gondolatot továbbfűzve Davis megállapította, hogy erős kapcsolat fedezhető fel a társadalmi felelősségvállalás és a vállalati hatalom között. Szerinte a vállalati hatalom a társadalmi felelősségvállalás függvénye, tehát e kettőnek egyensúlyban kell lennie egymással. (Az elmélet neve angolul: *Iron Law of Responsibility*.) Bizonyíthatónak vélte, hogy hosszú távú gazdasági nyereséget eredményez a társadalmi felelősségvállaláshoz való jó hozzáállás, illetve a vállalat hatalmának és erejének eróziójával kell számolni a társadalmi felelősségvállaláshoz köthető tevékenységek elhanyagolása esetén.

Carrol (1981) a vállalatok társadalmi felelősségvállalását négy szintű hierarchikus rendszerben értelmezi. Az első szint azonos Friedman klasszikus elképzelésével. A vállalatok profitmaximalizálása, tehát pénzügyi felelőssége a vállalat működésének legfőbb alapja. A jogi elvárások teljesítése jelenik meg a következő szinten, mely bár a társadalmi felelősségvállalás fontos része, az Európai Unió értelmezése szerint mégsem sorolható a CSR-tevékenységek közé. Ennek oka az, hogy az EU Zöld Könyv csak szabályozásokon túlmutató tevékenységeket ért CSR alatt (European Commission, 2011). Az etikus viselkedés viszont már jóval túlmutat a jogi megfelelés szintjén ugyanúgy, mint a filantropikus felelősség. Ez utóbbi, legfelső szint egyszerűsített formában a jótékonykodást jelenti, mely a vállalat bizonyos érintettjeinek csoportjához köthető (Kovács, 2000b: 27).

## 1. ábra A vállalati felelősségi piramis

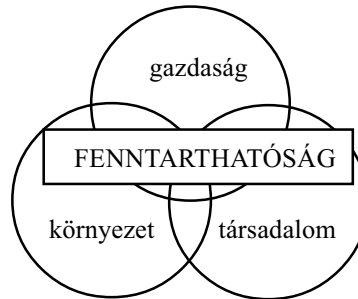


*Forrás: Carroll (1981).*

Carroll felelősségi piramisának szintjei a „*Business for Social Responsibility*” nevű szervezet definíciójában is részben megjelennek: „*a vállalat oly módon való működése, amely megfelel a vállalatokkal szemben a társadalom által támasztott etikai, jogi, üzleti és társadalmi elvárásoknak vagy túlteljesíti azokat*” (idézi Perrini et al., 2006: 307). Itt élesen kirajzolódik az elvárás, miszerint a vállalati felelősségvállalás ott kezdődik, ahol a vállalatok törvény által előírt kötelességei véget érnek. A CSR jóval több, mint előírásoknak vagy profitnövekedési céloknak való megfelelés. Daniel Quinn jövőbe mutató gondolatai szerint a profit létfeltétele a vállalatok működésének, azonban ezen túlmenően számtalan szinten és területen kell felelősségteljesen, példamutatóan helytállni (Quinn, 1992).

Számtalan definíció és megközelítés született a CSR meghatározására, kisebb-nagyobb mértékben a fogalom súlypontjai máshova-máshova estek. Abban azonban konszenzus született, hogy egy vállalat tevékenysége akkor tekinthető társadalmilag felelősnek, ha humánus, etikus és átlátható (Marrewijk, 2003). E három alapelv tette lehetővé olyan új működési rendszerek kidolgozását, melyek a vállalatok általánosan értelmezett fenntartható fejlődéséhez, ezen belül pedig a társadalmilag felelős magatartáshoz járulnak hozzá. Ez az elképzelés azonban csak a gazdaság, a környezet és a társadalom egyensúlyi helyzetében valósítható meg. E három dimenzió integrálása a vállalatok társadalmi felelőségéhez kapcsolódva John Elkington nevéhez fűződik. A hármas optimalizálás teremtette egyensúlyra épül tehát a fenntartható fejlődés és az ahhoz szervesen kapcsolható társadalmi felelősségvállalás:

## 2. ábra A hármas optimalizálás



Forrás: Elkington (1998) alapján.

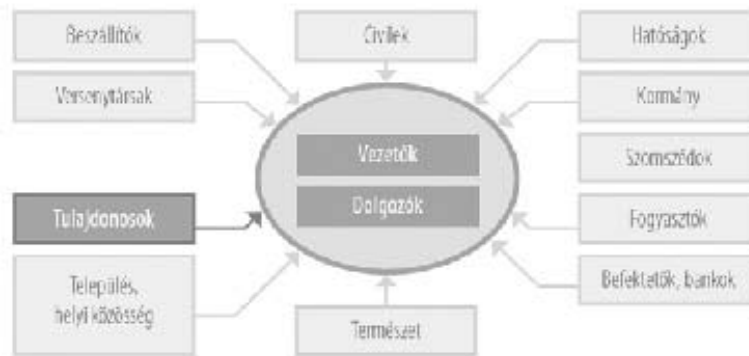
Az elmúlt egy-két évtizedben a vállalatok társadalmi felelősségvállalásának egyre fontosabb szerepe Európában is nyilvánvalóvá vált, amit az Európai Bizottság 2011-ben megjelentetett „Zöld Könyv – A felelős vállalatirányítás uniós keretei” című kiadványa is bizonyít. Ebben a vállalatok felelősségének tekintetében kiemelt szerepet tulajdonítanak az érintettek irányában tanúsított vállalati magatartásnak: „Elsődleges fontosságú, hogy az európai vállalkozások a munkavállalóik, a részvényesek és általánosságban a társadalom iránt egyaránt a lehető legnagyobb felelősségtudatot tanúsítsák” (European Commission, 2011: 2).

Az Európai Bizottság az egységes cél- és értékrendszer létrehozásának érdekében a vállalatok társadalmi felelősségvállalásának összefoglalásaképp a következőket fogalmazta meg: „A társadalmi felelősségvállalás olyan eljárás, amelynek révén a vállalatok önkéntes alapon társadalmi és környezeti szempontokat építenek be gazdasági és az érdekelt felekkel (stakeholderekkel) való kapcsolatrendszerükbe” (European Commission, 2001: 8). A vállalatok legfontosabb érintettjei két csoportba sorolhatóak. Belső érintetteknek nevezzük a tulajdonosokat, vezetőket és a dolgozókat, mivel ők a szervezethez tartoznak. Külső, vagy más néven piaci érintettek pedig a fogyasztók, a beszállítók, a versenytársak, a hatóságok, a kormány és a befektetők, valamint a hitelezők, mert a vállalat velük üzleti viszonyt tart fenn (3. ábra). A vállalat érintettjeivel fenntartott kapcsolatok a jelen cikkben vázolt kutatás lényegi elemei közé tartoznak, hiszen a vállalatok önkéntes belső CSR-tevékenységeinek vizsgálata a munkavállalókra mint a vállalat egyik belső érdekelt csoportjára irányul. A vállalatok tevékenységeinek az érintettekre, azaz a *stakeholderekre* gyakorolt hatása a velük fenntartott kapcsolat és együttműködés során dől el. Bár számos *stakeholder*-elmélet létezik, az egyik klasszikus és ma is elfogadott *stakeholder*-meghatározást Freeman fogalmazta meg 1984-ben megjelent stratégiai menedzsmentről szóló könyvében: „bármely csoport, vagy egyén, aki hatással van, vagy akire hatással van a vállalat céljainak elérése” (Freeman, 1984). Ezen elmélet szerint tehát egy vállalat akkor tanúsít felelős magatartást, ha figyelembe veszi a környezetében lévő érintetteket, akik komoly befolyással bírnak a vállalat céljainak elérésében, hiszen érdekelték a célok megvalósításának befolyásolásában.



### 3. ábra

#### A vállalat és szűkebb értelemben vett érintett csoportjai



Forrás: Tóth (2007)

#### Külső és belső CSR

A vállalatoknak a fentiekben vázolt két érintett csoportja alapján megkülönböztethető külső és belső társadalmi felelősséget. Ez a kategorizálás is jól szemlélteti a már említett hármast, miszerint a vállalatoknak a pénzügyi felelősségükön túlmenően a társadalmi és a környezeti felelősségük is jelentős. A külső társadalmi felelősségvállalás elsősorban környezettudatos vállalati magatartást jelent. Ebbe a kategóriába sorolhatók egyrészt a gyártási folyamat során használt természeti erőforrások felelősségteljes használata, másrészt pedig a vállalat külső érintettjeinek széles köréhez tartozó CSR-gyakorlatok. A vállalat belső társadalmi felelősségvállalása a részvényesekkel és a munkavállalókkal fenntartott viszony tartalmát és főbb jellemzőit foglalja magába (Siwar et al., 2006).

Az Európai Bizottság 2001-ben kiadott „*Európai keretelvek a vállalatok szociális felelősségének támogatásáért*” című állásfoglalása azon túl, hogy széles körű vitát generált Európa-szerte, a vállalatok társadalmi felelősségvállalását három dimenzióra osztja. Ezek a vállalaton belüli és a vállalaton kívüli dimenziók, valamint a gyakorlati vonatkozások. Az egyes dimenziók tartalmát a 4. ábra foglalja össze.

#### 4. ábra CSR-dimenziók

Vállalaton belüli dimenziók	Vállalaton kívüli dimenziók	Gyakorlati vonatkozás
<ul style="list-style-type: none"> <li>• Humánerőforrás-menedzsment</li> <li>• Munkahelyi egészség és biztonság</li> <li>• Változások menedzselése</li> <li>• Környezeti hatások kezelése, természeti erőforrások felhasználása</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Helyi közösségek</li> <li>• Együttműködés az üzleti partnerekkel és fogyasztókkal</li> <li>• Globális környezetvédelem</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Menedzsment CSR-orientáltsága</li> <li>• Társadalmi jelentés készítése</li> <li>• A munka minőségének javítása</li> <li>• Szociális és ökocimkék, termékjelzések</li> <li>• Szociálisan felelős beruházások, befektetések</li> </ul>

*Forrás: European Commission (2001) alapján.*

Az eddigi meghatározásokat alapul véve belső CSR-területek alatt elsősorban a munkavállalóhoz, tehát az emberi erőforráshoz kapcsolódó vállalati tevékenységek megnyilvánulását értem. Számtalan területen tanúsíthatnak a vállalatok munkavállalóik iránt felelős magatartást. Ezekről a későbbiekben részletesen szólok, itt csak néhány jellemző területet említek: a munkahelyi egészség és munkavédelem, a munkavállalókkal szembeni diszkrimináció, az egyesüléshez és a kollektív tárgyalásokhoz való jog. Jelen kutatás a vállalaton belüli CSR-dimenziókat vizsgálja különös tekintettel a beosztottak irányában tanúsított felelősségre. A belső vállalati felelősséghez tartozó dimenziók azokat a vállalati tevékenységeket foglalják magukban, amelyek a vállalat mindennapi működéséhez legszorosabban köthetők (Jones, 2009). A menedzsmentirodalom alapján feltételezem, hogy egyes szervezeti jellemzők és a belső CSR-érettség között kapcsolat van. A kutatás célja tehát az, hogy felmérje, mely szervezeti jellemzők milyen módon befolyásolják a vállalatok belső CSR-érettségét. A kutatás arra az alapfeltevére épül tehát, hogy néhány szervezeti jellemző – mint például a vállalat mérete, eredete, telepítettsége, a rendelkezésre álló erőforrások jellemzői és a legfontosabb iparági jellemzők – hatással van a vállalatok belső CSR-gyakorlataira, melyek összessége adja a belső CSR-érettséget. A belső, tehát elsősorban a munkavállalóhoz kapcsolható CSR-teljesítmény mérésére a vállalatok széles körében használt tanúsítványok és irányelvek dimenzióit és főbb területeit használok. Fontosnak gondoltam ugyanis olyan elfogadott, a gyakorlatban is használt szempontrendszer használatát, amely megbízható.

## Menedzsmentrendszerek, szervezeti jellemzők és a kutatási modell

Kezdetben a menedzsment- és minőségirányítási rendszerek, valamint jogszabályok főként környezeti szempontokat tartalmaztak, így a társadalmi felelősségvállalást igazából csak a környezeti dimenzióban értelmezték. Ilyen rendszerek az EMAS<sup>1</sup>, az ISO 14000<sup>2</sup> és az EFQM<sup>3</sup>. Idővel nem csupán környezeti, hanem egyéb társadalmi szempontokkal is bővítették ezeket a rendszereket, olyan elemekkel, mint például a munka minőségéhez, a munkahelyi biztonságához és egyéb munkavállalói jogokhoz köthető felelőségek. Ilyen szabványok az OSHAS<sup>4</sup>, az ILO<sup>5</sup> és az SA 8000<sup>6</sup>, melyekkel kifejezetten belső CSR-célokat mérhetnek és javíthatnak a vállalatok (Csáfor, 2009). Ezek az újabb CSR-szabványok és irányelvek meghatározott követelmények kielégítését tűzik ki célul. Léteznek CSR-útmutatások is, melyek pusztán iránymutatást adnak, tehát a vállalatok fenntartható fejlődése érdekében kifejtett teljesítmények mérésére és közzétételére alkalmasak (*Global Initiative Reporting* – GRI; ISO 26000).

Kutatásom során egy tanúsítvány és két irányelv tanulmányozásával határoztam meg azokat a területeket, amelyek a belső CSR-gyakorlatok számbavétele szempontjából fontosak. Ahogy azt már említettem, a szabványok és irányelvek szakmailag megbízhatóak, mert kidolgozásukban szakértők és érintettek széles köre vett részt, és egyre több és több vállalat alkalmazza őket társadalmi felelőségekhez kapcsolódó teljesítményük mérésére és közzétételére. Az SA 8000 szabvány, valamint a GRI és az ISO 26000 irányelveket azért választottam, mert e nemzetközileg elismert keretrendszerek átláthatóvá teszik az érintettek számára az alkalmazottak jólétével kapcsolatos erkölcsi elveket és értékeket. Segítségükkel a társadalmi felelőség iránti vállalati elkötelezettség javítható. Az SA 8000 egy harmadik fél által tanúsított nemzetközi szabvány, mely a kedvező munkafeltételeket és az emberi jogokat helyezi előtérbe. Ebből adódóan a vállalat közvetlen munkavállalóinak védelme a szabvány elsődleges célja. A szabványt bármely vállalat használhatja, országtól, szervezeti mérettől vagy iparágtól függetlenül. A GRI irányelv jelenleg a legelterjedtebb fenntarthatósági jelentés a világon, mely folyamatos fejlesztés alatt áll; most készül a negyedik generációs jelentés. Hat protokollból áll, ami jelzi, hogy a társadalmi felelőség széles körét fedi le, úgy, mint a környezettel, a társadalommal általában, valamint a munkaüggyel, az emberi jogokkal, a termékfelelőséggel és a gazdasági teljesítménnyel kapcsolatos elvárások<sup>7</sup>. A GRI keretrendszer alapján elkészített fenntarthatósági jelentések lehetővé teszik a vállalatok számára, hogy a társadalmi felelőségvállalás területein elért teljesítményeiket évről évre felmérjék, célokat tűzzenek ki maguknak és ellenőrizzék azt, hogy céljaikból mi valósult meg és mi nem. A másik általam tanulmányozott és felhasznált irányelv, az ISO 26000:2010 is használható vállalati mérettől és iparágtól függetlenül, a kormányzati és a magánszektorban egyaránt. Az ISO 26000 irányelv a társadalmi felelőségvállalás hét elvét különbözteti meg: elszámoltathatóság, átláthatóság, etikus magatartás, az érintettek érdekeinek tiszteletben tartása, a törvények betartása, a nemzetközi normák tiszteletben tartása és az emberi jogok tisztelete. Az ISO 26000 CSR-irányelv holisztikus megközelítésű, egyfajta térkép a társadalmi felelőség értékeinek és gyakorlatának labirintusában. Hét fő területen méri a vállalatok társadalmi felelőségvállalásának teljesítményét. Ezek a területek a szervezeti kormányzás, az emberi jogok, a munkaügyi eljárások, a környezetvédelem, a vállalat méltányos működése, a fogyasztók iránti felelős magatartás és a helyi közösségekkel kialakított és fenntartott kapcsolat.

Az SA 8000 szabvány, a GRI és az ISO 26000 irányelvek tanulmányozása és összevetése tehát az általam vizsgálni kívánt vállalati belső CSR-gyakorlatok összegyűjtéséhez volt elengedhetetlen. A következő ábra a három CSR-teljesítménymérőnek a munkavállalókhöz kapcsolódó dimenzióit és cselekvési területeit mutatja.

## 5. ábra.

### Az SA 8000, a GRI és az ISO 26000 belső CSR-gyakorlatokhoz kapcsolható teljesítménytényezői

<i>SA 8000</i>	<i>GRI</i>	<i>ISO 26000</i>
<b><i>Munkavédelem</i></b> <ul style="list-style-type: none"><li>• biztonságos és egészséges munkahely</li><li>• munkavédelmi vezető</li><li>• munkavédelmi oktatás</li><li>• a balesetek írásos dokumentációja</li><li>• a baleset megelőzés</li></ul>	<b><i>Munkaügyi gyakorlat és tisztességes munkakörülmények</i></b> <ul style="list-style-type: none"><li>• munkahelyi egészség és biztonság</li><li>• munkavállalói képviselet</li><li>• kommunikáció és képzés</li><li>• a teljesítményértékelés és karriertervezés</li></ul>	<b><i>Munkaügyi eljárások</i></b> <ul style="list-style-type: none"><li>• munkavédelem</li><li>• méltó munkakörülmények</li><li>• emberi erőforrás fejlesztése</li><li>• társadalmi párbeszéd</li></ul>
<b><i>Diszkrimináció</i></b> <ul style="list-style-type: none"><li>• munkaerő-felvétel</li><li>• bérezés</li><li>• képzés</li><li>• előléptetés</li><li>• a munkaviszony megszüntetése</li><li>• nyugdíjazás</li></ul>	<b><i>Emberi jogok</i></b> <ul style="list-style-type: none"><li>• a hátrányos megkülönböztetések száma és az azokat célzó intézkedések</li></ul>	<b><i>Emberi jogok</i></b> <ul style="list-style-type: none"><li>• elvárható magatartás</li><li>• panaszkezelés</li><li>• diszkrimináció</li><li>• sebezhető csoportokkal való bánásmód</li><li>• gazdasági, társadalmi és kulturális jogok</li></ul>
<b><i>Munkaidő</i></b> <ul style="list-style-type: none"><li>• A túlórák nélküli heti munkaidő legfeljebb 48 óra.</li><li>• Minden munkavállaló számára legalább 1 szabadnap jár 6 egymást követő munkanap után.</li><li>• A túlóra önkéntes alapú, nem lépheti túl a heti 12 órát.</li></ul>		
<b><i>Az egyesülés joga és a kollektív tárgyalásokhoz való jog</i></b> <ul style="list-style-type: none"><li>• A szakszervezeti részvétel nem érintheti hátrányosan a munkavállalót.</li></ul>		

Forrás: saját ábra az SA 8000<sup>8</sup>, a GRI<sup>9</sup> és az ISO 26000<sup>10</sup> útmutatók alapján

A kutatás elméleti alapjai tehát egyrészt a CSR-szabványok és -irányelvek, másrészt a szervezeti jellemzők témaköréhez nyúlnak vissza. A fenti szabvány- és irányelv-kategóriákat alapul véve tehát elkészítettem a kutatási modell függő oldalát. A modell független oldala pedig olyan szervezeti jellemzőket tartalmaz, amelyek befolyásolhatják a belső CSR-gyakorlatokat és a vállalatok CSR-gyakorlatainak érettségét. Ilyen szervezeti befolyásoló tényező a vállalat mérete, mely mérhető a foglalkoztatottak számával és az árbevétel nagyságával. A vállalat eredeténél a vállalat kora és történeti fejlődése mellett létrejöttének körülményeit is figyelembe kell venni. Ilyen körülmény lehet például az, hogy az alapítás személyhez kötött-e vagy sem, valamint az, hogy milyen jellegű a tulajdonlás. Fontos tényező a telepítettség, amely a telephelyek számára utal, azok földrajzi elhelyezkedésére és egymástól való távolságára. A különböző telephelyek különbségeket mutathatnak, mivel eltérő régiókban vagy országokban helyezkednek el, illetve infrastrukturális eltérések is jelentkezhetnek. Feltételezésem szerint a rendelkezésre álló erőforrások mennyisége és minősége, valamint az iparági jellemzők is fontos befolyásoló tényezők lehetnek az alkalmazott belső CSR- gyakorlatok szempontjából (Dobák, 2000).

## 6. ábra

### Vállalatok belső CSR-érettségének vizsgálata – kutatási modell

<i>A vállalatok belső CSR-érettségét befolyásoló szervezeti tényezők</i>	<i>A vállalatok belső CSR-érettsége</i>
A vállalat mérete	Emberi jogok: <ul style="list-style-type: none"> <li>– kényszermunka</li> <li>– diszkrimináció</li> </ul>
Eredet és tulajdonlás	Az egyesülés joga és a kollektív tárgyalásokhoz való jog
Telepítettség	Munkaügyi eljárások és tisztességes munkakörülmények
A rendelkezésre álló erőforrások	Munkavédelem
Iparági jellemzők	

*Forrás: saját ábra*

## Összegzés

Beláthatjuk, hogy a globális gazdasági, társadalmi és környezeti változások a vállalatokat arra ösztönzik, hogy közvetlen és közvetett környezetük iránt felelős magatartást tanúsítsanak, nemcsak mások, hanem a vállalat jövőjének érdekében is. A cikk első részében áttekintettem a vállalatok társadalmi felelősségvállalásának értelmezéseit az 1950-es évektől napjainkig, majd kitértem a külső és belső CSR meghatározására. Kutatásom a vállalatok belső CSR-gyakorlatainak vizsgálatát tűzte ki célul. Kapcsolatot feltételezek a kutatási modellben felsorolt szervezeti jellemzők és a részletesen bemutatott CSR szabvány és két irányelv belső CSR-dimenziói között. Az elmúlt években több, a CSR-t kutató PhD-dolgozat született, melyek a vállalatok társadalmi felelősségvállalásával holisztikus megközelítésben foglalkoztak, vagyis a CSR összes dimenzióját vizsgálták olyan témákban, mint a felelősség, az etika és az elkötelezettség kérdéskörei, a regionális CSR-jellemzők vagy az üzleti siker és a CSR önkéntes jellegének kapcsolata. PhD-kutatásom talán bátor módon elvonatkoztat a CSR egészének vizsgálatától és pusztán a belső CSR-gyakorlatokra fókuszál. Ehhez hasonló, egyetlen érintett csoportra leszűkített vizsgálat nem született még, de véleményem szerint a szűk fókusz olyan kapcsolatok felismerését teszi majd lehetővé a szervezeti jellemzők és a munkavállalók iránti vállalati felelősség tekintetében, mely a tágran értelmezett CSR-gyakorlatok vizsgálatakor nem lehetséges. Mivel a kutatás kezdeti szakaszában van, az elméleti alapokat és feltevéseket interjúkkal és kérdőíves megkérdezésekkel kell ellenőrizni. Ezek után a szükséges változtatásokat el lehet végezni.

## Felhasznált irodalom

Angyal, Ádám (2009): *Vállalatok társadalmi felelőssége, felelős társaságirányítás*. Budapest, Kossuth kiadó.

Bowen, H. R. (1953): *Social Responsibilities of the businessman*. New York, Harper & Row.

Carroll, A. B. (1981): *The pyramid of corporate social responsibility: Toward the moral management of organizational stakeholders*. Business Horizons, 34. sz., 39–48.

Daly, H. E. (1990): *Sustainable Growth: An Impossibility Theorem*. Development, 3. sz., Róma. (Fordította: Kiss Károly.)

Davis, K (1960): *Can business afford to ignore social responsibilities?* California Management Review, 2. sz., 70–76.

Dobák, M. (2000): *Szervezeti formák és vezetés*. Budapest, KJK–Kerszöv.

Elkington, J. (1998): *Partnerships from cannibals with forks: The triple bottom line of 21st-century business*. Environmental Quality Management, 8. sz., 37–51.

Engen, O. A. – Mikkelsen, A. – Grønhaug, K. (2010): *Critical incidents and social construction of corporate social responsibility*. Social Responsibility Journal, 6. sz., 345–361.

European Commission (2001): *Green Paper – Promoting a European Framework for Corporate Social Responsibility*.

<http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:52001DC0366:EN:HTML>

Letöltés ideje: 2010. november 10.

European Commission (2011): *Green Paper – Promoting a European Framework for Corporate Social Responsibility*.

<http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2011:0164:FIN:EN:PDF>

Letöltés ideje: 2011. március 12.

Friedman, M. (1970): *The Social Responsibility of Business is to Increase its Profit*. The New York Times Magazine, szeptember.

Jones, A. (2009): *Making Sense of Corporate Social Responsibility*. [http://www.iaf.gov/grants/downloads/csr\\_eng.pdf.pdf](http://www.iaf.gov/grants/downloads/csr_eng.pdf.pdf)

Letöltés ideje: 2011. június 4.

Marrewijk, M. (2003): *Concepts and Definitions of CSR and Corporate Sustainability: Between Agency and Communion*. Journal of Business Ethics, 44. sz., 95–105.

Perrini, P. – Pogutz, S. – Tencati, A. (2006): *Developing Corporate Social Responsibility: A European Perspective*. UK, Edward Elgar Publishing Limited.

Quinn, Q. (1992): *Izmael*. Föld Napja Alapítvány.

Siwar, C. – Harizan, S. H. (2008): *A Study on Corporate Social Responsibility Practices amongst Business Organisations in Malaysia*. Bangi, Selangor, Malaysia, Institute for Environment and Development (Lestari) – University Kebangsaan Malaysia.

## Jegyzetek

- <sup>1</sup> The Eco-Management and Audit Scheme, az EU 1993 júliusában kibocsátott rendelete (EC 1836/93)
- <sup>2</sup> ISO 14000 környezetvédelmi szabványsorozat
- <sup>3</sup> European Foundation for Quality Management, a minőségügyben kiemelkedő eredményt felmutató gazdálkodó szervezetek tevékenységének elismerő díja
- <sup>4</sup> OSHAS – munkahelyi egészségvédelmi és biztonsági irányítási rendszer
- <sup>5</sup> ILO – International Labour Organization, Nemzetközi Munkaügyi Szervezet
- <sup>6</sup> SA 8000 – Social Accountability 8000 szabvány
- <sup>7</sup> Ld.: <http://www.globalreporting.org/AboutGRI/WhatIsGRI/>
- <sup>8</sup> <http://www.sa-intl.org>
- <sup>9</sup> <http://www.globalreporting.org>
- <sup>10</sup> [http://www.iso.org/iso/social\\_responsibility](http://www.iso.org/iso/social_responsibility)





**Bajor Tibor\***

## **A MAGYAR VÁRMEGYE TÖREKVÉSEI POLITIKÁBAN ÉS KÖZIGAZGATÁSBAN A XVI-XX. SZÁZADBAN**

A magyarországi megyék politikai-közigazgatási helyzete a rendszerváltozás óta napirenden van a magyar belpolitikában. Országos tanácskozások, vitanapok keretében vitatták meg a szakértők, hogy mi lesz a megye sorsa. Jelenlegi írásommal nem kívánok hozzászólni ehhez a vitához. Viszont úgy gondolom, hogy a XIX. század változásai és a jelenlegi belpolitikai helyzet sokban hasonlít egymásra, ezért azt kívánom megvizsgálni, hogyan alakult a megyék politikai szerepe az I. világháború kitöréséig.

Az ország alapítását követően a megyék szerepének első jelentős változásához vissza kell tekinteni egészen a XVI. századig, 1526-ig, az önálló Magyar Királyság megszűnéséig. (Ezt követően az önálló Magyar Királyságot a Trianoni Békeszerződés állította vissza 1920-ban.) Az ország területének döntő része a Török Birodalomhoz tartozott. A török államigazgatást a meghódított területek belső öngazgatása nem különösebben foglalkoztatta, ha a meghódított területeken befizették az adót és a porta politikai utasításait betartották. „A török idők alatt a nemzet csak egyes törvényhatóságokban tarthatta fenn magát” (Eötvös, 1868: 18). A XVII. század végén I. Lipót nem Magyarországot szabadította fel a török elnyomás alól, hanem a bécsújhelyi béke alapján – többek között a megszerzett egykori magyar királyság területén is – a saját érdekeinek megfelelően stabilizálta hatalmát a Török Birodalomtól visszafoglalt területeken. (*Bécsújhelyi Béke 1463.*)

A magyar nemzetiségű arisztokrácia összetételében és helyzetében lényeges változás nem történt, a török által megszállt birtokaik jelentős részét visszakapták. Az új – nem magyar nemzetiségű – nemesség a zömmel tulajdonos nélküli területeken kapott birtokot. Az ő császárhűségük megkérdőjelezhetetlen.

A kis- és középnemesség helyzete azonban eltért az arisztokráciáétól. Az egyetlen lehetősége gazdasági-politikai érdekeinek megformálására, érvényesítésére csak a nemesi vármegye jogaiba való teljes visszahelyezése adott lehetőséget. Így a töröktől visszafoglalt területeken a belső béke érdekében a császár és a helyi kis- és középnemesség megegyezett a hatalom gyakorlásának rendjéről. (*Vö. 1867. évi I. törvénycikk.*)

A kis- és középnemesség és I. Lipót között kötött megállapodást II. József borította fel. Felismerte, hogy a birodalom fejlődésének legfőbb akadálya a történelem során kialakult közigazgatási, közhatalmi rendszer megmerevedése, amely minden módosítást elutasított. A közigazgatás területi és eljárásrendi változtatásai, (nyelv, kodifikálás) a megyerendszerben gyökerező megmerevedett hatalmi-politikai felépítést számolta volna fel. A magyar kis- és középnemesség felismerte, hogy II. Jó-

\* *főiskolai docens, Általános Vállalkozási Főiskola*

zsef közigazgatási modernizálási tervei politikai partnerségi pozíciójukat számolják fel, védekezés-képpen a nacionalizmus felélesztését választották. II. József nem vette figyelembe országai és tartományai rendi, közjogi és politikai hagyományait, mindent egységes, központilag meghatározott alapelvek szerint igyekezett kormányozni. A célt több tényező is akadályozta. Magyarországon reformjai megreformálását kezdettől fogva megnehezítette a rendek ellenállása. A nemesség kiváltságait megpróbálta visszaszorítani azzal, hogy bevezeti a nemesek adózását. A német nyelv szintén az öszbirodalom eszméjét erősítette volna, azonban ez hozzájárult a nemzetek öntudatra ébredéséhez. Az uralkodó reformjaival Magyarországon csupán egy szűk értelmiségi réteg értett egyet, többségük a köznemesség vagy az értelmiség köréből származott.

II. József az öszbirodalmi érdekekből indult ki, míg a magyar „vidéki” kis- és középnemesség a helyi, saját hatalmi viszonyrendszeréből. Ha megszűnik a megyerendszer, akkor megszűnik a magyar vidéki nemesség lehetősége politikai érdekei érvényesítésére. Ugyanakkor egyre többen ismerték fel a kis- és középnemesség soraiban a változás szükségességét. A reform országgyűlések jegyzőkönyvei szerint csak azt nem tudta eldönteni a megyékben politizáló nemesség, hogy mit és mennyire változtasson.

A magyar kis- és középnemesség drámai, feloldhatatlan konfliktusba került a saját érdekei és elvei között feszülő ellentét miatt II. József uralkodását követő 50 év elteltével. Az 1848-ban az elfogadott törvények alapján a magyar kis- és középnemesség gyakorlatilag felszámolta gazdasági, társadalmi és politikai lételemait, úgy, hogy közben nem tudott gondoskodni annak kompenzációjáról. A felelős minisztérium felállításával feleslegessé, sőt veszélyessé vált a megyéknek mint a politikai ellenállás erőinek további tevékenysége, és továbbra is megőrizte a feudális vonásokat (Csizmadia, 1976). Jellemző, hogy a megyék politikai szerepét öt ülésnapon keresztül tárgyalta az akkori országgyűlés, mégsem tudta teljes egészében megnyugvással lezárni. (Magyar Közgyűlések..., 1943: 184–305.)

A szabadságharc elbukott, de az udvar mindazokat a törvényeket, melyek a birodalom gazdasági és társadalmi fejlődését is szolgálták nem törölte el. Ezért 1849-et követően – az állam- és közigazgatás szakmai fejlődése szempontjából – nem ítéltetők el egyértelműen a bécsi udvar tettei és törekvései. (Természetesen ez nem vonatkozik a tragikus megtorlása.) Miközben a magyar forradalom és szabadságharc legfontosabb törekvéseit és törvényeit (jobbágyfelszabadítás, közteherviselés, törvény előtti egyenlőség) a „Bach-rendszer” ültette át a valóságos gyakorlatba – természetesen az osztrák öszbirodalmi érdekeknek megfelelően –, szakszerű hivatalnokrendszert építettek ki, bevezették a polgári magán- és büntetőjogot, és perrendtartást, korszerűsítették az iskolarendszert, valamint jelentős lépéseket tettek a gazdaság fejlesztésére is. Az Olmützi alkotmány és az Októberi Diploma az osztrák császár által – bármilyen jogcím által – uralt területeken nem hozott megnyugvást, sőt formalizálta a birodalmon belüli nemzetiségi és politikai-hatalmi ellentéteket. Ugyanakkor a magyar belpolitikai életre serkentőleg hatott. Egyértelműsítette és elhatárolta a politikai-hatalmi és társadalmi rétegeket. A nemesség – amely még mindig monopolizálta a politikai hatalmat – két jól elkülöníthető ágra szakadt:

1. *arisztokrácia*: a többi, az osztrák császárságon belüli arisztokráciával egyetemlegesen az öszbirodalmi érdekek mellett sorakozik fel, de jellemzően nyitva hagyja a „kiskaput” a birodalmon belüli sajátságos, gyakorlatilag és elvileg már több évszázada nem létező magyar királyság valamilyen formában történő újraélesztése érdekében;

2. *kis- és középnemesség*: fő célja a saját érdekeinek (gazdasági, politikai, társadalmi, kulturális) védelme, közigazgatási hatalmának visszaállítása<sup>1</sup>. Ugyanakkor az északi szláv nemzeti törekvések következtében vélt vagy valóságos „orosz medve általi” fenyegetettség megjelenése elleni védekezés és az osztrák udvar és a magyar nemzetiségű arisztokrácia általi politikai partnerségi elismertesség kivívása.

<sup>1</sup> Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Első kötet. Szerk.: Greguss Ágost. Pest, 1865.

A nemességen kívüli értelmiség ez alatt folyamatosan foglalja el közigazgatási pozícióit. (Eötvös, 1868: 22.) Így a magyar belpolitikában megjelenik egy, a nemességen kívüli érdekcsoport is.

Saját érdekében a három elkülönült érdekcsoportnak közös álláspontra kell jutnia. A megállapodásnak jellemzően tartalmaznia kell:

- a) nacionalista jelleget: az osztrák birodalmon belül hangsúlyosan a „magyar” nemesség és értelmiség pozicionálása a korábbi politikai jogok valamilyen formában történő újra éledése;
- b) a nemességgel nem rendelkező értelmiség közigazgatási térnyerésének biztosítását;
- c) a magyar nyelvű arisztokrácia politikai vezető szerepének elfogadását.

A közös megállapodás 1867-ben jön létre, amikor Deák Ferenc a kis- és középnemesség politikai vezetője gyakorlatilag megismétli az arisztokrácia együttműködési elképzeléseit. (Deák kiegyezési terveiről ld.: Galántai, 1985: 47.) Hiába volt abszolút kormányzó többsége a kis- és középnemességnek a megyékben és a magyar országgyűlésben, az uralkodó nem fogadta el államigazgatási partnernek az arisztokrácián kívüli nemességet. Az 1867-es kiegyezés voltaképpen a magyar közpolitikát uraló kis- és középnemesség és a magyar nemesség érdekeit képviselni tudó és akaró magyar arisztokrácia között kötött meg. (A liberális köznemesség három meghatározó irányzatáról ld. részlete-sen: Galántai, 1985.)

A kis- és középnemesség a kiegyezéssel saját közéleti és egyéni gazdasági uralmát akarta biztosítani. Egyes képviselői már addig is elmentek, hogy a bécsi udvar törölje el a korábban (1848) meghozott törvényeket. Az 1848-as törvényekkel, a kiegyezéssel új helyzet alakult ki, mely alapjaiban megváltoztatta az eddigi, a „történelmi” megerendszerben érdekeit érvényesíteni tudó kis- és középnemesség politikai státuszát.

A megyék legfontosabb jogai a XIX. század közepéig:

- a) a közigazgatást saját területén, szabadon 3 évente megválasztott tisztviselői – a közgyűlés felügyelete alatt – a kormány ellenőrzése alatt gyakorolta;
- b) az igazság-kiszolgálást táblabírái és saját politikai tisztviselői és törvényszékei által gyakorolta;
- c) közigazgatási és igazság-kiszolgálási költségek fedezésére adót vetett ki és azokat behajtotta;
- d) felterjesztési jog – ellenállási jog lett;
- e) országgyűlési követválasztás és azok felé utasítási jog;
- f) törvényhatóságokkal szabad levelezési jog (Tisza, 1865: 26).

A kiegyezést követően gyakorlatilag egy jog kivételével mind érvényben maradt. Az országgyűlési követválasztás és az utasítási jog elvesztése egyben azt is jelenti, hogy a megyében politizáló kis- és középnemesség elvesztette azt a jogát, hogy meghatározza és befolyásolja az országos politikát, így a parlamenti kormányzás kibújt a megyei nemesség érdekérvényesítési köréből. A kis- és középnemesség ettől kezdve csak a megyehatárokon belül tudta érvényesíteni érdekeit. A megyén belüli politikai szuverenitást és etikai kódexét mint követendő példát, a nemesség tovább örökíti a közigazgatás területén tevékenykedő értelmiség világnézetébe. (Sajnos e mind a mai napig jellemző.) Az 1849-es tapasztalatok alapján az ez hivatalviselés levén a legegyszerűbb, legkényelmesebb mód, tekintélyt, befolyást szerezni.” (Tisza, 1865: 18–19).

1867-et követően a kis- és középnemességi létforma alapjainak felszámolásával és a feltörekvő új burzsoázia kialakulásával a magyar közéletben egy új szocializációs értékrend átalakulás vette kezdetét. A társadalmi kapcsolatok normáit a kis- és középnemesség hagyományai és értékrendje, míg a társadalom gazdasági viszonyait a kis- és középtörkések határozták meg. A két társadalmi osztály gyakorlatilag néhány évtized alatt összeolvadt és lefedte a helyi gazdaság és a helyi közigazgatás teljes kapcsolat rendszerét. A XIX. század második felében kialakult társadalmi-viselkedési normák a helyi közigazgatás rendszerében a mai napig élnek. A folyamatosan változó helyi és országos politikai elit ezt a viselkedési formát veszi át a történelmi családi kötelezettségek nélkül. E társa-

dalmi-gazdasági folyamat következtében az országos közigazgatási szint utáni következő területi szint: a megye a kialakult új társadalmi réteg irányítása alá került. A kiegyezés haszonélvezői tulajdonképpen ennek a társadalmi középrétegnek tagjai és történelmi tapasztalataik alapján (1848/1849) zsigerből utasítanak el minden társadalmi-gazdasági reformot. A századfordulóra kialakult közigazgatási rendszerben minden társadalmi csoport megtalálta a maga helyét és elfoglalta a rendelkezésére álló területeket. A kiegyezés, mely a magyar kis- és középnemesség és a magyar arisztokrácia, valamint a magyar és osztrák arisztokrácia között jött létre, már további nemzetiségi bővítéseket a magyar kis- és középnemesség részéről nem viselt el. További bővítés esetében ugyanis a megyei közigazgatási hatalmat új nemzetiségi, ebből következően új hatalmi csoportokkal kellett volna megosztani. „A fölszabadított, majd ellenünk vadított szlovákoknál – különösen a fiatalságnál – lehetetlen volt észre nem venni, hogy sok tekintetben mintha leutánozták, átvették volna a magyar (ál)dzsentris üres pöffeszkedést, durva fölényeskedést, parlagiasságot.” (Palotás, 2008: 114.) Ezért a trializmus legnagyobb akadályozója és elutasítója a kialakult magyar megyei közigazgatási elit. Trializmus esetén a magyar nemesi gondolkodásban még létező Magyar Királyság nemzetiségi többségű megyéiben a magyar közigazgatási vezetők elvesztették volna pozíciójukat, melyet a polgári demokrácia elfogadott szabályai alapján szereztek meg. A polgári demokrácia tartalmát és lényegét a magyar közélet nem tudta teljesen befogadni. „Az országgyűlés többsége nem merte kockáztatni évszázados „jogait” azzal, hogy főleg parasztok vezetése alatt álló ún. Szabad községi rendszert engedjen létrehozni. Jól látta ugyanis, hogy e rendszer megvalósulása esetén a nemzetiségi vidékeken a közigazgatási jogkört a magyar nemesség és utódaik a nemzeti tudatra ébredt és a nacionalizmus felé hajló nemzetiségek jobb szervezethez miatti végleg elvesztik.” (Csizmadia, 1976: 83.) A nemzetiségi kérdés vörös vonal 1848-óta a közigazgatásban Ennek a gondolkodásnak volt következménye (más nemzetközi gazdasági és politikai okok mellett) a trianoni döntés.

A történelmi folyamatot elemezve megállapítható, hogy a XX. század elejére kialakulnak Magyarországon a polgári demokratikus közigazgatás szabályai és sok esetben csak a kiüresedett formái. A megye (közigazgatási középszint) feudalisztikus hatalmát megőrzi, átmenti az új társadalmi-gazdasági viszonyok között. A magyar kis- és középnemesség kulturális normáit átveszi az új középosztály. Ebben az időben alakul ki a sajátos magyar felfogás a közigazgatásban, amely elhatárolja egymástól az államigazgatást (a parlament és a kormány területét) és az önkormányzati igazgatást (a megyei és a települési vezetés területét).

## Felhasznált irodalom

Csizmadia Andor (1976): *A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Eötvös József (1868): *Reform*. Pest, Ráth Mór.

Galántai József (1985): *A Habsburg-monarchia alkonya*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

Magyarországi Közgyűlések Naplója. A tekintetes Karokról és Rendekről. III. kötet. 1943. Pütkösd hava 14. Pozsony.

Palotás Zoltán (2008): *A békeszerződések katasztrofális következményei*. Szenci Molnár Társaság.

Tisza Kálmán (1865): *Felelős Kormány és megyei rendszer*. Pest, Ráth Mór.

**Miklós Ágnes Kata\***

## **VISZONYULÁSOK KÖNYVÖN KÍVÜL ÉS BELÜL – PROBLÉMAFELVETÉSEK KARINTHY FRIGYES CAPILLÁRIÁJA KAPCSÁN**

Vannak művek, melyeket – legalábbis ha hiszünk az újabb vizsgálatokra vetemedők jajszavának – már csontig lerágcsált az irodalomkritika, -történet és -elmélet. A Karinty Frigyes által 1921-ben megjelentetett *Capillária*, alcíme szerint Gulliver hatodik utazásának története esetében éppen ellenkező a helyzet: a többé-kevésbé kiaknázatlan megközelítési lehetőségek sokasága az, ami visszaretentheti a kutatót/kutakodót. Az alábbiakban néhány lehetséges megközelítés felvetése található – bár messze nem az összes lehetségesé...

### **Egy kis olvasásszociológia**

A mű egyik alapvető vizsgálati kérdését a következő módon fogalmazhatnánk meg: vajon mennyire van jelen a *Capillária* az irodalmi köztudatban? Persze, a kérdés feltevése csak további kérdésekhez vezet: az „irodalmi köztudat” fogalma már önmagában is definícióra szorul, és ez különösen igaz, ha ennek a fogalomnak a változásait sem hagyjuk figyelmen kívül. Az „irodalmi köztudat” ugyanis nem csak a kánonteremtő műhelyek, az egyetemek és akadémiák világát, kritikusok, esztéták és kutatók érdeklődési körét és vizsgálatait jelenti: egyre gyakrabban tolódik át a hangsúly azok recepciójára, akikre a klasszikus kanonizációs gyakorlat a maga leereszkedő módján csak mint „dilettáns műítészekre”, „jelkes amatőrökre”, esetleg „műélvező és műkedvelő közönségre” utalt.

A kutatók (sajnos) a legtöbb esetben egymás számára írnak, az általuk használt vizsgálati módszerek és szövegeik terminológiája éppen ezért gyakran hagyja figyelmen kívül azokat, akik ugyan nem „irodalmárok”, viszont sokat olvasnak, és az olvasott művekről megosztják egymással véleményüket is. A tudományos munkák sok esetben nehezen hozzáférhető olvasmányok, ráadásul szó szerinti és átvitt jelentésben egyaránt nehezen hozzáférhetőek. Nem meglepő hát, hogy (akármennyire is berzenkednek esetleg ez ellen a kánonteremtő műhelyek) a könyvesblogok és más „webkettes” alkalmazások válnak egyre inkább azzá a véleményformáló fórummá, ahonnan az olvasók javaslatokat kaphatnak arra, mit érdemes vagy nem érdemes elolvasniuk. Éppen ezért az alábbiakban nem elsősorban a kutatók, hanem az olvasók nézőpontjából tenném fel újra a kérdést: mennyire van jelen a *Capillária* az irodalmi köztudatban, mennyire hozzáférhető mű, milyen hatást gyakorol az olvasókra, kik és miért olvassák a *Capilláriát*, sőt egyáltalán olvassa-e valaki a *Capilláriát*?

\* *főiskolai docens, Általános Vállalkozási Főiskola*

Ehhez a vizsgálathoz a leginkább praktikus kiindulópont a moly.hu, a webes jelenléttel is rendelkező magyar olvasóközönség oldala. A moly.hu-n nem csak a kötetek katalógusadatai, hanem a borítók, a fülszövegek, az olvasók szöveges és pontszámban kifejezett véleménye, valamint az olvasók kedvenc idézetei is megjelennek, ilyen módon az oldal nem csak a kötetekről, de az olvasóközönség recepciójáról is információt nyújt. (Megjegyzendő: a fülszövegek „terjedése” és kritika nélküli átvétele – nem csak a moly.hu, hanem általában egy adott kötet internetes jelenléte esetében – mindenképpen további kutatást igényelne.)

A továbbiakban nem a moly.hu-n fellelhető tartalmakra, hanem inkább a regény olvasottságának jeleire fókuszálók: arra, hogy mennyire van jelen a *Capillária* a moly.hu közösségének látóterében. A 2012. január 17-i keresés<sup>1</sup> alapján a *Capillária* összesen öt kötet részeként lelhető fel a moly.hu-n: ezek közül az egyik a Paul Tabori készítette, 1966-ban megjelent angol fordítás (*Voyage to Faramido; Capillaria*, Living Books Inc., New York, 1966.). A többi négy közül a legfrissebb a 2001-ben az Akkord Kiadónál megjelent *Regények I.* gyűjteményes kötet – ehhez nem tartozik semmiféle „olvasói jelenlét”, csak egy borító és egy fülszöveg képezi az oldal tartalmát. A fennmaradó három kötet közül a Szépirodalmi Kiadó 1976-os gyűjteményes kiadása (*Utazás Faramidóba; Capillária; Köteltánc*) összesen 8 olvasót tud felmutatni (plusz egy személyt, aki jelenleg is olvassa). Az összesen három vélemény összesítése 97%-os kedveltséget jelez.

A további két kötet esetében (úgy mint a *Capillária* önálló megjelenése, valamint az *Utazás Faramidóba* és *Capillária* kettősét tartalmazó kötetek) több kiadásról is szó lehet, mindkettőnél 3-3 borítót tüntet fel az adatlap. A két Gulliver-történetet tartalmazó kötet esetében a kedveltség pontszámának összesítése 86%, összesen 43-an olvasták eddig, 1 személy olvassa most, és 8 újabb olvasónak szerepel a „várólistáján”, 19 vélemény kapcsolódik hozzá. A csupán csak a *Capilláriát* tartalmazó kötetnél a kedveltség 89%-os, összesen 34-en olvasták, 1 személy olvassa most, 9 várólistán szerepel, a hozzá kapcsolódó vélemények száma 14.

Az adatok alapján viszonylagos biztonsággal feltételezhető, hogy a *Capillária* moly.hu-s olvasói általában kedvelik a művet – viszont szerfölött kevesen olvassák. Pedig, mint a fentebbiekben is látható, számos kiadásban hozzáférhető, sőt, ami a webkettes közönség számára igazán előnyös, a teljes szöveg megtalálható és letölthető az interneten.<sup>2</sup> Mindezek az adatok persze mindaddig a levegőben lógó számok maradnak, amíg nem találunk hozzájuk összevetési alapot. (Ellenálltam a kísértésnek, hogy Fejős Éva valamelyik kurrens művével vessem össze a *Capillária* olvasottságát, de azért zárójelben megjegyzem, hogy az Ulpius Kiadónál 2011 karácsonyára megjelent *Karácsony New Yorkban* kapcsán született vélemények száma a már hivatkozott letöltések időpontjában 22, eddigi olvasóinak száma 47, 10-en olvassák most, és várólistás mű 19 olvasónál. Igaz, a kedveltségi pontszáma csak 66%-ra elég.)

Az összevetéshez egy hasonló témájú/műfajú regény vagy egy másik Karinthy-regény olvasottságát érdemes megvizsgálni – a legjobb választás persze egy hasonló témájú Karinthy-regény olvasottságának vizsgálata lenne, de a feltételnek leginkább megfelelő *Utazás Faramidóba* még a *Capilláriánál* is eggyel kevesebb esetben, összesen kétszer jelent meg önálló kötetként, s moly.hu-s adatlapja legfeljebb arra mutat rá, hogy Karinthy gulliveriádjait általában is kevesen olvassák – nekik viszont kétségkívül tetszik. (Összes olvasás 16, 3 várólistán, jelenleg senki sem olvassa, 4 vélemény, 95%-os kedveltség.)<sup>3</sup> Ezzel szemben viszont a szintén Gulliver-utazásként íródott, Karinthyéval kortárs magyar regény képviselőjében Szathmári Sándor *Kazohiniája* 115 olvasót, 4 jelenleg is olvasót, 42 várólistát és 70(!) véleményt mutat fel, bár az olvasók a *Capilláriával* hasonló mértékben, 90%-ban elégedettek vele. A *Kazohinia* adatlapja ráadásul tartalmazza is ajánlott olvasmányként Karinthy gulliveriádjait – olyan művek mellett, mint a *Szép új világ* vagy az *1984*. A vizsgálatba végül Karinthy valamely másik fantasztikus elemeket tartalmazó művét is érdemes beemlíteni – például a *Mennyei riportot*. 25 olvasó, 15 várólistás, jelenleg ketten olvassák, vélemények száma 13, kedveltsége 92%. Ezzel szemben az *Így írtok ti* például 495 olvasót, 4 jelenleg is olvasót, 72 várólistást, 206 véleményt tud felmutatni – a tetszési indexe 90%.

Csupán csak a moly.hu adatainak alapján persze nem lehet levonni a következtetéseket arról, hogy a *Capilláriát* rendkívül kevesen olvassák, viszont hipotézisként mindenképpen felvethető: Karinthy olva-

sottságának, úgy tűnik, még mindig éppen az a sajátossága, amire (számos anekdota és dokumentum szerint) maga a szerző is rámutatott. Humoros írásait régen és most is többen és szívesebben olvasták/olvassák, mint komolyan szánt műveit. Igaz, a moly.hu erre is rácsáfol némiképp: a csak látszólag humoros *Utazás a koponyám körül* 519 olvasót, 7 jelenleg is olvasót, 123 várólistást és 262 véleményt vonultat fel, a tetszési indexe 88%. Kérdés viszont, hogy ez mennyire köszönhető annak, hogy a moly.hu egyik legérdekesebb programja, a „kihívás” keretein belül a Frenki felhasználónevű olvasó az *Utazás a koponyám körülre* utaló címmel tette 2011. szeptember 20-án a következő felkérést: „Olvassunk valamit Karinthytól, vagy mondjuk Karinthyról.”<sup>4</sup> A vállalás 2012. január 30-án már 111 résztvevővel dicsekedhet, és kétségtelenül érdekes eredményeket fog hozni az az esetleges kutatás, ami a kihívás 2012. augusztus 29-i lezárása után megvizsgálja: vajon milyen műveket olvastak el Karinthytól a jelentkezők.

### Egy kis irodalomkritika

A bevezetésben már említett, óhatatlanul is felmerülő megközelítési lehetőségeket listázva az egyik első kérdés mindenképpen az: hogyan lehetséges, hogy a magyar irodalomkritika máig is adós a *Capillária* alapos, monográfia-szintű elemzésével? Úgy tűnik, az utókor vizsgálataiban Karinthy élete és életműve, publicisztikái, regényei, humoreszkjei, bármiféle írásai között mintegy elkallódik a *Capillária* – nemcsak az olvasóközönség, de legalább részben az irodalomkritika számára is. Pedig Gulliver hatodik utazása még az ötödiknél is izgalmasabb kérdéseket vet fel és érdekesebb következtetésekre ad lehetőséget. Eleve, miként értelmezzük a művet? Tudományos-fantasztikus regényként, negatív utópiaként, pastiche-ként, vádiratként a nők ellen, vádiratként a férfiak ellen? Ugyan melyik lesz? Esetleg egyik sem? Esetleg mindegyik?

A huszadik századi tudományos-fantasztikus irodalom jelentősebb műveinek egyetlen közös jellemzőjét lehetne felmutatni, amennyiben valamiféle szintetizáló meghatározásra törekednénk, mégpedig ezeknek a novelláknak és regényeknek a filozófiai dimenzióját – vagy, hogy ne mondjunk ilyen nagyot, az adott művek elgondolkodtató voltát. Asimov Robotika-sorozata vagy Heinlein *Csillogközi inváziója* elsősorban az „ember” fogalmának újra- és újradefiniálása miatt fontos. A ponyvaszinten túli tudományos-fantasztikus irodalom elsősorban a morálfilozófiai dilemmák kifejtésének eszköze. A robotok, szuperszámítógépek, lézerfegyverek és plazmaágyúk, a csillagközi utazás és a hipersebességre gyorsulás a legtöbb esetben mintegy háttérként funkcionál: a történetek alapproblémája a „mitől, miért, meddig ember az ember” kérdése.

A *Capillária* önmagában is egy morálfilozófiai dilemma. Kik vagyunk mi? Emberek vagyunk, vagy csak férfiak és nők? Létezik-e egyáltalán „ember”, vagy mindenki csak férfi és nő? És mitől az? És meddig? Persze a másik irányba is elmehetünk: ha nagyon-nagyon leegyszerűsítve próbáljuk szemlélni a művet, akár a vízalatti ember természetrajzi leírásaként is értelmezhetjük. (Nem próbálom nagyon-nagyon leegyszerűsítve szemlélni, most csak úgy teszek.) Nem csoda hát az sem, hogy ha Karinthy, a tudomány és a fantasztikum kapcsolatáról van szó, a *Capillária* is mindig előkerül – igaz, a legtöbbször csak érintőlegesen. „A *Capillária* is a korábban népszerű témával foglalkozik, a víz alatti világgal, de míg a kortársak a vízfelszín alatt valamiféle szárazföldi világot képzelnek el, addig Karinthy már a műkopoltyú gondolatával foglalkozik, és ennek megfelelően Gulliver már valódi «homo-aquariusként» közlekedik a tengerfenéken. Karinthy ebben is megelőzi korát. Karinthy elsőként veti fel a teleportálás vagy a negyedik halmazállapot gondolatát is.” (Kőhegyi, 2004: 152.)

Az, hogy a *Capillária* disztópiaként vagy szatíráként értelmezhető inkább, részben egyéni döntés kérdése is: az adott fogalom értelmezési tartományától függ. Másrészt viszont hosszú, alapos kutatást is igényel. Mégis, már e ponton felhívnom a figyelmet Szilágyi Ákos megállapítására: „A negatív utópia éppen annak a folyamatos és szükségképpen érintkezésnek az eredménye, amely a szatíra és az utópia között megfigyelhető (...). A negatív utópiák (...) tartalmilag a szatírából nőnek ki, sokkal tágabb tere van bennük a realista fantasztikumnak, a létező társadalomról utópisztikus formában rajzolt karikatúrának.” (Szilágyi, 1975: 538.)

A *Capillária* emellett viszont Gulliver-történet is: pastiche, stílusimitáció. Az 1912-es *Így írtok ti* óta nem férhetett kétség Karinthy rendkívüli stílusimitáció-affinitásához, a *Capillária* és az *Utazás Faremidóba* azonban még ráadásul a *Gulliver utazásai* fordítójának stílusimitációja is. Karinthy együtt él, együtt lélegzik Swift szövegével, és éppen emiatt képes arra, hogy, a satírák szellemiségéhez híven, úgy romboljon, hogy építsen is egyúttal: úgy változtassa meg Gulliver korát és világát, hogy mindeközben megőrizze a swifti hagyományokat. Karinthy szétágazó érdeklődése nem csak a fordítóé, több annál: „Nem annyira poétikai, mint inkább sajátos kozmológiai, a szó szoros értelmében világteremtő érdeklődésről van szó. S nemcsak Swift Gullivere lehetett hatással rá, hanem az angol utópikus irodalom más művei is: Morus Tamás alkotása, amelynek a műfaj elnevezését köszönhetjük, Francis Bacon Új Atlantisza, azt sugallva, hogy a tudomány fejlődésétől várható az emberek boldogulása, vagy Samuel Butler Erewhon című regénye a különös országról, ahol a betegség bűn, a bűnözést viszont gyógyítják. S ne feledkezzünk meg az «alaplőről», Platón Államáról, amely az eszményi társadalom igen átgondolt és riasztó látomása; annál kevésbé, mert tudjuk, hogy Karinthynek Platón fölöttébb kedvelt szerzője volt.” (Veres, 1989: 87.)

Emellett viszont a *Gulliver utazásai* esetében megszokottakkal szemben nem csak a görbe tükörben tükröződő másik görbe tükörrel állunk szemben – a *Capilláriában* a swifti görbe tükör mondhatni tükörből készült Möbius-szalaggá változik. Bármilyen félresikerült metafora is ez, nehéz másként leírni Karinthy Gulliverének dilemmáit. Swift hőségének utazásai során olyan társadalmakkal, ideológiákkal és világokkal kell szembesülnie, melyek számára teljesen érthetetlenek – ugyanilyen érthetetlen az ő világa is az utazások során talált országok lakói számára. Swift és az olvasó az, aki számára összeáll a kép: amit Gulliver a mások világában bizarrnak és érthetetlennek talál, az saját világának görbe tükre, s amit Liliput, Brobdignag, Laputa vagy a nyihahák országa lakói nem értenek Gulliver világában, az saját világuké. Karinthy Gullivere viszont nem egy, hanem két társadalommal szembesül *Capilláriában*: az oihák és a bullokok világa a két csoport közötti kétségbevonhatatlan gazdasági, biológiai és fiziológiai kapcsolat ellenére is két különálló világ, két különálló társadalom. Más hitek, ideológiák, teremtésmítoszok, más teóriák – Gullivernek akarva-akaratlan is be kell illeszkednie mindkét társadalomba, s saját világa mindig az éppen tapasztaltak függvényében értelmeződik át. Ha mindehhez még azt is hozzátesszük, hogy a bullokok közé már az oihák berendezkedéseit megismerve, azokat megszokva kell beilleszkednie, még bonyolultabbnak látszik a folyamat, melynek során Gulliver kénytelen nemcsak az éppen tapasztaltakat, de saját magát is újra- és újradefiniálni.

Éppen ezért a *Capilláriát* olvasni sem könnyű. Gyurkovics Tamást idézve: „Ismerjük el, aki olyan mű olvasására szánja rá magát, amelynek – sematikusan fogalmazva – az a célja, hogy a „jelen” társadalmi problémáit megoldó (utópia); a kontraszthatás révén csökkentő (ellenutópia), vagy a túlzással leleplező (satíra) berendezkedést vázoljon, annak el kell fogadnia, hogy ezek a művek – már jellegüknél fogva – didaktikusak. Nincs ez másként a *Capilláriával* sem. A többnyire szellemes, időnként azonban keresettségükkel zsidbasztó párhuzamok nem avatták, nem avathatták a regényt Karinthy legnépszerűbb műveinek egyikévé. Mindenesetre tény, hogy Karinthy az általa oly kedvelt kettős értelmezés módszerét itt tökéletesen kiaknázza, amikor az életvalóság egyes képtelenségeit a képzelet képtelenségeivel, abszurdításával leplezi le.”<sup>25</sup> A „keresettségükkel zsidbasztó párhuzamok” igen pontos meghatározás – különösen a bullokok típusainak és a bullok „toronyállamok” végtelenbe nyúló háborúinak leírása az, ami sok esetben feszengésre készíti az olvasót.

Viszont hiába is kerülném tovább: a *Capillária* részletes elemzése megvalósíthatatlan, ha nem beszélünk vele kapcsolatban a férfi és nő viszonyáról. Végül is, arról szól.



## **Egy kis gender studies, esetleg mégsem**

Bárhogy is nézzük, ez meglehetősen érthetetlen: itt van egy regény, ami első szavától az utolsóig a férfi és nő harcáról, különbségeiről, kommunikációs zavarairól szól, a feminista irodalomkritika pedig, amelynek talán a leginkább foglalkoznia kellene vele, többé-kevésbé figyelmen kívül hagyja – vagy legalábbis nem tűnik úgy, mintha különösebben érdeklődne iránta.

Nézzük például, mit talál feltételezett olvasónk, aki nem csak olvasmányélményeket akar megosztani (bár ezt sem érdemes lebecsülni – a moly.hu-n is sok minden fellelhető a „Nagyon tetszett, szívesen ajánlom bárkinek”-től a komoly elemzésekig), hanem ennél többre vágyik. Például arra, hogy megtudja, vajon mi jelent meg könyvekben, folyóiratokban, dolgozatokban arról, amit most olvasott. Egy kutató számára nyilvánvaló, hogy ezt nem úszhatja meg könyvtárzás nélkül, de a kutatóknak ez a dolga. Az viszont, aki merő lelkesedésből szeretne utánaolvasni a dolgoknak, elsőként a Google segítségét kéri, nem az OSzK könyvtárosait.

Nos, 2012. január 5-én az elképzelt lelkes olvasó nekilát, hogy megnézzze: vajon a (feminista) irodalomkritika kezdett-e bármit is a *Capilláriával*. A Google persze olyan, mint a cserkész, mindig segít, úgyhogy a következő kombinációkra a következő mennyiségben érkeznek válaszok a kereső-programtól:

**Karinthy+Capillária+irodalomkritika** 1710 találat  
(Túl tág, és a találatok tele fülszöveggel. Szűkítsünk rajta egy kicsit, tegyük bele feminizmust is.)

**Karinthy+Capillária+irodalomkritika+feminizmus** 101 találat  
(Már jobb, de elképzelt olvasónk e ponton úgy dönt, hogy megszabadul Karinthy Márton folytonos feltűnésétől a találatokban.)

**„Karinthy Frigyes”+Capillária+ irodalomkritika+feminizmus** 83 találat  
(Olvasónk vérszemet kap, lapot húz tizenkilencre.)

**„Karinthy Frigyes”+Capillária+irodalomkritika+feminizmus+„gender studies”** nem található eredmények

A korrektség kedvéért megemlíteném, hogy a buzgó keresőprogramtól azért még a találatok híján is kap az érdeklődő három tippet: a háromból kettő a Nők Lapja Caféhoz visz, ahol a feminizmusról zajló vita közben valaki megemlítette a *Capilláriát* is, a harmadik meg a *Létünk* folyóirat 2009/2-es számához, melyben (természetesen különböző szövegekben) csudamód mindegyik keresőkifejezés fellelhető.

Vajon mivel indokolható, hogy a feminista irodalomkritikát a jelek szerint nem érdekli a *Capillária*? Ha visszaugrunk a keresés harmadik lépcsőfokára, a beérkező találatok között tűnik fel Bónus Tibornak a *Kortárs* 2006/júniusi számában *1912: megjelenik az Így irtok ti* címmel közölt írása, melyben felsejlik egy lehetséges válasz: „Karinthy később is próbálkozott a swifti szatíra aktualizáló továbbírásával, *Capillária* (1921) című regényében a nemek különbségének és szociális relációinak kérdéseit «dolgozta fel» a megfordítás szatirikus elve szerint. Ennek a szövegnek a fiktív világában, melyet – talán nem véletlenül – még nem fedezett fel magának az újabban itthon is terjedő «feminista iroda-

lomkritika», a női ivarú lények a felsőbbrendű teremtenyek, s az alsóbbrendű hímek (*bullokok*) csupán a reprodukció funkcióját töltik be, afféle rabszolgái a tenger alatt élő *oihák* társadalmának. Az *oihák* a megismerésben hasonló mechanizmust követnek, és hasonló ideákat képviselnek, mint a korábbi regény fantasztikus lényei, tökéletes gépekként világitanak rá a hímek s általában a patriarchális, fallogocentrikus emberi társadalom fogyatékoságaira.”<sup>6</sup>

Amiből már van egy találat, abból biztosan lesz kettő, három és így tovább, válaszok és válaszlehetőségek. Lássuk például a már idézett Gyurkovics Tamást, aki a Karinthy-kutató Robotos Imrét (is) idézi: „Karinthy-Gulliver tehát – Robotos Imre kifejezését kölcsönözve – «legkegyetlenebb asszonytorzító művében» az *érzékiség* fantomjainak írja le a nőket. Életük – mint valami hold a nagyobb égitest körül – a «gyönyör» fogalma körül kering, olyannyira, hogy Gullivernek még arra is rá kell jönnie, hogy csak úgy teheti hatékonyabbá *Opulával*, az *oihák* királynőjével való kommunikációját, ha nem a füleibe, hanem a hajlékony és lágy csípőjének egy bizonyos pontjára leheli, suttogja el a csiklandozó mondanivalókat. Bernard Shaw, akitől Robotos Imre szerint Karinthy «túlontúl sokat tanult» azt írta a nőkről, hogy nemileg a természet találmányai, sőt lángelméi, akik viszont a férfit találták föl maguknak. Shaw szerint a férjet kereső nő valamennyi ragadozó közül a legveszedelmesebb fenevad. Karinthy ezen a nyomon haladva alakított ki saját nőszemléletet, ám ő inkább a «természet tréfájának» mutatja a nőt, ugyanakkor sietősen hozzát teszi: ha boldogulnának férfiak nélkül, éppúgy megölnék hímtársaikat, mint egy bizonyos – a *Capilláriában* is néven nevezett – tengeri pókfajta, a *mantis religiosa*, amely pázás után fölfalja a hímet.”<sup>7</sup> Elgondolkodtató. És még ha azt is hozzátesszük (késve, de szándékosan késleltetve – esszében az ilyesmi talántán elcsúszik), hogy Gyurkovics Tamás idézett tanulmányának, a *Rövid bédekker Seholsincs-országba*-nak a *Capilláriára* vonatkozó alfejezete *Férfifeminista vagy nőgyűlölő?* címet kapta, még elgondolkodtatóbbá válik mindez.

Az elképzelt olvasótól nem biztos, hogy számíthatunk forráskritikára. Lehet, hogy éppen az alábbiakat fogja megtalálni a freeweb.hu névtelen szerzőjétől: „A *Capillária* olyan világot ábrázol a tenger mélyén, ahol a nőnemű *oihák* uralkodnak a kiszolgáltatott és egymással harcoló *bullokok* felett. A regény üzenete itt is világos: a férfiaknak kell átvenniük a kezdeményezést, különben a gyengébbik nem rabszolgáivá süllyednek. Igen szórakoztató, jól megírt sci-fi mese, ami jól illeszkedik a gulliveri univerzumba és kellemes színtölti a magyar fantasztikus irodalomnak. Valójában érthetetlen, hogy a szépirodalmi elemzésekben miért kap kevés figyelmet e két alkotás.”<sup>8</sup> Viszont lehet, hogy Tiringner Aranka Karinthyról írt személyiségpszichológiai disszertációjába olvas bele, melyben a *Capilláriáról* is szó esik: „A nőuralmon alapuló társadalmat az 1921-ben megjelent *Capilláriában* mutatja be. A «gulliveriádák» köntösébe öltöztetett történet a tenger mélyére vezet, ahol a nők (*oihák*) szépséges palotákban laknak, a gyönyöröknek élnek; a férfiak (a csökevényes, fejletlen növésű *bullokok*) szolgálják őket. Az *oihák* kedvenc tápláléka a *bullokok* agyvelője, amire a szaporodásukhoz is szükségük van. A nőuralom, a nő hatása és befolyása a férfira ugyancsak kedvenc témája Karinthynek, ami mögött személyes szorongás és félelem állhat: az apró termetű, felfalt agyú *bullokok* alakjában a kistermetű, nem túl előnyös külsejű Karinthy nőekkel szemben érzett alacsonyabb-rendűségét, kaszt-rációs szorongásait sejtethetjük.” (Tiringner, 2010: 94.)

Kétségtelen, hogy mostanra már nem csak feminista irodalomkritikáról, hanem feminista irodalomkritikákról beszélhetünk: a fogalom gyűjtőkörébe sokan és sokféleképpen belekerülhetnek. A nők elnyomásának kulturális beágyazottságát kutatók persze, hogy nem fogják felfedezni maguknak a *Capilláriát* – viszont a *Capilláriával* foglalkozni úgy, hogy a férfi-nő viszony kimaradjon az elemzésből, teljességgel nonszensz.

Épp ezért, tétélezzük fel, hogy elképzelt olvasónk az eddig találtakat végigböngészve úgy dönt: kidobja a keresőkifejezések közül a feminizmust, hátha az minden gond okozója, hátha amiatt képtelenség kimozdulni az elnyomott férfi/véresszájú *bestia* vagy az ocsmány kis törpe/ragyogó szépség értelmezéseinek bűvköréből.

Nos, rajta.

„Karinthy Frigyes”+Capillária+irodalomkritika+„gender studies” nem található eredmények

A jószívű keresőprogram viszont ezúttal is segít: visszaadja a két nlcafe.hu-s linket, valamint a *Létünk* már látott számát. Ő, és még egy negyedik valamit is: egy *Women rule the world* című bejegyzést az *Ősztrogén* oldalról – ebben Esmerine szerző 2010. május 26-án, a *Capillária* kapcsán íródott rövid olvasónapló-bejegyzése található. Idézek: „Érdekes egy férfi tollából ilyen művet olvasni. Nem akarok bemenni irodalomelméleti fejtegetésekbe, meg hivatkozni a gender studies-ra. Pusztán szokatlansága miatt is megér egy olvasást. Capillária a nők országa a tenger mélyén, ahol két «faj» él, a gyönyörű, félig áttetsző, éterien szép nők (oihák) és a féregszerű, elcsökevényesedett alárendelt faj, a bullokok. A bullokok képviselik a férfinemet egyébként: ahogyan az oihák mitológiájából kiderül, ők eredetileg egy test voltak, csak aztán az oihák rájöttek, hogy nincs szükségük az önnemzéshez egy bizonyos szervre...sejteni lehet melyikre.”<sup>9</sup> És még egy részlet: „Minden abszurditása mellett a regegy nagyon helytálló képet fest a férfi-nő viszony némely aspektusáról, de ezek közül is leginkább a szerelmi rajongásról. A szerzőt az oihák királynője csak addig fogadja bizalmába, míg szárazföldi oihának hiszi testfelépítése miatt. Aztán mikor az szerelmet vall neki, száműzi az elcsökevényesedett hímveszők társadalmába, így tartva fent a nők rejtett és nyilvánvaló uralmát a józan, de időnként nagyon elszállt hímneműek felett.”<sup>10</sup>

Mint említettem már, sokféle feminista irodalomkritika van.

### Megszólal a szerző

Viszonylag gyakran fordul elő, hogy az olvasó (elképzelt vagy sem) becsukja a kritikát tartalmazó kötetet, folyóiratot vagy éppen linket, és fejesóvála megjegyzi: „Ha ezt szegény szerző tudná”.

Karinthy esetében éppen ez a legérdekesebb. Ő ugyanis tudta. „A könyv megjelent, vitákat vártam, ellenkezést, hozzászólást. Mindez elmaradt – néhány ostobaságot írt néhány hiú és fáradt kritikus, rajongó fiatalemberektől zavaros leveleket kaptam, amikben azt igyekeztek kimutatni, hogy csak ők értenek engem, mert ők még nálam is különbek. Az asszonyok tréfásan megfenyegettek ujjaeszkáikkal, aztán csönd lett.”<sup>11</sup>

Az idézett rész a *Capillária* „előszavából” származik, mely voltaképpen egy H. G. Wellshez címzett, 1925 júliusában írt levél. Majdnem minden Karinthy-idézet, ami különböző idézetgyűjteményekben, emlékkönyvekben vagy blogokban megjelenik, és nem a *Tanár úr kérem* vagy az *Így írtok ti* lapjairól származik (és nem is az „Álmomban két macska voltam, és játszottam egymással”), az ebből az előszóból vonult át a köztudatba. „Ha egyedül vagyok a szobában, akkor ember vagyok. Ha bejön egy nő, akkor férfi lettem. És annyira vagyok férfi, amennyire nő az, aki bejött a szobába.” Vagy ez: „És a férfi végtelen önzésében nem vette észre a két főbenjáró élvezeti cikk, nő és rostélyos közti lényeges különbséget: hogy a rostélyos nem harap vissza, ha beleharapok, de a nő visszaharap.” Nagyjából mindenki tudja, hogy Karinthy írta ezeket, de nagyjából senki sem tudja, hol és miért. Valószínűleg a leggyakrabban idézett Karinthy-szöveg a „Férfi és nő hogy érthetnék meg egymást? Hisz mind a kettő más akar – a férfi a nőt, a nő a férfit.” A *Capillária* mottója.

Hogy tulajdonképpen mi is a *Capillária*, talán Benedek Marcellnek sikerült legjobban megfogalmaznia még 1931-ben: „Nőgyűlölet? Férfigyűlölet? Embergűlölet? Egyik sem – bár a könyv utolsó fejezeteiben a háború és a forradalmak legkeserűbb tapasztalásai öltöznek swifti formába. Nem gyűlölet ez, még csak nem is magát az embert – a férfit vagy a nőt – érintő szatira, hanem leleplezése egy nyomoruságnak s egy végzetes hazugságnak: a férfi nemi nyomoruságának s az ebből származó nő kultusz hazugságának. Az előszóíró, dialektikába kapaszkodó Karinthy nem hiszi, de amikor az Oiha-Bullok-képpel megmutatta ezt a nyomoruságot és ezt a hazugságot: mindent megtett, amit tőle,

mint művésztől vártunk. Úgy kellene, hogy a többi a mi dolgunk legyen. Ha mégis szükség van az előszóra, az ebben az esetben nem az ő hibája, hanem a mienk”(Benedek, 1931).

A többi a mi dolgunk, szólta Benedek Marcell. Ki tudja, talán ideje annak is, hogy a *Capilláriáról* szóló monográfiát megírja valaki. Lehetőleg úgy, hogy közben ne is jöjjön be másvalaki a szobába.

## **Felhasznált irodalom**

Benedek Marcell (1931): *Voyage à Capillarie, Karinthy Frigyes regénye franciául (fordította: Ladislas Gara et Marcel Largeaud – Rieder, Paris)*. Nyugat, 8. szám, Figyelő rovat.  
<http://epa.oszk.hu/00000/00022/00512/15996.htm>

Bónus Tibor (2006): *1912: megjelenik az Így írtok ti*. Kortárs, június.  
<http://www.epa.hu/00300/00381/00106/bonus.htm>

Kőhegyi Gabriella (2004): *Tudomány, babona és misztikum Karinthy Frigyes prózájában*. Studia Caroliensia, 2. szám, 142–160.

Szilágyi Ákos (1975): *Utópisztikus magatartás lírában és epikában*. Világosság, 8–9. szám.

Tiringer Aranka (2010): „*Utazás egy koponya körül*”. *Karinthy Frigyes pszichobiográfiája*. Doktori értekezés. PTE Pszichológia Doktori Iskola, Egészség- és Személyiségpszichológia Doktori Program, Pécs.  
[http://pszichologia.pte.hu/files/tiny\\_mce/doktori/D-2011-Tiringer%20Aranka.pdf](http://pszichologia.pte.hu/files/tiny_mce/doktori/D-2011-Tiringer%20Aranka.pdf)

Veres András (1989): *A tudomány fogalmának és szerepének változatai Karinthy Frigyes prózájában*. ITK, 93. évf., 1–2. sz., 81–90.

## Jegyzetek

- <sup>1</sup> <http://moly.hu/kereses?q=Capill%C3%A1ria>, letöltés dátuma 2012. 01. 17.
- <sup>2</sup> <http://mek.niif.hu/00700/00715/00715.htm>, letöltés dátuma 2011. 10. 30.
- <sup>3</sup> <http://moly.hu/konyvek/karinthy-frigyes-utazas-faremidoba>, letöltés dátuma 2012. 01. 17.
- <sup>4</sup> <http://moly.hu/kihivasok/utazas-karinthy-frigyes-koponyaja-korul>, letöltés dátuma 2012. 01. 30.
- <sup>5</sup> <http://sites.google.com/site/scifitort/tanulmanyok/gyurkovics-tamas-roevidek-seholsincs-oroszagba>, letöltés dátuma 2012. 01. 05.
- <sup>6</sup> <http://www.epa.hu/00300/00381/00106/bonus.htm>, letöltés dátuma 2012. 01. 05.
- <sup>7</sup> <http://sites.google.com/site/scifitort/tanulmanyok/gyurkovics-tamas-roevidek-seholsincs-oroszagba>, letöltés dátuma 2012. 01. 05.
- <sup>8</sup> <http://www.freeweb.hu/horizon/sci-fi.htm>, letöltés dátuma 2012. 01. 05.
- <sup>9</sup> <http://osztrogen.web4.hu/cikk/women-rule-the-world>, letöltés dátuma 2012. 01. 05.
- <sup>10</sup> uo.
- <sup>11</sup> <http://mek.niif.hu/00700/00715/00715.htm#1>, letöltés dátuma 2011. 10. 30.

